

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

**PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.**

NEW SERIES, Nos. 985, 1083, 1155 and 1427.

अद्वैतचिन्ताकौस्तुभः ।

(ADVAITACINTA KAUSTUBHA.)

**EDITED BY
THE LATE GIRINDRANATH DUTT, B.A.
AND
ANANTA KRISHNA SĀSTRĪ.**

CALCUTTA :

**PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 11 PARK STREET,
1922.**

अद्वैतचिन्ताकौस्तुभे

प्रथमपरिच्छेदः ।

ॐ परमात्मने नमः ।

ॐ ब्रह्माहं यत्प्रसादेन मयि विश्वं प्रकल्पितम् ॥
श्रीमत्स्वयम्प्रकाशाख्यं प्रणौमि जगताङ्गुलम् ॥ १ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

यः (?) परमात्मा जगत् सृष्ट्वा प्रविवेश पुनः स्वयम् ।

तद्गुणं प्रत्यगात्मानं वन्दे गोपीमनोहरम् ॥ १ ॥

यस्य प्रसादाद्दहमदयात्मा विश्वं समस्तं मयि कल्पितम् ।

तं सर्वलोकैकगुरुं सदा श्रीस्वयम्प्रकाशाङ्गुलमानतोऽस्मि ॥ २ ॥

गुरुणाच्चरणाभोजं प्रणिपत्य निरन्तरम् ।

तत्कपालेऽग्रतोऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभमारभे ॥ ३ ॥

प्रारिपितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नसमाप्तिकामनया गुरुप्रसादाद्भवत्तत्त्वा-
नुबन्धानस्य मङ्गलमाचरन्त्यर्थाः श्रीशारदावृत्त्यङ्गमभिधेयादि सूचयन्

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तद्य गुरौ ।

तस्यैते कथिता चर्चाः प्रकाशने महात्मनः ॥

।

इत्यादिश्रुत्या गुरुभक्तेस्तत्त्वानुसन्धानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वाव-
गमात् स्वगुरुं नमस्करोति ब्रह्मेति ॥

यस्य गुरोः प्रसादेन ब्रह्माहं तद्गुरुं प्रणौमीति सम्बन्धः । अत्र
ब्रह्मशब्देन मायाविनिर्मुक्तमखण्डचैतन्यमभिधीयते । अहंशब्देन
स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरविनिर्मुक्तं प्रत्यक्चैतन्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते ।
ब्रह्माहंशब्दयोस्सामानाधिकरण्यात् ब्रह्मात्माभेदस्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मा-
स्मीत्यादिमहावाक्यार्थप्रकरणप्रतिपाद्यो विषयस्सूचितः । तज्ज्ञाना-
दज्ञाननिवृत्तिद्वारानन्दावाप्तिः प्रयोजनं । तत्कामोऽधिकारी ।
प्रतिपाद्यप्रतिपादकमावः सम्बन्धश्चेति । ब्रह्माहमिति तुत्त्वानुस-
न्धानमेवं मङ्गलं । तथाच स्मृतिः ।

“स्मृतेः सकलकल्याणभाजनं यस्य जायते ।

पुरुषन्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥१॥

सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।

येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनो हरिः ॥२॥

अणुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम् ।

स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥३॥

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥४॥

सहदुश्चरितं येन हरिरित्यचरद्वयम् ।

बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥५॥

अवश्येनापि यस्मान्नि 'कीर्त्तिते' सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहचक्षुर्मृगैरिव ॥६॥

इत्यादि । ननु ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणमनुपपन्नं प्रमाणप्रयोजन-
योरभावात् । तथाहि न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं मङ्गलाचरणकर्त्तव्य-
ताया अतीन्द्रियत्वात् । किञ्च नास्तिकादिग्रन्थस्य मङ्गलाचरणाभा-
वेऽपि समाप्तिदर्शनात् कृतेऽपि मङ्गले क्वचिद्ग्रन्थस्य समाप्त्यदर्शनात्
तस्मादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्मङ्गलस्य प्रत्यक्षेण निर्विघ्नसमाप्ति-
कारणत्वमवगन्तुमशक्यम् । नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात् न च शिष्टा-
चारात्तदनुमानमिति वाच्यम् तस्यानिर्वचनान्नाप्यांगमः प्रत्यक्षस्य
तस्याभावात् । अनुमानासम्भवोक्त्यानुमेयागमस्याप्यसम्भवात् नाप्य-
र्थापत्तिः अन्यथोपपत्तेर्दर्शितत्वात् । तस्मान्मङ्गलाचरणे न प्रमाणमस्ति
नापि प्रयोजनं पश्यामः ग्रन्थसमाप्तेः विनापि सम्भवेन तत्प्रयो-
जनत्वानुपपत्तेः । विघ्नध्वंसस्य तु स्वतःखिद्धविघ्नविरहस्थलेऽसम्भवेन
तत्प्रयोजनत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रयोजनप्रमाणयोरभावान्मङ्गलाचरणम-
नुपपन्नमिति ॥

अत्रोच्यते ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणमवश्यं कर्त्तव्यम् । न च तत्र
प्रमाणाभावः अनुमितश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । नचानुमानासम्भवः
शिष्टाचारत्वेन तदनुमानात् । तथाहि मङ्गलं वेदबोधिताभीष्टोपाय-
ताकं अलौकिकाविगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शादिवत् । मङ्गलत्वन्नाम-
विघ्नोत्सारणासाधारणकारणत्वं अतो नाश्रयासिद्धिः । अलौकिकत्व-
न्नाम अन्वयव्यतिरेकाप्रमायितत्वम् । अविगीतत्वन्नाम बलवदनिष्टा-
ननुबन्धीष्टसाधनत्वम् । शिष्टत्वन्नाम क्षीणदोषपुरुषत्वम् वेदप्रामाण्या-
भ्युपगन्तृत्वं वा ततो न स्वरूपासिद्धिः^(१) व्यभिचारो वा । एवञ्च
निर्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्यनुमितया श्रुत्या मङ्गलस्या-

(१) ख has सिद्धः ।

अद्वैतचिन्ताकौस्तुभे

भीष्टनिर्विघ्नसमाप्तिफलकत्वञ्चिद्वीथते । तस्मान्नास्तिकादीनां मङ्गला-
 चरणाभावे जन्मान्तरीयमङ्गलाद्गन्थसमाप्तिरुपपद्यते । यत्र कृतेऽपि
 मङ्गले समाप्तभावस्तत्र विघ्नप्राचुर्यं बलवत्तरविघ्नो वा बोध्यः ।
 तन्नित्यत्तिस्तु मङ्गलप्राचुर्याद्वा बलवत्तरमङ्गलाचरणाद्वा भवत्यतो
 गान्धयव्यतिरेकव्यभिचारः । अथ वा मङ्गलाचरणस्य विघ्नध्वंस एव
 फलम् । न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य फलाभावेन
 तत्साधनताबोधकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् स्वतःसिद्धपाप-
 विरहवता पापभ्रान्त्या कृतस्य प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्तिलक्षणफला-
 भावेऽपि प्रायश्चित्तविधायकशास्त्रस्येवास्यापि प्रामाण्योपपत्तेः । न च
 फलव्यभिचारशङ्कया मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् संग्र-
 थादपि प्रवृत्त्युपपत्तेः । एवमप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यादि-
 निवृत्तिः शिष्टाचारः प्रतिभा चेत्येवमादीनि बद्धानि फलानि मङ्ग-
 लस्य सन्ति । “एवं मङ्गलाचरणेन विघ्ने निवृत्ते बुद्धिप्रतिभादि-
 दृष्टकारणकलापाद्गन्थस्य समाप्तिर्भवति तस्मात् प्रमाणप्रयोजन-
 थोक्त्यभावात् गन्थारम्भे मङ्गलाचरणमवश्यं कर्त्तव्यमिति ॥

ननु ब्रह्मात्मनोरैक्यमनुपपन्नं विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् । तथाहि
 श्रुत्यादिभिर्जगत्कल्पनाधिष्ठानं सर्वज्ञं ब्रह्मावगम्यते जीवस्तद्विपरीतः
 कथं तयोरैक्यं स्यादित्याशङ्क्य जीवस्याहंपदवाच्यस्य वैपरीत्येऽप्यन्तः-
 करणोपलक्षितस्य सायोपलक्षितेन नाममात्रादृते भेदाभावात् तस्यापि
 जगत्कल्पनाधिष्ठानत्वसम्भवेन विरोधाभावादैक्यं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह
 मयीति । मध्यन्तःकरणोपलक्षिते तस्माच्चिणि विश्वङ्गिरिनद्यादिभेद-
 भिन्नं ब्रह्माण्डान्तमध्यस्थम् । अथासन्निरूपयिष्यति तथाच श्रुतिः ।

प्रथमपरिच्छेदः ।

देहो नाहं श्रोत्रवागादिकानि
नाहं बुद्धिर्नाहमध्यासमूलम् ।
नाहं सत्यानन्दरूपश्चिदात्मा
मायासाक्षी कृष्ण एवाहमस्मि ॥ २ ॥

“मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥

इत्यन्तःकरणोपलक्षिते प्रतीचि सर्वकल्पनां दर्शयति । एतेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमपि सूचितं । तत्रानुमानमपि व्यावहारिकः प्रपञ्चो मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् इत्यादिमिथ्यात्वसाधकं द्रष्टव्यम् ॥ शुक्तिरूप्यमये निरूपयिष्यते ततश्च ब्रह्मात्मैक्यमुपपन्नमिति भावः ॥ १ ॥

अहंशब्दार्थविवेकपूर्वकं पूर्वमनुसन्धितं ब्रह्मात्मतत्त्वम् इष्टदेवता-
वाचकशब्देन निर्दिश्य पुनस्तदनुसन्धधाति ॥

देह इति । स्वप्ने स्थूलदेहप्रतीतेरभावादहं स्थूलदेहो न भवा-
मीत्यर्थः । ननु स्थूलोऽहं कृष्णोऽहमित्याद्यनुभवात्तदतिरिक्तस्यात्मनो-
ऽननुभवात् स्वप्नेऽपि स्थूलोऽहमित्यनुभवस्य सार्वजनीनत्वात् । स्थूल-
देह एव आत्मेति चेन्न । स्थूलशरीरस्योत्पत्तिविनाशत्वेनानात्मत्वम् ।
आत्मत्वे हतहानिः^(१) अहताभ्यागमप्रसङ्गात् स्थूलोऽहमित्याद्यनुभवस्य
भ्रमत्वेन तस्यात्मत्वासाधकत्वाद्देहातिरिक्तस्यात्मनः श्रुतिसूतीतिहास-
पुराणयुक्तिविद्वदनुभवसिद्धत्वेन तस्यापलार्पायोगत् स्वप्ने स्थूलोऽह-
मित्यनुभवस्य जायदासनाजन्यतयातद्विषयत्वात् । अन्यथा वाराणस्यां
सुप्तः रामसेतौ रामनाथमनुभवन् प्रबुद्धस्तदैवावतिष्ठेत् । तस्मात् स्थू-

(१) शरीरस्य आत्मत्वे तस्य विनाशत्वेन कृतानाश्रितस्यार्थकत्वात् विनाशः स्यात् ।

लशरीरस्य स्वप्नेऽभावादात्मनः स्वप्नेऽप्यहमित्यनुभवादहं स्थूलदेहो न भवामि ॥ अस्तु तर्हीन्द्रियाणात्मा काणोऽहं मूकोऽहमित्यनुभवदर्शनात् प्राणसंवादादिविन्द्रियाणां चेतनत्वावगमाच्चेति चेन्न । करणत्वेन बाह्यादिवदिन्द्रियाणामात्मत्वायोगात् । करणकर्तृत्वयोर्विरुद्धत्वात् बहूनामिन्द्रियाणामात्मत्वे विरुद्धाभिप्रायतया सद्यः शरीरपातप्रसङ्गात् । योऽहमद्राचं सोऽहं स्पृशामीत्यात्मैक्यबाधप्रसङ्गाच्च । प्राणसंवादस्याभिमानिनीदेवताविषयत्वेनेन्द्रियाणामात्मत्वासाधकत्वाच्च । उत्पत्तिविनाशवत्त्वेन पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् । काणोऽहमित्याद्यनुभवस्य भ्रमरूपत्वाच्च । श्रुत्यादिभिस्तदतिरिक्तात्मप्रतिपादनात् इन्द्रियाणि नात्मा ॥ अस्तु तर्हि प्राण आत्मा चुत्पिपासावानहमित्यनुभवदर्शनात् । अन्योऽन्तरात्मा प्राणमय इति श्रुतेः जाग्रदाद्यवस्थास्वनुवर्त्तमानत्वाच्चेति चेन्न । तस्य वायुविकारत्वात् नात्मत्वमित्यभिप्रेत्याह ओत्रमिति । ओत्रमिति ज्ञानेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । वागिति कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । आदिशब्देन मुख्यप्राणो गृह्यते । तथाचाहं ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमुख्यप्राणो न भवामि तेषां स्वप्नसुषुप्त्योर्लयदर्शनात् । यद्यपि परदृष्ट्या प्राणोऽनुवर्त्तते स्वप्नादौ तथापि स्वदृष्ट्यानुपलम्भात् प्राणस्य लयाभिधानं द्रष्टव्यम् । “तानि यदा गृह्णाति अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनामा^(१) तद्गृहीत एव प्राणो भवती”त्यादि श्रुतेः । अन्यथा पूर्वोक्तदोषानपायात् । एतेन चुत्पिपासावानहमिति प्राणस्यात्मत्वानुभवो भ्रमतया परास्तः । तस्मात्प्राणादीनामनात्मत्वमिति भावः ॥ अस्तु तर्हि विज्ञानिमात्मा कर्त्ता भोक्ताहमित्यनुभव-

(१) only म has स्वपितिनाम ।

दर्शनात् अन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय इति श्रुतेरित्यत आह बुद्धि-
रिति । बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः इयमन्तःकरणस्याप्युपलक्षणं । तथा-
चाहमन्तःकरणं तद्वृत्तिष्वेत्युभयं न भवामि तस्य भौतिकत्वेन
जडत्वात् सुषुप्तौ लयदर्शनाच्च । कर्ता भोक्ताहमित्यनुभवस्य भ्रमत्वेन
तस्यात्मसाधकलायोगात् । श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावात् । “अन्योऽन्तरा-
त्मानन्दमय” इत्यतिरिक्तात्मश्रुतेः । तथाचान्तःकरणं तद्वृत्तिश्च
नात्मेतिभावः । एतेन मनोमयकोशस्थाप्यात्मत्वं परास्तम् ॥ अस्तु तर्हि
सर्वाध्यासमूलमानन्दमयशब्दवाच्यमज्ञानमात्माहमज्ञ इत्यनुभवा-
दित्यत्राह अध्यासमूलमिति । अध्यासो विपर्ययो मिथ्याज्ञानम्
अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति यावत् । अयं विस्तरेणाग्रे निरूपयिष्यते ।
तस्याध्यासस्य मूलं कारणमज्ञानम् । तथाचाहमध्यासकारणमज्ञानञ्च
भवामि तस्य ज्ञानविवर्त्यत्वाज्जडत्वात्समाधावप्रतीयमानत्वादज्ञोऽह-
मित्यनुभवस्य भ्रान्तित्वात् । “ब्रह्मपुच्छं^(१) प्रतिष्ठे”त्यानन्दमयकोशा-
धिष्ठानस्य तत्साक्षिणोऽतिरिक्तस्य प्रतिपादनेन श्रुतेरानन्दमयस्यात्मत्वे
तात्पर्यायोगाच्चाज्ञानमनात्मेति भावः ॥ कस्तर्ह्यात्मा यस्य ब्रह्मत्वमनु-
भवस्यहं ब्रह्मास्मीति तत्राह सत्येति । अज्ञानतत्कार्यसाक्षी आत्मा
स एवाहमित्यनुभूयते । तस्यैव ब्रह्मत्वमनुभवाम्यहं ब्रह्मास्मीति । किं
तद्ब्रह्मेत्यत आह कृष्ण इति । कृष्णः परं ब्रह्म

“कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति स्मरणात् कृष्ण एवाहमस्मीत्यभिप्रायः ॥

(१) तैत्तिरीयोपनिषद् ब्रह्मवक्त्रां पञ्चमसुखे ।

अथ मोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वात्तस्य च पदार्थ-
ज्ञानाधीनत्वात्तदर्थं तत्पदार्थन्निरूपयामः । तत्पदार्थस्य
लक्षणं द्विविधं तटस्थलक्षणं स्वरूपलक्षणञ्चेति । सृष्टि-
स्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणम् ।

अयं भावः तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि स एष इह प्रविष्टः (१) प्राप्रणखाद्येभ्य
इत्यादि श्रुतयः अविक्रियो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आत्मा अनाद्य-
निर्वचनीयमायाशक्त्या आकाशादिस्थूलशरीरान्तं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य
तत्साक्षी भूत्वाऽविवेकात्तदीयधर्मानात्मन्यारोप्याहं कर्ता भोक्तेति
संसारमनुभवति । श्रुत्याचार्य्यप्रसादेन विवेकात्तं परित्यज्य स्वात्मसा-
क्षात्कारेण मायां विनाश्य परमानन्दस्वरूपमनुभवतीति वदन्तीति ।
ततो न कोऽपि विरोधः ॥ एतच्चाद्ये स्फुटतरं व्युत्पादयिष्यते ॥

साक्षात्कर्त्तव्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणं दर्शयति सत्येत्या-
दिना । मायासाक्षित्वं तटस्थलक्षणम् । मायां साक्षादीक्षते भासय-
• तीति मायासाक्षी । मायां व्युत्पादयिष्यति । अन्यत् स्वरूपलक्षणं
• कालत्रयाबाध्यः सत्य आनन्दः सुखं निरतिशयसुखस्वरूप इत्यर्थः
चिदात्मा ज्ञानस्वरूपः । सत्यमिति मिथ्यावस्तुतादात्म्यं व्यावर्त्तयति ।
आनन्द इति दुःखतत्साधनतादात्म्यं व्यावर्त्तयति । चिदात्मेति
जडतादात्म्यं व्यावर्त्तयति । तथाच सत्यज्ञानानन्दस्वरूपः सर्वसाक्षी
परमात्माहमस्मि तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीति श्रुतेरिति भावः ॥२॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा

(१) न has ज्ञानसाक्षेभ्यः ।

सूचिता । तच्च विचारितं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमवगतिपर्यन्तं ब्रह्मा-
त्मैक्यगोचरं फलीभूतं ज्ञानमिच्छाकर्म । तच्च पदार्थज्ञानाधीनम्
अविदितपदार्थस्य पुरुषस्य वाक्यार्थज्ञानानुदयात् । तदपि पदार्थज्ञानं
विचाराधीनमित्यर्थाद्विचारकर्तव्यता सूचिता^(१) । स च विचारो
द्विविधः प्रधानविचारस्तत्सहकारिविचारश्चेति । ज्ञानेनाप्तु^(२)मिष्टा-
त्मत्वाद्ब्रह्म प्रधानम् । तद्विचारः प्रधानविचारः । समन्वयादिविचा-
रैर्विना ब्रह्मविचारासम्भवात्समन्वयविरोधसाधनफलविचारास्तत्सह-
कारिणः । समन्वयो नाम ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादकत्वेन वेदान्तवाक्यानां
समनुगतत्वं तात्पर्यमिति यावत् । तद्विचारः शारीरके प्रथमाध्याये
कृतः । श्रुतिविरोधे स्मृत्यादीनां प्रत्यक्षादीनाञ्च आभासत्वाद्देदान्तस-
मन्वयस्य प्रमाणान्तरेण विरोधभावोऽविरोधः सोऽपि द्वितीयाध्याये
विचारितः । द्विविधमपि साधनं तृतीये विचारितं । द्विविधमपि फलं
चतुर्थे विचारितं । साधनमध्ये वाक्यार्थविचारस्य ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गसाध-
नत्वात् तत्सहकारित्वेन पदार्थविचारस्याप्यन्तरङ्गसाधनत्वात् पदार्थ-
विचारं सप्रयोजनं प्रतिजानीते ॥

अथ साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं तत्पदार्थं निरूपयाम इति
सम्बन्धः ॥

ननु काकदन्तपरीक्षावत्पदार्थनिरूपणस्य प्रयोजनशून्यत्वात्त-
न्निरूपणमसङ्गतमित्याशङ्क्याह तदर्थमिति । पदार्थज्ञानार्थं प्रथमं
तत्पदार्थं निरूपयामः क्रमेण त्वंपदार्थमपीति भावः ॥

(१) म has सूचिता ।

(२) म has अत्यभीष्टतमत्वात् ।

ननु पदार्थज्ञानस्य सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्योरन्यतरत्वाभावेन कथं पुरुषार्थत्वमित्याशङ्क्याह तस्येति । वाक्यार्थज्ञानं परामृश्यते । ततश्च वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञाना^(१)धीनत्वादविदितपदार्थस्य वाक्यार्थज्ञानासम्भवात्तदर्थं पदार्थज्ञानं सम्पादनौयं हेतुः । पदार्थबोधो हि वाक्यार्थावगतैरिहेत्यादि^(२)वचनादिति भावः । वाक्यार्थज्ञानस्य वा कथं प्रयोजनत्वं तस्मिन् सत्यपि संसारोपलम्भादित्यत आह मोक्षस्येति ।

ननु कोऽयं मोक्षः अज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मभावो वा । नाद्यः अज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपापेक्षया भिन्नत्वे अद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः । न च श्रुतेर्भावाद्वैतपरत्वात्त्रोक्तदोष इति वाच्यम् संकोचे मानाभावात् । किञ्च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कल्पितत्वनियमेनाविद्यानिवृत्तेरपि कल्पितत्वेन मिथ्यात्वापत्त्या मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गेनाविद्यायाः कल्पितत्वेन तत्प्रति योगिकनिवृत्तेस्तत्सत्ताधीनसत्ताकतया सत्यत्वायोगेन मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात् । न च तदिष्टं सर्वैर्मोक्षवादिभिर्मोक्षस्य नित्यत्वाभ्युपगमादन्यथासुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वम् स्यात् । तस्मान्मोक्षस्यानिरूपणाद्वाक्यार्थज्ञानस्य तत्साध्यत्वमेव प्रयोजनवत्त्वं दुर्निरूप्यमिति ॥

अत्रोच्यते अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः । साक्षाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपैव । कल्पितप्रयोगिकाभावस्साधिष्ठानव्यतिरेकेण दुर्निरूप्यत्वात् । न च मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वं न स्यादिति वाच्यम् । न हि साध्यत्वं नान्यथा मोक्षस्य जन्यत्वम् ब्रह्मभावस्यानादिसिद्धत्वेनोत्पत्तेरनिरूपणात् । किन्तर्हि अभिव्यक्तिर्मात्रम् । अभिव्यक्तिर्नाम ज्ञानेन भ्रमतिर-

(१) क and म has जन्यत्वात् ।

(२) क and म has वाच्यवचनात् ।

स्कारः । अखण्डैकरसानन्दस्फूर्तिरिति यावत् । तस्मादाकार्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुपपन्नम् ॥

ननु तस्मिन् सत्यपि संसारोपलम्भात् कथमोक्षसाधनत्वम् । तस्माच्छास्त्रेण ब्रह्म निश्चित्य यावज्जीवं कर्मानुतिष्ठन् ब्रह्मध्यानाभ्यासं कुर्यात् । ततश्च ध्यानाभ्यासकर्माभ्यां मरणकाले शुद्धे मनस्यभ्यासपाटवेन चरमप्रत्ययः साक्षात्कार उदेति । ततो मोक्षो भवति । अथवा प्रसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रसंख्यानं नाम शब्दयुक्तिप्रत्ययानामावृत्तिः । तेनासंसृष्टाद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारो भवति । तदुक्तम्—

“शब्दयुक्तिप्रसंख्यानैरात्मना च मुमुक्षुवः ।

पश्यन्ति मुक्तमात्मानं प्रमाणेन चतुष्पदाः ॥

इति । तस्मादाकार्यज्ञानान्मोक्ष इति मनोरथमात्रम् । किन्तु अथोक्तप्रकारेणैव ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षः । तथाच

“विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते” ॥

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः” ।

इत्येवमाद्याः श्रुतयोऽनुगृहीता भवन्ति ॥ तस्मान्मोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वमनुपपन्नमिति ॥

अत्रोच्यते चरमसाक्षात्कारात्कीदृशो मोक्षो भवतीति विवेकथम् अविद्यानिवृत्तिर्वा ब्रह्मभाजो वा । नाद्यः चरमप्रत्ययादविद्यानिवृत्तिर्भवति प्रथमप्रत्ययाच्चेत्यत्र को हेतुः । प्रत्ययत्वाविशेषात् । संसारोपलम्भ एव ज्ञापक इति चेन्न । तस्य साक्षात्कारोत्तरमपि प्रारम्भवशादप्युपपत्तेः । किञ्च “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति” ।

“तरति शोकमात्मवि”दित्यादिश्रुतिषु ज्ञानमात्रस्य मोक्षहेतुत्वं श्रूयते । न तु ज्ञानोत्तरं किञ्चित्कर्तव्यमवगम्यते । ततश्चरमस्यैव मोक्षहेतुत्वं न प्रथमस्येति कल्पनायां मानाभावात् । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तत्कृतकर्तृत्वाद्यभिनिवेशस्यापि निवृत्तत्वात्तस्य विधि-किङ्करत्वायोगेन ध्यानकर्मप्रवृत्त्यसम्भवात् । ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपत्वेन नित्यापरोक्षतया प्रथमं परोक्षज्ञानं पश्चादपरोक्षज्ञानमिति कल्पनायां मानाभावाच्च । अत एव न द्वितीयोऽपि चरमज्ञानेनेव प्रथमज्ञानेनापि ब्रह्मभावाभिव्यक्तेस्सम्भवात् तस्मात्प्रथमो वा मध्यो^(१) वा चरमो वाऽऽसन्दिग्धाविपर्यस्तो वाक्यजन्यप्रत्ययो मोक्षहेतुः ॥ अत एव न प्रसंख्यानविधिरपि त्रिधा चाविद्याच्चेति वाक्यस्योपासकविषयत्वात् । तमेव धीरो विज्ञायेति वाक्यस्य साक्षात्कारोद्देशेन निदिध्यासनविधिपरत्वात्तस्मान्मोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वमुपपन्नमेवातो वाक्यार्थज्ञानं सम्पादनोच्यमिति भावः ॥

लक्षणप्रमाणभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायात्ताभ्यां तत्पदार्थं निरूपयितुं लक्षणं विभजते तत्पदार्थस्येति । द्वैविध्यमाह तटस्येति । कादाचित्कत्वे सति व्यावर्त्तकत्वं तटस्यलक्षणम् । यथा पृथिवी-लक्षणस्य गन्धवत्त्वस्य, तस्य पृथिव्यां महाप्रलये उत्पत्तिक्षणे चाभावात् । सकलकार्यविनाशस्यैव प्रलयत्वात् । न्यायमते उत्पन्नं द्रव्यं लक्षणगुणन्निष्ठतीति प्रथमक्षणे तैर्द्रव्यस्य निर्गुणत्वस्वीकारात् । तस्मात्कादाचित्कत्वात् व्यावर्त्तकत्वाच्च पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्यलक्षणमेवं ब्रह्मणोऽपीत्युदाहरति स्पष्टीति । स्पष्टिरुत्पत्तिः स्थितिः

(१) क, न lisa मध्यमोषा ।

परिपासनं लयः । लयकारणत्वमित्युक्ते ब्रह्मण उपादानत्वमेव
 स्यात् । यत्कार्यं यत्र लीयते तत्कार्यमिति तस्योपादानत्वनियमा-
 न्निमित्तकारणमन्यदेव स्यात् । तथा चाद्वैतश्रुतिविरोधः स्यात्त-
 दर्थमुक्तम् स्थितौति । स्थितिलयकारणत्वमित्युक्ते उत्पत्तिकारणं
 दण्डादिवन्निमित्तकारणमन्यदेव स्यात्तथा च पूर्वोक्तदोषस्तद्वाद्युत्थ-
 मुक्तं सृष्टौति । सृष्टिस्थितिकारणमित्युक्ते कुशाद्यादिवद्ब्रह्मणो नि-
 मित्तकारणत्वमेव स्यादुपादानकारणमन्यदेव स्यात्तथा च सिद्धान्त-
 विरोधः अतः उक्तं लय इति । सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्य-
 लक्षणमित्युक्त्वा ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सिध्यति । एवं च
 प्रकृतिस्य प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सिद्धान्तो न विरुध्यते ।
 तथा च लक्षणस्यायं निष्कर्षः जगत्कर्तृत्वे सति जगदुपादानत्वं
 तटस्यलक्षणम् ब्रह्मण इति । जगदुपादानत्वं तटस्यलक्षणमित्युक्ते
 मायायामतिव्याप्तिः । मायाविशिष्टस्य जगदुपादानतया विशेषणी-
 भूतमायाया अप्युपादानत्वावश्यभावात् । कार्यान्वितस्यैव विशेषण-
 त्वात् । “मायान्तु प्रकृतिं विद्यादि”त्यादिश्रुत्या मायायास्तदुपा-
 दानत्वावगमाच्च । तत्रातिव्याप्तिवारणाय जगत्कर्तृत्वे सतीत्युक्तं ।
 लक्षणस्य त्रीणि दूषणानि भवन्त्यव्याप्तिव्याप्त्यसम्भवाच्चेति । अल्प-
 कदेशे लक्षणस्यावर्त्तनमव्याप्तिः । अल्पे लक्षणस्य गमनमतिव्याप्तिः ।
 अल्पे क्वाप्यवर्त्तनमसम्भवः । ततश्चातिव्याप्तेरपि दूषणत्वादिशेषणमर्थ-
 वत् । कर्तृत्वं नाम उपादानगोचरामरोचशान्तिकीर्षाकृतिमत्त्वम् ।
 तच्च चेतनस्यैव सम्भवतीति न मायायामतिव्याप्तिः । तावत्युक्तमेया-
 थिकाभिमततटस्येवरेऽतिव्याप्तिस्तस्य वेदान्तासंमतत्वेनाऽलक्ष्यत्वात्त-

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती”ति श्रुतेः^१ । तदुक्तं
भगवता सूत्रकारेण “जन्माद्यस्य यत” इति^२ ॥ सत्य-

द्वावृत्त्यर्थमुत्तरदलम् । परमाणवो जगत्समवायिकारणमीश्वरो
जगत्कर्त्तेति जगदुपादानजगत्कर्त्तृर्नैयायिकैर्भेदाभ्युपगमादस्माभिर-
भिन्ननिमित्तोपादानत्वाङ्गीकारान्नातिव्याप्तिः ॥

नन्वेकस्योपादानत्वं कर्त्तृत्वं च विरुद्धं तथा लोकेऽदर्शनात् । नहि
घटकर्त्ता कुलालो घटोपादानम् । घटोपादानभूतो वा मृत्पिण्डो
न वा घटकर्त्ता । किन्तु मृत्पिण्ड उपादानं कुलालः कर्त्ता एव-
मीश्वरोऽपि जगत्कर्त्ता तदन्यदुपादानम् । अन्यथा दृष्टविरोधापत्तेः ।
दृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः ॥

ननु वयन्न कल्पंधामः “तदैक्षत ब्रह्मस्यं प्रजायेये”त्यादि-श्रुति-
रेव विरोधयतीति चेन्न । दृष्टविरोधे श्रुतेरर्थान्तरसम्भवात् तस्माद्-
भिन्ननिमित्तोपादानत्वमनुपपन्नमिति ॥

अत्र ब्रूमः । “तदैक्षत ब्रह्मस्यं सोऽकामयत ब्रह्मस्यं प्रजाये-
येत्यादिश्रुत्या ब्रह्मभवनकामयितृत्वश्रवणेन चेतनस्य ब्रह्मण एवोपा-
दानत्वं जगत्कर्त्तृत्वं चावगम्यते । न च तदाधितुं युक्तम् । उप-
क्रमोपसंहारप्रभृतितात्पर्यलिङ्गैरद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यं
निर्णीते सामान्यतो दृष्टानुमानेन श्रुत्यर्थबाधायोगात् । श्रुतिविरोधे
प्रमाणान्तराणामाभासत्वात् ॥

(१) तैत्तिरीयोपनिषदिभगवद्गीता १५ अष्टके ।

(२) The above is omitted in ग and घ MSS.

ज्ञानानन्तानन्दाः स्वरूपलक्षणम्^१, “सत्यञ्ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म^२” “आनन्दो ब्रह्मेति विजानादि^३”त्यादि श्रुतेः^४ ॥४॥

यदपि लोकेऽदर्शनादुपादाननिमित्तयो भेदोऽभ्युपेयइति ।
तदसत् ऊर्णनाभ्यादेरभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्य दृष्टत्वात् । किञ्च
यथा नैयायिकादिभिर्जीवात्मनो ज्ञानादिकं प्रत्युपादानत्वं निमि-
त्तत्वञ्चाभ्युपगम्यते । तथा ब्रह्मणस्तदुपपत्तेर्न कोऽपि दोषः । तस्माद्-
भिन्ननिमित्तोपादानत्वम् ब्रह्मण इति सिद्धम् ॥३॥

ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकारणत्वे श्रुतिमुदाहरति. यतोवेति । तच्च
सूत्रसम्प्रतिमाह तदुक्तमिति ।

उत्पत्तिं च विनाशञ्च भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामुविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥

श्लोकोक्तलक्षणे भगवान् तेन बह्वर्थसूचनात् सूत्रम् । यथाऽऽः

लघूनि सूचितार्थानि लघ्वक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्यङ्गमनीषिणः ॥

इति । सूत्रं करोतीति सूत्रकारस्तेन वादराधणाचार्येणेति
यावत् । समन्वयलक्षणे स्थितमधिकरणमनु^(४)क्रमते । तल्लक्षणञ्च

विषयोविशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

प्रयोजनञ्च पञ्चैते प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः ॥

(१) तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मवक्त्रां प्रथमखण्डे ।

(२) तैत्तिरीयोपनिषद्बृहदुक्त्रां षष्ठखण्डे ।

(३) अ ग and घ have यजानान् ।

(४) क, ग has अनुक्रम्यते ।

इति वदन्ति ॥ यतो वा इमान्नीत्यादिवाक्यं विषयो ब्रह्मणोऽलक्षणं
समर्थयति न वेति संग्रहः । न समर्थयतीति पूर्वपक्षः । तथाहि जग-
तोऽनित्याशुचिदुःखजडपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणस्तद्विलक्षणत्वेन तत्का-
रणत्वाद्योगात् तदस्यलक्षणं सम्भवतीति तथा ब्रह्मणस्वरूपलक्षणञ्च
न सम्भवति नित्यशुद्धत्वादीनामप्रसिद्धत्वादिति वास्तवकारणत्वा-
सम्भवेऽपि कृष्णतसर्पादिः रज्जादेरिवाध्यस्तजगज्जन्मादिकारणत्वं
मायिकं ब्रह्मणो न विरुध्यते इत्युत्तरं भवति । तस्माल्लक्षणं सम्भव-
तीति सिद्धान्तः ॥ अस्याधिकरणस्य लक्षणविचारात्मकत्वेन पूर्वाधि-
करणपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्यत्प्रयोजनं तदेव द्रष्टव्यम् । तदुक्तम्—

आक्षेपे चापवादे च प्राप्यां लक्षणकर्मणि ।

प्रयोजनेन वक्तव्यं यत्र कृत्वा प्रवर्तते ॥

इति । जन्मादिसूत्रस्यायमर्थः अस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतस्या-
काशादिप्रपञ्चस्य जन्मादिर्यतः तत् । तथा जन्मस्थितिभङ्गं यतः
सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेत्यनुषङ्गेन योजनया सृष्टि-
स्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणस्तदस्यलक्षणमिति फलितोऽर्थः ॥

स्वरूपलक्षणापरिज्ञातेन तदस्यलक्षणमाक्षेपेण ब्रह्म ज्ञातुमशक्य-
मिति स्वरूपलक्षणमाह सत्यमिति । स्वरूपं सद्भावर्तकं स्वरूपलक्षणं
यथा पृथिव्याः पृथिवीत्वं जातिव्यक्तोस्तादात्म्याभ्युपगमात् पृथिवी-
स्वरूपं सत् पृथिवीत्वं पृथिवीमितरेभ्यो व्यावर्तयत्यतः पृथिव्याः
पृथिवीत्वं स्वरूपलक्षणमेवं सत्यज्ञानानन्दा^(१)दयः ब्रह्मणः ॥

ननु लक्षणलक्षणभावस्य भेदगर्भत्वात् ब्रह्मणोऽखण्डैकरसत्वेन कथं

(१) क, न has नन्दाः ।

सत्यादेर्लक्षणत्वमिति चेन्नैष दोषः । कात्पनिकभेदाभ्युपगमेन तदुपपत्तेः । तदुक्तम् । “आनन्दो विषयानुभावो नित्यत्वमेति सन्ति धर्माः ब्रह्मणोऽप्यथक्तेऽपि पृथगिवावभासन्ते” इति ॥

नचाप्यथक्ते तेषां पृथक्कावभासः किं प्रयुक्त इति वाच्यम् । अन्तःकरणतदूर्ध्वापाधिवशात् पृथक्कावभासोपपत्तेः । तथाहि, बाधा-
भावविशिष्टं सत्यं, वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं ज्ञानं, प्रीत्यादिवृत्त्यवच्छिन्न
आनन्दः । यदा व्यञ्जकवृत्त्युपहितं चैतन्यं ज्ञानम्, अनुकूलवृत्त्युप-
हितमानन्द स्तस्तेषां ब्रह्मणश्च वास्तवभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेद-
सत्त्वालक्ष्यलक्षणभाव उपपद्यते । एवं च सत्यं ब्रह्म इत्युक्ते नैयायि-
काभिमतसत्तासामान्येऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यस्य ब्रह्मणो जडत्वप्रसङ्गश्च । अत
उक्तं ज्ञानमिति । तावत्युक्ते पराभिमतात्मसमवेतज्ञानेऽतिव्याप्ति-
र्लक्ष्यब्रह्मणोऽनित्यत्वापुरुषार्थत्वप्रसङ्गश्च तन्निरसनायोक्तमानन्द इति ।

नचैवमप्यपुरुषार्थत्वाभावे ब्रह्मणोऽनित्यत्वं दुष्परिहरमिति
वाच्यम् । सत्यमिति विशेषणेन तत्परिहारसम्भवात् । “आनन्दो-
ब्रह्म” इत्युक्ते विषयसुखेऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यस्य जडत्वप्रसङ्गश्च तन्निवारणाय
ज्ञानमित्युक्तम् । लक्षणस्यानित्यत्वपरिहाराय सत्यमित्युक्तम् ॥

ननु सत्यज्ञानानन्दादिशब्दानां भिन्नार्थत्वेनानन्दादिगुणकं
ब्रह्मैव लक्षणवाक्येन प्रतिपाद्यते ततश्च कथमखण्डैकरसत्वं ब्रह्मण
इति चेन्नैवं । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”
“विज्ञानमानन्दो ब्रह्मे”त्येवमादिवाक्येषु सत्यज्ञानानन्दादिशब्दानां
भिन्नार्थत्वेनानन्दादिशब्दानां सामानाधिकरण्येनाखण्डैकरसानन्द-
ब्रह्मबोधकतया गुणगुणिभावकल्पनायां मानाभावात् ।

नच तेषामेकार्थप्रतिपादकत्वे पर्यायता स्यादिति वाच्यम्
वाच्यभेदस्योक्तत्वात् ॥

नन्वेवमपि लोके वाक्यस्य संमर्गविशिष्टान्यतरप्रतिपादकत्व-
दर्शनेन कथमखण्डव्यक्तिप्रतिपादकत्वमिति चेन्न । “घटः सन् द्रव्यं”
“पृथिवीप्रकृतप्रकाशश्चन्द्र” इत्यादिवाक्यानां लक्षण्या खण्डव्यक्ति-
प्रतिपादकत्वदर्शनेन प्रकृतेऽपि तत्सम्भवात् । विशिष्टे शक्तानां सत्या-
दिपदानां अखण्डचैतन्ये भागलक्षण्या सत्यादिपदान्यखण्डैकरसा-
मन्दव्यक्तिं बोधयन्ति ।

नचैकेन पदेन तद्बोधसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ।
पदस्य सारकत्वेन वाक्यस्यैवानुभावकत्वात् प्रयोजनान्तरस्यापि
प्रतिपादितत्वाच्च । अन्यथा ब्रह्मणोऽद्वितौयत्वं न सिद्ध्यति । इदमेव
वाक्यस्याखण्डार्थत्वम् । तदुक्तम् ।

संसर्गसङ्गिसम्यग्धीहेतुताया गिरामिद्यम् ।

उक्ता खण्डार्थता, यदा तत्प्रातिपदिकार्थतेति ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमखण्डार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः । तस्मा-
त्सत्यज्ञानानन्दाः स्वरूपलक्षणं ब्रह्मण इत्यनवद्यम् ॥

तत्र श्रुतिमुदाहरति सत्यमित्यादिना । अन्तः परिच्छेदो न
विद्यते यस्य तदनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । तथाचोक्तं,

न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वात्प्रापि कालतः ।

न वस्तुतोऽपि सार्वत्र्यादानन्तं ब्रह्मणि त्रिधेति ॥

आदिशब्देन विज्ञानमानन्दो ब्रह्मेत्यादीनां ग्रहणम् ॥४॥

उक्तञ्च, आनन्दादयः प्रधानस्येति तत्पदार्थः ॥ ५ ॥

आनन्दादीनां ब्रह्मलक्षकत्वे व्याससूत्रं^(१) संवादयति । उक्तञ्चेति । द्वितीये गुणोपसंहारे स्थितं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति तैत्तिरीयके^(२) । “तत्रैवात्मन आकाशस्सम्भूत” इति “विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे”ति^(३) “स वा एष महानज आत्मा अमङ्गोऽक्षयं पुरुष” इत्यादि वृहदारण्यके । “आत्माविरं शुद्धमपापविद्धमि”ति^(४) ईशावास्ये । एवं तत्र तत्र श्रूयते । तत्र संशयः यस्यां शाखायां ब्रह्मणो यावद्गुणजातं श्रुतं तावदेव ध्यातव्यम् । आहोस्वित् शाखान्तरस्य गुणोपसंहारेण समग्रं ब्रह्म ध्यातव्यमिति । तत्र यस्यां यावच्छ्रुतं तच्छास्त्रिभिस्तावदेव ब्रह्म ध्यातव्यं न शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण । तावता निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारसम्भवादितरोपसंहारे प्रयोजनाभावादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । प्रधानस्य ब्रह्मणः आनन्दादयः सर्वे सर्वत्रोपसंहर्तव्याः लक्षकत्वेन । यद्यानन्दात्मादिभिर्ब्रह्म न लक्ष्येत तर्ह्यनात्मत्वानानन्दत्वादिव्यावृत्तिर्न सिद्धेत् । ततश्चानन्दात्मकब्रह्मसाक्षात्कारो न भवेत् । अतस्तदर्थमानन्दादीनां ब्रह्मलक्षणतया सर्वोपसंहारेण ब्रह्मानुसन्धेयम् ॥

ननु तर्हि सत्यकामत्वादीनामप्युपसंहारः स्यादिति चेन्न । तेषां कारणलक्षणत्वेन निर्गुणब्रह्मालक्षकत्वेनानुसन्धानानुपयोगात् । तस्मान्निर्गुणप्रकरणपठितानामानन्दादीनां ब्रह्मलक्षकत्वेनोपसंहारेण ब्रह्मानुसन्धेयमिति ॥

(१) Brahmasutra 3. 3. 11.

(२) तैत्तिरीयके ब्रह्मवशां द्वितीयानुवाके ।

(३) वृहदारण्यके २. ८. २४ .

(४) ८ मञ्जोका ।

स च द्विविधः वाच्यार्थो लक्ष्यार्थश्चेति । मायोप-
हितं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्यार्थः । मायाविनिर्मुक्तं
चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्यार्थः ॥ ६ ॥

ननु सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणः तटस्थलक्षणमित्युक्तं
तदनुपपन्नमसम्भवात् । तथाहि न तावदुपादानकारणत्वं ब्रह्मणो
विकल्पासहत्वात् । तथाहि किमारम्भकत्वेनोपादानत्वं विवक्षितम् ।
उत परिणामित्वेनाहोस्त्रिदिवर्त्ताधिष्ठानत्वेन । नाद्यः अद्वितीयत्वेन
ब्रह्मणोऽनारम्भकत्वात् । न द्वितीयः “केवलो निर्गुणश्च, निष्कलं
निष्क्रियं शान्तमविकार्योऽयमुच्यते” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्गुण-
क्रियाशून्यत्वनिरवयवत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मणः परिणामित्वायोगात् ।
न तृतीयः घटस्मन् पटस्मन्निति सत्यत्वेनानुभूयमानस्य प्रपञ्चस्य
ब्रह्मविवर्त्ततया मिथ्यात्वकल्पनायां मानाभावात् । तस्माद् ब्रह्मण
उपादानकारणत्वं दुर्निरूप्यम् ॥

नापि जगत्कर्तृत्वेन कारणत्वं ब्रह्मणः । कर्तृत्वं नामोपादानगो-
चरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । तच्च ब्रह्मणो न सम्भवति ज्ञान-
चिकीर्षाकृतौनां नित्यत्वे सर्वदा जगदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च प्रलय-
प्रतिपादकशास्त्रविरोधः । (१) तेषामनित्यत्वे कार्यतया ब्रह्माश्रयत्वा-
योगात् ब्रह्मणोऽपरिणामित्वस्योक्तत्वाद्नादिभावस्यानित्यत्वायोगात् ॥
अतएव नोभयस्मकं कारणत्वं ब्रह्मणस्तस्मात् सृष्टिस्थितिलय-
कारणत्वं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमित्यसङ्गतम् ॥ ५ ॥

कथं तर्हि जगदुत्पत्तिः, शृणु सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकात्प्रधा-

(१) चिकीर्षादौनाम् ।

नात्महृदादिक्रमेण जगदुत्पद्यते । तस्य परिणामित्वाज्जगज्जन्मादि-
कारणत्वं सम्भवति पुरुषस्त्वमङ्गोनिर्विकारी ॥

एवमाशङ्कमानः साङ्ख्यादौन्निराकर्तुं तत्पदार्थं विभजते स
चेति । द्वैविध्यमाह वाच्यर्थ इति । गत्या गम्यमानो वाच्यार्थः ।
लक्षणाया गम्यमानो लक्ष्यार्थः । कौ तौ वाच्यलक्ष्यावित्याशङ्कयामाह
मायेत्यादि । एतदुक्तमभवति यद्यपि शुद्धस्यापरिणामित्वेनोपादानत्वं
तथापि मायोपहितस्य तत्त्वमवत्येव । तदपि विवर्त्ताधिष्ठानत्वेन ।
अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्त्तस्तदधिष्ठानत्वं मायोपहितस्य न विरुध्यते ।
न च घटः सन्निति सत्यत्वानुभवेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्त्ततया
मिथ्यात्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अनुभवस्याधिष्ठानसत्यत्वविषयतया
मिथ्यात्वे बाधकाभावात् । नहि प्रपञ्चस्य स्वतः सत्तासम्बन्धः सम्भ-
वति “नेह नानास्ति किञ्चने” त्यादिशास्त्रेण तस्य प्रतिषेधात् । नापि
मिथ्यात्वे प्रमाणभावः वाच्यारम्भेण श्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । मिथ्या-
त्वनिरुक्तिरप्ये वक्ष्यते ॥

किञ्च, जगदुपादानत्वं ब्रह्मणोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । “यत्प्रयग्य-
भिसंविशन्ती”ति तस्मिँल्लयश्रवणात् । यस्य यत्र लयस्तत्तस्योपादान-
मिति व्याप्तिर्घटादेः कारणे मृदादौ दृष्टत्वात् । “बहुस्यां प्रजा
येये”ति ब्रह्मणो बहुभवनश्रवणाच्च । नह्यनुपादानस्य बहुभवनं
सम्भवति । अपि च प्रत्युत प्रधानस्यैव जगदुपादानत्वमभवति तस्या-
प्रमाणिकत्वात् । नहि क्वचिच्छ्रुतौ प्रधानस्य त्रिगुणात्मकस्योपादान-
त्वमवगम्यते । सर्वत्र श्रुतिषु “आत्मन आकाशः सम्भूत” इत्यादिषु
चेतनस्य ब्रह्मण एवोपादानत्वावगमात् ॥

अथ केयं मायां शृणु यथा शुक्लादौ रजतादि
कल्पितम् तथा चेतनेऽचेतनं कल्पितम् ॥ ७ ॥

न चोदाहृतश्रुतिष्वात्मन एवोपादानत्वमवगम्यते न ब्रह्मण इति
वाच्यम् । “तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि”ति जीवभावेन ब्रह्मणः
प्रवेशश्रवणात् । ब्रह्मणएवात्मतयोपादानत्वोपपत्तेः ॥

किञ्च, “तदैक्षत सोऽकामयत वज्रस्यां प्रजा येथे”ति वज्रभवन-
कर्तुः कारणस्य सर्वत्र कामयित्वत्वेच्चित्तलश्रवणात् ब्रह्मण एवो-
पादानत्वं न प्रधानस्येच्चित्तत्वादेरसम्भवात् । तस्य चेतनधर्मत्वात् मुख्ये
सम्भवति गौणस्यान्यायत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणएवोपादानत्वं न प्रधान-
स्येति सिद्धम् ॥

एवं मायोपहितस्य जगत्कर्तृत्वमपि सम्भवति । तच्च पूर्वोक्तमेव
ज्ञानेच्छाकृतयो मायोपहितस्येश्वरस्य जन्या अनित्याश्चापरिणामित्वेन
शुद्धस्य तदाश्रयत्वाभावेऽपि मायोपहितस्य तदाश्रयत्वं सम्भवत्येव ।
तस्य सर्वविवर्त्ताधिष्ठानत्वान्नोक्तदोषः । तस्मादुभयात्मकं सृष्टिस्थिति-
लयकारणत्वं तटस्थलक्षणं सम्भवतीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

मायास्वरूपं पृच्छत्यथेति । किम् शब्दः प्रश्नार्थः । माया
किदृशीत्यर्थः । आद्येपार्थे वा किं शब्दः । माया न सम्भवतीति स्वरू-
पलक्षणप्रमाणानिरूपणात् । तथाहि किम्माया सत्या मिथ्या वा ।
आद्ये ब्रह्माभिज्ञा तदभिज्ञा वा । नाद्यः अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् ।

किञ्च ब्रह्मणो ऽसङ्गत्वेन वेनाप्यसम्बन्धात् मायोपहितत्वमनुप-
पन्नमेव । न तावद्ब्रह्मणो मायया संयोगः सम्भवति । संयोगस्या-

“इदं सर्वं यद्यमात्मा” “आत्मैवेदं सर्वं” “ब्रह्मै-
वेदं सर्वं” “पुरुष एवेदं विश्वं” “सर्वं खल्विदं

व्याप्यवृत्तित्वेन सावयवधर्मातया निरवयवत्वेन ब्रह्मणो मायया
संयोगायोगात् । नापि समवायस्सम्भवति अनङ्गौकारात् । नापि
तयोस्तादात्म्यं भिन्नयोस्तादात्म्यायोगात् । नापि तयोर्भेदाभेदौ
विरुद्धत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणो मायोपहितत्वमनुपपन्नम् ॥ न द्वितीयः
जडाजडयोरभेदायोगात् । नाद्यद्वितीयः ईश्वरस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात् ।
न च तदिष्टं मोक्षशास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नहि मिथ्यावस्तुज्ञानेन
मोक्षः सम्भवति । एवं मायास्वरूपं दुर्निरूप्यम् । अत एव तल्लक्षण-
मपि दुर्निरूप्यम् । सति धर्म्मिणि धर्म्माश्चिन्त्यत इति न्यायात्
धर्म्मिणो दुर्निरूपत्वे तद्वर्म्मलक्षणस्यापि सुतरां दुर्निरूपत्वात् । अत
एव तत्र प्रमाणमपि दुर्निरूपं निर्विषयप्रमाणप्रवृत्तेरयोगात् ॥

तस्मान्मायाया दुर्निरूपत्वात् उपहितस्य तत्पदवाच्यत्वमनुपपन्न-
मिति समाधत्ते शृण्विति । मायास्वरूपं निरूप्य तदुपहितचेतन्य-
मौश्वरः स एव तत्पदवाच्यार्थः । तस्य जन्मादिकारणत्वं तदस्यलक्षण-
मिति वक्तुं तदुपोद्घातत्वेन परमात्मनि सदृष्टान्तमथाससामान्यमाह
यथेति । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ सङ्गृह्य प्रागेव तदर्थमर्थान्तरवर्णन-
मुपोद्घातः । अचेतनमज्ञानं तत्कार्यं कल्पितमध्यस्तमित्यर्थः ॥७॥

चेतने ब्रह्मण्यचेतनस्य कल्पितत्वे श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणमाह इदं
सर्वमित्यादिना । इदं सर्वमित्यनेन प्रमाणेपस्थितं आकाशादि-
जडाजातं प्रतिपाद्यते । आत्मशब्देनाद्वितीयः सर्वसाक्षी प्रत्यग्भूतः

ब्रह्म' "वासुदेवः सर्वमिति" "नारायणः सर्वमिदं पुराण" इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैः अचेतनस्य चेतन-
व्यतिरेकेणाभावप्रतिपादनात् चेतनाचेतनयोरभेदा-
योगाच्च ॥ ८ ॥

परमात्मा प्रतिपाद्यते । जडचेतनयोरैक्यायोगात् । आत्मसर्वशब्द-
योस्सामानाधिकरणम् । बाधायां योऽयं चोरः स स्थाणुरिति वत् ।
तथाच यथा दृष्टान्तवाक्ये स्थाणुव्यतिरेकेण चोराभावः चोरस्थाणु-
शब्दयोरवगम्यते । तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि श्रुतिवाक्ये आत्मव्यतिरेकेण
कृत्स्नजडाभावः आत्मसर्वशब्दयोः सामानाधिकरण्यादवगम्यते । स-
चाभावः स्वप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वमन्तरेणानुपपन्नः
सन् तस्य कल्पितत्वं कल्पयति । इयं श्रुतार्थापत्तिः । अनयाऽचेतनस्य
चेतने कल्पितत्वमवगम्यत इति भावः । एवमयमर्थो वाक्यान्तरे-
ष्वपि समानः पूर्णत्वात्पुरुषः परमात्मनैतेन ।

किञ्च नासंवृत्तमिति श्रुत्यन्तरात् सर्वेषु भूतेषु वसति सर्व-
भूतानि चास्मिन् वसन्तीति वासुदेवः सर्वान्तर्यामी परमात्मा ।
तथाचोक्तम्—

“सर्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततश्च वासुदेवाख्यो विद्वद्भिः परिपद्यते ॥”

इति । नराञ्जातं नारं तस्यायनं यस्य स नारायणः सर्वान्त-
र्यामीत्यर्थः । तदुक्तं महाभारते ।

“नराञ्जातानि तत्त्वानि नाराणोति ततो विदुः ।

तानि तस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥”

इति । अस्यार्थः प्रत्यगभिन्नात्परमात्मनो नरादुत्पन्नानि
तत्त्वानि चतुर्विंशतिः । तानि भगवता दर्शितानि ।

“महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥”

अथवा नारमुदकमयनमस्येति वा विग्रहः । तथाच मनुजो-
क्तम् ।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणस्सृतः ॥ इति ॥

मनु सर्वात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यान्नीलोत्पलादिवत्तादा-
त्म्यमेवास्तु । नच नीलोत्पलयोर्गुणगुणिभावात्तादात्म्येऽपि प्रकृति तद-
भावाज्जडजडयोर्विरुद्धस्वभावत्वाद्भिन्नाभिन्नलक्षणं तादात्म्यं कथ-
मिति वाच्यम् । तर्हि मृदुघटयोरिव कार्यकारणभावसम्भवेन
तयोस्तत्सम्भवात् । अथवा शाखिशाखयोरिव जडजडयोरभेदो
वास्तु इत्याशङ्क्याहाचेतनेति ।

अयम्भावः चेतनाचेतनयोर्विरुद्धस्वभावत्वाच्च तादात्म्यम् । नच
मृदुघटयोरिव कार्यकारणभावेन तत्सम्भवति अपरिणामित्वेन
कार्यकारणभावस्य निरस्तत्वात् । विवर्त्तत्वेन तदुपगमेऽचेतनस्य
कल्पितत्वमागतमेव । वृक्षशाखयोरवयवावयविभावसम्भवेन भेदाभेदे
सत्यपि चेतनस्य ब्रह्मणो निरवयवत्वेन विभुत्वेन च चेतनाचेतनयो-
रवयवावयविभावायोगात् । अभेदो न भवति, “एकमेवाद्वितीय-
मिति” श्रुत्या ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वावगमात् । अनयोः पारमार्थिको-
ऽभेदो न सम्भवति । तस्मात् “दात्मैवेदं सर्वमिति” बाधायां सामा-

चेतनं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दानन्ताद्वयं
ब्रह्म ॥ ६ ॥

नाधिकरण्येनात्मव्यतिरेकेण कृत्स्नजडप्रपञ्चाभावप्रतिपादनेनाचेतनं
सर्वं चेतने कल्पितमिति ॥ ८ ॥

किन्तुचेतनं किन्तदचेतनमित्याकाङ्क्षायां चेतनाचेतनस्वरूपमाह
चेतनमिति । कार्यतादात्म्यं ध्यावर्त्तयति नित्यमिति । “आकाश-
वत्सर्वगतश्च नित्य” इत्यादि श्रुतेः । परस्य नित्यत्वं अचेतनधर्म-
तादात्म्यं ध्यावर्त्तयति^(१) शुद्धमिति । “अस्त्वाविरं शुद्धमपापविद्धु-
मित्यादि श्रुतेः । परस्य शुद्धत्वं रागद्वेषादिराहित्यं कारणीभूता-
ज्ञानतादात्म्यं वारयति बुद्धमिति । ज्ञानैकरसं । प्रज्ञानघनश्रुते-
रित्यर्थः । अज्ञानकृतावरणादितादात्म्यं निरस्यति मुक्तमिति । बन्ध-
रहितविमुक्तश्च विमुर्त्त इति श्रुतेरित्यर्थः । अनृतत्वं निराकरोति
सत्यमिति । कालत्रयाबाधं सत्यम् “सत्यज्ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म सदेव
सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः” । तस्य पुरुषार्थत्वमाह आनन्देति ।
“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” “विज्ञानमानन्दो ब्रह्म इति श्रुतेः” ।
तस्य खण्डैकरसतामाह अद्वयमिति । न विद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं
पञ्चविधभेदशून्यमिति यावत् । ते च जीवानां परस्परभेदाः । जीवे-
श्वरयोर्घटादीनाञ्च भेदः । ईश्वरस्य च जीवस्य च जडानाञ्च । एवं
प्रतियोगिभेदेन भेदाः पञ्चविधाः । तच्छून्यं तेषां कल्पितत्वात् ।
अथवा त्रिविधभेदशून्यमद्वयम् । विज्ञातीयभेदः सजातीयभेदः

(१) क, च, निवर्त्तयति ।

अचेतनमज्ञानादि जडजातम् । अज्ञानं त्रिगुणात्मकं
सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं भावरूपं ज्ञाननिवर्त्यम् ॥ १० ॥

स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भेदस्तद्रहितम् । “एकमेवाद्वितीयम्”
इति श्रुतेः” ॥८॥

ननु किमिदमज्ञानं न तावज्ज्ञानाभावः प्रागभावस्य प्रति-
योगिसमानकालत्वायोगात् । अज्ञानस्य प्रतियोगिसमानकालत्वेन
न ज्ञानामौल्यनुभूयमानत्वात् । अतः प्रागभावो नाज्ञानम् । अत एव
न ध्वंसः नात्यन्ताभावोऽपि । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् विशेषा-
भावस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वात् । अज्ञानन्तु ज्ञानसामान्यविरोधि ।
अत एव नान्योन्याभावोऽपि । तस्माज्ज्ञानसामान्यविरोधिभावरूप-
मज्ञानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् ॥ .

ननु किं सच्चणमज्ञानम् । न तावज्ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । तस्य
घटादावतिव्याप्तेः । प्रतियोगिप्रत्यक्षस्य ध्वंसं प्रति कारणत्वात् ।
नापि निर्वचनीयत्वम् । तेनैव तस्य निवर्चनात् । तस्मात्सच्चणा-
भावाद्भावरूपाज्ञानमनुपपन्नम् । नापि तत्र प्रमाणं पश्यामः । न
तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तस्योभयवादिष्यतप्रागभावविषयत्वात् ।
नाप्यनुमानं सिद्धाभावात् ॥

नच सर्गाद्यकाशीनं कार्यं जडोपादानकार्यत्वात् घटवदि-
त्यनुमानं प्रमाणमिति वाच्यं । तस्यार्थान्तरत्वात् । न “वाज्ञानेनावृतं
ज्ञान”मित्याद्यागम एव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । आद्यमस्य
भ्रान्तिज्ञानविषयत्वात् । नाप्यर्थापत्तिस्तत्र प्रमाणम् । दृश्यमानकार्य-

स्यान्वयोपपत्तेः । तस्मात्तत्र प्रमाणयोरभावाच्चेतनेऽज्ञानादि कल्पित-
मित्यनुपपन्नमित्यत आह अज्ञानमिति । चयो गुणा सुत्तरजस्त-
मांस्यात्मानो यस्य तत्तथा । एतेन मिथ्याज्ञानतत्संस्काररूपाविद्यैव
जगद्वेतुरिति प्रत्युक्तम् । आगन्तुकत्वे तस्याः सोपादानत्वनियमेन
ब्रह्मणोऽपरिणामित्वेन तत्त्वायोगात् । अनागन्तुकत्वेऽपसिद्धान्तप्र-
सङ्गात् । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ॥

अज्ञानलक्षणमाह सदसद्भ्यामिति । भावप्रधानोऽयं निर्देशः ।
सत्त्वे बाधो न स्यात् असत्त्वे प्रत्यक्षविषयत्वं न स्यात् प्रत्यक्षेण ब्रह्म
न जानामीत्यनुभूयते । अतोऽसत्त्वेनानिर्वचनीयम् । ब्रह्मज्ञाने
बाध्यमानत्वात्सत्त्वेनाप्यनिर्वचनीयम् ॥

एतदुक्तमवति सदसद्विलक्षणमज्ञानमिति । असद्विलक्षणमित्युक्ते
सत्यतिव्याप्तिः स्यात् । अत उक्तं सद्विलक्षणमिति । तावत्युक्तेऽसत्य-
तिव्याप्तिरत उक्तमसद्विलक्षणमिति । अभ्युपेत्येदमुक्तं असतो निस्त्र-
रूपत्वेनातिव्याप्तिशङ्कानवकाशादसन्नाम किञ्चिदस्ति चेदसत्त्वव्या-
घातः । नास्ति चेत् कुत्रातिव्याप्तिः ॥ कथन्तर्ह्याचार्योक्तिः सद-
सद्भ्यामनिर्वचनीयमिति । शिष्यबुद्धिव्युत्पादनमात्रे तात्पर्यादाचा-
र्याणामहदयवाचामहदयमेवोत्तरमिति न्यायेन वादिनिराकरण-
मात्रतात्पर्यादा असद्विलक्षणोक्तिः । कालत्रयाबाध्यत्वं सत्त्वं तद्वि-
ज्ञानमित्यतमिति फलितार्थः ॥

नन्विदं लक्षणं कार्ये प्रपञ्चेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः । नैव दोषः
अनादित्वे सतीति विशेषणात् । नन्वेवमपीश्वरादावतिव्याप्तिः तस्या-
नादित्वेन कल्पितत्वेन चोक्तलक्षणसद्भावात् । तदुक्तं श्रुत्या जीवेशा-

अहं ब्रह्म न जानामीत्यनुभवात् ।^(१) (ते ध्यान-
योगानुगता अपश्यन्) देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा-
मित्यादि श्रुतेः” ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥

इति स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

वाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति । “जीव
ईशो विशुद्धाचित्तस्याभेदस्तयोर्द्वयोः अविद्या तच्चि^(२)तोर्योगः “षड-
स्माकमनादय” इति सांप्रदायिकवचनात् ।

“मायाभासे न जीवेशो करीतीति” श्रुतन्ततः ।

कल्पितावेव जीवेशौ ताभ्यां सर्वे प्रकल्पितमिति ॥

विद्यारण्योक्तेस्त्याग्निरिवज्जलेपायितेत्यक्त आह ज्ञाननिवर्त्य-
मिति । “यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति” पञ्चपादिका-
चार्यैरुक्त्वाद्ज्ञानमेव ज्ञाननिवर्त्तकम् । तथाचायमर्थः सम्पद्यते सदि-
लक्षणमनादिज्ञाननिवर्त्तकमज्ञानमिति । अथवा अनाद्युपादानं ज्ञान-
निवर्त्तकमज्ञानं प्रागभावेऽतिव्याप्तिपरिहारायोपादानमिति । घटा-
दावतिव्याप्तिनिवारणायानादीति । ब्रह्मण्यतिव्याप्तिवारणाय ज्ञान-
निवर्त्तकमित्युक्तमभवति । ज्ञानाभावोऽज्ञानमित्याशङ्कानिरासार्थमाह
भावरूपमिति ॥ १० ॥

अज्ञानसङ्गावे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्युपन्यस्यति अहमित्यादिना ।

(१) क, न, पुस्तके नास्ति ।

(२) क, तद्विदोयोगः इति पाठः ।

देवस्यासावात्मा च देवात्मा तस्य शक्तिम् । स्रगुणैः सत्त्वादिभि-
र्निगूढाम् । ब्रह्मध्यानपरायणाः ब्रह्मविदः अपश्यन्निति योजना ।
तेनावृतत्वेन मुह्यन्ति संसरन्ति । शास्त्राचार्य्यप्रसादजनितज्ञानेन
येषामज्ञानं निवृत्तं तेषामहम् ब्रह्मास्मीति ज्ञानम्परम् ब्रह्म प्रकाश-
यतीत्युत्तरेणाम्बयः । ज्ञानाभावस्य ब्रह्मस्वरूपावरकत्वायोगादनि-
च्छतापि तार्किकवस्त्रोवर्देनानया स्मृत्या भावरूपमज्ञानमेष्टव्यम् ॥

एतेन सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमचेतनं स्वातन्त्र्यम्परमार्थिकपरि-
णामि नित्यम् प्रधानमिति साङ्ख्यमतं प्रत्युक्तम् ।

“ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः” ।

इति भगवद्वचनविरोधात् ॥

नच बुद्धिधर्माज्ञानविषयतया भगवद्वचनमन्यथासिद्धमिति
वाच्यम् । बुद्धिधर्माज्ञानस्य मिथ्याज्ञानरूपत्वेन चैतन्यावरकत्वा-
योगाद्“ज्ञानेनावृतं ज्ञानि”मित्यावरकत्वस्मरणात् । अचेतनस्य रथा-
देष्टेतनाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिदर्शनेन प्रधानस्य स्वातन्त्र्ययोगात् ।
परिणामिनः सावयवतया चीरादेरनित्यत्वदर्शनेन प्रधानस्य नित्य-
त्वकल्पनायां मानाभावाद्दृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः ॥

एतेन मिथ्याज्ञानमेवाज्ञानमिति प्रत्युक्तम् । तस्मात्सर्वोपादान-
मनाद्यनिर्वचनीयं भावरूपमज्ञानमेष्टव्यम् ॥

एवञ्च सत्यद्वैतश्रुतिर्न विरुध्यते । साङ्ख्यादिस्मृतेरेव श्रुतिविरुद्ध-
त्वेनाप्रमाणत्वात् । “चकारोऽनुक्तानुमानप्रमाणसमुच्चयार्थः । तथाहि
विवादंगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानंस्वसमानविषयस्वसमानाधिकरणाना-
दिविरोधिनिवर्त्तकं प्रमाणज्ञानत्वात् शक्तिज्ञानवत् । नच प्राग-

भावेनार्थान्तरत्वं प्रागभावस्याप्रमाणिकत्वात् । अस्तु वा प्रागभाव-
स्तथापि तस्य समानाश्रयत्वेऽपि समानविषयत्वासम्भवेन तन्निवार-
णात् । ज्ञानस्यैव स्वविषयत्वात् । नचानुमित्यादेरज्ञाननिवर्त्तकत्वा-
नङ्गीकारेणानुमानस्य तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । असत्त्वापादक-
मौढ्याज्ञाननिवृत्तेरेवानुमित्यादिनाभ्युपगमेन तदसम्भवात् । अथवा
पक्षहेतोरपरोक्षत्वं विशेषणं देयम् । नचैवं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं
शुक्तिज्ञानेन तन्निवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् ॥

ननु शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाज्ञानं तदन्यद्वा ।
नाद्यः इदानीं ब्रह्मसाक्षात्काराभावेन तन्निवृत्त्येकदोषः स्यादेव । न
द्वितीयः अनन्ताज्ञानकल्पनायाङ्गीरवप्रसङ्ग इति चेन्नैव • दोषः ।
शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानं मूलाज्ञानमेव । इदानीं ब्रह्मसाक्षा-
त्काराभावेन तन्निवृत्त्यभावेऽप्यज्ञानं नष्टमित्यनुभवानुरोधेन शुक्ति-
ज्ञानेन तत्कृतावरणनिवृत्तेः सम्भावान्नोक्तदोषः । अथवाऽज्ञानं द्विविधं
मूलाज्ञानं तूलाज्ञानञ्च । ब्रह्मावरकमज्ञानमाद्यम् । विषयचैतन्या-
वरकमज्ञानमूलाज्ञानम् । तच्च प्रतिविषयं नामां । शुक्त्यवच्छिन्न-
चैतन्यावरकमज्ञानं चावद्विषयभावि एकमेव । शुक्तिज्ञानेन तत्कृत-
मावरणमेव निवर्त्तते । नतु तदज्ञानं ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्या-
वरणनिवृत्तिरेवानुभूयते इति केचित् ॥

वस्तुतस्त्वेकैकस्मिन्विषयेऽनन्ताज्ञानानि मूलाज्ञानपरतन्त्राणि
तिष्ठन्ति । एकैकज्ञानेनैकैकस्मिन्निवर्त्तते ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तमित्य-
नुभवस्य सर्वसंमतत्वेनावरणनिवृत्तिंविषयतया सङ्कोचे माना-
भावात् । नचाज्ञानानन्याभ्युपगमे कल्पनाङ्गीरवमिति वाच्यम् ।

तच्चाज्ञानं द्विविधम् । मायाविद्याभेदात् । शुद्धसत्त्व-
प्रधानं सन्मायेत्युच्यते । मलिनसत्त्वप्रधानं सद्विद्येत्यु-
च्यते । “जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च
स्वयमेव भवतीति श्रुतेः” ॥ १२ ॥

अथवाऽज्ञानस्य शक्तिर्द्विविधा, ज्ञानशक्तिः क्रिया-
शक्तिश्चेति । रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं ज्ञानशक्तिः ।

प्रमाणवतो गौरवस्यादोषत्वात् । तस्माद्दृष्टान्ते साध्यसम्भवात्
अनवद्यम् ॥ ११ ॥

अज्ञानं विभजते तच्चेति । द्वैविध्यमाह मायेति । एकमेवाज्ञानं
सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यां मायाविद्या चेति द्विधा जातमित्याह शुद्धेति ।
रजस्तमोभ्यामतिरस्कृतं शुद्धम् । तद्विपरीतं मलिनम् । तत्र श्रुति-
प्रमाणमाह माया चेति । स्वयमेव यथोक्तप्रकारेण मायाविद्या
चेति द्विधा भवति । ताभ्यां मायाविद्याभ्यामेकमेव चैतन्यं जीवे-
श्वररूपेण द्विधा जातमित्याह जीवेशाविति । आभासेन प्रतिविम्ब-
रूपेणेत्यर्थः । अयम्भावः मायाप्रतिविम्बितं चैतन्यमीश्वरः अविद्या-
प्रतिविम्बितचैतन्यञ्जीव इति ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण मायाविद्याभेदश्च वक्तुमज्ञानस्य शक्तिं विभजते
अथवेत्यादिना । कार्यानुकूलकारणनिष्ठसामर्थ्यं शक्तिः । ज्ञानशक्तिं
च्युत्पादयति रज इति । अनभिभूतमतिरस्कृतम् । इदंशुतोऽवगम्यते
इत्यत आह सत्त्वादिति । आवरणशक्तिमाह रज इति । तत्र
भाव्यकारसंमतिमाह तदुक्तमिति । समसवदविशेषादित्यत्र पूर्व-

“सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति स्मृतेः” । सत्त्वेमानभि-
भूते रजस्तमसौ क्रियाशक्तिः । क्रियाशक्तिर्द्विविधा
आवरणशक्तिर्विज्ञेपशक्तिश्चेति । रजस्सत्त्वाभ्यामनभिभूतं
तम आवरणशक्तिः । तदुक्तम्, “क्षणां तम आवरणा-
त्मकत्वादिति” । सा च नास्ति न प्रकाशत इति
व्यवहारहेतुः । तथाचोक्तम्, “न भाति नास्ति
कूटस्थ” इत्यापादानमावृत्तिरिति । तमस्सत्त्वाभ्यामन-
भिभूतं रजो विज्ञेपशक्तिः ; “रजसोक्षोभ एव चे”ति
स्मृतेः ॥ १३ ॥

पक्षे “ऽजामेकां लोहितशुक्लक्षणा”मित्यस्याजामन्त्रस्य व्याख्यानावसरे
क्षणाशब्देन तमोगुणः प्रतिपाद्यते । तमोगुणस्यावरणात्मकत्वादिति ।
तस्यावरकलं प्रतिपादितं भाव्यकारेणातो यथोक्तलक्षणावरणशक्ति-
रित्यर्थः । तस्य लक्षणमाह साचेति । पूर्वं स्वरूपं व्युत्पादितं इह^(१)
तु लक्षणं व्युत्पाद्यत इति विशेषः । अर्थात्नास्ति न प्रकाशत^(२) इति
व्यवहारकारणमज्ञानशक्तिरिति तल्लक्षणं ज्ञेयम्^(३) । तत्र संमतिमाह
तथा चोक्तमिति । कूटवन्निर्विकारेण तिष्ठतीति कूटस्थः परमात्मा
स नास्ति न प्रकाशत इत्यापादानम् । आपादानकारणमावृत्तिरा-
वरणशक्तिरित्यर्थः । विज्ञेपशक्तिमाह^(४) तम इति ॥ १३ ॥

(१) क, न, इदानीं व्युत्पाद्यति पाठः ।

(२) न, अर्थादस्ति प्रकाशत इति व्यवहारकारणमज्ञानशक्तिरिति पाठः ।

(३) क, न, वेदितव्यम् पाठः ।

(४) क, ग, व्युत्पाद्यति पाठः ।

सोभादीनां विक्षेपकत्वं प्रसिद्धमेव । सा चाकाशा-
दिप्रपञ्चोत्पत्तिहेतुः । उक्तञ्च,—

“विक्षेपशक्तिर्लिंगादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदिति” ।
तथाच, पूर्वोक्ताज्ञानं आवरणशक्तिप्रधानं सद्विद्येत्यु-
च्यते । ज्ञान^(१)शक्तिप्रधानं सन्मायेत्युच्यते ।

एतदभिप्राया स्मृतिरपि ।

“तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी माया ममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः” ॥

इत्येवंरूपा द्रष्टव्या । एवं च मायोपहितं चैतन्य-
मीश्वरौ जगत्कारणमन्तर्यामीत्युच्यते । स एव तत्पद-
वाच्यार्थः ॥ १४ ॥

ननु रजसो लोभश्चेत्युक्तमुदाहृतस्य तावदवगम्यते नतु विक्षेपहेतु-
त्वमित्याशङ्क्याह सोभादीनामिति । आदिशब्देन मदमात्सर्यादयो
पाप्माः । विक्षेपशक्तेः इत्यमाह साचेति । सजातीयविजातीयथाव-
र्त्तकत्वादिदमेवाद्या लक्षणम् । तत्र सत्प्रतिमाह उक्तञ्चेति । समष्टि-
व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं चिद्रूपम् । आदिशब्देन पञ्चीकृतभूतानि गृह्यन्ते ॥

ननु भवत्वेवं प्रकृते किमायातमित्यत आह तथाचेति । नच वैप-
रीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् । साप्रथाव्यामोहकरी माया,
साप्रथमोहकरी अविद्येति मायाविद्यालक्षणप्रसिद्धेः आवरणशक्तेर्मा-
हकारित्वात् तत्प्रधानमज्ञानमविक्षेपेत्युच्यते । विक्षेपादिशक्तेरन्यथा^(२)-
त्वात्तत्प्रधानमज्ञानं मायेत्युच्यते । तथाच न वैपरीत्यमिति भावः ॥

(१) न, ज्ञानविक्षेपशक्तिप्रधानम् पाठः ।

(२) न, न, एतथाव्यात् ।

ननु तरत्यविद्यामिति श्लोके घटकसंज्ञादिवन्मायाविद्याशब्दयोः पर्यायत्वमवगम्यते तत्कथं तयोर्भेदसिद्धिरित्यत आह एतदभिप्राया सृतिरपीति । अचाप्यावरणशक्तिं निमित्तीकृत्याविद्याशब्दः प्रकृतिं व्युत्पादयति । विशेषादिशक्तिं निमित्तीकृत्य मायाशब्दोऽपीति । एषोऽभिप्रायो यस्याः सा एतदभिप्राया सा तयोक्ता । योगो ब्रह्मसाक्षात्कारोऽस्यास्तीति योगी ब्रह्मनिष्ठ इति यावत् । यस्मिन् सर्वान्तर्यामिणि सर्वाधिष्ठाने वासुदेवे । इति अन्तःकरणे । निवेशितेऽहम्ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृते सति । कार्याकारेण विष्कृतामावरणशक्तिप्राधान्येनाविद्याशब्दवाच्यां, विशेषशक्तिप्राधान्येन मायापदवाच्यां, प्रकृतिं तरति नाग्रथति । तस्मै नमइति सम्बन्धः । कौटुशाय^(१) नमः । विद्या . चैतन्यमात्मा यस्य स तयोक्तस्तस्मै । पुनः कस्मै अमेयाय न मेयोऽमेयः अप्रमेयायेत्यर्थः ॥

ननु पूर्वं साक्षात्कारविषयत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितमिदानीमप्रमेयत्वमुच्यते तथाच पूर्वोत्तरव्याघातः । उच्यते 'वृत्तिविषयत्वमुक्तं साक्षात्कृते सतीति । अप्रमेयायेति चैतन्याविषयत्वमुच्यते "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह तन्मौपनिषदं पुरुषं वृच्छामी"-त्यादिश्रुतिभ्यः । अतो न व्याघात इत्यर्थः । मायाविद्याविभागनिरूपणफलमाह एवञ्चेति । "एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी एषो योनिः सर्वज्ञे"त्यादिश्रुत्युच्यते इति शेषः ॥

ततः किं तथाह स एवेति । स ईश्वरः "तत्त्वमसि" वाक्ये तत्पदस्य वाच्यार्थः ॥१४॥

(१) क, न, कचभूताय वाक्यः ।

अविद्योपहितं चैतन्यं जीवः प्राज्ञ इति चोच्यते ।

तदुक्तम्,—

“तमोरजस्तत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ।

सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते” ॥

“मायाविम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः ।

अविद्यावशात् स्वान्य स्तद्वैचित्यादनेकधे”ति ॥

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत

सस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ।

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” ।

इत्येवमादयः श्रुतय उक्ताभिप्राया द्रष्टव्याः ॥ १५ ॥

नन्वविद्यायाः कुत्र तर्ह्युपयोग इत्याशङ्क्य सुषुप्तस्थाने एकीभूतः
“प्रज्ञानघन (१) एषानन्दमयो ह्यानन्दभुगि”त्यादिश्रुत्या ऽऽविद्योप-
हितं चैतन्यं जीवः प्राज्ञ इति चोच्यते । स एव त्वं पदस्य वाच्यार्थं
इत्यभिप्रेत्य प्रसङ्गाज्जीवस्वरूपं व्युत्पादयति अविद्योपहितमिति ।
उक्तश्रुत्येति शेषः । उक्तेऽर्थे वृद्धसंमतिमाह तदुक्तमिति । सच्चिदा-
नन्दब्रह्मप्रतिविम्बसमन्विता सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिरेकैव ।

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको अघमाणोऽमुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा मजोऽन्यः ॥

न तं विदाथ य इमाः अजानान्यद् युष्माकमन्तरं बभूव ।

गौहारेण प्रावृता जलया चासुहृप उक्थशासस्वरन्तौ”— ॥

त्यादि श्रुतिभ्यः ॥

मन्विद्भो मायाभिः पुंरूप ईयते इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति
बहुवचनसामर्थ्याल्लिङ्गादज्ञानस्य नानात्वावगमात्कथमेकत्वमवधार्यते ।
नचाजामन्त्रेण तदवगम्यते इति वाच्यम् । श्रुत्यन्तरविरोधे तदव-
धारणायोगात् । नच परस्परविरोधाद्दुभयोरप्रामाण्यापत्तिरिति
वाच्यम् । बहुवचनसामर्थ्यादज्ञाननानात्वे निश्चितेऽजामन्त्रस्याज्ञान-
समष्टिपरत्वोपपत्तेः । तस्मात्प्रकृतिरेकैवेत्यवधारणमनुपपन्नमिति ॥

मैवम्, औतार्थस्य बलवत्त्वात्प्रकृतेरेकत्वावधारणोपपत्तेः । तथाहि,
अजामन्त्रे एकामिति श्रुत्या एकवचनसामर्थ्येन च लिङ्गेन प्रकृतेरे-
कत्वं निश्चीयते । “इन्द्रो मायाभि”रित्यस्मिन्मन्त्रे बहुवचनसाम-
र्थ्यादज्ञाननानात्वमवगम्यते । तच्च श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतेर्वलौक्यत्वाच्छ्रौ-
तार्थप्रकृत्यैकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा न्यायविरोधापत्तेः । किञ्च,
“इन्द्रो मायाभि”रित्यत्र केवललिङ्गादज्ञाननानात्वमवगम्यते । अजा-
मन्त्रे श्रुतिलिङ्गाभ्यामज्ञानैकत्वमिति तदेवावश्यमभ्युपगन्तव्यम् ॥

तर्हीन्द्रो मायाभिरिति मन्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न ।
अर्थान्तरत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । तथाहि । “इन्द्रो मायाभि”-
रित्यत्र मायाशब्देन प्रज्ञाविशेषो^(१) निष्ठाभिमानो वा विधीयते ।
ततश्चेन्द्रः परमात्मा तैरन्यतरै^(२)र्वा हिरण्यगर्भादिभिर्नागरूपः सन्
चेष्टते इत्यर्थान्तरत्वेन प्रामाण्यमुपपद्यते, नाज्ञाननानात्वप्रतिपादने
तात्पर्यं मन्त्रस्य । अजामन्त्रस्य त्वज्ञानैकत्वप्रतिपादने तात्पर्यादर्थ-
ान्तरायोगाच्चाज्ञानमेकमेव । तस्मात्प्रकृतिरेकैवेत्यवधारणमुपपन्नम् ॥

(१) अ. निष्ठाभिविशेषो वा इति अधिकः पाठः ।

(२) अ. चन्द्रतमेरिति पाठः ।

यदा, यथा एक एव देवदत्तः क्रियानिमित्तवशेन पाठकः पाचक इति व्यपदिश्यते । तथा एकमेवाज्ञानं विज्ञेयावरणशक्तिनिमित्तमेदेन मायाऽविद्येति च व्यपदिश्यते । तथाच, अविद्याप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः, अविद्योपहितं चैतन्यमीश्वरः; आभास एव च ॥ १६ ॥

सा सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यां मायाविद्याभेदेन द्विविधा । तदैचिद्यान्मा-
खिन्यवैचिद्यादनेकधा अनेकप्रकारा । अविद्या इति शेषः । अद्य-
भावः । शुद्धसत्त्वप्रधाना माया एकैव तदुपहित ईश्वरः । मलिन-
सत्त्वप्रधाना अविद्या माखिन्यवैचिद्यादनेकधा तदुपहितो जीवोऽपि
तथैव । अस्मिन् पक्षे नाग जीवः । उत्तार्ये श्रुत्यन्तरसम्प्रतिमाह
अस्मादिति । अस्मादेदात् । मायी मायोपाधिकः परमात्मा ।
एतच्छ्रुत्यादिप्रमाणेनावगम्यमानम् । विश्वमाकाशादिब्रह्माण्डान्तम्
जगत् । सृजते उत्पादयति । तस्मिन् सृष्टेऽन्योऽविद्योपाधिकः
मायया पूर्वोक्तया देहादिव्यहं ममेत्यभिमानेन सञ्चिबद्धो बद्धः ।
प्रकृतिश्चगदुपादानकारणम् । मायिनं मायोपाधिकम् । विद्यादि-
त्युभयत्र सम्बध्यते । अद्यभावः । मायोपाधिकः परमात्मा सोपा-
धिकमायाप्राधान्येन जगदुपादानकारणं सप्राधान्येन निमित्त-
मिति । इममेवार्थमपि श्रुत्यादियथ्यति ॥ १५ ॥

अज्ञानसैकलेऽपि मायाऽविद्याभेदं ततो जीवेश्वरभेदश्चोक्ता
इदानीमज्ञानमेकमेव, मायाऽविद्याभेदो नास्ति, विम्बप्रतिबिम्ब-
भावेन जीवेश्वरयोर्भेदः, जीवोऽप्येक एवेत्यभिप्रेत्य पञ्चान्तरमाह

बदेति । व्यपदिश्यते इति । तथाच, मायाविद्याशब्दौ पर्यायवन्तौ न मायाविद्ययोर्भेद इत्यर्थः । कथं तर्हि जीवेश्वरयोर्भेदस्यापह तथाचेति । अविद्यायां प्रतीयमानमविद्याप्रतिविम्बितम् । परमात्मनो नीरूपत्वेन सूर्यादिवत्प्रतिविम्बायोगात् । अविद्योपाधिकमविद्योपहितम् । नच तत्र प्रमाणाभाव इत्याह आभास एव चेत्यादिना द्वितीये स्थितमंगो नामाद्यपदेशादन्यथा चापि दासदासकितवादित्वमवधीयते ।

एके, तत्र पूर्वाधिकरणे जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः, स किं स्वामिभ्यत्ययोरिव आहोस्त्रिदग्निविष्कुञ्जिपुण्ड्रयोरिवेति संग्रहः तत्रानियम इत्येकः पूर्वपक्षः ।

द्वितीयस्तु भेदश्रुत्यनुरोधान् स्वामिभ्यत्यवदेव जीवपरयोरुपकार्योपकारकभावः । इति प्राप्ते इदमाह परस्यांश्च इवांश्च आभासरूपो जीवः । कुतो नामाद्यपदेशात् । “य आत्मनि तिष्ठति”त्यादिना । अन्यथा चापि परमात्माभिन्नस्य जीवः ब्रह्मदाशा^(१) ब्रह्मदासा^(२) ब्रह्मैवेने कितवा^(३) उत “तत्त्वमस्यादि” श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनात् जीवेश्वरयोरत्यन्तैक्ये, “अहरहः सन्ध्यामुपासीत ; गृहसः सदृशो भार्यामुपेयात् ; ब्राह्मणो न हन्यथः ; मित्रीभावः^(४) सुर्वङ्गनां नोपगच्छेदि”त्यनुशापरिहारयोरानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेन्न । देहाभिमानादर्थलोपपत्तेस्तयोः ॥

नन्वेवमपि कर्मफलव्यतिकरः स्यादिति चेन्न । जीवस्य परि-

(१) दाशाः क्षेत्रज्ञाः ।

(२) दासाः चत्वाः ।

(३) कितवाः सुतच्छती वडाः ।

(४) क, न, नास्ति पाठः ।

परिच्छिन्नत्वात् कर्मफलव्यतिकरः । जीवस्य परमात्माभिन्नतया कथं परिच्छिन्नत्वमित्याशङ्क्याह सूत्रकार आभास एव चेति । जलादि-प्रतिबिम्बित-सूर्यादिवदाभास एव प्रतिबिम्बरूप एव जीवः । कस्यच प्रतिबिम्बोपाधिरिति चेत् ।

अत्र केचित् । अन्तःकरणविशिष्टे कर्तृत्वादिषंसारस्यानुभूयमानत्वात् ; “कार्योपाधिरयं जीव” इति वचनाच्च । अन्तःकरणं प्रतिबिम्बोपाधिरिति वदन्ति ॥

अपरे तु, - अन्तःकरणस्याज्ञानकार्यतया स्वातन्त्र्यायोगेन जीव-परमात्मभेदकत्वायोगात्, नान्तःकरणं जीवोपाधिः । किन्त्वज्ञानं स्वातन्त्र्यात् । तदपि नाना, तत्प्रतिबिम्बो जीवः, सोऽपि नाना, तदुपाधेरज्ञानस्य नानात्वात् । तथाच ; ब्रह्मण्यारोपितानामज्ञानानां परिच्छिन्नतया तत्प्रतिबिम्बितरूपाणां जीवाभामपि परिच्छिन्नत्वादितरेतरव्यावृत्तत्वाच्च न कर्मफलव्यतिकर इति सूत्रार्थ इति नानाजीववादिनाम्भिप्रायमाहुः ॥

अन्ये तु, - जीवेश्वरविभाजकोपाधिरज्ञानमेव तस्य स्वातन्त्र्यात् । तद्येकमेव तत्प्रतिबिम्बो जीवः, उपाधेरेकत्वात् । सोऽप्येक एव अज्ञानैक्ये प्रमाणं दर्शितम् । आभास एव चेत्येकवचनसामर्थ्याच्च ।

ननु जीवैक्ये बन्धमोक्षव्यवस्था कथमित्यन्तःकरणानात्वे प्रमातृणां नानात्वं तत्त्वज्ञानेनैकस्मिन् प्रमातरि मुच्यमाने तद्द्रष्टितः प्रमाता बहु इति बन्धमोक्षव्यवस्था सम्भवति । स्यादेतत् कोऽयं मोक्षो नाम अविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न, तावत्कार्याविद्या निवृत्तिर्मात्रः सकलभ्रान्तिज्ञाननिवृत्तेरसम्भवात् । मूलाविद्यासत्त्वेन

पुनर्भ्रान्तिज्ञानोदयसम्भवात् । यत्किञ्चिद्भ्रान्तिज्ञाननिवृत्तेरपुरु-
षार्थत्वात् ।

मन्वज्ञानगतावरणशक्तिरविद्या तन्मानत्वेन यस्य प्रमातृस्त्व-
ज्ञानमुत्पन्नं तस्य स्वसंसारहेतुभूताविद्यानिवृत्तिर्मात्रः यस्य तन्मो-
त्पन्नं तस्य बन्ध इति बन्धमोचव्यवस्थोपपद्यत इति चेन्न । नाना-
जीववादप्रसङ्गात् । तथाहि । अविद्याया नानात्वेन ; बन्धहेतुतया ;
तदाश्रयजीवभेदस्यावश्यकतया ; नानाजीववादप्रसङ्गः । अन्यथा बन्ध-
मोचव्यवस्था न स्यात् प्रतिज्ञाविरोधश्च ।

अस्तु तर्हि मूलाविद्यानिवृत्तिर्मात्र इति चेन्न । एवमुक्तौ सर्व-
मुक्तिप्रसङ्गात् । नच जीवैक्ये सर्वमुक्त्युत्पादनमनुपपन्नमिति वाच्यम् ।
हिरण्यगर्भशुकवामदेवादीनां मुक्त्यभ्युपगमेनास्मदादीनां संसारानु-
पलम्भप्रसङ्गात् । तदनुभ्युपगमे तत्प्रतिपादकशस्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

किञ्च । यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणामित्यत्रोपासने-
नेन्द्रादिपदं प्राप्तानामधिकारिपुरुषाणां निमित्तवशेन जन्मान्तर-
सत्त्वेऽपि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धाभावेनाधिकारावसाने मोक्षोऽभ्युपेयते ।
एकजीवपक्षे तत्सर्वं दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । अपिच साक्षात्कृत-
तत्त्वो गुरुः शिष्याय तत्त्वमुपदिशतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्विज्ञानार्थं
“स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियम् ब्रह्मनिष्ठम्” ।

“उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिन स्तत्त्वदर्शिनः” ।

इत्यादिश्रुतिसूत्रिभ्यः । ततश्चैकजीवपक्षे उत्पन्न-ब्रह्म-साक्षात्का-
रस्य गुरोरभावेन गुरुशिष्यव्यवस्थाया असम्भवादनिरर्मात्रः प्रसज्येत ।

किञ्च । कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरेकजीवपक्षेऽधिकारिभेदाभा-

वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । तस्मादज्ञानमेकं तदुपाधिको जीवोऽप्येक एव इत्यनुपपन्नमिति ॥

अत्र ब्रूमः—“अजामेकां, मायान्तु प्रकृतिं विधात्, नीहारेण प्रावृताः, अज्ञानेनावृतं ज्ञानं, मम माया दुरत्यया, विभेदजनके-
ऽज्ञाने” इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु साधवानुगृहीतश्रुति-
लिङ्गाभ्यामविद्यैक्ये निश्चिते तदुपाधिको जीवोऽप्येक एवेति
निश्चीयते ।

नच बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अज्ञस्य बन्धो
ज्ञानिनो मोक्ष इति व्यवस्थासम्भवात् । हिरण्यगर्भादीनां मुक्ति-
प्रतिपार्दकशास्त्रस्य प्रवृत्तिकरत्वेन स्वार्थं तात्पर्याभावात् । नच
महानुभावानां तेषां तत्त्वज्ञानाभावेऽप्यस्मदादीनां तत्त्वज्ञानोपपत्तौ
का प्रत्याशेति वाच्यम् । सृष्ट्यादिविचित्रचिन्तनेन तेषां ज्ञाना-
भावेऽपि विवेकवैराग्यसम्पन्नानामस्मदादीनां तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ
बाधकाभावात् । “स्वर्गकामो यजेते”त्यादिवाक्यप्रामाण्यात् स्वर्गो-
द्देशेन यागादिप्रवृत्तिवद्द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिप्रामाण्यात्, ज्ञानो-
द्देशेन श्रवणादिषु प्रवृत्त्युपपत्तेः । नच क्रममुक्त्युपासनाशास्त्रविरोधः ।
व्यवहारिकप्रमादभेदविषयतया स्वप्नवदविरोधोपपत्तेः ॥

नन्वेवं सति पूर्वकल्पे दहरा^(१)द्युपासनया ब्रह्मलोकं गतानां
तत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तेर्मात्रस्य सम्पन्नत्वेनास्मदादीनां संसारा-
नुपसृष्टिप्रसङ्ग इति चेन्नैवम् । स्वप्नवत्तदुपपत्तेः । न हि स्वप्नावस्थायां

(१) दहरोऽस्मिन् अन्तराकाश इति श्रुतिः । सूक्तो, अस्य च ।

अत एवोपमा सूर्यादिवत् ।

“यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा-

(१)नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

उपाधिना क्रियते भेदरूपो

देवः क्षेत्रेष्वेव मजोऽयमात्मा” ॥

स्वभ्रान्तिकल्पितप्रमातुर्मुक्तिदर्शनेन बन्धदर्शनेन वा स्वस्य मुक्तिर्वन्धो वा भवति । नच(१) शास्त्राप्रामाण्यम् ॥

एतेनाधिकारिभेदाभावात् कर्मज्ञानकाण्डप्रामाण्यं प्रत्युक्तम् । नच गुरुशिष्यव्यवस्थानुपपत्तिः । परोक्षज्ञानिनोऽपि तन्निष्ठस्योपदेष्टृत्वोपपत्तेः । अथवा परमेश्वरो वा गुरुशरीरमाविश्य साधकमनुगृह्णातीति व्यवस्था न विरुध्यते । तस्मादेक एव जीवः ॥

किञ्च । “आभास एव च, स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः, सत्ता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति प्रज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वाहूढः” इत्यादिष्वेकवचनसामर्थ्याज्जीवैक्यमभ्युपगन्तव्यम् ॥

नन्वेव “मिमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्यते न विदुः वीतरागभयक्रोधा मन्मायामुपाश्रिताः, यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणा”-मित्यादिषु बहुवचनसामर्थ्याज्जीवबहुत्वं किन्न स्यादिति चेन्नैतदेवं लाघवात्तदैक्योपपत्तेः । तस्मादेक एव जीव इति वदन्ति ॥१६॥

अतएवेति । तृतीये स्थितं न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम् । सर्वत्र हि जीवः सुषुप्त्यादौ येन ब्रह्मणा सम्पन्नो भवति । तत् किं निर्विशेषं सविशेषमुभयलिङ्गं वाऽन्यतरलिङ्गं वा । अन्यतरलिङ्ग-

(१) क, नाप इति पाठः ।

(२) क, ग, न वा शास्त्राप्रामाण्यमिति ।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
 एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् ॥
 इत्यादि श्रुतिसूत्रयोः सत्त्वात् ॥ १७ ॥

मित्यत्रापि सविशेषलिङ्गं वा निर्विशेषलिङ्गं वेति संग्रहः । तत्र
 “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः अस्थूलमन एव ह्रस्वमि”त्याद्युभयविधश्रुति
 सम्भवात्, उभयलिङ्गं ब्रह्मेति प्राप्तेऽभिधीयते । नोभयलिङ्गम्-
 ब्रह्म । एकस्य वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् । न “लोकमेव सविशेषं निर्वि-
 शेषञ्च भवती”ति युक्त्या वक्तुं शक्यम् ॥

अस्तु तद्द्विपाधितः सविशेषं स्वभावतो निर्विशेषश्चेत्युभयलिङ्गं
 ब्रह्मेति चेन्नैतदेवम् । न द्विपाधितोऽपि स्वभावतोऽपि निर्विशेषं
 सविशेषमभवति विरोधात्सर्वत्र । किन्तु पारमार्थिकं निर्विशेष-
 स्वरूपं सविशेषस्वरूपं मायामयम् । तथाच श्रुतिस्मृती भवतः ।

“अशब्द मस्पर्श मरूप मव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

त्रिचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं
 वाऽऽरेऽयमात्मानन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ॥

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्मासदुच्यते” ।

इत्यादि । एतेन सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषं सत्यकामत्वा-
 दिश्रुतेरिति प्रत्युक्तम् ॥

ननु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे सगुणवाक्यानां सृष्ट्यादिवाक्यानां वा का गतिरिति चेन्न । तेषामन्यपरत्वेन तत्र तात्पर्याभावात् । तथाहि । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तौ”तिशास्त्रेण सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वमवगम्यते । ततश्च कर्मवाक्यानि स्वप्रतिपाद्य-यागाद्यनुष्ठानेन सत्त्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पादनेन तत्र पर्यवस्यन्ति । उपासनावक्यानि तत्तद्गुणविशिष्टोपासनविधानेन चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मणि पर्यवस्यन्ति । तत्त्वमस्यादि वाक्यानि साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवस्यन्ति । तदुक्तम्,

“शुद्धिद्वारा कर्मकाण्डस्यवाक्यम्
चित्तैकाग्र्यद्वारतो ध्यानवाक्यम् ।
साक्षादेतत् तत्त्वमस्याद्विवाक्यम्
सत्यानन्दे स्वप्रकाशे प्रयातीति ॥”

सृष्टिप्रलयादिवाक्यानि तु अधारोपापवादन्यायेन सृष्ट्यादिदर्शनस्य ब्रह्मज्ञानोपायतया ब्रह्मणि पर्यवस्यन्ति । तदुक्तमाचार्य्यचरणैः ।

“मृत्सोऽहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्याचोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥

इति । ततश्च सगुणोपासनसृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यानां ब्रह्मज्ञानोपायतोपदर्शनमुखेन निर्विशेषे ब्रह्मणि पर्यवसानात् । निर्विशेषम् ब्रह्म यतः, अतो ब्रह्माविद्याप्रतिविम्बितं सञ्जीवोऽविद्योपहितं सदीश्वर इति विम्बप्रतिविम्बभावेन जीवेश्वरभाव इति । अत्र वेदान्तेषु जलसूर्यादिदृष्टान्तोपादानमिति सूचकार आह अत एवेति । यतो ब्रह्म निर्विशेषं अत एवेति वेदान्तेषु जलसूर्याद्युपमोपादीयते । तानेव वेदान्तानुदाहरति यथेत्यादिना ।

ननु सूर्यादीनां रूपवत्त्वेन जलादौ प्रतिविम्बसम्भवेऽपि ब्रह्मणो
रूपादिरहितत्वेन कथमविद्यायां प्रतिविम्बोदयः । नच जले आका-
शादिप्रतिविम्बवत् अविद्यायां ब्रह्मप्रतिविम्बसम्भव इति वाच्यम् ।
आकाशस्यापि रूपादिशून्यतया जलादौ प्रतिविम्बासम्भवात् । नच
सूक्ष्मजलभाजने साभ्रनचत्राकाशानुभवविरोध इति वाच्यम् ।
तत्रापि रूपादिमन्त्रचत्रादिप्रतिविम्ब एवानुभूयते । आकाशप्रति-
विम्बानुभवस्तु भ्रम एव । तस्माद्विम्बप्रतिविम्बभावेन ब्रह्मणो जीवे-
श्वरविभागोऽनुपपन्न इति चेन्न । रूपवत्त्व एव प्रतिविम्ब इति
नियमाभावात् । रूपादिरहितस्य लोहितरूपादेः स्फटिकादौ
प्रतिविम्बदर्शनात् । नच रूपादिहीनस्य द्रव्यस्य प्रतिविम्बासम्भव इति
वाच्यम् । तादृशव्योमादेः प्रतिविम्बदर्शनात् आकाशानुभवस्य सर्वा-
नुभवसिद्धत्वात् । नच तस्य भ्रमत्वम् बाधकाभावात् । तस्माद्ब्रह्मणो
विम्बप्रतिविम्बभावेन जीवेश्वरविभागः ॥

अथवा अविद्याविशिष्टं चैतन्यं जीवः अविद्योपहितं चैतन्य-
मीश्वरः । यथाहुः—

“विम्बत्वं प्रतिविम्बत्वं यथा पूषणि कल्पितम् ।

जीवत्वमीश्वरत्वञ्च तथा ब्रह्मणि कल्पितम्” ॥

इति । एतदभिप्रेत्य सूत्रकारोऽप्याह—

“वृद्धिद्वाषभाक्कमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति” ।

“अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः”

इत्यादि श्रुतिरादिशब्देन गृह्यते ॥ १७ ॥

अज्ञानमेकं तद्विशिष्टचैतन्यं जीव इत्यत्र फलितमाह अस्मिन्निति ।

अस्मिन् पक्षे जीवस्तु एक एव तस्मिन्नन्तःकरण-
विशिष्टाः प्रमातारः कल्पिताः ।

केचित्तु, नानाज्ञानं स्वीकृत्य वनवदज्ञानसमुदायः
समष्टिः तदुपहितं चैतन्यमीश्वरः । वृक्षवत्प्रत्येकमज्ञानं
व्यष्टिः तदुपहितं चैतन्यं प्राज्ञ इति वदन्ति ॥ १८ ॥

ननु जीवैक्ये सुखदुःखवैचित्र्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्य प्रमाहभेदेन
तद्वैचित्र्यमुपपद्यत इत्याह तस्मिन्निति । अविद्याप्रतिविम्बिते जीव
इत्यर्थः । प्रमातार इति प्रमाश्रया इत्यर्थः ।

पदान्तरमाह केचित्त्विति । अयमाश्रयः । शास्त्रेषु शुकादीनां
मोक्षप्रतिपादनादस्रदादीनां संसारोपलम्भाच्च प्रतिपुरुषं न जाना-
मीत्यनुभूयमानानि भिन्नान्यज्ञानानि स्वीकर्त्तव्यानि । अन्यथा
बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यात् । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”
इत्यादि श्रुतौ मायाभिरिति बह्वचनसामर्थ्याच्च । “अजामेका”-
मिति श्रुतेः समष्टिज्ञानविषयतयान्यथोपपत्तेः । अन्यथा मायाभि-
रिति बह्वचनस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । अर्थान्तरकल्पनायां प्रकृतहाना-
प्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति
न्यायात्, वाक्यशेषानुरोधाच्च “एकामिति” श्रुतेरज्ञानसमष्ट्येकविष-
यत्वमभ्युपगन्तव्यम् । ततश्चाज्ञाननानांत्वे चिञ्चिते तदुपाधिका
जीवाश्च नाना भवन्ति । एवञ्च शुकादीनां मोक्षेऽप्यस्रदादीनां
संसारोपलम्भो न विरुध्यते ॥

नन्वज्ञानभेदेन जीवभेदाभ्युपगमे प्रतिजौवं प्रपञ्चभेद ईश्वर-
भेदश्च स्यात् । नचेष्टापत्तिः । योऽयं घटस्त्वयानुभूतः स एव
मयापीति प्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसङ्गात् । अन्याज्ञानकल्पितप्रपञ्चस्या-
न्यप्रत्यक्षाविषयत्वात् ।

नच भ्रान्तित्वम् । बाधकाभावात् । एकः परमेश्वरः सकल-
जगत्सृष्टिस्थितिलयकारणमिति सर्वतन्त्रसिद्धान्तविरोधप्रसङ्गाच्च ।
अथैतद्दोषपरिजिह्वीर्षया समक्षज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वरः । तत्सृष्टः
प्रपञ्चः सर्वसाधारण इत्यभ्युपगम्येत । तर्ह्यनिर्मेचः प्रसज्येत । तथाहि ।
निर्गुणब्रह्मभावापत्तिर्मेचः । एकस्य तत्त्वज्ञानेन सर्वाज्ञानानाम-
निवृत्तेरीश्वरजगतोरबाधेन निर्गुणब्रह्मप्राप्तेरसम्भवान्मोचो न स्यात् ।

किञ्च । अद्वितीयब्रह्मज्ञानान्मोचोऽभ्युपगन्तव्यः । तच्चाद्वितीय-
ब्रह्मज्ञानं नानाजीवपक्षे न सम्भवति । स्वयतिरिक्तजीवेश्वरजगतां
विद्यमानत्वात् । ततश्चानिर्मेचः प्रसज्येत ।

किञ्च । शास्त्रप्रामाण्यात् कथञ्चिज्ज्ञानान्मोचोपपादनेऽपि स-
गुणब्रह्मप्राप्तिर्मेचः स्यान्न निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः तच्चाणिष्टम्, “अनन्तरो
वाच्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव यत्र तस्य सर्वात्मैवाभूत्तत्केन कल्प-
येदि”त्यादिशास्त्रविरोधात् । तस्मान्नाज्ञानं स्वीकृत्य नानाजीव-
वादोऽनुपपन्न इति ॥

अचोच्यते, अज्ञानभेदेन जीवभेदोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः सर्वशास्त्र-
प्रामाण्यात् । नच जीवभेदेऽनेकप्रपञ्चेश्वरकल्पनापत्तिरिति वाच्यम् ।
इष्टापत्तेः । नच प्रत्यभिज्ञाविरोधस्तस्या भ्रमरूपत्वात् । तथाहि ।

एकस्मिन् शुक्तिकाशकले दशानां पुरुषाणां रजतभ्रमे सति

स्वस्वाज्ञानकल्पितस्य रजतस्थान्योन्यभेदेऽपि अन्याज्ञानकल्पितस्य रजतस्थान्यप्रत्यभिज्ञाविषयत्वे^(१)ऽपि त्वया यद्रजतमनुभूतं तदेव मयापीति यथा प्रत्यभिज्ञा भ्रमरूपा जायते, एवं प्रकृतेऽपि स्वस्वाज्ञानकल्पितप्रपञ्चस्य स्वस्वाज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वर एक एवेति नानेकेश्वरकल्पनापत्तिः सर्वतन्त्रविरोधो वा ।

अथवा, व्यञ्जज्ञानोपहितं चैतन्यं जीवः समञ्जज्ञानोपहितचैतन्य-मौश्वरः । तत्सृष्टः प्रपञ्चः सर्वसाधारणः । एवञ्च न प्रत्यभिज्ञाविरोधो न शास्त्रविरोधः । नापि कल्पनागौरवम् । नचानिर्मात्रप्रसङ्गः स्वस्वश्रुत्याचार्य्यप्रसादेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण स्वाज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्य-सिद्धिगरीरादिनिवृत्तेः सम्भवात् । निर्गुणब्रह्मभावापत्तेरविरोधात् ।

ननु स्वव्यतिरिक्तानां जीवेश्वरजातानां^(२) विद्यमानत्वेनाहं मुक्तोऽन्यो बद्धोऽन्यः प्रपञ्चोऽन्य ईश्वर इति भेददृष्टेरानिवारणाद्-द्वितीयब्रह्मसाक्षात्काराभावेन कथं निर्गुणब्रह्मभावापत्तिर्मात्र इति चेन्न । एव“मिदं सर्वं यदयमात्मा वाचारम्भणं विकारो नामधेय-मि”त्यादिशास्त्रैरज्ञानादिसमस्तजडजातस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वावधारणेन मिथ्यात्वनिश्चयाद्द्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारसम्भवेन ब्रह्मभावापत्तिर्मात्र उपपद्यते ।

नचाज्ञानेन^(३) स्वज्ञाननिवृत्तावप्यन्याज्ञानानिवृत्त्या ब्रह्मण ईश्व-रत्वानपायात् ज्ञानेन सगुणब्रह्मभावापत्तिरेव स्यादिति वाच्यम् ।

(१) क. ग, प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि पाठः ।

(२) ग, जगताम् पाठः ।

(३) क, ग, नच ज्ञानेन स्वाज्ञान निवृत्ताविति पाठः ।

अन्ये तु कारणीभूताज्ञानोपहितं चैतन्यमीश्वरः ।
अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवः । कार्योपाधिरयं

अन्यज्ञानादन्यप्राप्तेरयोगात् । नहि शुक्तिज्ञानाद्रजतप्राप्तिः सम्भवति ।
किन्तु शुक्तिरेव प्राप्यते । एवं निर्गुणब्रह्मज्ञानान्निर्गुणं ब्रह्मैव
प्राप्यते न सगुणं तस्य मायामयत्वात् । तथा शुक्तावन्यस्य रजत-
भ्रान्तिदशायां अन्यो विशेषदर्शी शुक्तिज्ञानाच्छुक्तिमेव प्राप्नोति न
रजतं परमार्थतस्तत्राभावात् । अन्याज्ञानकल्पितस्य रजतस्यान्य-
प्रत्यक्षविषयत्वाभावाच्च । तथा ब्रह्मण्यज्ञानादीश्वरजगद्भ्रान्तिदशायां
श्रुत्याचार्य्यप्रसादादन्यो विशेषदर्शकं ब्रह्मास्मीति अद्वितीयब्रह्म-
साक्षात्कारानन्दैकरसनिर्विशेषमद्वितीयं ब्रह्मैव प्राप्नोति न सगुण-
मीश्वरं तस्य मायामयत्वेन परमार्थतस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् । नहि
भ्रान्त्यज्ञानं पारमार्थिकं वस्तु भवति । तस्मात्साधारणासाधारण-
प्रपञ्चाभ्युपगमेऽपि निर्गुणब्रह्मभावापत्तिरूपो मोक्ष उपपद्यते ।
तस्मा “दिन्द्रो मायाभिः पुरुरूपैर्दयत” इत्यादिश्रुतिवशात् सर्वेषा-
महं ब्रह्म न जानामीति स्वस्वाज्ञानानुभववशादनेकान्यज्ञानानि
ब्रह्मण्यारोपितानि तदुपाधिजोवाञ्छेतरेतरविलुचणाः । एवञ्च सति
“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे”त्यादि श्रुतिः । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति
शास्त्रज्ञेत्येतत्सर्वं मामञ्जस्येनोपपद्यते । तस्मान्ज्ञानाजौववाद इति ॥
अथ समष्टिव्यञ्जोक्तादात्याभ्युपगमात्तदुपहितयोरीश्वरप्राप्तयोरपि
तादात्म्यं द्रष्टव्यम् ॥१८॥

मतान्तरमाह अन्ये त्विति । विचेपादिशक्तिप्राधान्येनाज्ञानस्य

जीवः । “कारणोपाधिरीश्वर” इति वचनादित्याहुः । सर्वथा मायोपहितं चैतन्यमीश्वरः स च ज्ञानशक्त्युपहितस्वरूपेण जगत्कर्ता विज्ञेपादिशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपेण जगदुपादानमूर्णनाभिवत् । “यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते चे”त्यादि श्रुतेः “यः सर्वज्ञः स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्त्तृ”त्यादि श्रुतिभ्यश्च ॥ १६ ॥

मायाशब्दवाच्यत्वाद्यथोक्तेषु पञ्चस्यपि पक्षेषु मायोपहितं चैतन्यं जगत्कारणमीश्वर इत्यर्थः^(१) । सर्वसम्मत इत्युपसंहरति सर्वथापीति । अज्ञानैकत्वानानात्वाभ्यां प्रकारान्तरेण वा जीवैकत्वानानात्वयोर्विवादेऽपि मायोपहितं चैतन्यमीश्वर इत्यविवादमिति सूचयत्यपीति ।

नन्वीश्वरे विवादभावेऽपि जीवैकत्वानानात्वयोर्विवादसम्भवात्^(२) किमुपादेयं किं हेयमिति शृणु । सर्वमुपादेयं सर्वं हेयं मायामयत्वात् व्यवहारस्य । तर्हि सर्वस्य हेयत्वमेव न तूपायदेयत्वमिति चेन्न । अधारोपापवादन्यायेन ब्रह्मणो ज्ञातव्यतया व्यवहारेण विना ब्रह्मज्ञानासम्भवात् तदुपादेयतया सर्वमुपादेयत्वमेव । अयं विशेषः । जीवैकत्वे जीवमानात्वे वा यथा यस्य मनो रोचते स तथा तं पचं स्वीकृत्य प्रत्यगात्मानं विविच्य तस्य ब्रह्मत्वं साक्षात् कुर्यात् न तु तत्र विवदितव्यम् । दूषणभूषणयोः सर्वत्र तुल्यत्वात् प्रत्यगात्मप्रधानता येन प्रकारेण भवति तथा सम्पादनीयं स एव शास्त्रार्थः । तदुक्तम् । वार्त्तिककाराचार्यैः—

(१) क, न, इत्ययमर्थः पाठः ।

(२) क, न, सम्भवात् पाठः ।

“यथा^(१) यथा भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।

सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा च^(२) व्यवस्थितिरिति॥”

व्युत्पत्तिर्ज्ञानं तत्पदवाच्यार्थस्य मायोपहितस्येश्वरस्य जन्मादि-
कारणत्वमुक्तं तदुपादानत्वेन कर्तृत्वेन च देधा भवति । तच्च केन
रूपेणोपादानत्वं केन रूपेण कर्तृत्वञ्चेत्याकाङ्क्षायां तदुभयं क्रमेण
दर्शयति सचेत्यादिना । ज्ञानेति । ज्ञानशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपे-
णेत्यर्थः । अन्यथा शुद्धस्यासङ्गतत्वेन कर्तृत्वायोगात् । कर्तृत्वज्ञानम उपा-
दानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं तच्च शुद्धे ब्रह्मणि न सम्भ-
वति । “असङ्गो ह्ययं पुरुष” इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोऽसङ्गत्वावगमेन
ज्ञानेच्छाकृतीनां तस्मिन्नसम्भवात् । यथोक्तेश्वरस्यैव तदिति भावः ॥

एकस्यैव ब्रह्मण उपादानत्वे कर्तृत्वे च दृष्टान्तमाह ऊर्णनाभीति ।
ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे प्रमाणमाह दधेति । आदिशब्देन
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाचरात्सम्भवतीह विश्वं यथोर्णनाभिस्तन्तुनोपचरेत् । “यथाग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः यथा सुदी-
प्नात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा” इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते ॥

यथोक्तेश्वरस्यासर्वज्ञत्वे जगत्कर्तृत्वञ्च सम्भवतीति ततः सर्वज्ञत्वं
वक्तव्यं, तच्च प्रमाणमाह यः सर्वज्ञ इति । यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमज्ञञ्च जायते । “एष सर्वज्ञ
एष सर्वेश्वरः एषोऽन्तर्यामी एष योनिः सर्वस्य प्रभवाय यौ हि

(१) क, म, यथा यथा पाठः ।

(२) क, म, चावस्थिति पाठः ।

भूतानां अहं सर्वस्य प्रभवो मृतः सर्वं प्रवर्तते” इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यश्च यथोक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः यथोक्तप्रकारेण जगत्कर्त्ता
जगदुपादानश्चेति योजना अयमेव मायोपहितः परमेश्वरो ब्रह्म-
विष्णुमहेश्वररूपताभजते । तथाहि ।

मायानिष्ठं निरतिशयसत्त्वं चिमूर्त्याकारेण परिणमते परमे-
श्वरेच्छया लोकानुग्रहाय । तत्र दण्डकमण्डुममूर्त्युपहितः सन् परमे-
श्वरो जगत्स्रष्टा ब्रह्मा भवति । शङ्खचक्रगदाम्बुजपाणिमूर्त्युपहितः
सन् परमेश्वरो जगद्गोप्ता विष्णुर्भवति । त्रिनेत्रशूलपाणिमूर्त्युपहितः
सन् परमेश्वरो जगत्संहर्त्ता महेश्वरो भवति । “स ब्रह्म स शिवः
सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराड् स एव विष्णुरि”त्यादि श्रुतेः ।

एकैव मूर्त्तिर्विभिदे चिधासौ

सामान्वमेषां प्रथमावरत्नं ।

हरेर्हरस्तस्य हरिः कदाचि-

द्धाता तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ .

इत्यभियुक्तोक्तेश्च । अत्र स्वस्वभक्तनुसारेणोपास्थाः सर्व इति ।

अपरे तु स्रष्टा हिरण्यगर्भो जीवः परमेश्वराविष्टः समष्टि-
च्छिन्नशरीराभिमानी सत्यलोकवासी शिवविष्णु-मूर्त्तौ तु शुद्ध-
सत्त्वपरिणामरूपे ।

रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृतम् ।

“लोके चरति कौन्तेय ? व्यक्तिस्थं सर्वकर्मासु” ॥

इति महाभारतवचनात् ॥ तत्रापि विष्णुभक्तिर्मात्रं प्रत्यन्तर-
ङ्गसाधनं शिवादिभक्तिरौषध्यावधानेन विष्णोः सत्त्वप्रवर्त्तकत्वात् ।

“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्यमिच्छेद्भुताग्रनात् ।
ज्ञानं महेश्वरादिच्छेन्नोद्यमिच्छेन्नार्दनाद्” ॥

इति पुराणवचनाच्च ।

“मासु योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतौल्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥

इति भगवद्भजनाच्चेति वदन्ति ।

शैवास्तु मायोपहितः पर एव चन्द्रकलावतंस-नीलकण्ठचिन्-
यनोमासमेत निरतिशय-सत्त्व-मूर्त्युपहितः सन् परमशिवो भवति ।
स एव मुमुक्षुभिरुपास्यः ।

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।
ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं
समस्तसाक्षिणं तमसः परस्तादिति श्रुतेः ॥

तस्यैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा विभूतयः । “स ब्रह्मा स शिव”
इत्यादि श्रुतेः ।

“यस्याश्चया जगत्स्रष्टा विरिञ्चिः पालको हरिः ।
संहर्ता काशरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने” ॥

इति वचनाच्चेति वर्णयन्ति ॥

वैष्णावास्तु मायोपाधिकः परमात्मा शङ्खचक्रगदाम्बुजपाणि-
लक्ष्मीसमेत-निरतिशयसत्त्वमूर्त्युपहितः सन् परमवासुदेवो भवति,
स एव मुमुक्षुभिरुपास्यं स्तस्य त्रिमूर्तयो विभूतयः ।

एवंपूर्वाक्तादीश्वरादाकाश उत्पद्यते, “आकाशा-
द्वायुर्वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी च तस्मादा-
एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः” इत्यादिश्रुतेः। माया-
याः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात्, तत्कार्याण्याकाशा-
दौन्यपि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि अपञ्चौक्तानि
सूक्ष्मभूतानीति च वर्णयन्ति ॥ २० ॥

“वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदानमृत इह भवति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

“स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽचरः परमः स्वराडि”त्यादित्यादि-
श्रुतेः । “मोचमिच्छेज्जनार्दना”दिति वचनाच्चेति मन्यन्ते ॥

हैरण्यगर्भास्तु, श्रुतिस्मृतिवादानां बहूनां सत्त्वाद्धैरण्यगर्भं
सुमुचुभिरुपास्यं प्राहुः । शैवादिपक्षे मूर्त्तित्रयातिरिक्त मूर्त्तिकल्प-
नायां प्रमाणञ्चिन्त्यम् । उदाहृतश्रुतीनामर्थान्तरत्वोपपत्तेः ॥ १८ ॥

ब्रह्मणोमायोपहितस्य सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणमुक्तं
तदेव प्रपञ्चयन् विद्यत्प्राणपादोक्तन्यायेन सृष्टिक्रममाह एवमिति ।
पूर्वाक्तादिति । विद्येपादिशक्तिप्रधानमायोपहितादीश्वरादित्यर्थः ।

अत्रायङ्गमः, संसृज्यमान प्राणकर्मासद्वदत् परमेश्वर इदमिदानीं
सृष्ट्यमितौचते । तत ईचितुः परमेश्वरादाकाश उत्पद्यते आका-
शाद्वायुस्ततोऽग्नि स्तत आप ततः पृथिवीचेति ।

नचाचेतन्यस्य^(१) कल्पितस्याकाशादेर्वाद्याद्युपादानत्वं कथमिति वाच्यम् । तत्तदुपहितचेतन्यस्यैवोपादानत्वेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा चेतनकारणतावादिनीश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् ॥

अत्र वैशेषिका मन्यन्ते । द्रव्यगुणकर्मासामान्यविशेषसमवायाः षट् पदार्थाः । गुणाद्द्रव्यपरतन्त्राः । भावकार्यं सर्वं समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणञ्चेति कारणत्रयजन्यम् । तत्र द्रव्यं समवायिकारणं तानि च द्रव्याणि नवैव । पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणव आकाशादीनि चेत्येतानि नित्यद्रव्याणि । द्युणुकं परमाणुभ्यामुत्पद्यते, द्युणुकेभ्य स्त्यणुकम्, ततश्चतुरणुकमेवं क्रमेण महापृथिवी महत्य आपो महत्तेजो महान् वायुरुत्पद्यते, आद्युणुकादाब्रह्माण्डान्तं सर्वं कार्यद्रव्यमनित्यमवयवसमवेतञ्च । अपहृष्टमहत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादिपरिमाणे विश्रान्तत्वदणुपरिमाणतारतम्यस्य यत्र विश्रान्तिः स एव परमाणुः ।

नचाणुपरिमाणतारतम्यस्य चसरेणौ विश्रान्तिरस्त्विति वाच्यम्, तस्य चाचुषद्रव्यत्वेन सावयवानुमानेन तदवयवद्व्यणुकसिद्धौ तस्यापि महदवयवत्वेन, सावयवानुमानेन, तदवयवपरमाणुसिद्धेस्तस्यापि सावयवत्वेनानवस्थाप्रसङ्गः । नच तदिष्टं अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणप्रसङ्गोऽतो निरवयवः परमाणुः । ततश्च तदुत्पत्तौ समवायिकारणासमवायिकारणानिरूपणादनादिः परमाणुः विनाशकारणभावाच्चित्यः ।

(१) क, न, न चाचेतनस्य पाठः ।

एव माकाशादीनामपि सर्वेषु कार्यापसङ्ख्या विभुत्वेन निर-
व्यवृत्तयोत्पत्तिविनाशकारणाभावात्तन्मन्यतः स्यादिति नित्य-
त्वम् ।

नचोत्पत्तिभूतेराकाशस्यानादित्वं कथमिति वाच्यम्, प्रमाणा-
न्तरविरोधे तस्य गौणत्वोपपत्तेः, तथाच, पारमर्षं सूत्रं गौण्यसम्भ-
वादिति । एवं मनसोऽपीति ।

अपेक्षितान्यम्, शक्तिषादृश्यादीनां बहूनां पदार्थानां विद्य-
मानत्वेन षट्पदार्था न सम्भवन्ति । नच शक्तिषादृश्यसङ्घावे माना-
भाव इति वाच्यम्, करतज्ञानसंयोगे सति भ्रष्टादिषमवधाने
दाहानुत्पत्त्या 'तदपनये दाहोत्पत्त्या' वृद्धौ दाहानुकूलशक्तिविना-
शोत्पत्त्योरावश्यकत्वेन शक्तिसिद्धेः ।

नच प्रतिबन्धकाभावेन दाहोत्पत्त्युपपत्तौ कथं शक्तिसिद्धिरिति
वाच्यम्, प्रतिबन्धकाभावस्य दाहकारणत्वे मानाभावात्, तदन्वय-
प्रतिरेकयोः कार्यानुत्पादस्यापिमसमयसम्बन्धसम्पादकत्वेनान्यथा-
सिद्धत्वाच्च । "कथमसतः सञ्जायेते"ति श्रुत्या "नासतोऽदृष्ट-
त्वादि"ति न्यायेन चाभावकारणत्वस्य निराकृतत्वाच्च । तस्मात्कारणे
कार्यानुकूलशक्तिरभ्युपगम्यतया ।

एवं चन्द्रवस्तु-मित्याद्यनुभवात् सादृश्यसिद्धिसत्त्वात्पदार्थाना-
मानन्यात् द्रव्यादयः षट्पदार्था इत्यसङ्गतम् ।

किञ्च, द्रव्याणि नवैवेत्यसङ्गतम्, अन्धकारस्य दशमद्रव्यस्य
सत्त्वात् । नचान्धकारस्याशोकाभावतया कथं द्रव्यत्वमिति वाच्यम् ।
तियोगिनिरपेक्षतया प्रतीयमानस्याभावत्वकल्पनायां मानाभा-

वात् । नौखन्तमश्नतीत्यादिप्रत्यक्षप्रतीत्या रूपादिमत्त्वेन तस्य द्रव्यलोपपत्तेश्च । तस्मात् द्रव्याणि नवैवेत्यनुपपन्नम् ।

किञ्च, आत्मनः श्रुतिसृष्टिविद्वदनुभवैर्निर्गुणत्वसच्चिदानन्दस्वरूपत्वावगमेन, गुणाश्रयत्वेन समवायिकारणत्वेन वा द्रव्यत्वकल्पनायां मानाभावात् ।

नचात्मनोऽद्रव्यत्वे गुणादिवत्परत^(१)न्मत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानतया सर्वप्रेरकत्वेन च स्वातन्त्र्योपपत्तेः । कुतः पारतन्त्र्यमतोऽपि द्रव्याणि नवैवेत्यनुपपन्नम् । “अतोऽन्यदार्त्तमि”-त्यादिश्रुत्या ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्थानित्यत्वात् कथमाकाशादीनां नित्यत्वम् । नच ^(२)तस्योपचरितार्थत्वं प्रमाणान्तराविरोधात् । तथाहि ।

न तावदाकाशादीनामार्त्तत्वे प्रत्यक्षविरोधस्तेषामतीन्द्रियत्वात् । नाप्याकाशं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् । आत्मवदित्यनुमानविरोध इति वाच्यम् । असिद्धत्वात् ।

नच विभुत्वेननिरवयवत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । तस्यानिर्वचनात् । न तावत्सकलमूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वं संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया सावयवनिरवयवयोस्तदसम्भवात् । नापि परममहत्परिमाणवत्त्वं विभुत्वं परममहत्परिमाणस्यानिरूपणात् ।

नचेयन्ता नवच्छिन्नपरिमाणत्वम्परममहत्त्वम्, तथात्वे मानाभावात् । नच सर्वत्र कार्योपलब्धिरेवमानमिति वाच्यम् । तर्हि यत्र कदापि कार्यं नोपलभ्येत, तत्र तदसिद्ध्या विभुत्वासिद्धेः । नाप्यु-

(१) क, न, पारतन्त्र्यापत्तिरिति पाठः । (२) न, तस्या उपचरितेति पाठः ।

प्रमाणविरोधः नित्यत्वाभावेऽपि तत्सम्भवात् । नाप्यागमविरोधः
आदिवाक्यस्याप्रमाणत्वात्, श्रुतिस्वनित्यत्वमेव बोधयति ।

नच विनाशकारणानिरूपणात्कथं तदुपपद्यत इति वाच्यम् ।
इपादानकारणनाशादेव तन्नाशोपपत्तेः ॥

किं तदुपादानमिति चेत्परिणाम्युपादानमज्ञानम्, विवर्त्त-
नादानम्ब्रह्म । तत्र ब्रह्मणो नित्यत्वेऽपि “ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या
निवृत्तिरूपपद्यत” इत्यार्त्तश्रुतेर्मानान्तराविरोधादुपंचरितार्थत्वा-
सवेनाकाशादीनामनित्यत्वम् ।

एतेनाकाशादीनां समवायिकारणासमवायिकारणानिरूपणा-
नादित्वमित्यपास्तम् । समवायासिद्ध्यासमवायिकारणासमवायि-
कारणपरिभाषाया अप्रामाणिकत्वात् । कुतस्तर्हि कार्योत्पत्तिरिति
चेदुपादानकारणनिमित्तकारणाभ्यां ते च निरूपयिष्येते । सम-
वायासम्भवो वक्ष्यते । एतेन परमाणूनामप्युत्पत्तिविनाशकार-
णानिरूपणादनादित्वमित्यापास्तम्, सूक्ष्मभूतातिरिक्तपरमाणुसङ्गावे
मानाभावात् । नचानुमानात्तत्सिद्धिरिवाच्यम्, तर्हि तत एव परमा-
णूनां सावयवत्वप्रसङ्गात् । नचानवस्थाभ^(१)यात्तदसिद्धिरिति वाच्यम् ।
परमकारणे विश्रान्तिसम्भवेनानवस्थापरिहारात् । नच मेरुसर्वपयो-
स्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषादिति वाच्यम् । अप्र-
योजकत्वात् । किञ्च,

रूपादिमत्त्वात् परच्छिन्नत्वाच्च परमाणूनां सावयवत्वमनित्यत्व-
मभ्युपगन्तव्यं घटादीनां रूपादिमतां तथा दर्शनात् । किञ्च,

(१) क, क, भिद्येति पाठः ।

संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्युणुकोत्पत्तिर्वाच्या । सानुपपन्ना तत्सं-
योगाऽयोगात् परमाणूनां निरवयवत्वाभ्युपगमात्संयोगो न भवति
तस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । नहि निःप्रदेशे संयोगतदभावौ सम्भवतः ।
असवद्भ्रानान्दिग्रामनवच्छेदकत्वान्तत्सम्बन्धानिरूपणाच्च । तस्मात्पर-
माणुभ्यां द्युणुकमुत्पद्यते इत्यसङ्गतम् ।

अपिच येनाश्रुतं श्रुतसम्भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्ये-
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तच्च ब्रह्मभिन्नस्यानादित्वे-
नित्यत्वे बाधितं स्यात् । नच तदिष्टं मृदादिदृष्टान्तेन कार्यस्य
कारणादव्यतिरेकेण तदुपपादनमनर्थकं स्यात्तस्मात् ब्रह्मभिन्नं सर्व-
मुत्पद्यते विलीयते चेति सिद्धतरम् ।

अस्तु तर्हि प्रधानात्महृदादिक्रमेण प्रपञ्चोत्पत्तिरिति चेन्न,
प्रधानस्याप्रामाणिकत्वेन जगदुपादानत्वायोगात् ।

ननु सृष्टिसिद्धत्वात् कथमप्रामाणिकत्वमिति चेन्न, श्रुतिविरोधे
सृतेरप्रामाणिकत्वात् । तस्मान्मायोपहिताद्ब्रह्मण आकाशादिक्रमेण
प्रपञ्चोत्पत्तिरिति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा श्रुतेरप्रामाण्यप्रस-
ङ्गात् । नच तदिष्टम्, अध्ययनविधिपरिगृहीतस्याक्षरमात्रस्यानर्थ-
क्यायोगात् । तस्मात् ब्रह्मण एवाकाशादिक्रमेण जगदुत्पद्यते इत्य-
नवद्यम् । आकाशादिभ्यः सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिं वक्तुं “कारणगुणा हि
कार्यगुणानारभन्त” इति न्यायेन भूतकारणस्याज्ञानस्य सत्त्वरजस्तमो-
गुणात्मकत्वेन तत्कार्याणामाकाशादीनामपि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वं
व्यवहारायोग्यत्वात् । सूक्ष्मभूतत्वं पञ्चीकरणाभावादपञ्चीकृतत्वहेत्याह
मायाया इति । वर्णयन्ति वेदान्तविद इति शेषः ॥२०॥

एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः स्थूलभूतानि सूक्ष्मशरीराणि च
सप्तदशलिङ्गात्मकानि जायन्ते । सप्तदशलिङ्गानि तु
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनो बुद्धिः
पञ्च प्राणाश्चेति ॥ २१ ॥

एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणां स्थूलभूतानाद्योत्पत्तिमाह
एतेभ्य इति । लिङ्गानि गणयति । सप्तदशेति । ओचत्वक्चक्षु
समप्राणाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि
कर्मेन्द्रियाणि । तत्र शब्दोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं ओचम् । स्पर्शोप-
लब्धिसाधनमिन्द्रियं त्वक्, रूपोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं चक्षुः ।
रसास्वादोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं रसनम् । गन्धोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं
घ्राणम् । वचनक्रियासाधनमिन्द्रियं वाक्, आदानक्रियासाधनमिन्द्रियं
पाणी, गमनक्रियासाधनमिन्द्रियं पादौ, विसर्गक्रियासाधनमिन्द्रियं
पायुः, सुखक्रियासाधनमिन्द्रियमुपस्थः, सुखदः स्वातुकूलासाचा-
कारप्रमिति क्रियान्यतरकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियम् । आलोकादाव-
तिव्याप्तिवारणायातीन्द्रियमित्युक्तम् । अतीन्द्रियत्वं नाम संयोगादि-
प्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वम् ।

नच वस्तुमात्रस्यालौकिकं साक्षात्कारविषयत्वादसम्भव इति
पाठ्यम् । अलौकिकसाक्षात्कारस्यानङ्गीकारात्, सामान्यज्ञानयो-
गजधर्माणां प्रत्यासत्तित्वे मानाभावेनातिप्रसङ्गे च तज्जन्यसाचा-
त्कारविषयस्यासम्भवात् ।

नच तर्हि साक्षात्काराविषयत्वमतीन्द्रियत्वमस्तु किं जन्यान्तेन

तथाच आकाशादिसात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यो ज्ञानेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते ।

“आकाशसात्त्विकांशात् ओचमुत्पद्यते,
वायोः सात्त्विकांशात् त्वगिन्द्रियम् । तेजसः
सात्त्विकांशाच्चक्षुः, अपां सात्त्विकांशाद्रसनं
पृथिवी सात्त्विकांशात् घ्राणं ओचमाकाशः” ॥

इत्यादि श्रुतेः । आकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यो ऽन्तःकरणमुत्पद्यते । २२ ॥

चेति^(१) वाच्यम् । सर्वस्य वस्तुनो ज्ञाततया ऽज्ञाततया वा सात्त्विकाद्य-
त्वेन सात्त्विको नित्यापरोक्षत्वेनासम्भववारणार्थत्वात् । धर्मादावति
व्याप्तिवारणाय विशेषणम् । अनुमित्यादिकरणे ऽतिव्याप्तिवारणाय
साक्षादित्युक्तम् । स्वाकारवृत्त्युपहिताबाधितयोग्यवर्तमानविषय-
चैतन्याभिन्नत्वं प्रमितेः साक्षात्त्वम् । एतच्चाये व्युत्पादयिष्यते । मनसि
चित्तस्य बुद्धावहङ्कारस्यान्तर्भावं मत्वा बुद्धिमनसोर्यहणम् । प्राणापान-
व्यागोदानसमानाः पञ्च प्राणास्तेषां लक्षणमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ २१ ॥

सप्तदशलिङ्गागामुत्पत्तिक्रममाह तथाचेति । व्यस्तेभ्यः प्राति-
स्वयेभ्यो ज्ञानकरणान्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि, ज्ञानस्य सत्त्वपरि-
णामत्वात्तत्करणानामिन्द्रियाणां सात्त्विकांशकार्यत्वमुपपद्यते । तत्र
कस्मात्किमुत्पन्नमिथाकाङ्क्षायामाह आकाशेति । ओचस्य शब्द-
पादकत्वेन शब्दगुणकत्वादाकांशसात्त्विकांशादुत्पत्तिः । यदिन्द्रियं

(१) क, न, पुस्तके-चकारो नास्ति ।

रूपादिषु पञ्चसु मध्ये यं गुणङ्गुह्यति तदिन्द्रियं तद्गुणकमिति
प्राप्तेः । अन्यथा शब्दग्राहकत्वमेव न स्यात् । एवं त्वगादीनामपि
वाद्यादिसात्त्विकांशकार्यत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति ओच-
मेति । आदिशब्देन

“वायौ त्वक् अग्नौ चचुरप्सु जिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति गृह्यते” ।

अस्यार्थः आकाशे यः सात्त्विकांशस्तस्माच्छ्रोत्रमुत्पद्यत इति
व्यायान्तरेष्वपि योजनीयम्, अन्तःकरणस्य ओचादिदारां शब्दादि-
र्विषयग्राह-कत्वात्सर्वात्मकत्वं वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाकाशादि-
सात्त्विकांशसमुदायादुत्पत्तिमाह आकाशादीनामिति ।

अत्र साङ्ख्या मन्यन्ते

“त्रिविधमन्तःकरणं बुद्धिरहङ्कारोमनश्चेति”

तत्र प्रकृते बुद्धिरुत्पद्यते महत्तत्त्वापरपर्याया । ततोऽहङ्कारः ।
अत्र त्रिविधः सत्त्वरजस्तमोगुणभेदात् । तत्र सात्त्विकांहकारादेकाद-
ेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते, तामसाहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि रजसाहङ्कारोऽम-
शोः प्रवर्त्तकत्वेन सहकारौ पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । तदुक्तम् ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः ।

सप्तषोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष” इति ।

अस्यार्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः सा जगतो-
त्सकारणं न कस्यापि विकृतिर्भवति महद्दहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि
सप्तप्रकृतयो विकृतयश्च भवन्ति । मूलप्रकृत्यपेक्षया महत्तत्त्वं विकृतिः
कार्यमिति यावत् । अहङ्कारापेक्षया प्रकृतिरुपादानकारणमिति
यावत् । एवमहङ्कारोऽपि महत्तत्त्वापेक्षया विकृतिः, इन्द्रियपञ्च-

तन्मात्रापेक्षया प्रकृतिः । एवं पञ्चतन्मात्राण्यहद्वारापेक्षया विकृतयः ।
सूक्ष्मभूतापेक्षया प्रकृतयश्च भवन्ति । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहा-
भूतानि षोडशविकारा एव असङ्गत्वात्पुरुषो नोभयमिति, तच्चि-
न्त्यम् । सूत्रकृता “ईक्षतेर्नाशब्द”मित्यादिना ऽशब्दतया ऽप्रमाणिक-
त्वेन प्रधानवादस्य दूषितत्वात् ।

“अन्नमयं हि सौम्य ? मनः आपो-

‘मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति”

श्रुत्यान्तःकरणप्राणेश्चिन्त्रियाणां भौतिकत्वावगमाच्च ।

मनु ब्रह्मणो . ऽसङ्गत्वेन श्रुत्या वा तस्य जगदुपादानत्वं कथं
प्रतिपाद्यते विरोधादिति चेत्सत्यम् । शब्दस्यासम्भवेऽपि माद्योप-
हितस्य तत्सम्भवादेतच्च प्रागेव प्रतिपादितम् । एतेन “निरवयव-
मणु नित्यं मन” इति नैयायिकमतं प्रत्युक्तम् । अद्वैतश्रुति-
विरोधापत्तेः ।

“एतस्मात्प्रायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे”

ति श्रुतौ मनसं उत्पत्तिश्रवणाद्भावकार्यस्यानित्यत्वाच्च ।

किञ्च । “यन्मूर्त्तं तत्परिच्छिन्नं यत्परिच्छिन्नं तत्सावयवं तद-
नित्य”मिति नियमेन मनसो मूर्त्तत्वाभ्युपगमेन सावयवत्वमनित्यत्वञ्च
स्यादेव । अपिच मनसोऽणुत्वे तत्संयोगजन्यसुखस्य तावन्मात्रप्रसङ्गेन
सर्वाङ्गव्यापि सुखं न स्यात् । तथाच,

“पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति ।

युगपत् सुखदुःखानुभवो न स्यात् मनसोऽणुत्वेनोभयत्र संयोगा-
ऽभवात् एतेन मनसो विभुत्वं प्रत्युक्तम् ॥ २२ ॥

। तत्सङ्कल्पविकल्पनिश्चयाभिमानानुसन्धानरूपवृत्ति-
दाश्चतुर्विधम् ॥

“मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति चतुर्विधम् ।

सङ्कल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥

अभिमानात्मकस्तदहङ्कारः प्रकीर्तितः ।

अनुसन्धानरूपञ्च चित्तमित्यभिधीयते” ॥

इति वार्त्तिकवचनात् । पूर्वोक्ताकाशादिराजसां-
भ्यो व्यस्तेभ्यः कर्मेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । आकाशराजसां-
शाद्वागिन्द्रियमुत्पद्यते, वायोराजसांशाद्ब्रह्मस्तौ, तेजसोरा-
जसांशात्पादौ, अपां राजसांशात्पांयुः, पृथिवीराजसांशा-
त्पृथ्वीः, आकाशदिराजसांशेभ्योमिलितेभ्यः प्राण उत्प-
द्यते, सोऽपि वृत्तिभेदात्पञ्चविधः ।

तस्मात्सावयवमन्तः करणमुत्पद्यते इति सिद्धं तद्विजते तदि-
ति । तच्च पञ्चौकरणवार्त्तिकमुदाहरति मन इति । कर्मेन्द्रि-
णामुत्पत्तिमाह पूर्वोक्तेति-वचनादिक्रियाकर्मतत्करणानौन्द्रि-
याणि कर्मेन्द्रियाणि अपामिति ।

केचित्तु । अपां राजसांशादुपस्थमुत्पद्यते, पृथिवीराजसांशात्
युः “कस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता इति रेतसौ”ति श्रुतेरिति वदन्ति ॥
प्राणोत्पत्तिं वृत्तिभेदात्तद्भेदं तच्चरणञ्चाह आकाशेति । तच्च
प्रमाणमाह वाक् पाणीति । आदिशब्देन

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे-”

पराग्गमनवान्नासाग्रवर्ती प्राणः, अर्वाग्गमनवान्
पाखादिस्थानवर्त्यपानः, विष्वग्गमनवान् सर्वशरीरवर्ती
ब्यानः, ऊर्ध्वगमनवान् कण्ठवर्त्युदानः, अशितपीतान्न-
पानादिसमीकरणकर्ताऽखिलशिरवर्ती समानः;

“वाक् पाणिपादपायूपस्थास्थानि
कर्मेन्द्रियाणि तेषां क्रमेणो-”

त्यादि श्रुतेः ॥ २३ ॥

त्यादिवाक्यं गृह्यते । तथा पद्मपुराणे शिवगीतायामपि सूक्ष्म-
भूतेभ्यः सप्तदशसिद्धानामुत्पत्तिक्रमोदर्शितः ।

“व्योमादिसात्विकाग्नेभ्यो जायन्ते धीन्द्रियाणि तु ।

व्योमः श्रोत्रं भुवोघ्राणं जलाक्लिष्टहाथ तेजसः ॥

चक्षुर्वायोस्त्वगुत्पन्ना तेषां भौतिकता ततः ।

व्योमादीनां समस्तानां सात्विकाग्नेभ्य एव च ॥

जायेते बुद्धिमनसौ बुद्धिः स्यान्निस्रयात्मिका ।

वाक्पाणिपादपायूपस्थाश्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥

व्योमादीनां रजोऽग्नेभ्यो जायन्ते तान्यनुक्रमात् ।

समस्तेभ्यो रजोऽग्नेभ्यः पञ्चप्राणास्ततः परम् ॥

जायन्ते सप्तदशकमेवं सिद्धं शरीरकमिति ।

नागकूर्मककलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्च अन्ये वायवः सन्ति । नाग
उद्गीर्णकरः, कूर्म उन्मिलनकरः, ककलः चुत्करः, देवदत्तो जम्भण
करः, धनञ्जयः पोषणकर इति वदन्ति । वेदान्तिनस्तु तेषां पृथक्-
व्यनागौरवाङ्गुत्यादिप्रमाणाभावाच्च प्राणादिष्वन्तर्भावं वदन्ति ॥ २३ ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयकोशाः
वैवाचैवान्तर्भवन्ति । वक्ष्यमाणं स्थूलशरीरमन्नमयः
कोशः । उक्तम्,

“सूक्ष्मशरीरं कोश त्रयात्मकं कर्मेन्द्रियैः
सहितः प्राणः प्राणमयकोशः कर्मेन्द्रियैः
सहितो मनो मनोमयकोशः ज्ञानेन्द्रियैः
सहिता बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः अयमेव
कर्तृत्वोपाधि, विज्ञानं यन्नं तनुते” ॥

इत्यादि श्रुतेः । अन्तःकरणस्य सत्त्ववृत्तिर्द्विविधा निश्चय-
वृत्तिः सुखाकारा वृत्तिश्चेति । निश्चयवृत्तिमदन्तःकर-
णबुद्धिरित्युच्यते । सुखाकारवृत्तिमदन्तःकरणभोक्तृ-
त्वोपाधिः ।

तैत्तिरीयश्रुत्युक्तानाङ्कार्यकारणरूपाणां पञ्चकोशानां स्थूलसूक्ष्म-
कारणोपाधिष्वन्तर्भावमाह अन्नमयेति । अन्नमयं कोशं व्युत्पाद-
यति वक्ष्यमाणेति । अस्मदादिस्थूलशरीरं कार्यान्नमयकोशः^(१), वि-
राट् स्थूलशरीरं कारणान्नमयकोशः^(२), उभयमेकीकृत्य निर्दिशति
स्थूलशरीरमिति । प्राणमयकोशं व्युत्पादयितुमुक्तसूक्ष्मशरीर-
कोशत्रयमन्तर्भूतमित्याह उक्तमिति । समष्टिव्यष्टिकोशानेकी-
कृत्य तानेव कोशाननुक्रामति कर्मेति । अयं विज्ञानमयः^(३) कोशः,

(१) क, ग, कार्यान्नमयः कोश इति पाठः ।

(२) क, ग, कारणान्नमयः कोश इति पाठः ।

(३) क, ग, विज्ञानमयकोश इति पाठः ।

“तस्य प्रियमेव शिरो, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद
उत्तरपक्ष, आनन्द आत्मा, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” ॥
इत्यादि श्रुतेः । अयमेव कारणपर्यन्त आनन्दमयकोशः
केचित्त्वज्ञानमानन्दमयकोशं वदन्ति ॥ २४ ॥

इदं सूक्ष्मशरीरं सप्तदशलिङ्गं द्विविधं समष्टिव्यष्टि-
भेदात् । अपञ्चीकृतपञ्चमहामूतानि तत्कार्यसप्त-
दशलिङ्गं समष्टिरित्युच्यते । एतदुपहितं चैतन्यं हिर-
ण्यगर्भं इत्युच्यते । प्राणः सूचात्मेति च, ज्ञानक्रियाश-

तस्य कर्तृत्वोपाधित्वे प्रमाणमाह विज्ञानमिति । आनन्दमयकोशं
व्युत्पादयितुं सत्त्ववृत्तिं विभजते अन्तःकरणस्येति । ततः किमित्यत
आह निश्चयवृत्तिमदिति । तस्य विज्ञानमयकोशत्वात् । तदुपा-
धिको जीवः कर्ता ज्ञाता प्रमातेति चोच्यते^(१) । सुखाकारवृत्ति-
मदन्तःकरणस्य भोक्तृत्वोपाधित्वे प्रमाणमाह तस्येति । अथभोक्तृत्वो-
पाधिः कारणपर्यन्तः अज्ञानपर्यन्तः आनन्दमयकोशोपाधिकसि-
दात्मा भोक्तेत्युच्यते इति भावः । पश्चान्तरमाह केचित्त्विति ।
अयं पञ्चदशान्तनीयः ॥ २४ ॥

पञ्चकोशान् व्युत्पाद्य सूक्ष्मशरीरं विभजते इदमिति । समष्टिं
व्युत्पादयति अपञ्चीकृतेति । समष्टिसूक्ष्मशरीरोपाधिकसिदात्मा
सूचादिसञ्ज्ञो भवतीत्याह एतदिति । हिरण्यगर्भप्राणसूत्रशब्दानां
तदाशकत्वे क्रमेण प्रवृत्तिनिमित्तमाह ज्ञानेति । ज्ञानञ्च क्रिया च

(१) क, न, इत्यर्थे इत्यधिकः ।

क्तमदुपहितत्वात्, व्यापित्वाच्च । अथवा पूर्वोक्तापञ्ची-
कृतभूतेभ्यः सर्वव्यापकं लिङ्गशरीरं पृथगेवोत्पन्नं तदेव-
मष्टिरित्युच्यते । समष्टित्वन्नाम गोत्वादिवत्सर्वत्र
प्रष्टिघनुस्यूतत्वम् । तदुक्तम्,

“तेभ्यः समभवत्सूत्रं लिङ्गं सर्वात्मकं महद्दि”ति ।

केचित्तु वनवत् लिङ्गशरीरसमुदायः समष्टिरिति
दन्ति । प्रत्येकं लिङ्गशरीरं व्यष्टिरित्युच्यते । व्यष्टित्व-
नाम व्यक्तिवत् व्यावृत्तत्वम् । एतदुपहितञ्चैतन्न्यं तेजस
त्युच्यते । तेजोमयान्तःकरणोपाधित्वात् ॥ २५ ॥

गक्रिये तयोः शक्ति शानक्रियाशक्तिः “इद्वान्ते श्रूयमाणः शक्ति-
दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते” तथाच ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेत्ये-ते
ए तत् ज्ञानक्रियाशक्तिमत् सूक्ष्मशरीरं तदुपाधिकत्वादित्यर्थः ।
गान्तरमाह अथवेति । किं तत् समष्टित्वं तच्चाह समष्टित्वसा-
मेति । उक्तार्थं समति-माह तदुक्तमिति । तेभ्योऽपञ्चीकृतपञ्चभूतेभ्यः
सर्वात्मकं सर्वव्यापकं परमात्मनो गमकत्वालिङ्गमिदमेव साक्ष्यैर्मह-
त्त्वमित्युच्यते इत्यभिप्रेत्याह महद्दिति । पञ्चान्तरमाह केचित्त्विति ।
अथमपि^(१) चिन्मयः व्यष्टिस्वरूपं व्युत्पादयति प्रत्येकमिति । व्यष्टित्वं
निर्यक्तव्यष्टित्वं नामेति । अस्तु ततः किं तच्चाह एतदुपहितमि-
ति । तच्च प्रवृत्तिनिमित्तमाह तेजोमयेति । तेजोमयं तेजोविका-
रोयदन्तःकरणं तदेवोपाधिर्यस्य स तथोक्तः तस्य भावस्त्वं तस्मा-
दित्यर्थः ॥ २५ ॥

(१) क, पुस्तके-चय-न्यातो न ।

सामान्यविशेषयोरिव जातिव्यक्तयोरिव च समष्टि-
व्यष्ट्योस्तादात्म्याभ्युपगमात्तदुपहितयोस्तैजससूत्रात्मनो-
रपि तादात्म्यं एतदेव सूक्ष्मशरीरम्, अविद्याकामकर्म-
सहितं पुर्यष्टकमित्युच्यते । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रिय-
पञ्चकम्, अन्तःकरणचतुष्टयं प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्म-
पञ्चकम्, अविद्या कामः कर्मचैतान्यष्टौ^(१) । तत्र कार्य्या
विद्या द्रष्टव्या ॥ २६ ॥

समष्ट्युपाधिकद्विरण्यगर्भज्ञानं व्यष्ट्युपाधिकतैजसज्ञानञ्च निष्प्रयो-
जनं सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्योरसम्भवादित्याशङ्क्य सूत्रतैजसात्मनोरभे-
दोपासनया द्विरण्यगर्भप्राप्तिफलसम्भवात्तज्ज्ञानस्य न निष्प्रयोजनत्व-
मित्यभिप्रेत्य तदनुसन्धानोपयोगित्वेन सदृष्टान्तं समष्टिव्यष्ट्योस्ता-
दात्म्यप्रतिपादनेन तदुपहितयोरपि तादात्म्यं प्रतिपादयति
सामान्यविशेषयोरिवेति । द्रव्यत्वादिसामान्यं पृथिवीजलादिर्विशेषः
सत्ता सामान्यं द्रव्यं^(२) गुणादिर्वा विशेषः घटत्वादिर्जातिः पृथुनुभ्रो-
दराकारघटादिव्यक्तिः । ततश्च यथा सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यं
सर्वैरभ्युपेयते, जातिव्यक्तयोर्वा तथा समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरयोस्ता-
दात्म्यमभ्युपेयतेऽस्माभिः ॥

ननु जातिव्यक्तयोर्विशेषिकादिभिः समवायाभ्युपगमात्कथं तद्दृष्टा-

(१) क, अथमपि चिन्त्य इत्यधिक पाठः ।

(२) ग, सत्ता सामान्यं द्रव्यमिति पाठः ।

तिन समष्टिव्यञ्जोक्तादात्म्याभ्युपगम इति चेन्न, समवायासिद्धेः ।
तथाहि, लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां समर्थः तद-
भावात्तदसिद्धिः ।

ननु नित्यसम्बन्धत्वं समवायलक्षणं प्रत्यक्षादौनि प्रमाणानीति
अभ्युपगमात्कथं तदसिद्धिरिति चेन्न, अद्वैतश्रुतिविरोधेन तद-
निरूपणात् । तथाहि, श्रुतिस्त्वावत्

“सदेव सौम्येदमय आसौदेकमेवाद्वितीयं” “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेति”, ब्रह्मणोऽनन्तत्वमद्वितीयत्वञ्च प्रतिज्ञाय तसिद्धये “तदैवत
वज्रस्यां प्रजायेयेति” “तत्तेजोऽसृजत” “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” “आनन्दो ब्रह्मेति” व्यजनात् ॥ “आनन्दादेव खल्विमानि
भूतानि जायन्त”—इत्यादिना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य जगज्जातस्य तस्मा-
दुत्पत्तिं तस्मिंस्तथानिपाद्य “एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि स यश्चायं पुरुषेषश्चासावादित्ये स एक” इत्यादिना
ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वप्रतिपादयति । सा^(१) समवायस्य नित्यत्वे विदधेत ।
अतो नित्यसम्बन्धत्वं लक्षणमित्यसङ्गतमेतत् ॥

ननु अज्ञानतत्सम्बन्धादीनामनादित्वाद्नादिभावस्य नित्यत्वनि-
यमात्कथं ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमिति चेदाढम् । अज्ञानादौनामध्यस्तात्वेन
तेषामधिष्ठानमात्रतया ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वोपपत्तेः । नञानादिभावस्य
नित्यत्वनियमः तस्यारोपितत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वात्, अनारोपि
तस्यानादिभावस्य तथात्वस्येष्टत्वात् ।

नच तर्ह्यनन्ताद्वितीयसिद्धये प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादन-

(१) न, स समावायस्येति पाठः ।

मसङ्गतमिति वाच्यम् । नहि वचमप्रागसतः सत्ता योग्यत्वमाद्य-
क्षणसम्बन्धित्वं वा (१)कार्यत्वं ब्रूमद्यथोरसङ्गतत्वात्, नापि परिणा-
मित्वमसम्भवात् । किं तर्हि विवर्त्तापरनामाध्यस्तत्वम् ब्रह्मकार्यत्व-
चेति ब्रूमः । एवञ्च सति “ऐतादात्म्यमिदं सर्वं” “वाच्यारम्भणं
विकारो नामधेयं “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य” इत्यादिश्रुति-
सूत्राणि सामञ्जस्येनोपपद्यन्ते अन्यथाऽसङ्गतानि स्युः । तस्माद्
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्त्यतयाऽनित्यत्वावगमाच्चित्त्य-
सम्बन्धत्वं समवायलक्षणमित्यसङ्गतम् ।

किञ्च, समवायसमवायिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा आद्येऽपि सम-
वायः, समवायिनि केन सम्बन्धेन वर्त्तते संयोगेन समवायेनान्येन
वा । नाद्यः द्रव्यधर्मत्वात् संयोगस्य, न द्वितीयः अनवस्थाप्रसङ्गात्,
न तृतीयः सम्बन्धान्तरानिरूपणात् स्वरूपसम्बन्धस्याप्रमाणिकत्वात् ।
अन्यथा समवायासिद्धिप्रसङ्गात्, नाद्य द्वितीयः अपसिद्धान्तापत्तेः,
तस्मान्नस्वरूपस्य, दुर्निरूपत्वात्तदसिद्धिः । एवमप्रमाणाभावादपि
समवायासिद्धिः । तथाहि न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणमतीन्द्रियत्वात्
समवायस्य घटे रूपं समवेतमित्यादिप्रतीतेर्वादिक्खिततया (२)सर्व-
सम्मतत्वाभावेनाप्रमाणात्वात्, नापि तत्रानुमानं प्रमाणं सिद्धाभावात् ।

नच विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषयाविशिष्टबुद्धित्वा-
दित्यनुमानेन (३) तसिद्धिरिति वाच्यम् । अनुमानस्यार्थान्तरत्वात् ।
तस्मान्नलक्षणप्रमाण्यथोरनिरूपणात्, समवायासिद्धेर्जातिव्यक्तयोः सा-

(१) म, कार्यत्वचेति, इति पाठः ।

(२) म, वा इत्यधिकः ।

(३) म, विशिष्टबुद्धित्वादिच्छिपुष्ववदित्यनुमानेनेति पाठः ।

सा च चतुर्विधा, अनित्ये नित्यत्वबुद्धिः, अशुचौ
बुद्धित्वबुद्धिः, असुखे सुखत्वबुद्धिः, अनात्मन्यात्मबुद्धि-
मिति, तदुक्तम्,

मान्यविशेषयोर्वा सर्वत्र तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति सिद्धम्^(१) । अत-
स्तद्वद्वान्तेन समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरयोस्तादात्म्यप्रतिपादनं युक्तमेव ।

नच व्यष्टिसूक्ष्मशरीरस्य भौतिकतया समष्टिसूक्ष्मशरीरो-
पादानत्वाभावात्कथं तयोस्तादात्म्यमिति वाच्यम् अपञ्चीकृतभूतानां
हिरण्यगर्भोपाधिभूतसमष्टिसूक्ष्मशरीरान्तर्भावेन व्यष्टिसूक्ष्मशरीरस्य
तदुपादानतया तयोस्तादात्म्योपपत्तेः । अथवा समष्टिकरणानामेवा-
त्प्राप्तिकाऽसङ्गपरिच्छेदाभिमानेन व्यष्टित्वमस्तु “स वै वाचमेव
त्यमामत्यवहत्^(२) सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत साग्निरभवदि”त्यादि
मितिः । तथाच समष्टिव्यष्टिलिङ्गशरीरयोस्तादात्म्यमुपपद्यते ।
विसृज्यतयोस्तादात्म्यादेतदुपहिततैजस सूचात्मनोरपि तादात्म्यमभवति,
भेदत्वे सति अभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यं ततश्च हिरण्यगर्भहंपहो-
पास्या तत्प्राप्या सर्वोत्कृष्टानन्दावाप्तिः प्रयोजनं सम्भवतीति
ज्ञानमर्थवदिति भावः ।

“पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते” ।

इति श्लोकोक्तपुर्यष्टकशब्दार्थं प्रक्रियान्तरमाह एतदेवेति ।

तनु केयमविद्येत्यत आह तचेति ॥ २६ ॥

कार्या विद्या विभजते साचेति । चातुर्विध्यमेवाह अनित्य

(१) न, सिद्धान्त इति पाठः ।

(२) म, मन्ववहदिति पाठः ।

“अनित्याशुचिदुःखानात्मसु
नित्यशुचिसुखात्मस्थातिरविद्येति” ॥

अस्यार्थोऽनित्ये ब्रह्मलोकादिसंसारफले नित्यत्वबुद्धि-
रेकाऽविद्या द्रष्टव्या ॥ २७ ॥

इति । असुखे सुखभिन्ने दुःखे तत्साधने सुखबुद्धिरिति तत्साधन-
बुद्धेरप्युपलक्षणम् । तत्र योगशास्त्रसम्प्रतिमाह तदुक्तमिति । सूत्रं
व्याचष्टे अस्यार्थ इति ।

ननु “अशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा” इत्यादि
श्रुत्या ब्रह्मलोकस्य नित्यत्वावगमात्कथमनित्यत्वम् नच तस्य कर्म-
साध्यत्वेन लौकिककृत्यादिफल-“वदन्तवत्तु फलन्तेषामि”त्यादि-
स्मृत्या “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एव मेवामुच पुण्यचितो
लोकः क्षीयते” इत्यादि श्रुत्या वा नित्यत्वमवगम्यत इति वाच्यम् ।
उपासनाविधेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । यथा स्वर्गादावनित्यत्वदोषदर्शनेन
स्वर्गतत्साधनेच्छानिवृत्त्या प्रवृत्तिनिरोधेन नित्यफलोद्देशेन तत्सा-
धनेऽप्रवृत्तिः । एवम्-ब्रह्मलोकादावनित्यत्वदोष दर्शनेन तद्दुशेन
तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिनिरोधात्सर्वेषामन्यत्र प्रवृत्तिप्रसक्त्योपासना-
विधायिशास्त्राप्रामाण्यम् प्रसज्येत ।

नच तदिष्टम्, ब्रह्मलोकातिरिक्तनित्यफले मानाभावात् ।
अन्यत्रापि दोषदर्शनेन प्रवृत्तिनिरोधात् सन्दिहानः सर्वोऽपि
लोकोऽनर्थं प्राप्नुयात्, मोक्षशास्त्रं सर्वमनर्थकं प्रसज्येतेत्यतः केवल-
कर्मसाध्यस्यानित्यत्वेऽपि यथोक्तशास्त्रप्रामाण्यात्, ज्ञानकर्मसमुच्चयसा-
ध्यस्य ब्रह्मलोकस्य नित्यत्वमभ्युपगन्तव्यम् । एवं च सति श्रुतिस्मृती

त्यन्तरविरोधादितरविषये व्याख्येये । तस्मात् ब्रह्मलोकस्थानित्य-
कथनमसङ्गतमेव इत्यत्र ब्रूमः नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतेरर्थवादत्वाद्
ब्रह्मलोकोऽनित्य एव । तथाहि, “पूर्णाहृत्या सर्वान् कामान् वाप्नो-
ति” इति वचनस्य विध्यपेक्षिततया इतरकर्मविधानार्थक्य प्रसङ्गेन च
तार्थवादत्वं तथाऽस्यापि तथात्वमेव । नचोपासनाविधिस्तन्नित्यत्व-
पेक्ष्यते^(१) । किं तर्हि फलमात्रम् । अन्यथा स्वर्गादिसाधनविधेरपि
यात्वेन कर्मफलानां तारतम्याभावप्रसङ्गेनाग्निहोचानुष्ठातुरुत्तरकाल-
कानुष्ठाने उपासनायाञ्च प्रवृत्तिर्नस्यादतोविधिः फलमेवापेक्षते,
तन्नित्यत्वमपि ।

नच ब्रह्मलोकस्थानित्यत्वदोषदर्शनेन तत्साधनोपासनायामप्रवृत्त्या
देधायकशास्त्रस्याप्रामाण्यमानर्थक्यञ्च प्रसज्येतेति वाच्यम् । तर्हि
प्रविधायकशास्त्रस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् ।

नच कर्मफलानित्यत्वज्ञानेऽपि रागवशात्प्रवृत्तिसम्भवेन कर्म-
शास्त्रस्य नाप्रामाण्यमानर्थक्यञ्चेति वाच्यम् । तर्हि प्रवृत्तेऽपि तुल्य-
तात् । किञ्च “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवासुच
पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इत्यादि श्रुतेः श्रवणविध्यपेक्षिततया
तार्थवादत्वेन स्वर्गार्थवादवत् स्वार्थं प्रामाण्यसम्भवेन पुण्यकार्यस्य
ब्रह्मलोकान्तस्थानित्यत्वमेव ।

नच ब्रह्मलोकस्य विद्यासाध्यत्वेन कर्मफलवैलक्षण्येन नित्यत्वमिति
वाच्यम् । तत्तद्विद्याया ब्रह्मभिन्नसर्वनिवर्त्तकत्वेन तत्साधनत्वाभा^(२)-

(१) क, ग, मपेक्षते । इति पाठः ।

(२) क, ग, चभावादिति न दृश्यते । चतस्राधनत्वादितिपाठो दृश्यते ।

अशुचिषु स्वशरीरपुत्रभार्यादिशरीरेषु शुचित्वबुद्धि-
रपरा, दुःखेषु दुःखसाधनेषु च सुखतत्साधनबुद्धिरन्या
अनात्मनि देहा^(१)दिष्वहमित्यात्मबुद्धिरितरा चेति । अ-
विद्याचतुर्विधेति ।

वादुपासनायास्तु मानसक्रियारूपत्वेन पुण्यान्तर्भूततया तत्साध्य-
ब्रह्मलोकस्थानित्यत्वं स्यादेव ।

किञ्च, “तद्यथा पेशस्कारौ पेशसोमाचामुपादायान्यन्नवतर
कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य अवि-
द्याङ्गमयित्वान्यन्नवतरं रूपं कल्याणतरं रूपं कुरुते पैत्र्यं वा गान्धर्वं
वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वे”त्यादिना ब्रह्मलोकान्तस्य सर्वस्य^(२)
कर्मफलत्वेन संसारगोचरत्वमुक्त्वा “अथाकामयमान” इत्यारभ
“ब्रह्मायेतौ”त्यन्तेन संसारासंस्पृष्टमविद्या कामकर्मातीतं ब्रह्मभाव
मोक्षं नित्यफलं ब्रह्मलोकातिरिक्तं दर्शयति श्रुतिः । अतस्तदति-
रिक्तनित्यफले मानाभाव इत्युक्तप्रस्तापः । किञ्च,

“योभूमा तदमृतमथ यदक्षं तन्मर्त्यम्” अतोऽन्यदार्त्तम्

“अविनाशितु तदिद्धि येन सर्वमिदं ततं ।

विनाशमथयस्यास्य न कश्चित्कर्त्तुमर्हति ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यसोक्ताः शरीरिणः ।

मासुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमाश्राश्रितम् ॥

नाप्तुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमाङ्गताः ।

(१) क, न, सर्वेद्येति न दृश्यते ।

(२) क, न, अनात्मनि देहादिष्वहमित्यात्मबुद्धिः पाठः ।

कामो रागः, कर्म चिद्विधं सञ्चितमागामि प्रारब्धञ्चेति
स्वकृतं फलमदत्त्वा अदृष्टरूपेण विद्यमानं सञ्चितं
कर्म यथा सन्ध्यावन्दनाग्निहोचादि । आगामि अस्मिन्
शरीरे क्रियमाणं कर्म । वर्तमानशरीरारम्भकं प्रारब्ध

आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्त्तिनोर्जुन” ॥

इत्यादिश्रुतिस्रुतिभिरखण्डैकरसब्रह्मभावव्यतिरिक्तस्यानित्यत्व-
दुःखहेतुत्वावगमात्, ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वमेव । अपि च “यस्कार्यं
तदनित्यमि”ति व्याख्या भावकार्यस्य सर्वस्यानित्यत्वावगमात् ।
ब्रह्मलोकस्यापि कर्मसाध्यत्वेन भावकार्यत्वेनानित्यत्वं स्यादेव तस्मा-
द्दशोकमहिममि”त्यादिवाक्यानां न्यायशून्यतया विध्यपेक्षिततया
गुणार्थवादत्वाद्ब्रह्मलोकस्य श्रुतिस्रुतिन्यायैरनित्यत्वावगमाच्च ।
अनित्यत्वबुद्धिरविद्येतिनिरवद्यं मलमूत्रपूर्णालाशरीरस्याशुचि-
त्वं । तदुक्तम्,

“वैजात्स्थानादुपहृन्नाभिस्यन्दाभिधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता अशुचिं विदुः” इति ॥

अन्यथापि,

अमेधपूर्णं ह्यमिजालसकुलं

स्वभावदुर्मन्धमशौचमध्रुवम् ।

कलेवरं मूत्रपुरीषभाजनं

रमन्ति मूढा न रमन्ति पण्डिताः” इति ॥ २७ ॥

अतोऽशुचौ शुचित्वबुद्धिरविद्येत्याहाशुचिस्थितिः । शुचित्वं निर्म-

कर्म । सच्चितागामिकर्मणोः फलभोगेन विरोधिकर्मान्तरेण वा ब्रह्मज्ञानेन वा विनाशः । प्रारब्धस्य तु भोगेनैव विनाशः ॥ २८ ॥

खलं प्रतिकूलवेदनीयं पीडात्मकं दुःखं तत्साधनं ब्रह्महननापेयपानादि अनुकूलवेदनीयं प्रीत्यात्मकं सत्त्ववृत्तिरूपं सुखं तत्साधनं ब्रह्मपूजनं 'गङ्गाजलपानादि दुःखतत्साधनेषु सुखतत्साधनभ्रमं मुचुकुन्द आह

“विमोहितोऽयं जन ईश मायया

त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ।

सुखाय दुःखप्रभवेषु सञ्जते

गृहेषु योषित्पुरुषश्च^(१) वञ्चितः” इति ।

इयमस्माकं सर्वेषां प्रत्यक्षसिद्धा चेत्यतो दुःखादिषु सुखादिबुद्धिरविद्येति । तदुक्तमित्याह दुःखेति । शेषं स्पष्टार्थम्, अविवेकेनाहङ्कारचिदात्मनोस्तादात्म्याध्यासपूर्वकमिदं मे भूयादिति जायमानान्तःकरणवृत्तिविशेषो रागः । कर्म विभजते कर्मेति । चैविध्यमेवाह सञ्चितमिति । सञ्चितं निरूपयति खेति । तदुदाहरति यथेति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं क्रियमाणं कर्मागामीत्यभिप्रेत्याहागामीति । प्रारब्धकर्म लक्षयति वर्त्तमानेति ।

“अधश्चमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

नाशुभं चोच्यते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥

(१) न, योषित् पुरुषेति पाठः ।

प्रायश्चित्तरूपेत्येनो यदज्ञानकृतमभवेत् ।
 कामतोव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥
 “सौयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्बृष्टे परापरे”^(१) ।
 “तरति शोकं तरति सर्वपापानं तरति” ।
 “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते ^(२)तथा” ।
 सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ॥
 भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ।
 परोचं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं दैशिकपूर्वकम् ॥
 बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति दह्निवत् ।
 प्रारम्भं भोगतो नश्येच्छेषं ज्ञानेन दह्यते ॥
 इतरद्वितयं कर्म तद्द्वेषि प्रियवादिनोः ॥

“तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इतर-
 प्येवमश्लेषः पाते तु भोगेन त्वितरे चिपयित्वा सन्पद्यते”
 आदिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायैः सञ्चितागामिनोः फलभोग-
 रोधिकर्मब्रह्मज्ञाननाशत्वम् । प्रारम्भस्य भोगैकनाशत्वमित्याह
 चितेति ।

अत्र सञ्चितस्य कर्मणः प्रायश्चित्तज्ञानाभ्यां नाशोऽस्तु आगामि-
 णः कथं नाशः स्यात्तस्य तदानीमनुत्पन्नत्वादिति^(१) वाच्यम् ।
 साध्यश्लेषसम्भवेन फलाजनकतया नष्टप्रायत्वादिति तात्पर्यं न
 श्लं ब्रह्मसाक्षात्कारेण कर्मनाशः ॥ २८ ॥

(१) क, ग, परावर इति पाठः ।

(२) ग, ऽङ्गुन इति पाठः ।

(३) क, ग, अनुत्पन्नत्वादिति न दृश्यते ।

किं बहुना प्रारब्धव्यतिरिक्तानामविद्यादीनां पञ्च-
ल्लेशानां तत्त्वज्ञानान्नाशः । तथाहि,

“अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चल्लेशाः” ।

कार्यकारणरूपाद्विविधा विद्या निरूपिता । अहङ्का-
रस्य सूक्ष्मावस्थाऽस्मिता “इदमेवमहत्तत्त्वं” “सामान्या-
हङ्कार” इति चोच्यते । राग उक्तः, द्वेषः क्रोधः स्वीकृ-
तस्य पुनस्त्यागा सहिष्णुत्वमभिनिवेशः एतेषां पञ्चा-
नाम्ब्रह्मसाक्षात्कारान्निवृत्तिः । “ज्ञात्वा देवं मुच्यते
सर्वपाशैरित्यादिश्रुतेः पाशैः पञ्चल्लेशैरित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्चविद्यादिसर्वबन्धनिवृत्तिर्भवतीत्याह किमिति । के ते
पञ्चल्लेशा इत्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयितुमाह तथाहीति । पतञ्जलि-
सूत्रं पठति अविद्येति । तत्राविद्या पूर्वमेव निरूपितेत्याह कार्येति ।
अस्मितां निरूपयति अहङ्कारस्येति । सूक्ष्मावस्था कारणावस्थेत्यर्थः ।
कपिलपतञ्जलिभ्यामिदमेव महत्तत्त्वमित्युच्यते । वेदान्तिभिः
सामान्याहङ्कार इत्युच्यते । ताभ्यां प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कार इति
सृष्टिक्रमाभ्युपगमाद्दस्माभिर्यद्यहङ्कारस्य सामान्याहङ्कारपरपर्याय-
भूतसूक्ष्माकाशादिसालिकांशसमुदायादुत्पत्तिस्वीकारात् व्यङ्ग्यह-
ङ्कारसूक्ष्मावस्था सामान्याहङ्कारो वक्तुं शक्यते ।

नच तत्र प्रमाणाभावः पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः । तत्र प्रमाण-
माह ज्ञानेति । आदिशब्देन

“एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यायन्धिं

तिष्ठतु तावत्प्रासङ्गिकम् । एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्ति-
रूपिता पञ्चीकृतभूतानि स्थूलभूतानि । पञ्चीकरणं
पूर्वोक्तानामाकाशादीनां तामसांशान् एकैकं द्विविधा^(१)

विकिरतीह सौम्य गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति” ।

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य इदि स्थिता”

अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते” इत्यादिश्रुतयो
व्यन्ते । स्मृतिरपि, “ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन”
इत्यादि “ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्यु-
प्रहाणिरिति” वाक्यशेषानुरोधेनोदाहृतश्रुतिं व्याचष्टे पात्रैरिति ।
अर्थः देवं स्वप्रकाशमहम्ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्वा विद्यास्मितारा-
दिषाभिनिवेशैः पञ्चभिः क्लेशापरपर्यायपाशशब्दाभिधेयैर्मुच्यते
इत्यर्थः । एतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवता वार्त्तिकार्थ्येणाप्युक्तम्

“यः पश्येत्सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमदयम् ।

न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते” ॥

“इतद्व्यो भवेद्विद्वान् जीवन्मुक्तो भवेत्सदा” ॥ २८ ॥

इति प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति तिष्ठत्विति ।
प्रसङ्गादागतं प्रासङ्गिकमुपसंहरत्येवमिति । एवमुक्तरीत्या
योक्तव्येति यावत् । एवं वार्त्तिककृदपि सृष्टिक्रममाह स,

“आसीदेकं परम्ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।

तत्स्वमायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकम् ॥

(१) क, ग, द्विधा विभज्येति पाठः ।

समं विभज्य तत्रैकैकं पुनर्चतुर्विधा विभज्य स्वांशं परित्यज्य इतरांशेषु योजनं पञ्चीकरणम्, “तासां चिदृतं चिदृतमेकैकं करवाणीति” चिदृतकरणश्रुतेः । पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात् । पञ्चीकरणं प्रामाणिकमेव ॥ ३० ॥

तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकम् ।

स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजोरूपात्मकं ततः ॥

आपोरसात्मकास्तस्मात्ताभ्यो गन्धात्मिका महौ ।

शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो महत् ॥

शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते ।

शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापञ्चतुर्गुणाः ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा महौ ।

तेभ्यः समभवत्सूत्रं लिङ्गं सर्वात्मकं महत्” इति ॥

तेभ्योऽपञ्चीकृतभूतसात्त्विकांशं राजसांशेभ्यः समष्टिव्यव्यात्मकं लिङ्गशरीरमुत्पन्नमित्यर्थः । एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिं सप्रपञ्चां निरूपयित्वा भूतोत्पत्तिं वक्तुं तानि लक्षयति पञ्चीकृतेति । तान्यपञ्चीकृतभूतानां तामसांशेभ्यो जायन्त इति शेषः । पञ्चीकरणप्रक्रियामनुभाषते पञ्चीकरणन्विति ।

मनु छान्दोग्ये तेजोऽवन्नामां सृष्टिसुक्ता चिदृतकरणप्रतिपादनात् पञ्चीकरणप्रक्रियाव्युत्पादनमसङ्गतम्, तच्च प्रमाणाभावात् नच सृष्टिपरिपूर्तये भूतत्रयसर्गश्रुतेर्विषयदधिकरणन्यायेन तैत्तरीयकश्रुत्यनुसारेण “आकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति”

अस्यातत्वेन पञ्चीकरणस्याप्युचितत्वादिति वाच्यम्, चितृत्करणे-
 न्नापि सर्वव्यवहारोपपत्तेरित्याशङ्क्याह तासामिति । तासां पृथि-
 वीजोरूपाणां मध्ये एकैकां देवतां चितृतं यथा भवति तथा
 कदापि एषाच प्रक्रिया पृथिव्यग्नेजसां चयाणां भूतानां मध्ये एकैकं
 भूतं द्विधा विभज्य तत्राप्येकं भागं द्विधा विभज्य स्वांशं परित्यज्ये-
 तदयोर्द्योजनौयं चितृत्करणम्, एतदभिप्रायेण सूचकारोऽप्याह
 “वज्रामूर्त्तिकृत्सिन्धु चितृत्कुर्वत उपदेशादि”ति
 अतिसूचप्रसिद्धत्वेन ।

“भूतानां चितृत्करणमेव न पञ्चीकरणमिति”

वाचस्पतिमिश्राः । आचार्यास्तु ह्यन्दोग्यश्रुतौ पञ्चभूतसर्गविव-
 द्यासां चितृत्करणमेव न^(१) पञ्चीकरणमिति प्रतिपादने प्रकरण-
 निरोधप्रसङ्गात् । आकाशवायोः शब्दस्पर्शानुपसन्धिप्रसङ्गाच्चानिच्छ-
 तापि पञ्चीकरणमेवाभ्युपगन्तव्यम्^(२) । यदि पञ्चीकरणाभावेऽपि
 आकाशवायोः शब्दस्पर्शापसन्धिः स्यात्तर्हि तददेव, चितृत्करणा-
 भावेऽपि “तेजोऽवक्षेषु” रूपाद्युपसन्धिप्रसङ्गात् व्यवहारोपपत्तौ
 चितृत्करणमपि न सिद्धेत् । ततश्च श्रुतेरप्रामाण्यं प्रसङ्ग्यत्तस्य
 श्रुतेरप्रामाण्यपरिहाराय सर्वत्र व्यवहारोपपत्तेः, श्रुतिसूचयोः
 “पञ्चीकरणं विवक्षितमेवे”ति चितृत्करणश्रुतिसूचयोः पञ्चीकरण-
 नाप्युपसन्धिप्रसङ्गात्पञ्चीकरणं प्रामाणिकमित्याहुः ॥ १.० ॥

(१) क, न, चितृत्करणमेव न पञ्चीकरणमिति पाठो न. उ. उ. ।

(२) क, न, चितृत्करणमिति पाठः इत्यधिकः ।

“वैशेष्यात्तु” “तद्वादस्तद्वाद” इति न्यायेन स्वांशभूय-
स्त्वाद्विशेषव्यपदेशोऽपि सम्भवति । एवं च सति आकाशे
शब्दोऽभिव्यज्यते, वायौ शब्दस्पर्शा, तेजसि शब्दस्पर्श-
रूपाणि, जले शब्दस्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धाः । तथाच पञ्चीकृतपृथिव्याः ब्रह्माण्डमुत्पन्नं
तदन्तर्वर्त्तिलोकाः, चतुर्दशब्रह्माण्डान्मनुशतरूपे जाते,
ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिपृथिव्या औषधय उत्पन्नाः, औषधि-
भ्योऽन्नम्, पितृमातृभ्यां भुक्तान्नपरिणामरेतः शोणित्,
तद्वारस स्थूलशरीरमुत्पन्नं तच्चतुर्विधम्, जरायुजमण्डजं
स्वेदजमुद्भिज्जञ्चेति । मनुष्यादिशरीरं जरायुजम्, पक्षि-
पन्नगादिशरीरमण्डजम्, यूकमशादिशरीरं स्वेदजम्
तृणगुल्मादिशरीरमुद्भिज्जम् ॥ ३१ ॥

ननु यदि पञ्चीकरणेन सर्वेषां भूतानामेकीभावस्तर्हीयं पृथिवीदं
जलमित्यादिविशेषव्यपदेशः कथं स्यादित्याशङ्क्य सूत्रेण परिहार-
माह वैशेष्यादिति । विशेषस्य भावो वैशेष्यं स्वांशयस्त्वम्, तस्मात्
तत्तद्वादः इयं पृथिवीदं जलमिति विशेषव्यपदेश इति सूत्रार्थः ।
उक्तमेवार्थमनुसन्दधाति स्वांशेति । पञ्चीकरणस्य प्रयोजनमाह
एवञ्चेति । पञ्चीकरणे कृते सतीत्यर्थः । आकाशे पञ्चीकृताकाश
एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

“आपोवार्कस्तद्यदपांशर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्य-

उक्तम्, सूक्ष्मशरीरं पुनः प्रकारान्तरेण द्विविधं
मष्टिव्यष्टिभेदात् । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यब्रह्मा-
ण्डान्तं तदन्तर्वर्तिकार्यं सर्वं समष्टिरित्युच्यते । अथवा
प्रकृतिषु गोत्वादिवत् सर्वव्यष्टिष्वनुस्यूतं पञ्चीकृतभूत-
कार्यं ब्रह्माण्डात्मकं व्यापकं समष्टिः वनवत्सकलसूक्ष्म-
शरीरसमुदायो वा समष्टिरित्युच्यते । एतदुपहितं
तन्त्र्यं विराट् वैश्वानर इति चोच्यते । विविधं राज-

भवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य तप्तस्य^(१) तेजो रसो निवर्त्ततांमि”-
रेति श्रुतिमाश्रित्य पञ्चीकृतपृथिव्याः ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह तथेति ।
“स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्
हेतावानास यथा स्त्रीपुमांशौ सम्परिर्व्वक्तौ स इममेवात्मानं
धापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामि”ति

श्रुतिमाश्रित्य ब्रह्माण्डात्मनो विराट्पुरुषात् मनुशतरूपयोर्-
उत्पत्तिमाह ब्रह्माण्डादिति ।

“पृथिव्या औषधयः औषधिभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुष”

इति श्रुत्युक्तक्रममाश्रित्य पृथिव्याः सकाशादौषधाद्युत्पत्तिक्रमेण
सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिमाह ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तीति । सूक्ष्मशरीरं विभजते
इति । जरायुजादीनि दर्शयति मनुष्यपञ्चादीति ॥ ३१ ॥

(१) क, न, श्राम्येति पाठः ।

मानत्वात्, सर्वनराभिमानित्वाच्च प्रत्येकं स्थूलशरीरं
गवादिव्यक्तिवद्भाष्यं व्यष्टिरित्युच्यते । एतदुपहितं
चैतन्यं विश्व इत्युच्यते । सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूल-
शरीरे प्रविष्टत्वात् ॥ ३२ ॥

अनयोः समष्टिव्यष्टयोः सामान्यविशेषयोरिव तादा-
त्म्याभ्युपगमादेतदुपहितं^(१) विश्ववैश्वानरयोरपि तादा-
त्म्यम् ॥ ३३ ॥

प्रकारान्तरेण स्थूलशरीरं विभजते उक्तमिति । समष्टिस्थूल-
शरीरं व्युत्पादयति पञ्चीकृतैति । पञ्चान्तरमाह अथवेति । तत्रैव
मतान्तरमाह वनवदिति । ततः किं तत्राह एतदिति । समष्टि-
स्थूलशरीरोपहितचैतन्ये विराट्वैश्वानरशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह
विविधेति । व्यष्टिरूपं व्युत्पादयति प्रत्येकमिति । व्यष्टिस्थूल-
शरीरोपहितचैतन्यस्य विश्वसंज्ञामाह एतदिति । तत्र युक्तिमाह
सूक्ष्मेति ॥ ३२ ॥

ननु समष्टिस्थूलशरीरोपाधिकवैश्वानरज्ञानं व्यष्टिस्थूलशरीरो-
पाधिकविश्वज्ञानञ्च निष्प्रयोजनं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरसम्भ-
वादित्याशङ्क्यवैश्वानरयोरभेदोपासनया वैश्वानरप्राप्त्या तदा-
नन्दावाप्तिप्रयोजनं सम्भवादित्यभिप्रेत्य तदुपासनोपयोगित्वेन
समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरयोस्तादात्म्यप्रतिपादनेन तदुपहितयोरपि

(१) क, पुस्तके अभ्युपगमादिति न दृश्यते ।

नादात्म्यं प्रतिपादयति अन्यथोरिति । यथा सत्ता सामान्यद्रव्यादि-
विशेषयोस्तादात्म्यं समवायस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात्^(१) तथा व्यष्टि-
सूक्ष्मशरीरस्य समष्टिसूक्ष्मशरीरान्तर्गतपञ्चीकृतभूतकार्यत्वेनोपादानो-
पादेयस्य^(२) भवात्तयोस्तादात्म्यात्तदुपहितयोरपि विश्ववैश्वानरयोस्ता-
दात्म्यम्, एवमनयोर्भेदासम्भवादभेदांशमादाय अहमेव वैश्वानरो-
ऽस्मीति अभेदोपासनया तत्साक्षात्कारेण तदानन्दावाप्तेः^(३) सम्भवात् ।
ज्ञानं^(४) सप्रयोजनमिति भावः ।

अथवा श्रुत्युक्तप्रकारेण विश्ववैश्वानरतैजससूचात्मप्राप्तेश्वरान्
ज्ञात्वा प्रथमं विश्वं वैश्वानरात्मत्वेनाहमेव वैश्वानरोऽस्मीति विभाव्य
ततस्तैजसं सूचात्मत्वेनाहमेव सूचात्मास्मीति विभाव्यानन्तरं प्राज्ञ-
श्रीश्वरात्मत्वेनाहमेवेश्वरोऽस्मीति विभाव्यानन्तरं समष्टि^(५)व्यष्टिसूक्ष्म-
सूक्ष्मकारणोपाधिकमर्तेकारवाच्यं परब्रह्माहमस्मीति सर्वात्मत्वेन
विभाव्य पञ्चान्मनसैकायतामापन्ने सति सर्वं जगत्सूक्ष्मसूक्ष्मादिक्रमेण
निर्विशेषचिन्मात्रेऽखण्डैकरसानन्दे परब्रह्माणि विज्ञाप्य तदनन्तर-
मेकायेण मनसा स्वस्याखण्डैकरसब्रह्मानन्दात्मतां साक्षात्कुर्यादि-
त्यभिप्रायेण समष्टिव्यष्टयोस्तादात्म्यनिरूपणेन तदुपहितयोस्तादात्म्य-
निरूपणं^(६) कृतम् । तदुक्तम्,

“समाधिकास्तात्प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नतः ।

सूक्ष्मसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विज्ञापयेदिति ॥”

(१) क, निराकृतत्वादिति पाठः ।

(२) ग, भाव इत्यधिक पाठः ।

(३) क, वाग्निसम्भवादिति पाठः ।

(४) क, न, तद् इत्यधिक पाठः ।

(५) अ, व्यष्टि इति न ।

(६) ग, तादात्म्यमिति पाठः ।

एक एव जीवो जाग्रदवस्थायां स्थूलसूक्ष्मकारणा-
विद्याभिमानी सन् विश्व इत्युच्यते । स एव स्वप्नाव-
स्थायां सूक्ष्मशरीरकारणाविद्याभिमानी सन् तैजस
इत्युच्यते । स एव सुषुप्तौ कारणाविद्याभिमानी सन्
प्राज्ञ इत्युच्यते । स एव शरीरत्रयाभिमानरहितः सन्
शुद्धपरमात्मा भवति ॥

कल्पतर्वाचायैरप्युक्तम्,

निर्विशेषं परम्ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽनुकुप्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥

वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनमिति ॥

एतदभिप्रायाश्रुतिरपि,

“एष सर्वेषु भूतेषु गुडात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति ॥”

तस्माद्वैश्वानरादिज्ञानमर्थवदित्यर्थः ॥ ३ ३ ॥

ननु व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणाभिमानीो विश्वतैजसप्राज्ञाः संसा-
रिणः प्राक्निरूपितास्ते किं स्वतन्त्रा जीवाः आहो खिदेकस्यैवा-
वस्थाविशेषाः । नृद्यः सर्वेषां स्वतन्त्रतया परस्परभेदाभ्युपगमे सुषुप्ति-
स्वप्नयोरनुभूतस्य पदार्थस्य जाग्रदवस्थायां विश्वस्य स्मरणाभाव-
प्रसङ्गात् अन्यानुभूतपदार्थस्मरणयोगादन्यस्यान्यथातिप्रसङ्गात् । तस्मा-
द्वितीयः परिशिष्यत इत्याह एक एवेति । अयम्भावः असङ्गोदा-

तस्यैवाभिमानिनो जीवस्यावस्थाः पञ्च जाग्रत्सप्त-
सुषुप्तिमूर्च्छामरणभेदात् । दिगाद्यधिष्ठातृदेवतानुष्टुप्ती-
रिन्द्रियैः शब्दादिविषयानुभवावस्था जाग्रदवस्था ।
जाग्रद्भोगप्रदकर्म्मोपरमे सति इन्द्रियोपरमे जाग्रदनुभव-

ज्ञानः प्रत्यगात्माऽविद्यामात्मत्वेनोपगतः प्राज्ञ इति उच्यते । स
एव सूक्ष्मशरीरमात्मत्वेनोपगतस्तैजसः स एव सूक्ष्मशरीरमात्मत्वे-
नोपगतो विश्वः ।

एवं विश्वतैजसप्राज्ञाः प्रत्यगात्मन एकस्यैवावस्थाविशेष इतीम-
मेवार्थं स्पष्टयति जाग्रदवस्थायामिति अर्थादनेन त्वं पदार्थ-
गोधनोपायान्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ ।

तथाहि, जाग्रदवस्थायां शरीरत्रयसाच्चित्त्वेन, स्वप्ने शरीरद्वय-
साच्चित्त्वेन, सुषुप्तौ कारणशरीरसाच्चित्त्वेन, समाधौ शुद्धस्य प्रकाश-
चिद्रूपेण भानमन्वयः स्वप्ने सूक्ष्मशरीराभानं सुषुप्तौ सूक्ष्मशरीरा-
भानं समाधौ कारणशरीराभानञ्च । शरीरत्रयव्यतिरेकः चित्तस्य
वृत्तिशून्यतयात्मैकाकारावस्था समाधिस्तदानीं देहादिषु सर्वत्राभि-
मानस्य निवृत्तत्वात् समाध्यवस्थायां शरीराणां व्यतिरेको भवत्येव ।
तस्यामवस्थायामात्मा वस्तुतः शुद्धः परमात्मा भवति सर्वाभि-
मानशून्यत्वादिदमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां त्वं पदार्थगोधनं तद्वाच्यं
तत्सर्वमनात्मेति निश्चित्य यदन्वितं स आत्मेति निश्चयः । तदुपाया-
न्वयव्यतिरेकाविति शुद्धेति । समाधिरवस्थायांमिति शेषः ॥

जाग्रदाद्यवस्थानिरूपयितुमाह तस्येति । ता एवोद्दिशति

जन्यसंस्कारोद्भूतविषय स्तज्ज्ञानावस्था स्वप्नावस्था ।
जाग्रत्स्वप्नोभयभोगप्रदकर्म्मोपरमेण स्थूलसूक्ष्मशरीराभि-
माननिवृत्तिद्वाराविशेषविज्ञानोपरमात्मिकाबुद्धेः कार-
णात्मनावस्थितिः सुषुप्तिः ॥ ३४ ॥

जाग्रदिति । जाग्रदवस्थां लक्षयति दिगिति । आदिशब्देन दिग्वा-
तार्कप्रसृतोऽश्विनोन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः । तथा,

“चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः चेचञ्च ईश्वर” इति

श्लोकोक्तदेवता वातादयो गृह्यन्ते । ताभिर्देवताभिरनुगृही-
तानि अधिष्ठितानीन्द्रियाणि” यानि ओत्रादीनि तैरिति यावत् ।
शब्दादिविषयानुभवावस्था जाग्रदवस्थेत्युक्ते स्वप्नेऽतिव्याप्तिस्तत्रापि
वासनामयविषयानुभवस्य सत्त्वात्तद्वावृत्त्यर्थं दिगादीत्युक्तम्, स्वप्ना-
वस्थामिन्द्रियाणामुपरत्वात्तज्जन्यविषयाननुभवान्नातिव्याप्तिः । विष-
यानुभवावस्था जाग्रदवस्थेत्युक्ते सुषुप्तावतिव्याप्तिस्तत्राप्यज्ञानविषयक-
साध्यनुभवस्य सत्त्वात् । अत उक्तं शब्दादीति । सुषुप्तौ शब्दादि-
विषयाणामन्तः^(१)करणवृत्तेस्तदाश्रयप्रमादलोपाध्यन्तःकरणादीनाञ्च^(२)
लीनत्वान्नातिव्याप्तिः शब्दादिविषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बित-
चैतन्यं शब्दादिविषयानुभवः । अन्तःकरणवृत्तिमये निरूपयिष्यं
स्वप्नावस्थां लक्षयति जाग्रदिति । विषयतज्ज्ञानावस्था स्वप्नावस्थे-
त्युक्ते सुषुप्तावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय जाग्रदित्यादिविशेषणं सुषुप्ताव-
ज्ञानतत्साक्षिणोरनादिसिद्धत्वेन संस्कारोद्भूतत्वाभावान्नातिव्याप्ति

(१) क, ग, तद्गोचरान्तःकरणेति पाठः ।

(२) क, ग, चकारोमयः ।

मुद्गरप्रहरादिजनितविषादेन विशेषविज्ञानोपरमा-
वस्था मूर्च्छावस्था तदुक्तम्, “मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषा-
दि”ति । एतच्छरीरभोगप्रापककर्म्मोपरमेण द्विविध-
देहाभिमाननिवृत्त्या सपिण्डितकरणग्रामावस्था भावि-
शरीरप्राप्तिपर्यन्तं मरणावस्था ।

तावत्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिः रजतानुभवजन्यसंस्कारोद्भूता-
निर्वचनीयविषयतज्ज्ञानस्य तादृशस्यतेर्वा सत्त्वात्तद्वारणायेन्द्रियोप-
रम इति । उपरमे निमित्तमाह जाग्रदिति । सुषुप्तिस्वप्नमाह
जाग्रदिति । विशेषविज्ञानोपरमात्मिका सुषुप्तिरित्युक्ते जाग्रदवस्था-
यामतिव्याप्तिस्तदा समाधौ विशेषविज्ञानोपरमसत्त्वात् । अत उक्तं
षुद्धेः कारणात्मनावस्थानमिति, समाधावन्तःकरणस्य स्वरूपेण
सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । विशेषविज्ञानोपरमे निमित्तमाह
स्थूलेति । तत्रापि निमित्तमाह जाग्रदिति ॥३४॥

मूर्च्छावस्थां लक्षयति मुद्गरेति । विशेषविज्ञानोपरमावस्था-
मूर्च्छेत्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिरत उक्तं मुद्गरेति मुद्गरप्रहार-
जनितविषादावस्था मूर्च्छा इत्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिरत उक्तं
विशेषेति मूर्च्छाया अवस्थान्तरत्वे व्याससूत्रं संवादयति तदुक्त-
मिति । तृतीये स्थितं मुद्गरादिप्रहरादिनिमित्ते सति पुंसां यां
मूर्च्छामाचक्षते लोकाः सा मूर्च्छा जाग्रदाद्यन्तर्भूता आहो-
स्विदवस्थान्तरमिति संशयः । तत्र श्रुत्यादिष्ववस्थान्तरत्वेनाप्रसिद्ध-
त्वाच्चाग्रदादिष्वन्तर्भूता । तत्रापि विशेषविज्ञानोपरमसाम्यात्

केचित्स्यस्या उक्तावस्थास्वन्तर्भावं वदन्ति । अत्र
श्रुतिस्मृतिपुराणप्रमाणानि प्रसिद्धानि ॥ ३५ ॥

मूर्च्छा सुषुप्तावेवान्तर्भूता नावस्थान्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते । मूर्च्छा-
जायदादिभ्योऽवस्थान्तरं परिशेषात् । सा तावन्न जायत्स्वप्रयोरन्त-
र्भवति विज्ञानाभावात् । नापि मरणे पुनरुत्थानदर्शनात् । नापि
सुषुप्तौ लक्ष्यैलक्षणात् । तथाहि सुषुप्तस्य प्रसन्नवदनत्वनिष्कम्पत्वा-
दिकं लक्षणं मुग्धस्य तु विकरालवदनत्वसकम्पत्वादिकमतो
लक्षणैलक्षणात् सुषुप्तावन्तर्भवति मूर्च्छा ।

किन्तु परिशेषादवस्थान्तरमेवेति सकम्पत्वादीनां सुषुप्तिवैल-
क्ष्येऽपि विशेषविज्ञानोपरमेण सुषुप्तिसाम्यादर्द्धसम्पत्तिमूर्च्छेति
निर्णयः । मरणावस्थां लक्षयति एतदिति । देहाभिमानो द्विविधः
सामान्याभिमानो विशेषाभिमानश्चेति । सुषुप्तौ सामान्याभिमानः
पुनरुत्थानदर्शनात् । जीवस्य निरभिमानस्योत्थानायोगात् । सुषुप्तौ
जीवस्य देहे सामान्याभिमानस्तिष्ठत्येव जायत्स्वप्रयोर्विशेषाभि-
मानः मनुष्योऽहम्ब्राह्मणोऽहमिति । मरणे भोगेन प्रारब्धक्षये
द्विविधस्य सामान्यविशेषरूपस्याभिमानस्य निवृत्त्या भाविदेवादि-
शरीरप्राप्तिपर्यन्तं सपिण्डितकरणग्रामावस्था एकीकृतचतुर्दशकरण-
ग्रामावस्था मरणावस्थेत्यर्थः । सूत्रकृता मरणावस्थाया जायदादि-
वह्निर्भावेनानुक्तत्वात् । यथोक्तजायदादिस्वन्तर्भाव इति । मता-
न्तरमाह केचित्त्विति । तथापि मरणावस्थाया न जायत्स्वप्रयो-
रन्तर्भावः देहाभिमानाभावात्तत्रापि सुषुप्तौ पुनरुत्थानाभावात् ।

एवमेव एव परमात्मा समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायोपहितः सन् वैश्वानर इत्युच्यते । “अहमेव वैश्वानरोऽस्मी”त्येतदुपासनया तत्प्राप्तिः फलम्भवति । वैश्वानराधिकरणे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां एवमेव श्रुत्यस्य तथा^(१) प्रतिपादनात् । स एव परमात्मा समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायोपहितः सन् हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतदुपासनया तत्प्राप्तिः फलम्भवति ॥ ३६ ॥

ततः परिशेषान्मूर्च्छायामन्तर्भावः । तत्र कर्मशेषे सति पुनस्त्यानं शीघ्रप्रदकर्मशेषाभावे मरणमिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु सन्तु विश्वतैजसप्राज्ञा एकस्यैवावस्था विशेषाः वैश्वानरसूत्रात्मेश्वरेषु को निर्णय इति तत्राह एवमिति । यथा विश्वतैजसप्राज्ञा एकस्यैवावस्थाविशेषाः एवं वैश्वानरसूत्रेश्वरा इत्यर्थः ।

ननु भयाऽऽरत्यादिश्रवणात् कथं वैश्वानरसूत्रात्मनोरौश्वरत्वं स्य जीवल्लिङ्गत्वादीश्वरस्य तद्रहितत्वात् । तथाच श्रुतिः

“योऽग्नाया पिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती”

इत्या अग्नायाद्यतीतत्वमीश्वरस्य दर्शयति । तस्मादेकस्य परमेश्वरत्वस्याविशेषा इत्यसङ्गतमिति चेन्नैवम् । सूत्रकृता वादरायणेन

“वैश्वानरसूत्रात्मनोः सुखविशिष्टाभिधाना-

देव च वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि”

शेषरत्वस्योक्तत्वात् । कथं तर्हि

(१) ग. पुस्तके तथेति न दृश्यते ।

“हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व-न्तमेतावतः कालस्य पुरस्तादसृजत
तं जातमभिव्याददात् । सभाणकमकरोत् सो विभेत् स वै नैव रेमे
कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्”

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिषञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परम्पद”-

मित्यादिश्रुतिसूत्रैस्तयोर्जन्ममरणबन्धमोक्षभयाऽऽरत्यादिप्रति-
पादनम् । शृणु । वैराग्यार्थं तत्प्रतिपादनम् ।

तथाहि, श्रुत्यादिभिस्तयोर्जन्मादिषु प्रतिपादितेषु^(१) तथापि
दोषदर्शनेन वैराग्यमुत्पद्यत इति तत्प्रतिपादनम् ।

नचं तावता तयोर्जीवत्वम्, तथात्वे ईश्वरस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् ।
तस्यापि कामनादिश्रवणात् । कामनादेर्जीवलिङ्गत्वात् । तस्मा-

“द्यः सर्वज्ञः स सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः

तमौश्वराणां परमं महेश्वरं आप्तकाममात्मकाम”-

मित्यादिश्रुत्या • निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत्त्वावगमाद्यथाकाम-
नादिश्रवणेऽपि न जीवत्वं तथा

“ज्ञानमप्रतिहतं यस्य वैराग्यञ्च जगत्पते ।

ऐश्वर्यञ्चैव 'धर्मञ्च सहसिद्धं चतुष्टयमि'”-

ति स्मृत्या सूत्रात्मवैश्वानरयोरप्रतिहतः^(२) स्वतः सिद्धनिरतिशय-
ज्ञानैश्वर्यादिशक्त्यावगमाज्जन्मादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थवत्त्वाच्च । न
जीवत्वमत ईश्वरत्वमेव युक्तं चैतत् ।

“यथा जीवस्य' नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य” इति न्यायेन

(१) क, ग. पुस्तके प्रतिपादनेष पाठः ।

(२) ख, ग. पुस्तके प्रतिहतस्वतः पाठः ।

स्माद्यभावे निश्चितेऽपि “सराचरव्यपाश्रयस्तु” “तद्ग्रहदेशो^(१)
 ऽक्तस्तद्भावभावित्वादि”ति न्यायेनोपाधिकमुत्पत्तिविनाशवत्त्वं तथा-
 श्चभवस्तु “सतोऽनुपपत्ते”रिति न्यायेन

“न जायते विद्यते वा विपश्चित् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य”-
 इत्यादिश्रुत्याजन्माद्यभावे निश्चितेऽपि समष्टिसूक्ष्मसूक्ष्मोपाधिप्रयुक्त-
 त्पत्त्यादौश्वरस्यायस्तु हिरण्यगर्भादिरूपेण । नच तावताजीवत्वं^(२)
 नावृत्तस्वरूपत्वेन परिच्छेदाभिमानाभावात् आवृत्तस्वरूपेण परि-
 छेदाभिमानस्यैव जीवत्वप्रयोजत्वादन्यथोपाधिमन्वन्धमात्रेण जीवत्वे
 जिरुपाधिकस्य ब्रह्मणो जीवत्वेश्वरत्वयोरनभ्युपगमेन सोपाधिकस्य
 तदभ्युपगमेन तस्य जीवत्वं प्रसज्येत । तस्मात् सूत्रात्मवैश्वानरयोः
 सूत्रकारेण ईश्वरत्वप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादकश्रुतिस्मृतिसम्भवाच्च^(३) ।
 सोपाधिकजन्मादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थत्वुच्च निरतिशयज्ञानै-
 र्व्यादित्ययोगाच्चानावृत्तस्वरूपत्वेन परिच्छेदाभिमानाभावाच्च
 श्वोरीश्वरत्वम् ।

एवञ्च तदुपासकानां तत्प्रसादेन क्रममुक्तिरुत्पद्यते । तस्मादेक-
 शिव परमात्मनो वैश्वानरसूत्रेश्वरा^(४) अवस्थाविशेषा इत्यभिप्रेत्येम-
 र्थं स्पष्टयति एक एवेति । “तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
 र्धैव सुतेजा” इत्यादिश्रुत्युक्तसकलगुणविशिष्टवैश्वानरोऽहमस्मी-
 र्थः । एतदिति वैश्वानरोपासनयेत्यर्थः । यथोक्तप्रकारेण वैश्वानरं

(१) क, ग, पुस्तके तद्ग्रहदेश इत्यादि न ।

(२) ग, नच तावज्जीवत्वमिति पाठः ।

(३) ग, ततः सदात्मकस्य ब्रह्मण उपास्यसम्भवः कुतोऽनुपपत्तेरित्यधिक पाठः ।

(४) ग, वैश्वानरसूत्रेश्वरावस्थाविशेषा इति पाठः ।

परमात्मानं ज्ञात्वा तदुपासनेन साधकस्तद्भावं प्राप्नोतीत्यत्र सम्प्रति-
माह वैश्वानरेति । शारीरके समन्वयलक्षणे स्थितं वैश्वानरः साधा-
रणशब्दविशेषात् । को न आत्मा किम्ब्रह्मेत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं
सम्प्रत्यधेषितमेव नोब्रूहीत्युपक्रम्य^(१) तेजसस्त्वादिगुणयोगं द्युसूर्य-
प्रभृतीनामेकैकोपासननिन्दया मूर्धादिभावमुपदिश्यान्नायते “यः
स्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमन्ति तस्य । ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
मूर्धैव सुतेजाश्चतुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बडलो
वस्तिरेव . रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि वर्हिहृदयं
गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय” इत्यादि तत्र
संशयः ।

किमिह वैश्वानरो जठराग्निरुत भूताग्निराहोस्त्रिदेवतात्माथवा
शारीरः किं वा परमेश्वर इति वैश्वानरात्मशब्दाभ्यां संशयः ।
तत्र जठराग्निर्वा भूताग्निर्वा देवतात्मा वा वैश्वानरः स्यात् ।
श्रुतिषु सर्वत्र वैश्वानरशब्दप्रयोगात् ।

अथवा शारीरो वा स्याद्वैश्वानर आत्मशब्दादात्मशब्द-
तत्रैव मुख्यत्वाद्वैश्वानरशब्दस्यापि लक्षणया तत्र प्रवृत्तिसम्भवात् ।
तस्माच्छारीरो वैश्वानरो न परमेश्वर इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
वैश्वानरः परमेश्वरी भवितुमर्हति । कस्मात्साधारणशब्दविशेषात् ।
वैश्वानरशब्दस्वयस्य साधारण आत्मशब्दो द्वयस्य साधारणस्तथा ।
विशेषो दृश्यते । “मूर्धैव सुतेजा” इत्यादिना ।

(१) न, सुतेजसस्त्रेति पाठः ।

“अन्तर उपपत्ते”रित्यस्मिन्नधिकरणे सूत्रकारभाष्य-
राभ्यामुपकोशलविद्यायां तथैव प्रतिपादनात् । स
केवलमायोपाधिकः सन् ईश्वर इत्युच्यते । तदुपा-
यां तत्प्राप्तिः फलम्भवति ॥ ३७ ॥

मयायं जठरादीनां सम्भवत्यतः परमेश्वरो वैश्वानरस्तस्य सर्व-
रणत्वात् सर्वात्मत्वोपपत्तेः । तस्मिन् यथोक्तविशेषसम्भवात् ।

किञ्च, “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमन्ती”ति
परमेश्वरत्वे तदुपासकस्य तद्भावप्राप्त्या सर्वलोकाश्रयात्मा-
१) सम्भवति । अन्यथा तन्न स्यात् । अपि च “तद्यथैषौका
मग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं चास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” इति वैश्वान-
रस्य परमेश्वरत्वे तदुपासकस्य तद्भावमापन्नस्य सर्वपापदाह उप-
पत्तेः । इतरथा तदयोगात् ।

एवञ्च सति वैश्वानरादिशब्दा भाष्यकारोक्तप्रकारेण परमेश्वरे
सम्भवं योजनीयाः । तस्माद्वैश्वानरः परमेश्वर इति सूत्रकार-
सूत्रकाराभ्यां श्रुत्यर्थः प्रतिपादितस्तस्माद्वैश्वानरस्येश्वरत्वं तदुपा-
सकस्य तत्प्राप्तिफलम्भवतीति भावः । हिरण्यगर्भस्वरूपमाह स
ति । श्रुत्युक्तगुणोपेतः सूत्रात्मा हिरण्यगर्भोऽहमस्मीत्युपासकस्य
वापत्तिफलमाह एतदिति । हिरण्यगर्भोपासकस्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वे तदुपासकस्य तत्प्राप्तौ च सम्पत्तिमाह अन्तर-
पत्तेरिति । समन्वयसप्तम्ये स्थितमन्तर उपपत्तेः “य एषो-

(१) क, - प्राद्वन्मिति पाठः ।

ऽचिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्-
ब्रह्मेति, तद्यद्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मन्येव गच्छती”ति
श्रूयते । तत्र संशयः किमत्राद्यधिकरणे उपास्यत्वेनोपदिश्यते
छायात्मा उत देवतात्मा आहोस्त्रिच्छारीरः किं वा परमेश्वर इति
तत्र दृश्यते इति निर्देशाच्छायात्मा उपास्यत्वेनोपदिश्यते इति प्राप्तं
तस्यैव चक्षुःसन्निधानात् ।

अथ वा देवतात्मास्यादिन्द्रियानुपाहकत्वेन सन्निहितत्वात् ।
यदा, शारीरः स्यात्तस्यापि करणस्वामित्वेन जायदवस्थायां चक्षुः-
विशेषतः सन्निहितत्वात् । तत्रैवात्मशब्दस्यापि मुख्यत्वादेवं निश्चितं
सत्यमृतत्वादिकं शारीरे यथाकथञ्चिद्योजनीयम् ।

तस्माच्छारीर उपास्यो न तु परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूम
अचिस्थाने परमेश्वर एवोपास्यत्वेन निर्दिश्यते न छायादिः ।
कस्माद्वाक्यशेषगतसम्पद्धामत्ववामनत्वभा^(१)मनत्वामृतत्वादिगुणजातरु
परमेश्वर एवोपपत्तेः, इतरत्रासम्भवात् ।

किञ्च वाक्योपक्रमे “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे”ति सुखवि-
शिष्टब्रह्माभिधानात् “य एषोऽचिणि पुरुषो दृश्यत” इत्यत्रा-
य एष सर्वनाम्नोः प्रकृतपरामर्शित्वेन तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात्
आचार्यास्तु ते गतिं वक्तव्यशीलां वचनाच्च । वाक्योपनिर्दिष्टं सु-
विशिष्टं ब्रह्म इहाचिस्थाने ध्येयत्वेनोपदिश्यत इति गम्यते । अन्य
प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिया प्रसङ्गात् । परमेश्वरस्यापि उपासनार्थमपि
स्थानत्वमुपपद्यते । तस्मात्परमेश्वर एवोपास्यः । उपकोशसेनाधी

(१) प्रकारकत्वमित्यर्थः कृतः (च) पुस्तके ।

उपोपकोशलविद्या तस्याभियमाख्यायिका “उपकोशलसो ह वै काम-
 यनः सत्यकामे जावासे ब्रह्मचर्यमुवासे”ति श्रुतिनियमाज्ञाता ।
 उपकोशलसो नाम कश्चिद्ब्रह्मचारी सत्यकामस्य गुरोर्निकटे ब्रह्मचर्यं
 कृतवान् तमुपकोशलं शिष्यमग्निपरिषर्यानिमित्तं गृहे स्थापयित्वा
 ततः सत्यकामो द्रव्यार्जनार्थं देशान्तरं जगाम तदुपकोशलस्य
 परिषर्यथा सन्तुष्टास्तेताग्रयो ब्रह्मविद्यामुपदिदिशुः “प्राणो ब्रह्म कं
 दं ह्यं ब्रह्मे”त्यनन्तरं स्वस्वविद्याञ्च पश्चाद्गतिप्रश्ने कृते, आचार्यस्तु
 गतिं वक्तव्यमय ऊचुः, अनन्तरमागतेनाचार्येण प्रणतं शिष्यं
 ति ब्रह्मविन्दुस्त्वमिव तन्मुखं प्रतिभाति केनोपदिष्टा ब्रह्मविद्येति
 ष्टे अग्निरुपदेष्टा आचार्यो गतिं वक्ष्यतीत्युक्तमित्युक्तोपकोशल
 आचार्यं शरणं प्रतिपेदे शरणागतं शिष्यं सत्यकामो गुरुरुपदि-
 श्च । “य एषोऽच्छिणि पुरुषो दृश्यते” इत्यादिना अत इयं
 वेद्योपकोशलेनाधीतत्वादुपकोशलविद्येत्युच्यते । तस्मिन्नुपकोशल-
 वेद्यावाक्यविचारे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां समष्टिप्राणोपाधिकसुख-
 वेशिष्टपरमात्मोपाख्या तत्प्राप्तिः प्रतिपादितेति भावः । इदानौ-
 षीश्वरस्वरूपमाह स एवेति । मायास्वरूपं प्राङ्गिरूपितं समष्टिस्थूल
 सूक्ष्मशरीरराहित्यं कैवल्यम् । “य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
 वेन्दुर्विशोको^(१)विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” “स
 तुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भास्वरूप” इत्यादि श्रुत्युक्त-
 णकः परमात्माहमस्मीत्युपासनया तत्प्राप्तिफलभवतीत्याह तदिति
 श्वरभावापत्तिः फलभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(१) क, विन्दुर्विशोकाविति पाठः ।

“सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादि”ति शाण्डिल्यविद्यायां दहर उत्तरेभ्य इति दहरविद्यायाञ्च सूत्रकारभाष्यकाराभ्या यथोक्तेश्वरोपासनया तत्प्राप्तिप्रतिपादनात् “तं यथा यथोपासते तत्तथैव भवतीति श्रुतेश्च” ॥ ३८ ॥

तत्र सम्प्रतिमाह सर्वत्रेति । समन्वयसूत्रेण स्थितं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । “सर्वं (१) खल्विदम्ब्रह्म तस्मिन्निति शान्त उपासीत” “अथ खलु चतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत” । “मनोमयः प्राणशरीरो भास्य” इत्यादि श्रुते । तत्र संशयः किमत्र मनोमयत्वादिगुणकः शरीर उपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित्परम्ब्रह्मेति तत्र शरीर एवोपास्यत्वेनोपदिश्यते । मनोमयत्वादिगुणजातस्य तस्यैव मुख्यत्वेनोपपत्तेः । “न परम्ब्रह्म अप्राणोद्यमनाः शुभ्र” इत्यादि श्रुत्या प्राणादिसम्बन्धप्रतिषेधेन तस्मिन्मनोमयत्वादिगुणानुपपत्तेः यद्यपि जीवोऽप्रकृतो वाक्योपक्रमगतं ब्रह्म प्रकृतम् तथापि शमगुणविधेर्यवादगतत्वेन ब्रह्मणोऽप्यप्रकृतत्वादिसिद्धाश्चारीर^(२) एवोपास्यः एवं निश्चिते वाक्यशेषगतगुणजातं शरीरे योजयितव्यम् ।

तस्माच्छारीर एवोपास्यो न ब्रह्मेति प्राप्तेऽभिधीयते । परमे ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यतया प्रतिपत्तव्यम्, कस्मात्सर्वे वेदान्तेषु तस्यैवोपास्यत्वेन प्रसिद्धतयोपदेशात् ।

(१) सामवेदीयब्राह्मणोपनिषदि १४ अख्ये इयं श्रुतिः ॥

(२) -प्यप्रकृतत्वादिसिद्धः शरीर इति पाठः ।

अथापि प्राणः शरीरमस्येति समाधान्तर्गतसर्वनामश्रुत्या
निश्चितस्य ब्रह्मणः परामर्शात् । तद्वितार्थस्य सामान्यरूपतया-
न्या निवर्तकत्वाभावाच्च । वाक्यशेषगतानां सत्यकामत्वादिगुणानां
ह्यप्येवोपपत्तेश्च शरीरेऽनुपपत्तेः । श्रमविधिपरादपि वाक्या-
ह्येवोपास्यत्वेन प्राणम् । एवं निश्चिते शरीरपरात्मनोरभेदात्
नोमयत्वादिकम्ब्रह्मण्यपि सम्भवति । यद्यपि वैपरीत्यं तथापि

समारोप्यस्य रूपेण विषयोरूपवान् भवेत् ।

विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥

त्याचार्यवाचस्यतिमिश्रैरुक्तत्वाच्च वैपरीत्यम् ।

किञ्च, “एतमितः प्रेत्याभिसम्भान्वितास्मि”

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत” ।

इति श्रुतिस्यतिभ्यामुपास्योपासकयोः शरीरपरब्रह्मणोर्गन्तृ-
गन्तव्यभावेन भेदव्यपदेशात् । अनन्तकल्याणगुणकं सर्वज्ञं सर्वशक्ति-
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दादयं परब्रह्मोपास्यम् । यद्यपि
“नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” “चेन्नञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत”
इति श्रुतिस्यतिभ्यां परमात्मनोऽन्यशरीरो नास्ति तथाप्यविद्या-
कल्पितभेदमादाय तद्व्यपदेशः ।

एवञ्च यथोक्तपरमेश्वरोपासकस्य शरीरस्योपासकस्य तत्प्राप्तिः
फलम्भवति । “यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य
भवति” “मङ्गला यान्ति मामपि” “मत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं

प्राप्यति शाश्वतमि"त्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । तस्माद्ब्रह्मैवोपास्यमिति शाण्डिल्यविद्यावाक्ये निश्चितं सूत्रकारभाष्यकाराभ्याम् । एवमन्य-
चापि । दहर उत्तरेभ्यः । "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्य दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्न्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तदाव विजिज्ञासितमि"त्यान्नाये अत्राकाशशब्देन भूताकाशः प्रतिपाद्यते शारीरः परमेश्वरो वेति संशयः । आकाशशब्दस्य भूतविशेषे कृद्वत्वात्तदेवेह प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् । अथवा शारीरो वा प्रतिपाद्यते । दहराकाशशब्देन तस्मिन्नात्मशब्दस्य मुख्यत्वात् ।

तस्माच्छारीर एव दहरो न परमेश्वर इति प्राप्ते ब्रूमः । दहराकाशः परमेश्वरो भवितुमर्हति कस्मादुत्तरेभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि उत्तरहेतुवान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हदयाकाश इति वाङ्माकाशेन दहराकाशस्योपमानोपमेयभावः प्रतिपद्यते । स च भूताकाशपरिग्रहेणोपपद्यते तेन तस्योपमेयत्वायोगात् । तथा जीव-
परिग्रहेऽपि तस्योपाधिपरिच्छिन्नस्य तेन तदयोगात् ।

किञ्च, "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरोविमृत्युर्विशोकोविजि-
घत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प" इति वाक्यशेषगतानां गुणानां शारीरभूताकाशयोरनुपपत्तेः । दहराकाशः परमेश्वर एव । अपि च, "तद्ये इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांस्य सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति दहराकाशो-
पासकस्य तद्भावापत्तिफलं दर्शयति । तच्च शारीरभूताकाशपरि-
ग्रहेणोपपद्यते । तस्माद्दहराकाशः परमेश्वर एवेति दहरविद्यावाक्ये

भावनामान्द्येतु तत्तारतम्येन सार्ष्टिं सारूप्य सामीप्य
सालोक्य फलानि भवन्ति । “साम्नः सायुज्यं सालोकातां
जयतौ”त्यादि श्रुतेः । ये पुनः साधनचतुष्टयसम्पन्ना
विचारासमर्थाः मन्दप्रज्ञाः तेषां गुरुमुखाद् ब्रह्म
सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामैश्वरोपासनया तद्भावापत्तिः प्रतिपादिता ।
तस्मात्तदुपासनया तत्प्राप्तिः फलम्भवतीति निरवद्यम् । ईश्वरोपास-
नया तत्प्राप्तिः फलम्भवतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति तं यथेति । तं
परमात्मानं यथा येन प्रकारेण यादृशगुणविशिष्टत्वेनोपासते अह-
मेवेश्वरोऽस्मीति ध्यायति । तथैव तादृशमेव फलम्भवति । तदुक्तम्
सदाशिवेन रघुनाथं प्रति

“येनाकारेण ये मर्त्या मामेवैकमुपासते ।

तेनाकारेण तेभ्योऽहं प्रसन्नो वाञ्छितं ददे” ॥

इति । चकारेण स्मृतिं समुच्चिनोति ।

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तय ! सदा तद्भावभावितः” ॥

इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु भावनोत्कर्षेण तस्माच्चात्कारवत्सत्फलम्भवतु भावना-
मान्द्ये किं स्यादिति तत्राह भावनेति । मनुष्यत्वविस्मृतिपूर्वकं
तद्भावापत्तिर्भावनोत्कर्षः । देहे मनुष्योऽहमिति यथा तद्वत्
ईषन्मनुष्यत्वस्मरणपूर्वकं तद्भावापत्तिर्भावनामान्द्यम् । तत्तारतम्येन
परमेश्वरेण समानैश्वर्यभोगवत्त्वं सार्ष्टिः जगद्ध्यापारवर्जम्^(१) । तदुक्तम्,

(१) क, वल्लभिति पाठः ।

निश्चित्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्मा-
ऽहमस्मीति निर्गुणब्रह्मोपासनया अस्मिन्नेव शरीरे
जीवदवस्थायां मरणावस्थायां वा ब्रह्मलोके वा उत्पन्न-
ब्रह्मसाक्षात्कारेण तत्प्राप्तिफलमभवति श्रुते^(१)न्याय
सामान्यात् । “ॐमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभि-
धायीत । स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुष-
मीक्षते । ॐमित्यात्मानं युञ्जीत ॐमित्येवं ध्यायथा
आत्मान”मित्यादि श्रुतिभ्यः । भगवताप्युक्तम्,
“ॐमित्येकाक्षरम्ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमाङ्गतिमिति ॥ ३६ ॥

“जगद्ध्यापारवर्जं^(२) प्रकरणादमन्निहितत्वाच्चेति” समानरूपत्वं साक्ष्यं
समीपवर्त्तित्वं सामीप्यं समानलोकत्वं सालोक्यम्, एवं भावना-
तारतम्येन फलतारतम्ये श्रुतिं प्रमाणयति साम्प्रदति । साम्प्रः प्राणस्य
सायुज्यं तादात्म्यं तद्भावापत्तिरित्यर्थः । नचान्यस्यान्यभावापत्तिः
कथं विरोधादितिवाच्यम्, समष्टिकारणानामेव परिच्छेदाभि-
मानेन व्यष्टित्वप्राप्तिरिति अपरिच्छिन्नोपासनया परिच्छेदाभि-
माननिवृत्त्या व्यष्टित्वनिवृत्तिसम्भवेन तद्भावापत्तेरविरोधादुपास-
कस्येवमेवार्थं श्रुतिराह “देवोभूत्वा देवानप्येति” । एतादृशं फल-
भावमोत्कर्षेण भवति तन्मान्ये पूर्वोक्तमेव भवतीति दर्शयति सा-

(१) क, न, श्रुतिन्यायसम्प्रादिति पाठः ।

(२) क, वलमिति पाठः ।

कामामिति । आदिशब्देन “एतासां^(१) देवातामां वायुष्यं वाष्टितां
 मानसोक्तां यान्तीति” इत्यादि श्रुतयो वृत्तान्ते । वायो-
 ष्टिफलभेदःपुराणेषु स्फुटः । एवं सगुणोपासकानां तत्पद-
 ध्यायार्थनिरूपणप्रसङ्गेन तत्तदुपासनया तत्तत्प्राप्तिफलसुक्तोपासना-
 प्रसङ्गेन सर्वतोविरक्तानां मन्दप्रज्ञानां विचाराद्यमाणां ब्रह्म-
 प्रज्ञासूनां निर्गुणब्रह्मोपासनया तत्साक्षात्कारद्वारा “ईशतिकर्ष-
 ष्यदेशात्स” इति न्यायेन मणिप्रभायां मणिवुद्ध्या प्रवृत्तस्य मणि-
 ष्टिवन्निर्गुणब्रह्मप्राप्तिं दर्शयति ये पुनरिति । नित्यानित्यवस्तु-
 वेकादिसाधनचतुष्टयम् । एतच्च अयेनिरूपयिष्यति ब्रह्मविचा-
 रसमर्था इत्यर्थः । तच्च हेतुमाह मन्देति । नच मन्दप्रज्ञानां
 ब्रह्मज्ञाने कथं प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, सुमुखावशात् । तथाच
 ष्टिसूतीतिहासपुराणेषु मन्दप्रज्ञानां मैत्रेयीप्रभृतीनां सुमुचूषां
 शोचसाधने ज्ञानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् प्रायः स्त्रीणां मन्दप्रज्ञत्वाच्च ।
 वं पुरुषाणामपि तत्सम्भवात् । न काथ्यनुपपत्तिरितिभावः ।
 चैवाचरयोजना ये मन्दप्रज्ञा गुरुमुखाद्ब्रह्म निश्चित्य निरुपाधिकं
 ब्रह्ममस्मीत्युपासते तेषां निर्गुणब्रह्मोपासनयोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्का-
 रण तत्प्राप्तिः फलभवतीति । कदाभवतीत्याकाङ्क्षायामाह अस्मि-
 न्नेति । निर्गुणब्रह्मोपासने निदिध्यासने पर्यवसानान्निदिध्यासनस्य
 ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रत्यतरङ्गसाधनत्वावगमान्तेनात्मान्यात्मबुद्धिनिवृत्तौ
 तत्संस्तान्तःकरणस्य भावनापरिपाकतारतम्येनास्मिन्नेवशरीरे जीव-
 इवस्त्रायां मरणावस्थायां ब्रह्मसोके वा ब्रह्मसाक्षात्कारी भवति ।

(१) क, एतासामेवेति पाठः ।

“अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणा ॥”

इति च । एवं तत्पदार्थस्य मायोपहितस्य ब्रह्मण-
स्तटस्थलक्षणं जगज्जन्मादिकारणत्वं निरूपितम् । अय-
मेवाधारोप इत्युच्यते । अस्यापवादश्वेदानीमुच्यते ।
अपवादो नाम अधिष्ठाने भ्रान्त्या प्रतीतस्य तद्यतिरेके-
णाभावनिश्चयः । यथा शुक्त्यादौ भ्रान्त्या प्रतीतस्य
रजतादेः शुक्तिव्यतिरेकेण नेदं रजतं किन्तु शुक्तिरि-
त्यभावनिश्चयः । अयमेव बाधोविलापनमिति चोच्यते ।
स च बाधस्त्रिविधः ॥ शास्त्रीयो यौक्तिकः प्रत्यक्ष-
श्चेति ॥ ४० ॥

इति श्रुतौ योजना ‘अयमेवार्थः श्रुत्यन्तराणामपि । आदिशब्देन
“ॐ कम्बुह्य खम्बुह्य पुराण”मित्यादि श्रुतिर्गृह्यते । तत्र सति-
मथाह भगवतेति । प्रणवजपकुर्वन् समां तत्पदलक्ष्यं परमात्मानं
वासुदेवमहम्ब्रह्मास्मीत्यनुस्मरन्ननुसन्धानं कुर्वन् देहनयजन् यः
पूर्वोक्तयोगधारणवाङ्मरणं प्राप्नोति स परमाङ्गतिम्ब्रह्मभावलक्षणां
सुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथोदशाध्यायश्लोकमप्यत्रैवोदाहरति । अन्येत्विति । अन्ये
साधनचतुष्टयसम्पन्ना मन्दप्रज्ञा एवमजानन्तोऽपि विचारं कर्तु-
मशक्ताः । अन्येभ्य आचार्य्येभ्यो ब्रह्मस्वरूपं श्रुत्वा तत्त्वं पदार्थै
विवेकेन परिशोध्य श्रुतिपरायणाः सन्तोऽहम् ब्रह्मास्मीत्युपासते

अङ्गुर्वन्ति तेऽपि सर्वानर्थहेतुं मृत्युमज्ञानमतितरन्त्येव अति-
रात्राग्रचन्त्येव नास्त्वत्र सन्देहः ।

“तेषां नित्याभियुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाग्रयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥”

इति भगवतोक्तत्वात् । तेऽपि चातितरन्तीत्यनेन विचार-
रूपज्ञानां मृत्युतरणं कौमुतिकन्यायप्रसिद्धमिति सूचयत्यपि
कारणेति श्लोकतात्पर्यार्थः । किञ्चुना सर्वासां सगुणनिर्गुणोपा-
नानां चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कार एव मुख्यफलं ज्ञान-
करणे पठितत्वात् । एतदभिप्रायेणैव सूचकता वादरायणेनोपा-
नाविचारो ज्ञानकाण्डे कृतः । ब्रह्मसोकादिफलम् नान्तरीयक-
मेति भावः । एवं सृष्ट्यादिनिरूपणप्रसङ्गागतसुपासनाविचारं
परिसमाप्य परमप्रकृतमुपसंहरति एवमिति । एवमुक्तरीत्या ।
अन्वधारोपापवादयोर्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वान्तावपि निरूपणीयावित्या-
प्रसङ्गं ब्रह्मणोमायादारासूक्ष्मसूक्ष्मप्रपञ्चसृष्टिनिरूपणमुखेन अग-
म्यादिकारणत्वनिरूपणमेवाधारोपनिरूपणमित्याह अथमेवेति ।
प्रतिसिंहाद्बुद्धिरधारोपः । अपवादनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति ।
इदानीमधारोपनिरूपणानन्तरं प्रसक्तस्य प्रतिषेधसम्भवादिति
भावः । कोऽयमपवाद इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाह अपवादोनामेति ।
अज्ञतिरेकेण तद्विषयेन “इत्यंभावे तृतीया” उक्तमेवार्थमुदाहरति
इति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानादज्ञानतत्कार्यं बाध्यते ।

“अथात आदेशो नेति नेति” “नेह नानास्ति किञ्चने”त्यादि शास्त्राद्ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चाभाव-
निश्चयः शास्त्रीयोबाधः। मृद्यतिरेकेण घटाभावनिश्चय-
वत् निखिलकारणीभूतब्रह्मव्यतिरेकेण निखिलप्रपञ्चा-
भावं निश्चित्य दृश्यमानस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन ब्रह्मात्म-
मात्रत्वनिश्चयो यौक्तिकबाधः। अहम्ब्रह्मास्मीति तत्त्व-
मस्यादि वाक्यजन्यसाक्षात्कारेणाज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिः
प्रत्यक्षबाधः। यौक्तिकबाधस्यायंक्रमः। ^(१)स्थूलप्रपञ्चः

“तत्त्वमस्यादिवाक्योत्यसम्यग्धीजन्ममात्रतः।

अविद्यासहकार्येण नास्मीदस्ति भविष्यती”ति ॥

वार्त्तिकवचनादसदादीनां घटज्ञानेन घटाज्ञाननिवृत्तिवदहम्
ब्रह्मास्मीति ब्रह्मसाक्षात्कारेण तदज्ञाननिवृत्तेः। “विद्वदनुभवसिद्ध-
त्वाच्चे”ति वदन्ति। तत्र कोऽयम्बाध इत्याकाङ्क्षायामयमपवादः स
एव बाध इत्युच्यते इत्याह अयमेवेति। यत्र यत्प्रतीयते तत्र तस्य
त्रिषु कालेष्वत्यन्ताभावनिश्चयो बाधः। तं विभजते स चेति।
त्रैविध्यमेवाह शास्त्रीयेति ॥ ४० ॥

अद्यं व्युत्पादयति अथात इत्यादिनां। द्वितीयं व्युत्पादयति
मृद्यतिरेकेणेति। तृतीयं व्युत्पादयति अहम्ब्रह्मास्मीत्यादिना
विपर्ययेण तु क्रमात् उपपद्यते चेति न्यायमनुसरंस्तत्रयौक्तिकबा-
धस्य क्रमनिरूपयति यौक्तिकबाधस्येति। अद्यं वक्ष्यमाणः इदं

(१) अ, अ, स्थूलप्रपञ्चं सर्वमपि इति पाठः।

विंशति स्थूलभूतेषु विलाप्य तद्यतिरेकेण तन्नास्तीति
निश्चित्य स्थूलभूतानि समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरञ्च सूक्ष्म-
भूतेषु विलाप्य तथापि पृथिवीमसु विलाप्य अपस्तेजसि
जोवायौ वायुमाकाशे आकाशमज्ञाने अज्ञानं चिन्मात्रे
विलापयेत् । तथाच स्मृतिः ।

“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथिव्यसु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥

वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले सम्प्रलीयते ॥” इति ।

उक्तञ्च ।

“अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।

उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ॥

मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेद्”ति ॥

आभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वं पदार्थशोधनमपि
संभवति ॥ ४१ ॥

। अर्थमाह स्थूलप्रपञ्चमिति । सर्वं स्थूलशरीरमारभ्य ब्रह्माण्डप-
र्धन्तं स्थूलभूतेषु पञ्चीकृतभूतेषु तेषां तत्कारणत्वात्तेषु तद्विलापन-
चितमिति भावः । किं तद्विलापनमित्याकाङ्क्षायामाह तदिति ।
कारणभूतपञ्चीकृतभूतव्यतिरेकेण ब्रह्माण्डतदनुवर्त्तिकार्यजातत्वा-
त्तीति निश्चित्येत्यर्थः । एतदुक्तमिति दृश्यमानस्य कार्यजातस्य
कारणसत्तातिरिक्तसत्तानङ्गीकारात् । कारणव्यतिरेकेण कार्यजा-

तथाहि, मायादिसमष्टिस्तदुपहितचैतन्यमेतदाधा-
रानुपहितमखण्डचैतन्यञ्च तन्नायः पिण्डवत् । एतन्नय-
मविविक्तमेकत्वेनावभासनं तत्पदवाच्यार्थो भवति ।
विविक्तमखण्डचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थो भवति ॥ ४९ ॥

सौति निश्चित्य तद्विस्तृत्य कारणैकगोचरं स्मरणं विलापनमिति
सूक्ष्मभूतानि सूक्ष्मकारणीभूततामसांग्रेष्वन्तःकरणं ज्ञानेन्द्रियाणि सू-
क्ष्मकारणीभूतसात्त्विकांग्रेषु प्राणकर्मेन्द्रियाणि सूक्ष्मकारणीभूतराज-
सांग्रेषु विलाप्येत्यर्थः । इदानीं सूक्ष्मभूतानामुत्तरोत्तरविलापनमाह
तथापीति । इदानीं परमकारणस्य मूलाज्ञानस्य चिन्मात्रे विलापन-
माह अज्ञानमिति । उक्तक्रमे प्रमाणत्वेन विष्णुपुराणवचनमुदाह-
रति तथा चेति । तत्र वार्त्तिकसम्प्रतिमाह उक्तञ्चेति । अध्यारो-
पापवादनिरूपणेन फलितमर्थं दर्शयति आभ्यामिति ॥ ४९ ॥

तदेवोपपादयति तथाहौति । तत्पदार्थं शोधयति मायेति ।
माया आदिर्यस्याः सूक्ष्मसूक्ष्मभूतायाः^(१) समष्टेः सा तथोक्ता माया-
दिसासौ समष्टिचेत्यन्तरं कर्मधारयः । अयम्भावः । समष्टिसूक्ष्म-
आग्ररौरमाया तदुपहितवैश्वानरसूत्रात्मेश्वरचैतन्यमेतदाधारानुपहि-
ताखण्डचैतन्यमेतन्नयं तन्नायःपिण्डवदविविक्तमेकत्वेनावभासमा-
तत्पदस्य वाच्यार्थ इति । तत्पदलक्ष्यार्थमाह विविक्तमिति
समष्टिसूक्ष्मसूक्ष्मआग्ररौरमायाभ्यो विविक्तं विवेकेनान्वयव्यतिरेकाभ्य-
पृथक्कृत्य निश्चितमखण्डचैतन्यं तत्त्वमसिवाक्येन^(२) तत्पदलक्ष्या-
इत्यर्थः । एतावन्वयव्यतिरेकौ तत्पदार्थशोधनोपायौ तथाहि, सूक्ष्म-

(१) अ, क, कृपाया इति पाठः ।

(२) अ, क, वाक्य इति पाठः ।

अविद्यादिव्यष्टिरेतदुपहितचैतन्यः । एतदाधारानुप-
हितं प्रत्यक्चैतन्यम्, एतन्नयं तप्तायः पिण्डवदविविक्त-
मेकत्वेनावभासमानं त्वं पदवाच्यार्थो भवति । विविक्तं

पञ्चस्थित्यवस्थायां तस्माच्चित्तेन पञ्चीकरणात्पूर्वं सूक्ष्मभूततत्कार्य-
साच्चित्तेनाकाशादिसृष्टेः । पूर्वं प्रलयावस्थायां मायासाच्चित्तेन
तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ भोगेन प्रारम्भे च बीजमाणे जीवस्य वर्त्त-
मानदेहपातोत्तरविदेहमुक्तावस्थायामखण्डस्वप्रकाशचिद्रूपेण भानं
तत्पदार्थस्य परमात्मनोऽन्वयः समष्टिसूक्ष्मशरीरस्य पञ्चीकरणात्पूर्व-
मभानं समष्टिसूक्ष्मशरीरस्याकाशाद्युत्पत्तेः । पूर्वं मायायां मुक्त्यव-
स्थायां व्यतिरेकः । जीववत्परमात्मनोजायदादिसम्बन्धाभावात् ।
कार्यस्य कारणात्मनारम्भणाधिकरणन्यायेनारोपितस्य चाधिष्ठा-
तात्मनासत्त्वाङ्गीकारादसदुत्पत्तिवादनिराकरणाच्च । यथोक्तप्रकारेण
समष्टिसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायानां यथोक्तावस्थास्वभानं व्यति-
रेकः । तत्पदार्थस्य परमात्मनोभानमन्वय इत्येवमन्वयव्यतिरेकाव-
धुपगन्तव्यौ नत्वन्यादृशौ । तयोरत्रासम्भवात् । “अन्यत्र धर्मा”दि-
यादिश्रुत्या परमात्मनः पुण्यापुण्यसम्बन्धानवगमाच्च । तस्मादाभ्या-
सव्यव्यतिरेकाभ्यां शोधिततत्पदार्थो माया तत्कार्याभ्यामपरामृष्टा-
खण्डसच्चिदानन्दस्वरूपः परमात्मा तत्पदस्य लक्ष्यार्थ इति
भावः ॥ ४ ९ ॥

त्वं पदार्थं शोधयति अविद्यादौति । अविद्या आदिर्यस्याः
॥ तथा सा चासौ व्यष्टिश्चेत्यविद्यादिव्यष्टिः । अयमभिप्रायः

प्रत्यक्चैतन्यं त्वं पदलक्ष्यार्थो भवति । एतौ लक्ष्यार्था-
वुपादाय सम्बन्धत्रयेण सहितं तत्त्वमस्यादिवाक्यं लक्ष-
णया अखण्डार्थबोधकमभवति ॥ ४३ ॥

व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणविद्या । एतदुपहितविश्वतैजसप्रज्ञास्य ।
एतदाधारानुपहितप्रत्यक्चैतन्यं तत्रायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं
त्वं पदवाच्यार्थ इति । त्वं पदस्य लक्ष्यार्थमाह विविक्तमिति ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेभ्यो विविक्तं पृथक्कृत्य-
निश्चितं प्रति-प्रतियम् जड़ानृतदुःखात्मकाहङ्कारादिभ्यः प्रातिलोभ्येन
सच्चिदानन्दलक्षणतयाञ्चतिप्रकाशत इति प्रत्यक्, प्रत्यक् च तच्चैतन्यं-
प्रत्यक्चैतन्यं चेतनस्य भावश्चैतन्यं ज्ञप्तिस्वरूपमिति यावत् ।
(१) (तत्त्वं पदार्थो शोधनीयौ) अन्वयव्यतिरेको दर्शितौ । अभाने
स्थूलदेहस्य स्वप्ने यद्भानमात्मनः सोऽन्वयव्यतिरेकः । तद्भानेऽन्यामव-
भासमानं लिङ्गभाने सुषुप्तौ स्यादात्मनो भानमन्वयः । व्यतिरेक-
स्वात्मभाने लिङ्गस्याभानमुच्यते । सुषुप्त्यभाने भानन्तु समाधावा-
त्मनोऽन्वयः । व्यतिरेकस्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनमिति । एवं तत्त्वं
पदार्थो शोधयित्वा वाक्यार्थविचारयितुं प्रतिजानीते एताविति ।
पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानकारणत्वात् । तत्त्वं पदार्थशोधनोपा-
यान्वयव्यतिरेकाभ्यां “सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म विज्ञानमामन्दम्ब्रह्म-
योऽयं विज्ञानमयः । प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष” इत्याद्यवान्तर-
वाक्येषु शोधितौ तत्त्वं पदार्थो लक्ष्यो गृहीतेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सम्बन्धचयं तु पदयोः सामानाधिकरण्यम् । सामानाधिकरण्यं नाम भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः । “यथा सोऽयं देवदत्त” इत्यत्र तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकशब्दस्य एतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकायं शब्दस्य च एकस्मिन्देवदत्तपिण्डे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः । यथा तत्रैव स शब्दार्थतत्कालविशिष्टायं शब्दार्थे तत्कालविशिष्टयोरन्योऽन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः । “सोऽयमयं स” इति पदयोरर्थयोर्वा अविरोधवाक्यार्थेन सह लक्ष्यलक्षणभावः । यथा तत्रैव “सोऽयमे”त्यादि वाक्ये सशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वाऽविरोधदेवदत्तपिण्डेन वाक्यार्थेन सह लक्ष्यलक्षणभावः । यथा “तत्त्वमस्या”दिवाक्ये तत्त्वं पदयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टेश्वरजीववाचकयोरखण्डचैतन्ये तात्पर्येण वृत्तिः । सामानाधिकरण्यम् तथा, तत्त्वं पदार्थयोरीश्वर

सम्बन्धेति । सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावो लक्ष्यलक्षणभावश्चेति त्रयः सम्बन्धाः पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावस्तु पदयोर्वा पदार्थयोर्वाऽखण्डचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः । एतैः सहितं महावाक्यमखण्डार्थबोधकमित्यर्थः । अणामपि निरूपयिष्यति ।

जीवयोरन्योन्यभेदव्यावर्त्तकतया तत्त्वमसि त्वं तदसि इति विशेषणविशेष्यभावः । तथा तत्त्वं पदयोस्तदर्थयोर्वा वाक्यार्थेनाविरुद्धखण्डचैतन्येन सह विरुद्धांशपरित्यागेन लक्ष्यलक्षणभावः । तदुक्तम्,

“सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणभावश्च । पदार्थप्रत्यगात्मनामि”ति,

अस्यार्थस्तु उक्त एव । एतदभिप्रायेण वाक्यवृत्तावपि उक्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यञ्च तादात्म्यप्रतिपादने लक्ष्यौ तत्त्वं पदार्थौ द्वावुपादाय प्रवर्त्तत इति । तादात्म्यप्रतिपादने, अखण्डस्वरूपप्रतिपादन इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु समानेनाधिकरणेन सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तत्त्वत्वं वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ हेतुः स्यादित्याशङ्क्याह सामानाधिकरण्यमिति । शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्युक्ते घटकलक्षणयो-रपि सामानाधिकरण्यं स्यात्ततश्च ताभ्यामपि वाक्यार्थबोधः स्यात् । नच तदस्ति तयोः पर्यायत्वात् । अतस्तद्वारणायोक्तं भिन्नेति । तत्रोदाहरण माह यथेति । विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धमाह पदार्थयोरिति । पदजन्यज्ञानविषयत्वं पदार्थत्वम्, व्यावर्त्तकं विशेषणं व्यावर्त्त्यं विशेष्यं तमुदाहरति यथेति । तत्रैव सोऽयं देवदत्त इति । वाक्ये लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धमाह पदयोरिति । लक्ष्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदम्पदार्थोवालक्षणम्, अविरुद्धोऽखण्डार्थो लक्ष्यः, वाक्यजन्यज्ञानविषयो वाक्यार्थस्तेनेति यावत् उदाहरति यथेति ।

संसर्गस्य वा विशिष्टस्य वा विशिष्टैक्यस्य वा प्रत्य-
क्षादिविरुद्धत्वेन “तत्त्वमस्या”दिवाक्यप्रतिपाद्यत्वायो-
गात् । अखण्डत्वं नाम विजातीयसजातीयस्वगत-
भेदशून्यत्वम्, सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कल्पि-
तत्वेन मिथ्यात्वाद्विजातीयभेदशून्यता जीवपरमात्मनो-
रत्यन्तैक्यात्, सजातीयभेदशून्यता एकरसत्वात् स्वगत-

प्रत्यभिज्ञावाक्यं सन्नम्यर्थः, लौकिके सोऽय मित्यादि वाक्ये सम्बन्ध-
त्रयं व्युत्पाद्य वैदिके “तत्त्वमस्या”दिवाक्ये तद्दर्शयति तथेति । तच्च
सम्प्रतिमाह तदुक्तमिति । लक्षणाया तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थ-
शोधकमित्यत्राचार्य्यसम्प्रतिमाह एतदिति ।

ननु किमिदं तादात्म्यं तन्निष्ठसाधारणधर्मा भेदसहिष्णु-
भेदो वा नोभयथापि सम्भवति । अद्वैतसिद्ध्याऽपसिद्धान्तप्रस-
ादित्यत आह तादात्म्येति । स चामावात्मा च तदात्मा तदा-
ःनोभावस्तादात्म्यमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यशब्दस्याखण्डार्थस्वरूप-
र्थ इति (१) तात्पर्य्यार्थः ॥ ४४ ॥

ननु घटमानयेत्यादौ संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थः सर्वसम्प्रति-
ः त्वखण्डवाक्यार्थः कैश्चिदभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्याह संसर्गस्येति ।
इत्यमेवं तथापि संसर्गत्वं वा विशिष्टत्वं वा न वाक्यप्रतिपाद्यत्वे
त्त्वमनभिमतसंसर्गादिरपि वाक्यार्थत्वापत्तेः । किं तर्हि तात्पर्य्य-

भेदशून्यता । अथवा (१) विविधभेदशून्यत्वम् अखण्डत्वं विभुत्वात् । देशपरिच्छेदशून्यत्वं नित्यत्वात् । कालपरिच्छेदशून्यत्वं सर्वात्मकत्वात् । वस्तु परिच्छेदशून्यत्वम् ॥ ४५ ॥

विषयत्वं तात्पर्यञ्चाखण्डे ब्रह्मण्युपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्वेदान्तागामवधृतमित्यखण्डं ब्रह्मवाक्यार्थः । अनभ्युपगमस्य पुरुषदोषत्वात् ।

किञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वे संसर्गादेः प्रत्यक्षविरोधपरिहारासम्भवेन तस्य तदयोगात् । नच नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षादिविरोधात्कथमखण्डवस्तुनो महावाक्यप्रतिपाद्यत्वमिति वाच्यम्, श्रुतिविरोधे प्रत्यक्षादीनामाभासत्वात् योग्यानुपलब्धेरसम्भवेन जीवनिष्ठेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । मनसोऽभिन्द्रियत्वेन तथात्वाच्च जीवाधिकरणेश्वरभेदस्य साक्षिभास्यतया प्रातीतिकत्वेन तद्विषयप्रत्यक्षस्य श्रुत्या बाधसम्भवाच्चन्द्रगत प्रादेशकत्वप्रत्यक्षवत्तद्गतद्वित्वादिप्रत्यक्षवच्च भेदप्रत्यक्षस्याज्ञानोपाधितं तत्तत्त्वेन स्वाभाविकाखण्डार्थस्य महावाक्यस्य तेन समं विदुत्वेन तन्निवर्त्तकतया भेदप्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वाच्च ।

अप्येवं “दासुपर्णे”त्यादिश्रुत्या जीवपरयोर्भेदप्रतिपादनात् कथं महावाक्यस्याखण्डार्थत्वमिति चेन्न, भेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाद्योगात् फलवत्यज्ञानेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यात् । तस्मान्नदसुवादेनोदाहृतं श्रुतेरखण्डे ब्रह्मस्यैव तात्पर्यात् । पैङ्गिरक्ष

(१) न, विविधपरिच्छेदशून्यत्वमिति पाठः ।

ब्राह्मणेन श्रुतैव तथा व्याख्यानत्वाच्च, अखण्डब्रह्मैव तन्वमस्यादि-
वाक्यप्रतिपाद्यम्. तस्मात्संसर्गस्याविशिष्टस्य वा महावाक्यप्रतिपाद्य-
त्वायोगात्तादात्म्यप्रतिपादने इत्यस्याखण्डस्वरूपप्रतिपादन इति
व्याख्यानमुचितमेव तदुक्तम्,

“संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः ।

अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः” ॥ इति ।

ननु किमिदमखण्डत्वं जातिरूपाधिर्वा नाद्यः । अविद्याति-
रिक्तजड़जातेरनङ्गीकारात् ॥

ननु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतकारप्रतीत्या जातिषिद्धेः कथ-
मनङ्गीकार इति चेन्न, अनुगताकारप्रतीत्या घटत्वादिषिद्धावपि
तस्य जातित्वे मानाभावात् । नच घटत्वादिकं जातिर्द्रव्यगुणकर्मा-
विशेषभिन्नत्वे सति समवेतत्वात् व्यतिरेकेणाभाववदित्यनुमानेन
तस्य जातित्वसिद्धिरिति वाच्यम्, समवायस्य निरसत्वेन हेत्वसिद्धेः
साध्यप्रसिद्धेरनुमानाङ्गत्वेन जातित्वस्य मानान्तरासिद्धत्वेन व्याप्ति-
पक्षाभावेन तदनुमानायोगाच्च । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तस्मादखण्डत्वं
न जातिः । नचाविद्यातिरिक्तजड़जात्यनङ्गीकारेऽपि सा विश्वैवा-
स्त्वामिति वाच्यम्, तथात्वे तस्य श्रुतिभेदाभावप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः तस्यानिर्वचनत्वात् । तथाहि, न तावद्भेदशून्यत्वमखण्डत्वं
भेदस्य प्रसिद्धत्वेन तच्छून्यत्वस्यासम्भवात् । अप्रसिद्धत्वेऽप्रसक्तप्रति-
षेधासम्भवेन तच्छून्यत्वस्य यद्गीतुमशक्यत्वात् । नापि परिच्छेद-
शून्यत्वं तत्परिच्छेदो नामावयवो वस्तुत्तरं वा ऽभावो वा । नाद्यः
ब्रह्मस्य निरवयवत्वेन नावयवाऽप्रसक्तौ तन्निषेधायोगेन तच्छून्यत्वस्य

ग्रहणयोगात् । न द्वितीयः भवन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरस्य
मानान्तरासिद्धतया तन्निषेधायोगेन तदनुपपत्तेः । न तृतीयः
“अनाद्यनक्तमजोनित्य” इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणोऽनादि नित्यतया
ध्वंसप्रागभावयोरसम्भवात् । अद्वितीय श्रुत्या ब्रह्मणस्त्रैकालिका-
नादिनित्यात्यन्ताभावस्यासम्भवात् । अत एव तदन्योऽन्याभावस्या-
सम्भवात् । तस्मादप्रसक्तप्रतिषेधायोगेनाभावः । परिच्छेदस्तच्छून्यत्व-
मखण्डत्वमित्यसङ्गतमेतत् । एतेनानेकपर्यायशब्दप्रकाशत्वे सत्य-
विशिष्टत्वं तदिति निरस्तम्, पूर्वोक्तदोषस्यात्रापि तुल्यत्वात्, तस्मा-
दखण्डं ब्रह्मवाक्यार्थं इत्यसङ्गतमित्याशङ्क्याह अखण्डत्वं नामेति ।
अखण्डत्वमुपाधिरेव । नच तन्निर्वचनासम्भव इत्याह विजाती-
येति । नच विजातीयादिभेदस्याप्रसिद्धतयाऽप्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्त्या
तच्छून्यत्वं दुर्ग्रहमिति वाच्यम्, भ्रान्त्या प्रसिद्धेसम्भवेन तच्छून्यत्वग्रह-
सम्भवात् । वृक्षादीनां विजातीयो घटादिस्तद्भेदो वृक्षेषु प्रसिद्धो
लोकानामेकस्य वृक्षस्य वृक्षान्तरं सजातीयं तत्रान्योन्यभेदेऽन्यो-
न्यस्मिन्प्रसिद्धः । खगतं शाखापत्रादितद्भेदो वृक्षेऽप्रसिद्धः प्रत्यक्षा-
दिना नैवम्ब्रह्मणि सम्भवतीत्याह सर्वस्येति । “वाचारम्भणं विकारो-
नामध्येयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” “एतदात्म्यमिदं सर्वं तदन्यत्वमार-
म्भणशब्दादिभ्यः” इत्यादि श्रुतिसूत्राभ्यां कार्यस्य कारणादव्यति-
रेकात्सर्वस्य कल्पितत्वम् । नचाज्ञानस्या कार्यतया ब्रह्मव्यतिरेकाद-
कल्पितत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, “एकमेवाद्वितीय”मैतदात्म्यमिदं
सर्व”मिति श्रुत्या साऽज्ञानस्य कार्याकार्यसर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यति-
रेकावगमेनाज्ञानस्यापि कल्पितत्वमसम्भवात् । कल्पितस्य सर्वस्य

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन परमार्थतोऽधिष्ठानेऽसत्त्वेन विजातीयभेद-
शून्यत्वम्रह्मण उपपद्यते । एवं “तत्त्वमसि” “अहम्ब्रह्मास्मि” “चेचग्रं
चापि मां विद्धी”त्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्जीवपरमात्मनोरत्यन्तैक्य-
प्रतिपादनेन चेतनान्तरस्यासम्भवाज्जीवभावस्य मिथ्यात्वेनाज्ञान-
कल्पितत्वाद्ब्रह्मणः सजातीयभेदशून्यत्वं तथा

“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

“केवलोनिर्गुणश्चासङ्गो ह्ययं पुरुषः” ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं मनातनः” ।

इति श्रुतिस्मृतिभिरवयवगुणक्रियाजातिसम्बन्धप्रतिषेधेन सृष्ट्या-
दिवाक्यैर्ज्ञायमानावयवगुणादौनां श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाभावेन मांया-
कल्पितत्वेन च मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणः स्वगतभेदशून्यत्वमिति भावः ।
“स्वगतभेदशून्यत्वमखण्डत्वं” मित्युक्ते, साक्षात्मान्यतिव्याप्तिः सांख्यै-
रप्यात्मनोऽवयवगुणक्रियाजातिशून्यत्वाभ्युपगमेन स्वगतभेदशून्यत्व-
सम्भवात् तद्वारणाय सजातीयेत्युक्तम् । तैर्जीवानां परस्परभेदाभ्युप-
गमेन सजातीयभेदशून्यत्वाभावाज्जातिव्याप्तिः । सजातीयस्वगत-
भेदशून्यत्वमखण्डत्वमित्युक्ते आकाशेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय विजाती-
येति । विजातीयभेदशून्यत्वं तदित्युक्ते सजातीयस्वगतभेदघोरभ्युप-
गमः स्यादतश्चाद्वितीयश्रुतिविरोधापात्तः । तद्वारणाय सजातीये-
त्यादि । एकरसत्वसिद्धये स्वगतेति । एवं पठप्रयोजनं द्रष्टव्यं
प्रकारान्तरेणाखण्डत्वं निर्वक्ति अथवेति । ब्रह्मणि सचणमुपपाद-
यति विभुवेति । परिच्छेदोऽभावो घटत्वादीनां देशपरिच्छेदः
पटादिषु तदात्यन्ताभावः स च ब्रह्मणो विभुत्वासाक्ष्येव । अन्यथा

“वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मकं सर्वगतं विभुत्वा”-
दित्यादि श्रुतेः । यद्वा अपर्यायानेकशब्दप्रकाशयत्वे
सति अविशिष्टत्वमखण्डत्वम्, तदुक्तम्,
“अविशिष्टमपर्यायाऽनेक शब्द प्रकाशितम् ।
एकं वेदान्तनिष्णाता^(१) अखण्डं प्रतिपेदिरे” ॥ इति

विभुत्वमेव न स्यात् । घटादिव्यक्तीनां कालपरिच्छेदः खोपादाने
ध्यंसः स च ब्रह्मणो नित्यत्वात् नास्त्येव । नित्यत्वञ्च ब्रह्मणः श्रुति-
प्रसिद्धं घटादीनां वस्तुपरिच्छेदः पटादिषु घटादिप्रतियोगिकभेदो
वा घटादिषु पटादिप्रतियोगिकभेदो वा द्विविधभेदोऽपि ब्रह्मणः
सर्वात्मत्वात्नास्त्येव सर्वस्य स्वप्नकल्पित गजादिवत् । ब्रह्मण्यारोपित-
त्वादारोपितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मणः सर्वात्मत्वमत एकैक
रसत्वं सर्वात्मकत्वं ब्रह्मणः श्रुतियुक्तानुभवसिद्धमतो नोक्तविकल्पा-
वकाशः ॥ ४५ ॥

उक्तार्थे श्रुतिमुदाहरति वेदेति । कल्पतर्वाचार्यनिर्वचनमाह
यदेति । तत्रैव तेषां सप्रतिमाह तदुक्तमिति । घटादौ नीलो-
त्पलादौ चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयम्, यद्यपि, “यतो
वाचोनिवर्त्तनम्” इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोवाङ्मनसाऽतीतत्वप्रतिपाद-
नात्, साक्षाच्छब्दप्रकाशत्वमनुपपन्नम्, तथापि, वाच्यार्थमादायान्तः
करणद्वारा लक्षणया शब्दप्रकाशितत्वं सम्भवत्येव । अन्यथा “तत्त्वौप-
निषद”मित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । तस्मान्नत्वमस्यादिवाक्यं लक्ष्या-

(१) न निपुणा इति पाठः ।

एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डापरोक्षज्ञानादज्ञान-
निवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च । तदुक्तम्,

“प्रत्यक् बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ।

अद्वयानन्दस्वरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥

इत्यमन्योऽन्य तादात्म्य प्रतीतिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्त्येत तदैव हि ॥

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग् बोधो ऽवतिष्ठते” ॥

इत्यन्योऽन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिः । अहम्ब्रह्मास्मीति

र्थावुपादाया खण्डस्वरूपप्रतिपादने प्रवर्त्तते इति निरवयवम् ।
अस्तु तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थबोधकम्, । ततः किं स्यादि-
त्यत आह एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाहमेव ब्रह्म ब्रह्मैवाह-
मस्मीति महावाक्यजन्याखण्डापरोक्षज्ञानं^(१) ततोऽनर्थनिवृत्तिरान-
न्दावाप्तिश्च भवतीति शेषः । तत्राचार्य्यसम्प्रतिमाह तदुक्तमिति ।
आचार्य्यश्लोकं व्याचष्टे अन्योन्येति । अहम्ब्रह्मास्मीतिज्ञानेन ब्रह्मणः
परोक्षत्वानात्मत्वनिवृत्तिः । “ब्रह्मैवाहमस्मी”तिज्ञानेन जीवस्य
परिच्छिन्नत्वाब्रह्मत्वनिवृत्तिः । किम्बुद्धना ज्ञानेन सर्वसंसार-
निवृत्तिः ततश्च “प्रत्यगात्माऽखण्डैकरसब्रह्मानन्दात्मनावतिष्ठति”
ब्रह्मवेद् ब्रह्मैव भवति”

(१) अ, परोक्षनिरवयवापरोक्षज्ञानमिति पाठः ।

“वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मकं सर्वगतं विभुत्वा”-
 दित्यादि श्रुतेः । यद्वा अपर्यायानेकशब्दप्रकाशत्वे
 सति अविशिष्टत्वमखण्डत्वम्, तदुक्तम्,
 “अविशिष्टमपर्यायाऽनेक शब्द प्रकाशितम् ।
 एकं वेदान्तनिष्णाता^(१) अखण्डं प्रतिपेदिरे” ॥ इति

विभुत्वमेव न स्यात् । घटादिस्थलीनां कालपरिच्छेदः खोपादाने
 धंसः स च ब्रह्मणो नित्यत्वात् नास्त्येव । नित्यत्वञ्च ब्रह्मणः श्रुति-
 प्रसिद्धं घटादीनां वस्तुपरिच्छेदः पटादिषु घटादिप्रतियोगिकभेदो
 वा घटादिषु पटादिप्रतियोगिकभेदो वा द्विविधभेदोऽपि ब्रह्मणः
 सर्वात्मत्वात्नास्त्येव सर्वस्य स्वप्नकल्पित गजादिवत् । ब्रह्मण्यारोपित-
 त्वादारोपितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मणः सर्वात्मत्वमत एकैक-
 रसत्वं सर्वात्मकत्वं ब्रह्मणः श्रुतियुक्तानुभवसिद्धमतो नोक्तविकल्पा-
 वकाशः ॥ ४५ ॥

उक्तार्थं श्रुतिसुदाहरति वेदेति । कल्पतर्वाचार्यनिर्वचनमाह
 यदेति । तत्रैव तेषां सम्प्रतिमाह तदुक्तमिति । घटादौ नीलो-
 त्पलादौ चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयम्, यद्यपि, “यतो
 वाचोनिवर्तनम्” इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोवाच्यनसाऽतीतत्वप्रतिपाद-
 नात्, साक्षाच्छब्दप्रकाशत्वमनुपपन्नम्, तथापि, वाच्यार्थमादायान्तः
 करणद्वारा लक्षणया शब्दप्रकाशितत्वं सम्भवत्येव । अन्यथा “तत्त्वौप-
 निषद्”मित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यं लक्ष्या-

(१) न निपुषा इति पाठः ।

एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डापरोक्षज्ञानादज्ञान-
निवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च । तदुक्तम्,

“प्रत्यक् बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः ।

अद्वयानन्दस्वरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥

इत्यन्योऽन्य तादात्म्य प्रतीतिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्त्येत तदैव हि ॥

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग् बोधो ऽवतिष्ठते” ॥

इत्यन्योऽन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिः । अहम्ब्रह्मास्मीति

र्थावुपादाया खण्डस्वरूपप्रतिपादने प्रवर्त्तते इति निरवयवम् ।
अस्तु तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थबोधकम्, । ततः किं स्यादि-
त्यत आह एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाहमेव ब्रह्म ब्रह्मैवाह-
मस्मीति महावाक्यजन्याखण्डापरोक्षज्ञानं^(१) ततोऽनर्थनिवृत्तिरान-
न्दावाप्तिश्च भवतीति शेषः । तत्राचार्यसम्प्रतिमाह तदुक्तमिति ।
आचार्यसंज्ञोकं व्याचष्टे अन्योन्येति । अहम्ब्रह्मास्मीतिज्ञानेन ब्रह्मणः
परोक्षत्वानात्मत्वनिवृत्तिः । “ब्रह्मैवाहमस्मी”तिज्ञानेन जीवस्य
परिच्छिन्नत्वाब्रह्मत्वनिवृत्तिः । किम्बुद्धना ज्ञानेन सर्वसंसार-
निवृत्तिः ततश्च “प्रत्यगात्माऽखण्डैकरसब्रह्मागन्दात्मनावतिष्ठति”
ब्रह्मवेद् ब्रह्मैव भवति”

(१) न, परोक्षानिरस्यपरोक्षज्ञानमिति पाठः ।

ब्रह्मैवाहमस्मीत्यखण्डाकारवृत्तिः । तथा वृत्त्याऽज्ञाने
निवृत्ते अब्रह्मत्वपरोक्षत्वादीनां निवृत्तत्वात् । प्रत्यगा-
त्मनः अखण्डानन्दस्वरूपावस्थितिर्भवतीति श्लोक-
तात्पर्यार्थः ॥ ४६ ॥

इति प्रथम परिच्छेदः समाप्तः ॥

चेन्नचेन्नज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिर्मोक्षश्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतिग्रन्थेभ्यः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्वयं प्रकाशा-
नन्दसरस्वती पूज्यपादशिष्य भगवन्महादेवानन्दसरस्वती मुनिवर-
विरचिते तत्त्वानुसन्धानेऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभे प्रथमपरिच्छेदः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयपरिच्छेदः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

(१) ॐ, वृत्तिर्नामविषयचैतन्याभिव्यञ्जकोऽन्तःकरणा-
ज्ञानयोः परिणामविशेषः । अभिव्यञ्जकत्वं नामापरोक्ष-
व्यवहारजनकत्वमावरणनिवर्तकत्वं वा । परिणामो नाम
उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः । उपादानविषमसत्ता-
कोऽन्यथाभावो विवर्तत इति भेदादनयोः परिणामवि-
वर्तयोर्वृत्तिः । उपादानान्तःकरणाज्ञानापेक्षया परि-
णामः । चैतन्यापेक्षया विवर्त इति न सिद्धान्तविरोधः ॥ १ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

प्रमातारं मानं फलमपि च मेयं त्रिजगताम्
नियन्तारं जीवं विगच्छितमिदं शुद्धममलम् ।
यमाङ्ग र्योगीन्द्रा जडतनुसमासङ्गवशतो
नमामस्तं कृष्णं ब्रजयुवतिचित्तालिकमलम् ॥ १ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डापरोक्षवृत्त्याऽज्ञाननिवृत्तिरानन्दावा-
प्तिश्च भवतौत्यक्तम् । तत्र केयं वृत्तिः किं वा तत्र प्रमाणं कथं वा
तदुत्पत्तिर्वृत्त्या वा किमयोजनमित्याकाङ्क्षायां प्रमाऽप्रमाभेदेन

(१) च, न, ॐ इति न ।

द्विविधां वृत्तिं निरूपयितुं प्रथमं वृत्तिं लक्षयति वृत्तिर्नामेति ।
यद्यपि प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादिति प्रथमं प्रमाणनिरूपणमुचितम्,
तथापि तन्वान्तरे प्रमेयस्य जड़तया प्रमाणाधीना सिद्धिर्भवतीति
तन्निरूपणमुचितम् । इह त्वद्वितीयात्मसाच्चैतन्यस्य सर्वप्रमाणादि-
व्यवहारसाधकस्य वेदान्तप्रमेयतया तन्निरूपणं हतमनन्तरं प्रमा-
णादिनिरूपणमुचितमेवेत्यतो न काप्यनुपपत्तिः । यथाहुः ।

‘मानेन मेयाधिगतिस्तु युक्ता प्रमेयजात्यादिधिनिष्ठकाण्डे ।

मेयेन मानाधिगतिस्तु युक्ता वेदान्तवाक्यादजडं हि मेय’मिति

वृत्तिर्वृत्तिज्ञानं घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यं क्रोधादि-
ध्वितियाप्तिवारणाय पूर्वदर्शं चक्षुरादावतित्याप्तिवारणायोत्तर-
दर्शनम् । तेषामपि स्वजन्यवृत्तिद्वारा विषयचैतन्याभिव्यञ्जकत्वा-
त्तद्वावृत्त्यर्थमपेक्षितम् ।

ननु किमिदमभिव्यञ्जकत्वमित्याशङ्क्याह अभिव्यञ्जकत्वं नामेति ।
नन्वनुमित्यादिवृत्तीनां प्रत्यक्षव्यवहारजनकत्वाभावादव्याप्तिरित्य-
रूपेराह आवरणनिवर्त्तकत्वं वेति । यद्यपि प्रत्यक्षवृत्तेरेवावरण-
निवर्त्तकत्वमित्यव्याप्तिस्तदवस्था तथाप्यनुमित्यादेरसत्त्वापादकमौ-
ल्याज्ञानावरणनिवर्त्तकत्वाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

ननु पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः परिणामः । स चा-
नुपपन्नः पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा रूपान्तरापत्तेरदर्शनात् ।

किञ्च वेदान्तवाद्दसु विवर्त्तवाद इत्यभ्युपगमात्परिणामवादा-
अवशेषे सिद्धान्तविराधापत्तिश्चेत्यत आह परिणामो नामेति ।
अन्यथाभावः परिणाम इत्युक्ते विवर्त्तेऽतिव्याप्तिः सादत उक्तसुपा-

“तन्मनोऽकुरुते”त्यादिश्रुत्यान्तःकरणस्य कार्यद्रव्य-
त्वेन सावयवतया परिणामित्वोपपत्तिः । सा च वृत्ति-
द्विविधा प्रमाऽप्रमाभेदात् । अत्र बोधेऽवृत्तिर्दृतीर्बोधो
वा प्रमा । सा च द्विविधा ईश्वराश्रया जीवाश्रया चेति ॥२॥

दानसमसत्ताक इति । अन्यथाभावो विवर्त्त इत्युक्ते परिणामेऽति-
व्याप्तिवारणायोपादानविषमसत्ताक इत्युक्तम् ॥ १ ॥

नन्वन्तःकरणस्य निरवयवत्वात्कथं परिणामः सावयवस्य चौरादेः
परिणामदर्शनात् । नहि निरवयवं परिणम्यमानं दृष्टं लोके । अन्यथा
स्वरूपनाशप्रसङ्गात् इत्याशङ्क्याह तदिति । वृत्तिज्ञानस्यान्तःकरण-
धर्मत्वे “कामः संकल्पो विचिकित्सा अद्वाऽअद्वाधृतिरधृतिर्हीर्षी-
र्षीरित्येतत्सर्वं मन एव”ति श्रुतिरेव तत्र प्रमाणं द्रष्टव्यम् ।

ननु जानामौष्कामौत्यात्मधर्मत्वेनानुभूयमानानां ज्ञानेष्वा-
दीनां कथमन्तःकरणधर्मत्वमनुभवविरोधात् । न चानुभवो भ्रमो
बाधकाभावादिति चेन्न, तन्नायःपिण्डवदन्योऽन्यतादात्म्याध्यासेनान्तः-
करणात्मनोरयोदृष्टीतिवज्जानामौत्याद्यनुभवोपपत्तेः । नचाध्यासे
मानाभावः स्वानुभवस्यैव प्रमाणाभावात् । तथाहि, जानामौति
ज्ञात्वमनुभूयते, तच्चान्तःकरणस्य केवलस्य न सम्भवति जड़त्वा-
च्चापि तदात्मनस्तन्भवति । “असंगोऽयं पुरुषः किङ्करो निर्गुणश्च”
“अथक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” इत्यादि श्रुति-
स्मृतिभिरसङ्गत्वावगमान्तत्वाहमित्यात्मन्यन्तःकरणमध्यस्थान्तःकरणे-
ऽहमेतन्न इत्यात्मतादात्म्यमध्यस्थान्योऽन्यधर्मांस्तान्योऽन्यधर्ममध्यस्थाच्चं

तपेक्षणापरपर्यायस्रष्टव्यविषयाकारमायावृत्तिप्रति-
विम्बितचिदीश्वराश्रया । “तद्वैक्षत बहुस्यां प्रजाये-

जानामीति ज्ञातृत्वमनुभवति जीवः । अतः खानुभव एवाध्यासे
प्रमाणं तदाह भगवान्भाष्यकारः ।

“अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार” इति “यच्च
जन्यज्ञानेच्छादीनामात्मनः संयोगादुत्पत्ति”रिति न्यायमतं तन्नोप-
पद्यते । आत्ममनसोर्निरवयवतया संयोगासम्भवात् । तथाहि,
अव्याप्यवृत्तिर्हि संयोगः । अव्याप्यवृत्तित्वं नाम स्वाधिकरणनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वं ततश्च विरुद्धयोः प्रतियोगितदभावयोरवच्छे-
दकभेदमन्तरेणात्मनि निःप्रदेशेऽसम्भवेनात्मनि ज्ञानादयो जायन्त
इत्यनुपपन्नम् । अपि च ज्ञानस्यात्मकार्यत्वे उपादानमात्मा वक्तव्य-
सास्योपादानत्वमारम्भकत्वेन वा स्यात्, परिणामित्वेन वा । नाद्यः,
एकस्यानारम्भकत्वात् । न द्वितीयः निरवयवस्य परिणामायोगात्सा-
वयत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादसंगत्वाद्यायमतस्य वृत्तिज्ञानमन्तः-
करणधर्म एवेति वृत्तिं विभजते सा चेति । प्रमां निरूपयति
बोधेति । बोधेनेद्वांज्वलिता प्रकाशिता सा चासौ वृत्तिश्चेति ।
तथा वृत्ताविद्भूः प्रतिविम्बितो वृत्तौद्भूः स चासौ बोधश्च स तथा
वृत्त्यभिध्यक्तचेतन्यमिति यावत् । प्रमां विभजते सा चेति ॥ २ ॥

प्रथमां निरूपयति तचेति । तयोर्मध्य इति सप्तम्यर्थः । तच्च
प्रमाणमाह तदिति । तत्प्रकृतं सच्छब्दवाच्यनैचत ईक्षणं कृतवत्
ईक्षणमभिगमयति वक्ति । बहुस्यां बहुभवेयं प्रजायेय उत्पद्येय

ये"त्यादिश्रुतेः । अनधिगताबाधितविषयाकारान्तःकरण-
वृत्तिप्रतिबिम्बितचिज्जीवाश्रयातु^(१) द्वितीया । ब्रह्मात्मैक्य-
प्रमायास्तथात्वान्नासम्भवः । प्रपञ्चस्य संसारदशायाम-
बाधितत्वात् । तत्प्रमायान्नाव्याप्तिः शुक्तिरजतादेश-
तसत्ताकत्वेनाज्ञातसत्त्वा^(२)कत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।
तत्करणं प्रमाणम् । सा जीवाश्रया प्रमा द्विविधां, परमा-
र्थिकी व्यवहारिकी चेति । तत्र "तत्त्वमस्या"दिवाक्य-
जन्या प्रमा पारमार्थिकी । सा च निरूपिता अग्रे
निरूपयिष्यते । प्रपञ्चप्रमा व्यवहारिकी । सा च षड्विधा

जीवाश्रयां प्रमां निरूपयति अनधिगतेति । अनधिगतोऽज्ञात-
बोधेनाविषयीकृतो योऽर्थो विषयस्तदाकारायान्तःकरणवृत्तिः
तत्प्रतिबिम्बिताचित् द्वितीया जीवाश्रयाविषयाकारान्तःकरणवृत्ति-
प्रतिबिम्बिताचिज्जीवाश्रयप्रमेत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाया
बाधितेति भ्रमविषयीभूतस्य रजतस्य बाधितत्वान्नातिव्याप्तिस्ताव-
त्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिरत उक्तमनधिगतेति । स्मृतेरनुभूतविषय-
त्वान्नातिव्याप्तिः सम्पूर्णसम्भवमाशङ्क्याह ब्रह्मेति । तथात्वादनधि-
गताबाधितार्थविषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितचित्वात् ।

ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वेन तत्प्रमायामव्याप्तिरित्याशङ्क्याह
प्रपञ्चस्येति । ननु भ्रान्तिज्ञाने यथोक्तलक्षणसद्भावादतिव्याप्तिरित्या-
शङ्क्याह शक्नोति । एवं प्रमासूत्रे निर्दिष्टे फलितमाह तदिति ।

(१) क, न, जीवाश्रया तु इति पाठो न ।

(२) न, सत्ता इति पाठः ।

प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्दार्थापत्यभावप्रमाभेदात् । तत्र विषयचैतन्याभिन्नप्रमाणचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा । तथाहि, एकमेव चैतन्यमुपाधिभेदाच्चतुर्विधं प्रमातृचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्यं फलचैतन्यं चेति ॥ ३ ॥

तस्याः प्रमायाः करणं प्रमाणं अत्र प्रमाणं लक्ष्यं प्रमाकरणं लक्षणं करणं प्रमाणमित्युक्ते कुठारेऽतिव्याप्तिः स्यात्तस्यापि द्विदक्रियां प्रतिकरणत्वात् । तद्भाववृत्त्यर्थं प्रमेति प्रमा प्रमाणमित्युक्ते चचुरादावव्याप्तिस्त्यात्तस्य द्रव्यत्वेन प्रमात्वाभावात्तत्परिहाराय करणमित्युक्तं करणस्वरूपमये व्युत्पादयिष्यति । जीवाश्रयां प्रमां विभजते चेति । पारमार्थिकीं व्युत्पादयति तचेति । तर्हि पारमार्थिकी-प्रमानिरूपणीयेत्याकाङ्क्षायामाह साचेति । अये शाब्दिप्रमानिरूपणावसरे व्यवहारकीं प्रमां निरूपयति प्रपञ्चेति । तां विभजते सा चेति । प्रत्यक्षप्रमां लक्षयति तचेति । तासु मध्य इत्यर्थः । अत्र नैयायिकाः

प्रमाकरणं प्रमाणं यथार्थानुभवः प्रमा तदति तत्प्रकारकत्वं याथार्थं स्मृतिभिन्नज्ञानमनुभवः । सा चतुर्विधा प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्दप्रमाभेदात् । तत्रेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं ज्ञानाकरणकं ज्ञानं वा प्रत्यक्षमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् भ्रमज्ञानेऽतिव्याप्तेः । नच तदति तत्प्रकारकानुभवस्य प्रमात्वेन भ्रमस्यातथात्वात्प्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, भ्रमविषयकरजतस्य शुक्लावभुषेयत्वेन भ्रमस्यापि तदति तत्प्रकारकत्वात् । अन्यथा स्यातेर्गिरिषिष्यमाणत्वात् । किञ्च, घटे

रूपमिति प्रमायामव्याप्तिः स्यात् तदिति तत्प्रकारकत्वामावात् ।
स्वरूपसम्बन्धेन तथात्वे भ्रमेऽतिव्याप्यापत्तेश्च । तस्माद्यथोक्तमेव साधु ।

ननु भवन्मते धारावाहिकज्ञानेऽव्याप्तिस्स्यात्तस्याधिगतविषय-
त्वादिति चेन्न । तथापि तत्तत्क्षणविशिष्टघटस्थानधिगतत्वेन धारा-
वाहिकज्ञानस्यापि तथात्वात् ।

ननु क्षणस्यातोन्द्रियत्वेन तस्य तद्विशिष्टविषयत्वमनुपपन्नमिति
चेन्न, धारावाहिकस्थाने विरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तं यावद्घटस्फुरणं
तावद्दृत्तेरेकत्वेन ज्ञानभेदाभावेन व्याप्तिशङ्कानवतारात् । दृत्तिभेदे
मानाभावश्च । किञ्च, प्रमासातुर्विध्यमथसङ्गतं पौनत्वदर्शनाद्वाचि-
भोजनप्रमाऽभावप्रसङ्गात् । नच व्यतिरेकानुमानात् सा भविष्यतीति
वाच्यम् । तस्यापि परिहरिष्यमाणात्वात् । तथानुपलब्ध्याभावप्रमा-
दर्शनात् । प्रमितिश्चातुर्विध्यमसङ्गतम्, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधि-
करणज्ञानोपक्षीणत्वेनेन्द्रियस्य सम्बन्धार्थप्रकाशकत्वेन साभावेनेन्द्रियस्य
सम्बन्धाभावेन च तेन तद्गृहणायोगात् । तस्मादनिच्छतामथच्छमति-
नाऽर्थापत्त्यनुपलब्धेः पृथक् प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं ततः षड्विधैव प्रमा ।

किञ्च इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्ष^(१)मित्यसङ्गतम्, इन्द्रि-
यस्यातौन्द्रियतया तद्वटितप्रत्यक्षत्वविशिष्टज्ञानस्याप्यतौन्द्रियत्वप्रस-
ङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, साक्षात्करोमौत्यनुभवविरोधप्रसङ्गात् अन्य-
तावच्छेदकयहमन्तरेण जन्यत्वस्य दुर्यहत्वाच्च । नच साक्षात्त्वजातिरेव
जन्यतावच्छेदिकास्त्विति वाच्यम्, जातेर्निरसत्वात् ।

(१) न, प्रत्यक्षप्रमेत्येति पाठः ।

अपिच, द्वितीयमथसङ्गतमेव तत्त्वसाक्षात्कारस्य अवणमननादि-
 (१)जन्यतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्सङ्गतमेतत् प्रमाणचैतन्य-
 प्रत्यक्षप्रमेत्युक्तेऽनुमित्यादावतिव्याप्तिः स्यात् । तद्वारणाय विषयेति ।
 विषयचैतन्याभिन्नं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमेत्युक्ते भ्रमप्रत्यक्षेऽति-
 व्याप्तिस्स्यात्तद्वावृत्त्यर्थं प्रमाणेति । न चैवं(२) विषयचैतन्याभिन्नप्रमाण
 चैतन्यमिदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नभ्रमविषयरजतभासकसाक्षिचैतन्यमिति
 पुनरतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अबाधितत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् ।
 न चैवं घटादेर्ब्रह्मज्ञानवाधतयाऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । संसारदशा-
 यामबाधितस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि धर्माधर्मानुमित्यादा-
 वतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् । एवं
 स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय वर्त्तमानेति (३)विशेषणं देयम् । तथा
 चायमर्थः सम्यक् संसारदशायामबाधितवर्त्तमानयोग्यविषयचैतन्या-
 भिन्न(४)प्रमाणचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमेति । अथवाऽबाधितापरोक्षार्थविषय-
 ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाभ्रमविषयस्य बाधितत्वान्नातिव्याप्तिः घटादीनां
 संसारदशायामबाधितत्वान्नातिव्याप्तिः । पूर्वं(५) प्रत्यक्षविषयस्यापरो-
 क्षत्वं नाम साक्षितादात्म्यम् । तथा चान्योऽन्याश्रयः । विषयत्वं नाम
 ज्ञाने स्थाकारसमर्पकत्वम् । विषयित्वं नाम तदवभासकत्वम् ।
 ननु वृत्तौ बोधस्य प्रमात्वेनाखण्डचैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेन तद्भास्यत्वा-
 भावात् ज्ञानज्ञेययोः कथं विषयविषयीभाव इति चेन्न । बोधेऽ-

(१) ग. अवचकारधतयेति पाठः । (२) ग. नचैवमपीति पाठः ।

(३) क, ग, विषयत्वविशेषणमिति पाठः । (४) ग, चैतन्य भिन्नमिति पाठः ।

• (५) क, ग, पुच्छके (पूर्व प्रत्यक्ष) इति पाठो न ।

तच्चान्तःकरणविशिष्टचैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् । अन्तः-
करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यम् प्रमाणचैतन्यम् । घटाद्यव-
च्छिन्नचैतन्यम् विषयचैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्त-
चैतन्यम् फलचैतन्यम् । तत्र वृत्तिविषययोर्युगपदेकदेशा-
वस्थाने तदुपहितचैतन्ययोरप्यभेदो भवति । तथाहि
तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्यकुल्याद्वारा केदारं प्रविश्य

वृत्तेरेव प्रमात्वाभ्युपगमेनाखण्डचैतन्यस्य तद्विषयतया विषयविषयो-
भावोपपत्तेः ।

अथवा विषयत्वं नाम व्यंग्यत्वम् । विषयित्वं नाम व्यञ्जकत्वम्,
विषयनिष्ठावरणनिवर्त्तकत्वमिति यावत् । ततश्च ब्रह्मै^(१)क्यप्रमाया
अखण्डचैतन्यनिष्ठावरणनिवर्त्तकत्वाद्विषयविषयोभाव उपपद्यते ।

यदा, अधस्तत्वं विषयत्वं चित्तं विषयित्वं ततश्चाज्ञानादि-
समस्तं जगद्विषयं सिद्धात्मावृत्त्यारूढो विषयौति । चैतन्यभेदे ज्ञाते
विषयचैतन्याभिन्न^(२)प्रमाणचैतन्यं ^(३)प्रत्यक्षप्रमेति ज्ञातुं शक्यमिति ।
उपाधिभेदात्तद्भेदं व्युत्पादयति एकमिति ।

अथवा चैतन्यस्याद्वितीयत्वेन विषयचैतन्याभिन्नं प्रमाणचैतन्य-
मित्यनुपपन्नमित्याशङ्कोपाधिभेदात्तद्भेदं व्युत्पादयत्येकमिति ॥ ३ ॥

एवं चैतन्यभेदं व्युत्पाद्य प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभेदं

(१) म, ब्रह्मात्मैवेति पाठः ।

(२) म, चैतन्याभिन्नं प्रमाणचैतन्यमिति पाठः ।

(३) म, चैतन्यमित्यनुपपन्नमित्याशङ्कोपाधिभेदात्तद्भेदं व्युत्पादयतीति पाठः ।

चतुष्कोणाद्याकारेण यथा परिणमते । तथेन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरमन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारा विषयदेशं गत्वा तेन संयुज्यते । पञ्चाक्षदाकारेण परिणमते । सोऽयं परिणामो वृत्तिः । तस्यां वृत्तौ विषयचैतन्यं प्रतिफलति । तदा वृत्तिविषययोर्युगपदेकदेशस्थत्वेन तदुपहि^(१)तचैतन्यभेदाप्रयोजकत्वात् । प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्याभिन्नं भवति । सेयं प्रत्यक्षप्रमा । तच्च वृत्त्यावरणं निवर्त्तते । चैतन्येनाज्ञानं निवर्त्तते । “प्रमया वा सावरणाज्ञानं निवर्त्तते” ॥ ४ ॥

व्युत्पादयति तत्रेति । तेषु मध्येऽन्तःकरणपरिणामो वृत्तिरित्युक्तम् । तत्रापरोक्षवृत्तेरुत्पत्तिप्रकारं सदृष्टान्तं व्युत्पादयति तथाहीत्यादिना । वृत्तिरित्युच्यत इति शेषः । अनुमित्यादिस्थले विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावात्तःकरणस्य वह्निर्निर्गमनञ्चास्ति तच्च वज्राद्याकारवृत्तिरन्तरेव जायते । अत एव तस्याः परोक्षत्वं विषयेन सम्बन्धाभावादिति भावः । अस्तु ततः किं तत्राह तस्यामिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यवृत्तावित्यर्थः । विषयचैतन्यं घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं ततोऽपि किं तत्राह तदेति । यदेन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरं घटाद्याकारवह्निर्निर्गतान्तःकरणवृत्तौ विषयचैतन्यं प्रति फलति तदेति । योजना घटाकारवृत्तिघटयोरित्यर्थः । युगपदेकदा एक-

(१) क, न, तदुपहितवैशद्येरेति पाठः ।

ततो विषयः स्फुरति साक्षिणा । अन्तःकरणोपहित-
चैतन्यं साक्षी । सेयं प्रत्यक्षप्रमा द्विविधा । बाह्यप्रमा
आन्तरप्रमा चेति । तत्र बाह्यप्रमा शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
विषयभेदात्पञ्चविधा । तत्करणानि श्रोत्रादीनि ज्ञाने-
न्द्रियाणि पञ्च । आन्तरप्रमा द्विविधा । आत्मगोचरा

देशस्थत्वेन एकस्मिन्देशे विद्यमानत्वेन घृत्तिघटोपाधिकथोच्चैतन्ययो-
र्भेदाप्रयोजकत्वात् । भेदापादकलाभावात् । यथा सुखावच्छिन्नचैतन्यं
तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं सोभयमभिन्नभवति । सुखतदाकार-
वृत्त्योरेकस्मिन्साक्षिण्यधस्तात्त्वादेवं घटतदाकारवृत्त्योरेकस्मिन्साक्षि-
ण्यधस्तात्त्वाद्वृत्त्यवच्छिन्नप्रमाणचैतन्यं घटाद्यवच्छिन्नविषयचैतन्या-
भिन्नभवतीत्यर्थः । अस्तु प्रकृते किमायातं तत्राह सेयमिति ।
अनुमित्यादिस्थले विषयतदाकारवृत्त्योरेकस्मिन्नधस्ताभावे^(१) प्रमा-
णचैतन्यस्य विषयाचैतन्याद्भिन्नतया परोक्षत्वमिह तु तद्वैपरित्यात्प्र-
त्यक्षत्वमिति भावः । प्रमायाः फलमाह तचेति । प्रमा सप्रत्यर्थः ।
“प्रमायां यो वृत्त्यंगस्तेनावरणं निवर्त्तते । चैतन्यांगेनाज्ञानं
निवर्त्तत” इति नृसिंहाश्रममतमुक्तेदानौ प्रमया सशक्तिकमज्ञानं
निवर्त्तत इत्याचार्यमतमाह प्रमयावेति ॥ ४ ॥

ततः किमत आह, तत इति । यतः सावरणमज्ञानं प्रमया-
निवृत्तं ततः साक्षिणा घटः स्फुरतीत्यर्थः ।

(१) अ. भावेनेति पाठः ।

सुखादिगोचरा चेति । आत्मगोचरा द्विविधा । विशि-
ष्टात्मविषया शुद्धात्मविषया चेति । 'अहञ्जीव' इत्यादि-
विशिष्टात्मविषया 'अहं ब्रह्मास्मी'ति शुद्धात्मविषया-
चेति अहं सुखीत्यादिसुखादिविषया "अन्तरिन्द्रियं मन
आन्तरप्रमाकरणमि"ति वाचस्पतिमिश्राः ॥ ५ ॥

ननु कोऽयं साक्षीत्याशङ्क्याह अन्तःकरणेति । ननु साक्षित्वं
नाम उदासीनत्वे सति बोधत्वं तच्चात्मन एव । ततश्च बोधत्वं नाम
बोधाश्रयत्वमिति कथं साक्षिणा विषयस्फुरणं स्यादतोऽयं घट इति
व्यवसायज्ञानानन्तरं घटमहं जानामीत्यनुभवसायेन घटः स्फुरतीति
वक्तव्यं न साक्षिणा तस्य बोधाश्रयत्वेन तत्स्फोरकत्वायोगात् । न
चात्मनश्चिद्रूपतया घटादिस्फोरकत्वमिति वाच्यम् । तर्हि सर्वदा
सर्वस्फुरणप्रसङ्गात् ।

किञ्च, ज्ञानवानहमिति ज्ञानाश्रयत्वेनानुभूयमानस्य चिद्रूपत्वे
मानाभावात् । नच श्रुत्या तथात्वमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षविरोधे
श्रुतेरन्यपरत्वात् । तस्मात्साक्षिणा घटः स्फुरतीत्यसङ्गतमिति चेन्मैवं
"योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इत्यादि
श्रुतेरर्थान्तरत्वासम्भवेनात्मनश्चिद्रूपतानवगमात् । नच प्रत्यक्षविरोधः
प्रत्यक्षेणाहङ्कारस्यैवज्ञानाश्रयत्वेनानुभूयमानत्वात् । नच स एवात्मेति
वाच्यम् । तस्याध्यस्तत्वेनानात्मत्वेनानात्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, प्रमाद-
प्रमेयाद्यवभासकस्य श्रुत्यादिषिद्धस्यापलापायोगात् ।

नन्वात्मनश्चिन्मयत्वेऽपि कथं प्रमाद्याद्यवभासकत्वमिति चेन्न,

स्वप्रकाशतया तदुपपत्तेः । नच स्वप्रकाशत्वे मानाभाव इति वाच्यम् ।
“अनाद्यं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवती”त्यादि श्रुतेरेव प्रमाणत्वात्, तस्या
अर्थान्तरत्वकल्पनायां श्रुतशान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । साधवादेकेन
स्वप्रकाशसाक्षिणा सर्वव्यवहारोपपत्तावगन्तज्ञानकल्पनायां गौरव-
प्रसङ्गात् ।

किञ्चानुव्यवसायेन घटः स्फुरतीत्यसङ्गतं साध्यतिरिक्तानुव्यव-
सायकल्पनायां मानाभावात् । नच प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति
वाच्यम् । अनवस्थाप्रसङ्गात् ।

किञ्चानुव्यवसायस्य मानसत्वेन तेन घटादिस्फुरणं कथं स्यात्-
नसो वहिरस्वातन्त्र्यात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । नच व्यवसायज्ञानद्वारा
तद्भविष्यतीति वाच्यम् । व्यवसायस्य मानसप्रत्यक्षत्वेऽपि वाच्यस्य
घटादेस्तदयोगात् । नच ज्ञानप्रत्यासत्या तद्भविष्यतीति वाच्यम् ।
ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वेऽतीन्द्रियमात्रोच्छेदापत्तेः । तस्मात्स्वप्रकाश-
साक्षिणा घटः स्फुरतीति निरवघम् । प्रत्यक्षप्रमां, विभजते सेच-
मिति । प्रथमां विभजते तचेति । शब्दप्रमा स्पर्शप्रमा रूपप्रमा
रसप्रमा गन्धप्रमेति पञ्चविधेत्यर्थः । तत्करणभेदमाह तदिति ।
द्वितीयां विभजते आन्तरेति । आत्मप्रमां विभजते आत्मेति ।
आन्तरप्रमायां करणमाह अन्तरिन्द्रियमिति । इन्द्रियसाक्षणसाक्षि-
तत्वात्मान इन्द्रिय मान्तरप्रमाकरणं सुखादिप्रमाकरणं यथारूपादि-
साक्षात्प्रमितिकरणत्वेन चक्षुरादीन्द्रियं सिध्यति । एवं सुखादि-
साक्षात्प्रमितिकरणत्वेन मनोऽन्तरिन्द्रियं सिध्यति । सुखादीनां
व्यवहारिकत्वेन तद्गोचरज्ञानस्यापि व्यवहारिकप्रमात्वात् । नच

आचार्यास्त्वेवं वर्णयन्ति “इन्द्रियेभ्यः परा च्छर्था
अर्थेऽभ्यश्च परं मनः” “इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः
परं मन” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां मनस इन्द्रियेभ्यः पृथक्क-
करणात् मनोनेन्द्रियम् । वृत्तिं प्रत्युपादानत्वान्न करणं
मनः सुखादिसाक्षात्कारस्य प्रमाणाजन्यत्वेनाप्रमात्व-
मिष्टमेव ॥ ६ ॥

मनसस्तत्करणत्वेऽपि शुद्धात्मप्रमाकरणत्वमनुपपन्नं श्रुतिविरोधादिति
वाच्यम् । “मनसैवानुद्गृह्यमि”त्यादिश्रुत्या मनसः शुद्धात्मप्रमा-
करणत्वं निश्चिते श्रुत्यन्तरस्यार्थान्तरत्वोपपत्तेः । नचात्मनो मानसत्वे
औपनिषदत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । शास्त्राचार्यसंस्कृतस्य मनस
एव ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वेनाविरोधादौपनिषदत्वश्रुतेः ।

किञ्च, विशिष्टात्मसाक्षात्कारे मनसः करणत्वेन कृत्तत्वाच्छु-
द्धात्मसाक्षात्कारेऽपि तदेव करणं वाच्यम् । विजातीयकरणान्तर-
कल्पनेऽतिप्रसङ्गात्, मानाभावाच्च । तस्मादान्तरप्रमायां मन एव
करणमिति वाचस्पतिमिश्रमतानुसारिणामाशयः ॥ ५ ॥

आचार्यमतमाह, आचार्यास्त्विति । एवं वक्ष्यमाण प्रकारेण
मनस आन्तरप्रमाकरणत्वमनुपपन्नमिति वक्तुमिन्द्रियत्वं दूषयति
इन्द्रियेभ्य इति । नच श्रुतिस्मृतिभ्यां वाङ्मेन्द्रियेभ्यः पृथक्कं प्रतिपाद्यते
न लिन्द्रियेभ्यं इति वाच्यम् । संकोचे मानाभावात् । नच त
इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठादित्यस्मिन्नधिकरणे एकादशा-
नामसुख्यप्रमानामिन्द्रियत्वनिर्णयात् मनसोऽनिन्द्रियत्वे तद्विरोधा-

अत एवान्तःकरणं तद्धर्माणां च शुक्तिरजतादिवत्
प्रातीतिकत्वम् शुद्धात्मसाक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यजन्य-
त्वात्प्रमात्वं वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं वक्ष्यते इति

पत्या संकोचो युक्त इति वाच्यम् । “यजमानपञ्चमा इडां भव-
यन्ती”त्यादौ अन्विगभिन्नेन यजमानेन तद्गतपञ्चत्वसंख्यापूरणाद्-
निन्द्रियेणापि मनसा इन्द्रियगतसंख्यापूरणसम्भवेन तदधिकरणा-
विरोधात् ।

किञ्च, मनसः करणत्वे सिद्धे इन्द्रियत्वं स्यात् । नच तस्य
करणत्वं सम्भवति निखिलवृत्त्युपादानत्वेन तस्य तदयोगात् इत्याह
वृत्तिं प्रतीति ।

ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्यासाक्षात्प्रमितित्वादूपाद्युपलब्धि-
वदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धे इन्द्रियत्वसिद्धिरन्यथा सुखादि-
साक्षात्कारस्याप्रमात्वप्रसङ्ग इति चेदो इत्याह सुखेति । ईश्वरस्य
देहेन्द्रियादिशून्यत्वेन तदीयसुखानि प्रमायां व्यभिचारादनुमानस्य
मनसः करणत्वासिद्धाविन्द्रियत्वं दू^(१)रनिरस्तम् । एवञ्च सुखादि-
साक्षात्कारस्य प्रमाणजन्यत्वाभावेनाप्रमात्वाङ्गीकरणमुचितमिति
भावः ॥ ६ ॥

ननु सुखादीनां साक्षा^(२)त्कारस्य प्रातीतिकत्वे सुखादीनां
व्यावहारिकत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह अत एवेति । सुखादिसाक्षा-
त्कारस्याप्रमात्वादेवेत्यर्थः । नच सुखादीनां प्रातीतिकत्वे इषांशुर्थ-

(१) क' दूरे निरस्तम् इति पाठः ।

(२) न, साक्षात्कारस्ये पाठो न

प्रत्यक्षप्रमाणं लिङ्गज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिः । वाच्याग्रयो
लिङ्गं साधनसाध्ययोनियत सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः
प्रतिबन्धकाभावे सति सहचारदर्शनेन सा व्याप्तिर्युच्यते ।
तस्यां गृहीतायां लिङ्गज्ञानेन व्याप्त्यनुभवजन्यसंस्कारो-
द्बोधे सति अनुमितिर्जायते । सा द्विधा स्वार्था परार्था
चेति । इयं स्वार्थानुमितिस्तूक्ता । परार्थानुमितिस्तु
न्यायसाध्या । न्यायोऽवयवसमुदायः । अवयवास्त्रयः ॥७॥

क्रियाकारित्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रातीतिकस्यापि शक्ति-
रजताद्देशदर्शनात् । अतोऽन्तःकरणतद्दर्शनां प्रातीतिकत्वमुपपन्न-
मिति भावः ।

नन्वेवमात्मसाक्षात्कारस्यापि प्रमाणाजन्यतयाऽप्रमात्वापत्तिः, न
चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तद्वन्तःकरणादिवदात्मनोऽपि प्रातीतिक-
त्वापत्तिरतस्तद्वावृत्त्यर्थमात्मसाक्षात्कारं प्रति मनसः करणत्वमेवेष्टव्य-
मित्याशङ्क्य किं विशिष्टात्मसाक्षात्कारस्याप्रमात्वमापद्यते आहो-
स्त्रिच्छुद्धात्मसाक्षात्कारस्य । नाद्य,

विशिष्टा^(१)त्तविषयकज्ञानस्याप्रामाण्यम् ।

इष्टापत्तेः न द्वितीय इत्याह शङ्केति ।

ननु वाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वनियमात्कथं वेदान्तवाक्यादात्म-
साक्षात्कार इत्याशङ्क्याह वाक्यस्येति । वक्ष्यत इति शाब्दप्रमा-
निरूपणवेलायामिति शेषः । अत्र वैशेषिका^(२) ।

(१) अ, (विशिष्टेत्यादि) पाठो न । (२) न, मन्यन् इत्यधिक पाठः ।

साक्षात्कारिप्रमा द्विविधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् ।
निःप्रकारकं वैशिष्ट्यावगाहि वा ज्ञानं निर्विकल्पकं सप्रकारक
वैशिष्ट्यावगाहि वा ज्ञानं सविकल्पकं तत्कारणमिन्द्रियं प्रत्यक्षमिति
वदन्ति तदसङ्गतम् । अशाब्दनिर्विकल्पकज्ञाने मानाभावात् ।
नच विशिष्टज्ञानस्य विशेषेण ज्ञानजन्यत्वनियमेन तत्सिद्धिरिति
वाच्यम् । विशेषणसन्निकर्षाद्विशिष्टज्ञानोपपत्तेः । निर्विकल्पकज्ञान-
वत्सविकल्पकज्ञानं प्रत्यक्षमिति वाद्याः । तदसत् । निर्विकल्पकज्ञानवत्
सविकल्पकस्यापि प्रमात्वे बाधकाभावात् । न साक्षीकसामान्यविषय-
तया तस्याप्रमात्वमिति वाच्यम् । सामान्यास्यालीकत्वात्सिद्धेः । प्रत्युत
निर्विकल्पकज्ञानस्यैवाप्रमाणिकत्वात् । 'तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ।' तदेवं
प्रत्यक्षप्रमानिरूपिता प्रत्यक्षोपजीव्यत्वात् । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तर-
मनुमितिं लक्षयति लिङ्गेति । पर्वतोऽयं वज्रिमान् धूमवत्त्वात् । यो
यो धूमवान् ससोऽग्निमान् यथा महानस इत्येव पर्वतः पक्षः वज्रिः
साध्यं धूमो लिङ्गं ततश्च स एव पक्षधर्मः । तथा चायं धूमवानिति
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं लिङ्गज्ञानं तेन जन्यमयं
पर्वतो वज्रिमानिति ज्ञानमनुमितिः । यदा जीवो ब्रह्माभिन्नः
सच्चिदानन्दलक्षणत्वात् ब्रह्मवदित्येव जीवः पक्षो ब्रह्माभेदः साध्य-
सच्चिदानन्दलक्षणत्वं लिङ्गमयमेव पक्षधर्मः । एवञ्च व्याप्यतावच्छेदक-
प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं लिङ्गज्ञानं तेन जन्यं जीवो ब्रह्माभिन्नमिति
ज्ञानमनुमितिः पक्षतात्रयः पक्षः सिसाधयिषा. विरहसहस्रतसिद्धा-
भावः पक्षता । एवं च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन

(१) न, सविकल्पकज्ञानं न प्रत्यक्षमिति पाठः ।

लिङ्गज्ञानजन्यत्वमनुमितेर्विवक्षितमतो न सृष्ट्यादावतिव्याप्तिः । न
 द्वितीयलिङ्गपरामर्शत्वेन तज्जन्यत्वमनुमितेः । द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्या-
 प्रमाणिकत्वेन तज्जन्यत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । किं तल्लिङ्गमित्या-
 काङ्क्षायामाह व्याप्नोति । केयं व्याप्तिरित्यत आह साधनेति ।
 व्याप्याधारत्वं साधनत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं साध्यत्वम्, अव्यभिचरितत्वं
 नियतत्वं अव्यभिचरितत्वं नाम साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावा-
 प्रतियोगित्वम्, साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा तथा चायं निष्कर्षः साधन-
 समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्ति-
 रिति । द्वितीयपक्षे तु साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभूवाप्रतियोगिसाध्य-
 वत्कत्वं व्याप्तिः । अस्ति चेयं धूमे साधनेन धूमादिना समानाधि-
 करणोयोऽत्यन्ताभावो घटादिप्रतियोगिकस्तदप्रतियोगि यत्साध्यं
 तेन सामानाधिकरण्यं धूमादेर्व्याप्तिः । अत्र यद्यपि हेतुसमानाधि-
 करणात्यन्ताभावाः । तत्तदज्ञात्यात्यन्ताभावास्तत्प्रतियोगितस्तत्तद्वृत्तयः ।
 पर्वतीयधूमसमाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्प्रधानसीयवक्त्रेर्महा-
 नसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, पर्वतीयवक्त्रे-
 स्तथाच सञ्चणमव्याप्तम् । अप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्याभावात् ।
 नच समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिर्विवक्षितेति वाच्यम् । तर्हि गुणवान्
 द्रव्यत्वादित्यचाव्याप्तिर्वञ्जलेपायिता । तथापि हेतुतावच्छेदकाव-
 ष्छिन्नहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकं यत्सा-
 ध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं हेतोर्व्याप्तिर्विवक्षिता
 तथाच नाव्याप्तिः । न चैवमपि संयोगिद्रव्यत्वादित्यचाव्याप्तिरिति
 वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिबन्धनत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

अस्मिन्मते संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाद्वा न दोषः, अवच्छेदकत्वमन-
तिरिक्तदेशवृत्तित्वम्, तथाच नात्माश्रयदोषोऽपि । अत्र विस्तरस्तु
न्यायचिन्तामणितद्वाख्यासु द्रष्टव्यः । अस्माभिरत्र दिग्भाचप्रदर्शि-
तम् । पारमार्थिकतत्त्वनिरूपणे प्रवृत्तत्वादिति । एवमन्योऽन्यघटि-
तव्याप्तिस्त्रयणोऽपि द्रष्टव्यम् । नन्विद्यं व्याप्तिः केन प्रकारेण गृह्यत
इत्यत आह प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकत्वं नाम कार्यानुकूलकिञ्चि-
दूर्ध्वविघटकत्वम्, कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं वा, तत्र व्यभिचारज्ञानं
साक्षाद्वाप्तिग्रहणप्रतिबन्धकमुपाधिज्ञानं परम्परया, साध्यवदन्यवृत्तित्वं
व्यभिचारः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः । तथाहि
क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसाऽधर्मसाधनं हिंसालिदाद्यहिंसावदित्यत्र निषि-
द्धत्वमुपाधिः । तत्रास्तीदं लक्षणं साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य व्यापकं
निषिद्धत्वम् । व्यापकत्वं नाम तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा^(१)प्रतियोगित्वं
निषिद्धत्वञ्च । तथा एवं साधनस्य हिंसालस्य निषिद्धत्वमव्यापकम् ।
अव्यापकत्वं नाम तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं निषिद्धत्वञ्च
तथा । अग्नीषोमीयहिंसायां तदभावात् । एवं धूमवान् वज्जेरित्य-
चार्द्रैश्वरसंयोग उपाधिः । अत्राप्युक्तप्रकारेण लक्षणं योजनीयम् ।
एवं यथोक्तप्रतिबन्धकाभावे सति महचारदर्शनेन व्याप्तिर्गृह्यते ।

ननु यथोक्तप्रतिबन्धकाभावः कस्मान्निश्चीयत इति चेत् ।
अनुकूलतर्कादिना स निश्चीयत इति गृह्याण । एवमनुकूलतर्कादिना
प्रतिबन्धकाभावे निश्चिते तत्सद्वृत्तमहचारदर्शनेन व्याप्तिनिर्णया-
नन्तरं लिङ्गज्ञानेन संस्कारोद्बोधे सत्येवानुमितिस्त्यज्यते । तत्र

(१) न, भावप्रतियोगित्यमिति पाठः ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः, उदाहरणोपनयनिगमन-
रूपा वा । तथाहि, जीवः परस्मान्न भिद्यते सच्चिदा-
नन्दलक्षणत्वात् परमात्मवदित्यत्र जीवः परस्मान्न भिद्यत
इति प्रतिज्ञा । सच्चिदानन्दलक्षणत्वं हेतुः । इदमेव लिङ्ग-
मित्युच्यते यः सच्चिदानन्दलक्षणः स परस्मान्न भिद्यते ।
यथा परमात्मेत्युदाहरणम् । अहमस्मीति भामीति
कदाप्यप्रियो न भवामीत्यनुभवाज्जीवस्य सच्चिदानन्द-
लक्षणत्वमतो न हेत्वसिद्धिः ॥ ८ ॥

व्याप्तिः^(१) ज्ञानं कारणं तत्संस्कारोऽवान्तरव्यापारः । अनुमितिः
फलम् । नच संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्, तत्प्रागभाव-
जन्यत्वस्य वा संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकत्वात् । अन्यथा
प्रत्यभिज्ञायामपि स्मृतित्वापत्तेरित्यभिप्रेत्य फलितमाह तस्यामिति ।
उद्बोधः सहकारिलाभः सहकारिणः सदृशदर्शनादयः स्वस्य व्याप्ति-
निश्चयानन्तरं परोपदेशमन्तरेण व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मा-
ज्ञानाद्याऽनुमितिर्जायते सास्वार्थानुमितिरित्यर्थः । परार्थानुमितिं
व्युत्पादयति परार्थेति । कोऽसौ न्याय इत्यपेक्षायामाह न्याय
इति । कियन्तोऽवयवा इत्यत आह अवयवा इति ॥ ७ ॥

के ते चय इत्याकाङ्गयामाह प्रतिज्ञेति । त्रीणि उदाहरणा-
न्नामि यदा उदाहरणादिका इत्यभियुक्तोक्त्वा प्रतिज्ञाद्यास्वयो-
ऽवयवा उदाहरणाद्यास्वयो-वानुमानवाक्यैकदेशत्वं प्रतिज्ञाद्यन्य-

(१) न, व्याप्तिज्ञानमिति पाठः ।

तमत्वं वाऽवयवत्वं साध्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकं वाक्यं प्रतिज्ञापच-
धर्मतावाचकपञ्चम्यन्तशब्दो हेतुः । सव्याप्तिकदृष्टान्तप्रतिपादक-
वाक्यसुदाहरणम् । पक्षे हेतूपसंहार उपनयः । पक्षे साध्योपसंहारो
निगमनं तद्यथा 'पर्वतोऽयं वद्धिमानि'ति प्रतिज्ञा धूमवत्त्वादिहेतुः ।
'यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानस' इत्युदाहरणं तथा
सायमित्युपनयः । तस्मान्तथेति निगमनमेवं लौकिकोदाहरणे प्रति-
ज्ञादिविभागमभिप्रेत्य जीवस्य वैदिकब्रह्मात्मैक्य साधकानुमान-
वाक्ये प्रतिज्ञादिभेदं व्युत्पादयन्ननुमानप्रयोगमाह तथाह्येति ।
अनुमानवाक्यं सप्तम्यर्थः । प्रतिज्ञादिविभागं दर्शयति जीव इत्या-
दिना लीनमर्थं गमयतीति व्युत्पत्त्या साध्यसाधकोहेतुर्लिङ्गशब्दवाच्य
इत्याह इदमिति ।

ननु जीवः परस्मान्भिद्यत इत्यत्र किमन्तः करणविशिष्टो
जीवः पक्ष उत तस्मात्तौ आहोस्त्रिभिरुपाधिकः प्रत्यगात्मा वा ।
नाद्यः, विशिष्टस्य कर्तृत्वादि धर्मिणस्तदिपरीतब्रह्मात्मैक्यायोगात् ।
नहि श्रुतिरपि बाधितमर्थम्बोधयति । न द्वितीयः साच्चिणः
सोपाधिकतया तदिपरीतब्रह्मात्मैक्यायोगात्^(१) । न तृतीयः । शूद्रस्य
जीवशब्दवाच्यत्वायोगात् । लक्ष्यस्याद्वितीयतया तस्माधने सिद्ध-
साधनापत्तेः । तथा जीवस्य परस्माद्भेदः प्रसिद्धो न वा । नाद्यस्तदैक्य
साधने बाधापत्तेः । न द्वितीयः अप्रसिद्धस्य शशशूद्रस्येव निषेधायो-
गात् । तथा जीवस्य ज्ञानाश्रयत्वेन सच्चिदानन्दसत्त्वहेत्वसिद्धेः^(२)
तत्स्वरूपत्वे मानाभावात् । तदाश्रयत्वस्य जानामीत्यनुभव-सिद्धत्वा

(१) न, ब्रह्मैक्येति पाठः ।

(२) न, सिद्धिरिति पाठः ।

देवम्ब्रह्मणोऽपि द्रष्टव्यम् । तस्मादेवमनुमानमसङ्गतमिति अत्र
ब्रूमो जीवशब्दवाच्यस्य ब्रह्मैक्यबाधेऽपि तल्लक्ष्यस्य तदैक्यसाधनेन
स एव पक्षः । नच सिद्धसाधनतावाच्ययोर्भेददर्शनेन लक्ष्ययोरपि
तद्भ्रान्तिसम्भवेन श्रुत्यनुगृहीतानुमानेन तद्धारणात् ।

किञ्च, परमते जीवपरयोर्भेदाभ्युपगमेन श्रुत्यनुगृहीतानुमानेन
जीवपरयोरैक्यसाधनेन भेदस्य मिथ्यात्वोपपत्तेः; न सिद्धसाधनता-
बाधोवेत्यभिप्रेत्य श्रुतिस्मृतियुक्तिविद्वदनुभवै-जीवस्य सच्चिदानन्द-
त्वावगमात्सिद्धो हेतुरित्याह अहमिति । “अत्रायन्पुरुषः स्वयं
ज्योतिर्भवतीति” “आत्मेवास्य ज्योतिर्भवति” । “योऽयं विज्ञानमयः
प्राणिषु इद्यन्तज्योतिः पुरुषः” ।

“त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।

तेभ्यो विलक्षणः साची चिन्मात्रोऽहं सदा शिवः” ॥

इत्यादि श्रुतयः ॥

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

चेचं चेची तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत” ? ॥

इत्यादि स्मृतयः ॥

“यद्यात्मा चिद्रूपोनस्यात्तर्हि जगदान्ध्यसप्रज्ञ”

इति तर्किका युक्तयः विद्वदनुभवइत्येतैरात्मनः सच्चिदानन्दरूप-
त्वमङ्गीकर्त्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे खानुभवमभिनीय दर्शयति अहमिति ।
अस्मीत्यात्मनः सत्यत्वानुभवः; भामीतिचिद्रूपत्वानुभवः, अप्रियो
न भवामीत्यप्रियत्वनिषेधानुभवेनात्मन आनन्दत्वं सिद्धम् ॥

नन्वस्यात्मनः सच्चिदानन्दलक्षणत्वम्, ततः किमित्यत आह

अत इति । अतः कारणादात्मनः सच्चिदानन्दलक्षणत्वं स्वानुभव-
सिद्धमतः कारणादित्यर्थः । हेत्विति । हेतो स्त्रिविधा असि-
द्धयो न भवन्तीत्यर्थः । तथाहि, हेत्वाभासाः पञ्च । अनैकान्तिक
विद्वद्भासिद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टभेदात् । सव्यभिचारोऽनै-
कान्तिकः । स च द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चेति । साध्यवदन्य-
वृत्तिः साधारणः । सपञ्चावृत्तिरसाधारणः । साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगी विद्वद्भूः । अनिश्चितपञ्चावृत्तिरसिद्धः । स च त्रिविधः ।
आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति । पञ्चतावच्छेदकाभाव
आश्रयासिद्धः । पञ्चे हेतुस्वरूपाभावः स्वरूपासिद्धः । साध्याप्रसिद्धिः,
हेत्वसिद्धिर्वा व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं प्रकरण
समः । अयमेव सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यते, पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः ।
अयमेव कालात्ययापदिष्ट इति चोच्यते । ततश्चात्मनः सच्चिदा-
नन्दलक्षणत्वस्य श्रुत्यादिभिर्निश्चितत्वादसिद्ध्यादिदोषाणामसम्भवात्तेन
ब्रह्मैक्यसाधनं युक्तमिति भावः । ननु-

“दासुपर्णा मयुजा सखाया
ममानवृक्षं परिषजस्व जाते
शृतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे”

“दाविमौ पुरुषौ लोके-
चरश्चाचर एव च” ।

“जौव परमात्मानौ भिन्नौ विद्वद्धर्मा-
क्रान्तत्वाद्द्वन्द्वतुद्दिनवक्राहमीश्वर”

इत्यादि, श्रुतिस्मृत्यनुमानप्रत्यक्षैर्जीवब्रह्मैक्यस्य बाधितत्वात् कथं सच्चिदानन्दलक्षणत्वेन ब्रह्मैक्यसिद्धिः । न चाद्वितीय श्रुतिस्मृत्यनुमान-विरोधादन्येषामप्रमाथं किं न स्यादिति वाच्यम् । सर्वतन्त्रविरोधा-पत्या तदयोगाद्द्वैतश्रुत्यादीनामुपासनपरत्वोपपत्तेः । तस्मादनुमानेन ब्रह्मैक्यसाधनं बाधितमिति चेन्न । एवं द्वैतश्रुतिस्मृत्योरतत्परत्वात् । तथाहि, फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यं वक्तव्यं जीवपरभेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन तद्ज्ञानस्यापुरुषार्थत्वेन च श्रुतेस्तात्पर्यायोगात् ॥

किञ्च, “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती”ति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणाच्च । श्रुतेस्तत्र तात्पर्यसम्भवति । अपिच “अथ योऽन्यां देवतामुपासतेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति” “न स वेद यथा पशुः” । एवं सदेवानामिति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणाच्च^(१) तत्र श्रुति-तात्पर्यम् । किञ्च,

उपक्रमादि षड्विधसिद्धैरद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यस्य निश्चि-तत्वात्तद्विरोधान्न भेदश्रुतेः स्वार्थं तात्पर्यम् । किञ्चा“स्मिन्नपि प्रकरणे कस्मिन् भगवतो विज्ञातं सर्वमिदं विज्ञातं भवती”-त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमेणाद्वितीयम्ब्रह्म प्रतिज्ञाय “परेऽव्यये सर्वे एकी भवन्ति” “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती”त्यद्वितीय ब्रह्मण एवोप-संहारात्तन्मध्यपाति“दासुपर्णादि” वाक्यमपि प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादे-मानन्दैकरसमद्वितीयं ब्रह्म तात्पर्येण प्रतिपादयतीति सिद्धतरमन्य-थोपक्रमादिबाधप्रसङ्गः ।

एवं श्रुतेरपिद्रष्टव्यम् अनुमानस्य विम्बप्रतिविम्बयोर्यभिचारात्

(१) न, निन्द्यात्रवशादिति पाठ ।

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजनात्” इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सच्चिदानन्दलक्षणत्व-मतो न दृष्टान्तासिद्धिः । एवं गुरु-मुखाच्छ्रुतवेदान्तस्य शोधितत्व-पदार्थस्य स्वस्मिन् सच्चिदानन्दलक्षणत्वदर्शनात् ‘अहं ब्रह्मे’ति ब्रह्माभिन्नानुमितिरुत्पद्यते । न चौपनिषदस्य ब्रह्मात्मैकस्यानुमानगम्यत्वानुपपत्तिः । “आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य” इति श्रुत्या मननविधानात् । वेदान्तसहकारित्वे-नानुमानप्रामाण्य-स्वीकारात् परार्थानुमितिस्तु न्यायोपदेशेनोत्पद्यते न्यायोदर्शितः ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षस्य “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिशास्त्रबाधितत्वेन भ्रमत्वाच्च ब्रह्मैक्य-बाधकत्वम् । तस्माद्बाधकाभावाद्नुमानेन ब्रह्मैक्य-साधनमुपपन्नम् । एतेन सर्वतन्त्रविरोधोऽपि निरस्तः ।

नन्वेवमपि दृष्टान्ताभावादिदमनुमानं नावतरति जीवातिरिक्त ब्रह्मसद्भावे मानाभावात् भावे वा तस्य ज्ञानाश्रयत्वेन सच्चिदानन्द-लक्षणत्वे मानाभावात् ॥ ८ ॥

नच श्रुत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तस्यार्थान्तरलोपपत्तेरित्या-शङ्काह सत्यमिति । अयम्भावः पारमार्थिकभेदाभावेऽपि जीव-परथोरौपाधिकभेदस्य व्यवहारिकस्याभ्युपगमेन दृष्टान्तसम्भवाद्नु-मानमवतरत्येव । नच परस्य ज्ञानाश्रयत्वं श्रुत्या तदात्मकत्वाव-गमात् । नच श्रुतेरर्थान्तरत्वं वक्तुं शक्यं गौरवात् । श्रुत्यन्तरविरोध

एवं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसाध्यानु-
मितिर्दृश्यत्वादिहेतुभिरुत्पद्यते । मिथ्यात्वन्नामानिर्वच-

प्रसङ्गात् । आमन्यानुपपत्तेश्चेति भावः । ब्रह्मणः सच्चिदानन्दल-
क्षणत्वे फलितमाह अत इति ।

ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेन व्याप्यनुभवसंस्का-
रोद्बोधे सति स्वार्थानुमितिरुत्पद्यते इत्युक्तम् । सा किं सर्वेषामुत्पद्यते
आहोस्वित्केषां-चिन्नाघः, अदर्शनाद्द्वितीयः । तदुपायाभावादि-
त्याशंक्य विवेकेन तदुपायलिङ्गज्ञानसम्भवान्मैवमित्याह एवमिति ।
उक्तप्रकारिणामव्यतिरेकाभ्यां शोधितस्त्वंपदार्थो येन स तथोक्तः
तस्य स्वस्मिन् सच्चिदानन्दलक्षणत्वलिङ्गज्ञानादहम्ब्रह्मास्मीति ब्रह्मा-
भिन्नाऽनुमितिः स्वार्थोत्पद्यते ।

ननु “तन्मौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी”त्यादि श्रुत्या धर्मवद्ब्रह्मणो
वेदेकगम्यत्वात्कथमनुमानगम्यत्वमित्याशंक्य निराकरोति नचेति ।
किम्ब्रह्मण्यनुमानस्य स्वतन्त्रप्रामाण्यं निराक्रियते, आहोऽस्मिन्वे-
दान्तसहकारित्वमिति । नाद्यः, इष्टापत्तेः । न द्वितीय इत्याह
मन्तव्य इति । अन्यथा मननविधानवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । कथं
परार्थानुमितिरुत्पद्यते इत्याशङ्क्याह परार्थानुमितिस्त्विति । अव-
यव-समुदायात्मकानुमानवाक्यप्रयोगेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति । व्यावहारिकः प्रपञ्चो मिथ्या
दृश्यत्वात् । शक्तिरप्यवदित्यनुमानप्रयोगोद्बुध्यः । आदिशब्देन
ब्रह्मव्यतिरिक्तत्व-बाध्यत्वादयो गृह्यन्ते ।

नीयत्वम् । दृश्यत्वन्नाम चैतन्यविषयत्वं अतो ब्रह्मणि न
व्यभिचारः । तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव । नतु केवला-
न्वयी । अस्मन्मते ब्रह्मकृतिरिव्यस्य । सर्वस्यात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वस्या
प्रसिद्धेः ॥ १० ॥

ननु किमिदं मिथ्यात्वं न तावदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सिद्ध-
साधनत्व-प्रसङ्गात् । नापि स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
तदिति वाच्यम् । संयोगादिकमादायार्थान्तरत्वोपपत्तेः । नापि
संसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदिति वाच्यम् ।
परैरपि घटवति भूतले सम्बन्धान्तरेण तदत्यन्ताभावाभ्युपगमेन
सत्यत्वविरोधिमिथ्यात्वाभिद्धेः । नाप्येकावच्छेदेन येन सम्बन्धेन
प्रतियोगिसत्त्वं तेनैव सम्बन्धेन तत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । तादृ-
शस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वात् । नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वं तदिति वाच्यम् ।
यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमेन प्रपञ्चस्य तदभावेन
मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गात् । तस्मान्मिथ्यात्वस्यानिरूपणात् न तत्साधक-
मनुमानमित्याशक्याह मिथ्यात्वंनामेति । न च प्रपञ्चस्यानिर्वचनीय
शब्देन निरूच्यमानत्वात्कथमनिर्वचनीयत्वमिति वाच्यम् । सत्त्वासत्त्वा-
भ्यामन्यत्वस्यैव तत्त्वात् । नच विरोधादुभयान्यत्वमनुपपन्नमिति
वाच्यम् । घटात्यन्ताभावस्य स्वभावप्रतियोग्येनधिकरणत्वदृष्टत्वेन
प्रकृतेऽप्युपपत्तेः । नचैवं क्लिष्टकल्पनायां किमप्रयोजनमिति वाच्यम् ।
प्रकारान्तरस्यासम्भवात् । तथाहि, सत्त्वे बाधायोगादसत्त्वे प्रपञ्चस्या-

परोक्षत्वायोगात् । सदसदात्मकत्वस्य विरोधेनासम्भवात् । तस्माद्दु-
 भयविसृज्यत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न चासतोऽप्रसिद्धत्वेन तद्वैलक्षण्यस्याप्य-
 प्रसिद्धत्वादसङ्गतमिति वाच्यम् । तर्हि सदन्यत्वमेवानिर्वचनीयत्वमस्तु ।
 न चासत्यतियसिः असन्नामकिञ्चिदस्ति चेदसत्त्वव्याघातः । नास्ति
 चेत् शुचातियसिः । तस्मात्सदन्यत्वमेवानिर्वचनीयत्वे बाधायोग्यं
 सत् । तदन्यत्वं बाधयोग्यत्वम्, अथवैकावच्छेदेन स्वसंसृज्य-
 मानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं समानसत्ताक
 योः प्रतियोगितदभावयोरेकत्र विरोधेऽपि भिन्नसत्ताकयोरवि-
 रोधान्नासम्भवः । प्रतियोगिमति सम्बन्धान्तरेण तदभावस्य प्रति-
 योगिसत्त्वस्याभावविरोधित्वेनासम्भवात्प्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेर्नास्तदोषः ।
 यद्यभावस्य प्रतियोगिसत्ताधीनसत्ताकत्वेन प्रपञ्चाभावस्यापि तत्-
 समानसत्ताकतया तत्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति मन्यसे । तर्हि
 सत्यत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकत्वात्यन्ताभाव समानाधिकरणत्वं मिथ्या-
 त्वमस्तु तत्प्रतियोगिवत्प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तन्निरूपकत्वात्
 सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वात्यन्तभावस्य पारमार्थिकत्वेन तत्सामा-
 नाधिकरण्यं प्रपञ्चस्योपपद्यते अभावस्य भिन्नसत्ताकत्वात् । यद्यत्रापि
 विरहेकस्यभावाभावस्य प्रतियोगिसत्ताकतया^(१) भिन्नसत्ताकत्वन्ना-
 भ्युपगम्यते । तर्हि कल्पितस्याभावोऽधिष्ठाने प्रतीयमानस्तादात्मक
 एव यथाधिकरणसत्तापेक्षयाऽभिन्नसत्ताकः प्रतियोगी । तत्रैवाधि-
 करणाभावोभिद्यते । स एवानुपलब्ध्या गृह्यते । नेतरत्र । तथाच

*

(१) न, समसत्ताकतवेति पाठः ।

स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमेतदेवानिर्वचनी-
यत्वम् ।

मनु दृश्यत्वं नाम दर्शनविषयत्वम् । दर्शनं नाम वृत्तिज्ञानं तद्वि-
षयत्वं ब्रह्मणि वर्तते (उक्तसाध्यं नास्ति)^(१) ब्रह्मणः पारमर्थिकत्वादतो
व्यभिचार इत्याशंक्याह दृश्यत्वं नामेति । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन
स्वपरविषयत्वाभावान्नोक्तदोष इत्यर्थः । शुक्तिरूपमये निरूपयिष्यते ।
अतो न दृष्टान्तासिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । नैयायिकादयस्त्वनुमानं
त्रिविधं केवलान्वयी केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकीचेति वर्णयन्ति ।
स्वमतमुपपादयंस्तान्निराकरोति तच्चेति । एवकारव्यवच्छेद्यमाह
नत्विति । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं' तच्चा-
स्मन्मतेन भवतीत्याह अस्मन्मत इति । ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य कल्पि-
तत्वेन मिथ्यात्वान्मिथ्यावस्तुनोऽधिष्ठाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन
निरुक्तं केवलान्वयित्वमसिद्धमेव । नच प्रमेयत्वादीनां तथात्वात्
कथमसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वं प्रमाया भिन्ना-
भिन्नत्वेन तन्निरूपितविषयत्वस्यापि तथात्वेन केवलान्वयित्वामिद्धेः ।
न चेश्वरप्रमाविषयत्वं केवलान्वयित्वमिति वाच्यम् । ईश्वरप्रमायाः
स्वविषयत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेस्तद्भावे कुतः केवलान्वयित्वम् । न चा-
काशात्यन्ताभावः केवलान्वयीति वाच्यम् । तस्य स्वप्रतियोगि-
न्याकाशेऽसत्त्वेन तत्त्वायोगात् । प्रतियोगितद्भावयोः सामानाधि-
करणवदाधाराधेयभावस्यापि विरुद्धतयाऽसम्भवादन्वयाकाशस्यासत्त्व-
प्रसङ्गात् । किञ्चाकाशवदाकाशात्यन्ताभावस्यापि ब्रह्मणि कल्पितत्वेन

(१) म. (उक्त साध्यं नास्तीति पाठो न दृश्यते ।

नापि व्यतिरेकी साधनेन साध्यानुमितौ साध्याभावे साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्यानुपयोगात् । अन्वयव्याप्तिमविदुषः साध्यप्रमार्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यत इत्यनुमानम् । सादृश्यप्रमितिरूपमितिवाक्यकरणिका प्रमाशाब्दौ । आकांक्षा योग्यता सन्निधिमत्पदसमुदायो वाक्यम् ॥ ११ ॥

तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया केवलान्वयित्वंदूरनिरस्तम् । एवमन्यदपि निरूपणीयम् ॥ १० ॥

एवं केवलव्यतिरेक्यनुमानमपि न सम्भवतीत्याह नापीति । साधनसाध्ययोर्व्याप्तिज्ञानात्साध्यानुमितिर्भवति नतु साध्याभावसाधनाभावव्याप्तिज्ञानात् । नह्यन्यव्याप्तिज्ञानादन्यानुमितिर्भवत्यतिप्रसङ्गात् । नच प्रतियोग्यनुयोगिभावा^(१)स्तत्रानियामकत्वमिति वाच्यम् । प्रतियोगित्वादेरनिरूपणात् । किञ्च

व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिरिति ते मतम् । ततश्च साधनाभावव्याप्तेः साध्याभावनिष्ठत्वेन तत्रकारकपक्षधर्मताज्ञानासम्भवात् कथं व्यतिरेकलिङ्गज्ञानेन साध्यानुमितिस्स्यात् । किञ्च

साध्यप्रसिद्धेरनुमानाङ्गत्वेन पृथिवीतरभेदस्य कुत्राप्यप्रसिद्धत्वेन तदनुमितिर्नसंभवत्येव । अन्यथाऽप्रसिद्ध-साध्यानुमिता-वप्रसिद्धशश-श्टङ्गाद्यनुमितिः कुतो न स्यात् ॥ नच घटादावितरभेदः प्रत्यक्ष

(१) न, भाव-साधनियामक इति पाठः ।

इति वाच्यम् । तर्हि तदनुमानं न स्यात् । निश्चितेऽर्थे तदयोगात्
तस्माद्वातिरेक्यनुमानमनुपपन्नम् ।

नन्वेवं सत्यन्वयव्याप्तिमविदुषो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादङ्गनुमितिः
कथं स्यादिति तत्राह अन्वयेति । तस्मादन्वयरूपमनुमानमेकमेवेति
भावः । एवमनुमितिप्रमां निरूप्य क्रमप्राप्तमुपमितिं निरूपयति
सादृश्येति । अयम्भावः नगरदृष्टगोपिण्डोगवयार्थी पुरुषो वनमु-
दिश्य प्रस्थित आरण्यकपुरुषाद् गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो
गोसादृश्यविशिष्टपिण्डमनुभवति गोसदृशो गवय इति पश्चादे-
तसदृशी मदीया गौरिति स्वगेहस्थां गा-मुपमिनोति । तत्र गवय-
निष्ठगोसादृश्यज्ञानकरणं गोनिष्ठ-गवयसादृश्यज्ञानं फलं सेयमुपमि-
तिरिति ।

“भक्ताभीष्टदमन्तानं गोपीजनमनोहरम् ।

सत्यभामायुतं कृष्णं वन्दे सच्चित्सुखात्मकम्” ॥

क्रमप्राप्तां शब्दप्रमां लक्षयति वाक्येति । किं तदाक्यमित्याका-
ङ्क्षायां वाक्यस्य लक्षणमाह आकाङ्क्षेति । वर्णसमूहः पदम् । नच
वर्णानां क्षणिकानां क्रमेणोत्पद्यमानानां कथं समूहः स्यादिति
वाच्यम् । एकज्ञानविषयस्यैव तत्त्वात् । न चैकज्ञान-विषयत्वं वा
कथं क्षणिकानामिति वाच्यम् । वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् ।
नचोत्पन्नो गकारोनष्टो गकार इत्यनुभवः प्रमाणमिति वाच्यम् ।
तस्योच्चारणोत्पत्त्यादिविषयत्वेन तत्रा-प्रमाणत्वात् । नच प्रत्यु^(१)च्चारणे
गकारादिव्युत्पत्तिः कुतो न भवतीति वाच्यम् । सोऽयंगकार इति

(१. ग, प्रत्युच्चारणमिति पाठः ।

प्रत्यभिज्ञा-विरोधात् । नच प्रत्यभिज्ञानस्य सादृश्यविषयतया जातिविषयतया वाऽन्यथासिद्धत्वेनाविरोध इति वाच्यम् । मुख्यत्वे बाधकाभावादुत्पत्तिविनाशप्रत्ययस्यान्यथा-सिद्धत्वस्योक्तत्वात् ।

ननु तर्हि वर्णानां नित्यत्वेऽद्वैत श्रुति-विरोधस्यादिति चेन्न, प्रत्यभिज्ञा-विरोधेन तेषां क्षणिकत्वमात्रनिराकरणात् । आकाशादिवत् स्वर्गाद्यकाल उत्पत्तेः, प्रलयकाले विनाशस्य चोपत्तेर्ना-द्वैतश्रुतिविरोधः । अत एव तत्समुदायात्मकं पदं न क्षणिकम् । अत एव पदसमुदायात्मकं वाक्यं न क्षणिकं अत एव वाक्यसमुदाया-त्मको वेदोऽपि न क्षणिकः । अतएवोक्तं भगवता सूत्रकारेण “तएव च नित्यत्व”मिति नित्यत्वं प्रलयपर्यन्तावस्थायित्वं विविचितं प्राकृत-प्रलये सकलकार्यविनाशस्य प्रतिपादनात् । नतु ध्वंसाप्रतियोगित्वं तदिति विविचित-मद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः । “कन्दासि यज्ञिरे तस्मा-द्यजुस्तस्मादजायत अस्य महतो भूतस्य निःश्वसित-मेवैतद्यदृग् वेदो यजुर्वेद” इत्यादि श्रुत्या वेदस्य कार्यत्वावगमात् । तस्य चानित्यत्वावश्यंभावाच्च “वाचाविरूपनित्यये”ति श्रुतेरप्ययमेवार्थः । अन्यथा “एकमेवाद्वितीयमि”ति श्रुतिविरोधापत्तेः ।

नन्वेवं वेदस्योत्पत्तिविनाशाभ्युपगमे पौरुषेयतया स्वतः प्रामाण्यं व्याहन्येतेति चेत्, नहि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वमप्रयोजक-त्वात् । किन्तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चार्यमा^(१)णत्वं पौरुषेयत्वम्, ईश्वरस्तु पूर्वपूर्वानुपूर्वीयमपेक्ष्य मर्गादौ वेदं विरचितवान् इति वेदस्यापौरुषेयत्वेन न स्वतः प्रामाण्यव्याहतिरित्यलमतिविस्तरेण,

(१) ग, उच्चारणमिति पाठः ।

अन्वयानुपपत्तिराकांक्षा, वाक्यार्थावाधोयोग्यता, अवि-
लम्बेनोच्चारणं सन्निधिः, अव्युत्पन्नस्य संगतिग्रहा-भावान्न
वाक्यार्थप्रमा । पदपदार्थयोः स्मार्थ्यस्मारकभावः संगतिः ।
सा च द्विविधा शक्तिर्लक्षणाच्चेति । शक्तिर्नाम मुख्यावृत्तिः
पदपदार्थयो-र्वाच्यवाचकभावः सम्बन्ध इति यावत् ।
सा च द्विविधा योगोरूढिश्चेति । अवयवशक्तिर्योगः ।
यथा पाचकादिपदानाम् । रुढिः समुदायशक्तिः । यथा
घटादिशब्दानाम् । सा च व्यवहारादिना गृह्यते ।
तथाहि उत्तमवृद्धस्य घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं
मध्यमवृद्धः प्रवर्तते ॥ १२ ॥

पदसमुदायो वाक्यमित्युक्ते विलम्बोच्चारितपदसमुदायेति व्याप्तिर-
तस्तद्वावृत्त्यर्थमुक्तंसन्निधीति । तावत्युक्तेऽग्निना मिसेदिति वाक्ये-
ऽतिव्याप्तिस्म्यात्तद्वारणाय योग्यतेति । तथापि गौरम्यः पुदषो
हस्तीत्यत्रातिव्याप्तिस्म्यात्तन्नित्ये आकांक्षेति । अत्रापि पद-
समुदायत्वमेकज्ञानविषयत्वं त्रिवर्चितमतो नासम्भवः ॥ ११ ॥

नन्वकाङ्क्षादिमत्पदसमुदायो वाक्यमित्युक्तम्, अथाकाङ्क्षाया
दृष्टात्मकत्वेन चेतनधर्मात्वात्कथं पदानां साक्षात्तदत्वमित्याशङ्क्या-
काङ्क्षाजनकत्वेन पदानां साकाङ्क्षत्वमित्यभिप्रेत्याकाङ्क्षालक्षणमाह
अन्वयेति । यस्य पदस्य येन पदेन त्रिनाऽन्वयानुपपत्तिस्तस्य पदस्य तेन
पदेन समभिव्याहार आकाङ्क्षा । योग्यतालक्षणमाह वाक्येति । सन्नि-
धिसूत्रमाह अवि लम्बेनेति । पदानामविलम्बोच्चारणसन्निधिरित्यर्थः ।

ततो बाल स्तत् प्रवृत्तिं दृष्ट्वा ज्ञानमनुमिनोति। तथाहि
इयं प्रवृत्तिः ज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वात् । मदीयप्रवृत्तिवत्

ननूकलक्षणं वाक्यं शाब्दप्रमाकरणं चेदव्युत्पन्नस्यापिश्रुत-वाक्या-
दाकार्यप्रमाप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह अव्युत्पन्नस्येति । सङ्गतिग्रहस्यापि
वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणत्वादव्युत्पन्नस्य तदभावात् वाक्यार्थ-
प्रमेत्यर्थः ।

ननु केयं सङ्गतिरित्यत आह पदेति । सङ्गतिस्सम्बन्ध इत्यर्थः ।
सङ्गतिं विभजते सा च द्विविधेति । द्वैविध्यमेवाह शक्तिरिति । यद्यपि
शक्तिर्गौणी लक्षणाचेति वृत्तिस्त्रिविधा तथापि वक्ष्यमाणविधया
गौणी लक्षणायामन्तर्भाव्य द्वैविध्यकथनमिति ध्येयम् । प्रथमोद्दिष्टा शक्तिं
निरूपयति शक्तिर्नामेति । कासौ मुख्यावृत्तिरित्याशङ्क्याह पदेति ।
पदजन्यज्ञानविषयत्वं 'वाच्यत्वं पदार्थस्मृतिजनकत्वं वाचकत्वम् ।
तदुक्तम्, "पदम^(१)प्यधिकाभावात्स्मारकात्प्रविशियते" इति । शक्ति-
विभजते साचेति । यथोद्देशयोगं लक्षयति अवयवेति । केषां
पदानां योग इत्याशङ्क्योदाहरणमाविष्करोति यथेति । पाचकादि-
पदानां योग इत्यनुषज्यते । रूढिलक्षयति रूढिरिति । उदाहरति
यथेति । शक्तिग्रहप्रकारमाह साचेति । व्यवहारेण शक्तिग्रहप्रकार-
मुपपादयति तथाहीत्यादिना उत्तमवृद्धस्य प्रयोजकवृद्धस्य मध्यम-
वृद्धः प्रयोज्यवृद्धः शिष्यपुत्रादिरिति यावत् ॥ १९ ॥

ननु मध्यम वृद्धस्य प्रवृत्त्या किमायातमित्यत आह बाल इति ।

(१) ग पदमभ्यधिकाभावादिति पाठः ।

इति ज्ञानमनुमाय तस्य वाक्यजन्यत्वमनुमिनोति । इदं ज्ञानमेतद्वाक्यजन्य-मेतद्वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । दण्डजन्यघटादिवत् इत्यनन्तरमवापोद्वापाभ्यां घटपदस्य घटव्यक्तौ शक्तिमवधारयति । सा च शक्तिः पदार्थ इति नैयायिकाः ॥ १३ ॥

प्रवृत्तिं गमनागमनादिव्यवहारं तत्रानुमानं प्रयुज्य दर्शयति तथा-
हीत्यादिना । ननु ज्ञानस्य कथं वाक्यजन्यत्वमनुमिनोतीत्याशङ्क्यानु-
मानप्रकारमाह इदमिति । प्रवृत्त्यानुमितं ज्ञानं यो यदन्वयव्यति-
रेकाविधायी स तज्जन्यः । यथा दण्डान्वयव्यतिरेकानुविधायी घटो
दण्डजन्य इति सामान्यव्याप्तिमभिप्रेत्य दृष्टान्तमाचष्टे दण्डेति ।

ननु ज्ञानस्य वाक्यजन्यत्वमस्तु प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याह
इत्यनन्तरमिति । पदानां पदार्थं शक्तिः पदात्पदार्थस्मरणस्यैव
जायमानत्वात् समभिव्याहाराद्वाक्यार्थलाभः । अन्यथा लक्षणमा-
त्रोच्छेदप्रसङ्गादनन्यसम्भस्यैव शब्दार्थत्वादिति पूर्वपक्षत्वेन नैयायिक-
मतमाह सा चेति । नतु कार्यान्विते शक्तिः गौरवात् । नच
कार्यान्विते पदार्थं शक्त्यनङ्गीकारे कार्यताज्ञानस्याभावात् कथं
शक्तियह इति वाच्यम् । कार्यपरवाक्यश्रवणानन्तरं कार्यताज्ञाना-
त्प्रवृत्त्या ज्ञानानुमानवत्सिद्धार्थवाक्यश्रवणानन्तरं मुखविकाशादिना^(१)
हर्षादिना ज्ञानानुमानसम्भवात् । किञ्च प्रथम^(२)व्युत्पत्तौ तदपेक्षा
यामपि लाघवेनानन्तरं तदुपेक्ष्य पदार्थमात्रे शक्तियहसम्भवात् ।

(१) क, ग, हर्षादिना इतिपाठोऽन ।

(२) ग. प्रथम प्रवृत्त्याविति पाठः ।

“कार्यान्वित” इति मौमांसकाः । “अन्वित इति” वेदान्तिनः । एवं व्याकरणादिना शक्तिर्युच्यते । उक्तञ्च ।

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान कोशाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वेतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा” इति लक्षणा शक्यसम्बन्धः ॥ १४ ॥

अन्यथा कथं कविकाव्यादि रचना स्यात् । तस्मात्पदानां पदार्थ एव शक्तिरिति नैयायिकाना-माशयः ॥ १३ ॥

मतान्तरमाह कार्यान्वित इति । तेषामथमाशयः पदानां कार्यान्विते पदार्थे शक्तिर्न केवलपदार्थे वाक्यादाकार्यप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तथाहि, पदार्थमात्रे शक्तानि पदानि कथं वाक्यार्थे बोधयेयुः । तेषां तत्राशक्तत्वात् । नच समभिव्याहारात्तद्बोध इति वाच्यम् । पदानां तत्र सामर्थ्याभावेन समभिव्याहारेणापि तद्बोधासम्भवात् ।

किञ्च, समभिव्याहारेणापि भवन्नपि ध्वजखदिरपलाशा इति वाक्यादिवत्पदार्थानां समग्रसम्बन्धबोध एव स्यात् । नच संसर्गरूप-वाक्यार्थबोधः पदानां तत्र सामर्थ्याभावात् । किञ्च पदानां पदार्थमात्रे शक्त्यभ्युपगमे सङ्गतिग्रहो न स्यात् । तथाहि, प्रवृत्त्या ज्ञानाद्यनुमानद्वारा पदानां पदार्थे शक्तिनिश्चयः । प्रथमं वाच्यं वाच्यः कार्याताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुः । कार्यत्वं नाम कृतिसाध्यत्वम् ।

एषु वाक्यश्रवणानन्तरं कार्यताज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभावेन ज्ञाना-

सनुमानासम्भवेन कथं शक्तिनिश्चयः स्यात् । नच हर्षादिना ज्ञानानु-
मानेन तन्निश्चय इति वाच्यम् । व्युत्पन्नस्य तद्भावेऽप्यतिवाक्यस्य
प्रथमव्युत्पत्तौ तदयोगात् । किञ्च हर्षादीनामन्यतोऽपि सम्भवेन
ततस्तदनुमानायोगात् । तस्मात् पदानां कार्यान्विते पदार्थे शक्ति-
रभ्युपगन्तव्या ।

एवञ्च वाक्यश्रवणान्तरं कार्यताज्ञानात्प्रवृत्त्या ज्ञानाद्यनुमानेन
शक्तिनिश्चय उपपद्यते । न चेष्टसाधनता-ज्ञानात्प्रवृत्तिसम्भवेन
कार्यताज्ञानमकिञ्चित्करमिति वाच्यम् । सुधामरौचिमण्डले
तत्सत्त्वेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनात् । नच कार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे
कूपपतनादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इष्टसाधनताज्ञान-
समानकास्य तस्य प्रवर्त्तकत्वस्वीकारात् । तस्मात्कार्यताज्ञान-
मेव प्रवर्त्तकम् । अत एव कार्यपराणां सिद्धिः शोऽत् तस्य प्रत्ययादि
घटिताणां वाक्यानामेव प्रामाण्यं नेतरेषाम् । कथं तर्हि वाक्यार्थबोधः,
असंसर्गाद्यहादिति वदाम-स्तस्मात्पदानां कार्यान्विते पदार्थे शक्ति-
रिति । इदानीं स्वसिद्धान्तमतमाह अन्वित इति । पदानां साधवा-
दितरान्विते पदार्थे शक्तिः । न कार्यान्विते गौरवान्मानाभावाच्च ।
यद्यपि प्रथमव्युत्पत्तौ कार्यान्विते पदानां शक्तिर्दृश्यते । तथापि
पर्यायान्तरे कार्याग्र-गौरवबलेनोपेक्ष्यतरान्विते पदार्थे पदानां
सामर्थ्यमवधार्यते तावता व्यवहारोपपत्तेः । न चैवं कार्यता-
ज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभावात् कथं शक्तिग्रह इति वाच्यम् । पुत्र-
सौजात इति वाक्यश्रवणान्तरं सिद्धार्थज्ञानादपि सुखविकास-
नेन हर्षमनुभाव ततस्तस्य ज्ञानजन्यत्वमनुमायान्तरन्तस्य वाक्य-

जन्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्यावापोद्दापाभ्यां जनिमत्पिष्टे
पुत्रपदस्य शक्तेरवधारणेन कार्यता ज्ञानस्य सर्वथातन्त्रत्वात् ।
तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः,

“कार्यबोधे यथा चेष्टा सिद्धं हर्षादयस्तथा ।

सिद्धबोधेऽर्थवत्ता च शास्त्रं हितशासनात्”, इति ॥

एतेन कार्यपराणामेव वाक्यानां प्रामाण्यं न सिद्धवस्तुपराणां
वाक्यानामिति प्रत्युक्तम्, उक्तरीत्या सङ्गतिग्रहसम्भवात् प्रयोजन-
वत्त्वाच्च, अनधिगतार्थबोधकतया प्रामाण्योपपत्तेः ॥

नन्वेवं मति ततो साधवात्पदानां पदार्थ एव शक्तिरस्तु नत्वन्व-
याग्रे गौरवात् । न चैवं पदानामन्वयाग्रे शक्त्यभावे ततो
वाक्यार्थ बोधः कथमिति वाच्यम् । समभिव्याहारादेव तदुप-
पत्तेरिति चेन्नातिप्रसङ्गात् ।

तथाहि पदानां यच्च सामर्थ्यमवधारितं तद्बोधकत्वमेवावश्यमभ्युप-
गन्तव्यम् । अन्यथा घटपदात् पटबोधोऽपि स्यात् । ततश्चाशक्तपद-
समभिव्याहारात्कथं वाक्यार्थबोधः स्यात् । नच क्रियापदसमभिव्या-
हतेनाकांक्षादिमत्पदवृन्देन स्वस्वार्थं गृहितसंगतिकेन वाधकाभावा-
च्छान्दबोधोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्तत्पदश्रवणेन तत्तत्पदार्थापस्विता-
वयन्वयाग्रे शक्त्यभावेन पदानां समभिव्याहारात्कथं तद्बोधः स्यात् ।
तस्मात् समभिव्याहारादाकार्यबोधस्यासम्भवात्पदानामितरान्विते
पदार्थे शक्तिरवधार्यते इति सर्वैरवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । सा च
शक्तिर्जातावेव न व्यक्तौ व्यक्तौनामामन्यात् । कथं तर्हि पद-
श्रवणानन्तरं व्यक्तिबोधस्य तच्चाशक्तत्वादिति चेदाच्चेपास्तुचणया वा

सा च द्विधा केवललक्षणालक्षितलक्षणा चेति ।
केवला त्रिविधा, जहल्लक्षणा ऽजहल्लक्षणा जहदजह-
ल्लक्षणा चेति । शक्यार्थपरित्यागेन तत्संबन्धर्थान्तरे
प्रवृत्तिर्जहल्लक्षणा, यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य
तीरे लक्षणा शक्यार्थपरित्यागेन तत्संबन्धर्थान्तरे

व्यक्तिबोधः । अथवा जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरस्तु तथापि जातौ
ज्ञातोपयुज्यते । व्यक्तौ स्वरूपसती तज्ज्ञानं विना व्यक्तिधोविलम्बा-
भावादित्यलमतिविस्तरेण । एवं व्यवहाराच्छक्तिग्रहमुक्त्वान्यतोऽपि
शक्तिग्रहमाह एवमिति । तत्र सव्यतिमाह उक्तञ्चेति । इदानीं
लक्षणां निरूपयति लक्षणेति । शक्तिविषयः शक्यस्तेन सम्बन्धो
लक्ष्यमाणपदार्थस्य लक्षणा । यथा मण्डपं भोजयेत्यत्र मण्डपपदस्य
तन्निष्ठपुरुषे शक्यसम्बन्धो लक्षणा ॥ १४ ॥

तां विभजते सा चेति । शक्यसाक्षात्सम्बन्धः केवललक्षणेति^(१) ।
केवललक्षणाया लक्षणमभिप्रेत्य केवलां विभजते केवलेति ।
त्रैविध्यमेवाह जहल्लक्षणेति । जहल्लक्षणां लक्षयति शक्येति । अजह-
ल्लक्षणायामतिव्याप्तिवारणाय शक्यार्थपरित्यागेनेत्युक्तम् । तत्रोदा-
हरणमाह यथेति । अजहल्लक्षणां लक्षयति शक्यार्थपरित्यागेनेति ।
जहल्लक्षणायामतिव्याप्तिवारणाय शक्यार्थपरित्यागेनेति विशेषणम्^(२) ।
तत्रोदाहरणमाह यथेति । जहदजहल्लक्षणां निरूपयति शक्यैक-

(१) अ, केवललक्षणेति पाठो न ।

(२) त्यक्तमिति पाठः ।

प्रवृत्ति-रजहस्रक्षणा । यथा शोणोधावतीत्यत्र शोण-
पदस्य शोणगुणविशिष्टाश्चादिद्रव्येषु । शक्यैकदेशपरि-
त्यागेनैकदेशवृत्तिर्जहदजहस्रक्षणा । इयमेव भागलक्षणे-
त्युच्यते । यथासोऽयं देवदत्त इत्यत्र सोऽयमिति पदयोः
केवलदेवदत्तपिण्डे । यथा वा तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वं
पदयोरखण्डचैतन्ये लक्षणा ॥ १५ ॥

देशेति । तत्र लौकिकोदाहरणमाह यथेति । वैदिकमपि तदाह
यथेति^(१) । मायोपहितं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्यार्थः । सूक्ष्मसूक्ष्मादि-
शरीरोपहितचैतन्यं त्वं पदस्य वाच्यार्थः । ततश्च तत्पदवाच्यैकदेशो
माया तत्परित्यागेनैकदेशे चैतन्यवृत्तिस्तत्पदस्य । एवं त्वं पदस्य
वाच्यार्थेऽपि सूक्ष्मसूक्ष्मादिशरीरमेकदेशस्तत्परित्यागेनैकदेशे चैतन्ये
वृत्तिस्त्वं पदस्य जहदजहस्रक्षणेत्यर्थः ॥

ननु तत्त्वं पदयोरखण्डचैतन्ये लक्षणास्वीकारे एकेनैव पदेन
ब्रह्मवाचात्कारसम्भवात् पदान्तरवैयर्थ्यमिति चेन्नैव दोषः । पदस्य
स्मारकत्वेन पदान्तरं विना वाचात्काराजनकत्वात् । ततश्च प्रथमं
प्रत्येकं तत्त्वं-पदाभ्यां निर्विकल्पाखण्डचैतन्यस्मरणमुपपद्यते । ततः
पठसुदायात्मकवाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षानुभव उपपद्यते “ब्रह्मब्रह्मा-
स्मौ”ति अतो न पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादेतत् “तत्त्वमस्मा”दिवाक्ये
लक्षणास्वीकारो निरर्थकः । वाच्ययोरेवैक्यबोधसम्भवात् । नच

(१) न, यथावेति ।

विद्वद्भ्रमाक्रान्तयोस्तयोः कथमैक्यबोध इति वाच्यम् । विशेष-
 षांशयोर्विद्वद्भ्रमेनैक्यबोधासंभवेऽपि योग्यतया शक्त्युपस्थितयोर्विशे-
 षयोरैक्यबोधसम्भवात् । तथाहि, यथा अनित्यो घट इत्यत्र विशेष-
 षांशस्य घटत्वानित्यत्वान्वयासंभवेऽपि योग्यतया विशेष्यांश व्यक्ते-
 स्तदन्वयः । तथा प्रकृतेऽप्युपपद्यते । यत्रोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य वाक्या-
 र्थान्वयः स्यात्^(१) । विशेष्यस्य वाक्यार्थान्वययोग्यता नास्ति, तत्रैव स्त-
 न्नोपस्थित्यर्थं पदार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशे लक्षणापदस्य विशिष्ट-
 वाचकस्य यथा घटो नित्य इत्यत्र विशेष्यांशव्यक्तेर्नित्यत्वान्वयायोग्य-
 तया घटत्वस्य स्तन्नोपस्थित्यर्थम्, तस्मिन्विशिष्टवाचकघटपदस्य
 लक्षणा । ततश्च प्रकृते शक्त्युपस्थितयोर्विशेष्ययोर्योग्यतयैक्यबोधसम्भ-
 वात्तदलक्षणा । अन्यथा गेहे घटो घटमानय इत्यादावपि लक्षणाप्रसङ्ग
 इति । अत्रोच्यते येन रूपेण पदार्थापास्थितिस्तेन रूपेण पदार्थानां
 वाक्यार्थान्वयो वाच्यः । अन्यथातिप्रसङ्गात् । एवं विशिष्टरूपेणोप-
 स्थितयोस्तत्त्वं-पदार्थयोरत्यन्तविद्वद्भ्रमेन कथमभेदवाक्यार्थान्वयस्
 स्यात्, ततो निर्विकल्पकचिद्रूपेणोपस्थित्यर्थं तत्त्वं-पदार्थयोस्तत्त्वम-
 स्यादि वाक्येषु लक्षणाङ्गीकारः । न चानित्यो घट इत्यत्रापि लक्षणा
 स्यादिति वाच्यम् । तत्र विशिष्टव्यक्तेरनित्यत्वान्वये बाधकाभावात्तत्र
 विशिष्टैक्यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणविद्वद्भ्रमाच्च । गेहे घट इत्यादावपि
 घटादेर्विशिष्टवृत्तित्वे बाधकाभावाच्च लक्षणा तस्मान्निर्विकल्पक-
 चिद्रूपेण तत्त्वं-पदार्थयोरुपस्थित्यर्थं तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणाङ्गी-
 कारमितिदिक् ॥ १५ ॥

(१) अ. सादिति पाठो नास्ति ।

शक्यपरम्परासम्बन्धो लक्षितलक्षणा । यथा द्विरेफ-
पदस्य मधुकरे गौण्यपि लक्षितलक्षणैव । एवं व्युत्पन्नस्य
गृहीतसंगतिकवाक्याद्वाक्यार्थस्य प्रेमोत्पत्तौ । आकांक्षा-
योग्यता आसक्तिस्तात्पर्यज्ञानञ्चेति चत्वारि कारणानि ।
आकांक्षायोग्यते निरूपिते शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेना-

लक्षितलक्षणां निरूपयति शक्येति । तत्रोदाहरणमाह यथेति ।
द्विरेफपदस्य शक्यं रेफद्वयं तस्य भ्रमरपदेन सम्बन्धः । भ्रमरपदस्य
मधुकरेणसम्बन्धः । तथाच द्विरेफपदस्य मधुकरेण परंपरा सम्बन्धो
लक्षितलक्षणेत्यर्थः । सिंहोदेवदत्त इत्यत्र सिंहपदस्य देवदत्ते गौणी-
वृत्तिः सा लक्षितलक्षणायामन्तर्भूता । तथाहि सिंहपदस्य सिंह-
मृगः शक्यस्य क्रौर्येण सम्बन्धः क्रौर्यस्य देवदत्तेन सम्बन्धः । ततश्च
सिंहपदस्य लक्षणे देवदत्तेन शक्यपरंपरा सम्बन्धोवर्त्तत इति ।
गौण्यपि लक्षितलक्षणैवेत्याह गौण्यपीति । एवं सङ्गतिग्रहस्यान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणत्वमभिप्रेत्य शक्तिलक्षणा
भेदेन सङ्गतिं व्युत्पाद्य वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणान्तराण्यपि दर्शयति
एवमिति । यथा वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ सङ्गतिग्रहः कारणम् । एवं
व्युत्पन्नस्य गृहीतसङ्गतिकस्य गृहीतसङ्गतिकाद्वाक्यात्तदर्थप्रमोत्पत्तावा-
कांक्षादीन्यपि कारणानीति धोऽजना । नच वाक्यस्या-शक्तत्वाद्गृहीत-
सङ्गतिकवाक्यादित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, वाक्यस्याशक्तत्वेऽपि तस्य
पदसमुदायात्प्रकृतया पदानां शक्तत्वाद्गृहीतसङ्गतिकवाक्यादिति

व्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासक्तिरिति तात्पर्यम् । द्विविधं वक्तृतात्पर्यं शब्दतात्पर्यञ्चेति । पुरुषाभिप्रायो वक्तृतात्पर्यं तज्ज्ञानं वाक्यार्थज्ञानेन कारणं तदभावेऽपि अव्युत्पन्नस्य वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानदर्शनात् ॥ १६ ॥

वक्तुं युक्तमितिभावः । तर्हि तानि चत्वार्यांकांशादौ निरूपणीयान्तीत्याकांशायां द्वयं निरूपितमवशिष्टं द्वयं निरूप्यत इत्यभिप्रेत्याह आकांशेति । वाक्यलक्षणनिरूपणप्रस्तावे अन्वयानुपपत्तिराकांशावाक्यार्थवाधोपयोगितेति निरूपित इत्यर्थः । आसक्तिं लक्षयति शक्तीति । शक्तिलक्षणान्यतरत्वं नाम तदन्योन्यत्वं पदार्थोपस्थितिरासक्तिरित्युक्ते प्रमाणान्तरजन्यायाः पदार्थोपस्थितेरप्यासक्तिचप्रसङ्गस्तदारणाय पदजन्येति । लिङ्गविधया पदजन्यपदार्थोपस्थितेरासक्तिलक्षणाय शक्तीत्यादि शक्तिलक्षणे निरूपिते व्यवहितपदजन्यपदार्थोपस्थितेरासक्तिलक्षणाय व्यवधानेनेति । तात्पर्यज्ञानस्य वाक्यार्थप्रमां प्रतिकारणत्वमुपपादयितुं तात्पर्यं विभजते तात्पर्यमिति । तदर्थप्रतीतीक्योच्चरितत्वं वक्तृतात्पर्यमिति केचिदाहुः । तन्न मौनिस्लोकादौ तदभावादित्यभिप्रेत्य वक्तृतात्पर्यं व्युत्पादयति पुरुषेति । तज्ज्ञानस्य वाक्यार्थप्रमाप्रतिकारत्वं न सम्भवति व्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह तदिति । तज्ज्ञानं वाक्यार्थप्रमां प्रति कुतो न कारणमित्याशङ्क्याह तदभावेऽपीति । अव्युत्पन्नस्य वाक्यार्थज्ञानाभावेन तदिच्छायाः सुतरामसम्भवात् । तस्य तज्ज्ञानाभावेऽपि तद्वाक्याद्वाक्यार्थप्रमादर्शनात् तत्कारणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

तदितरप्रतीतिमात्रेच्छयानुचरितत्वे सति तदर्थ-
प्रतीतिजननयोग्यत्वं शब्दतात्पर्यम् । तच्च षड्विधैर्लिङ्गै-
र्निश्चीयते । वेदे लिङ्गानि तु दर्शितानि ।

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्ति च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय” ॥

इत्यस्यार्थः प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः आद्य-
न्तयोः प्रतिपादनमुपक्रमोपसंहारौ । यथा छान्दौ-
ग्यस्य षष्ठे “स देव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि”त्युपक्रमोपसंहारा-

शब्दतात्पर्यं निरूपयति तदिति । तस्मात्प्रकृतवाक्यार्था-
दितरोवाक्यार्थस्तत्प्रतीतिमात्रेच्छया अनुचरितत्वे सति तदर्थप्रतीति
जननयोग्यत्वं शब्दतात्पर्यमित्यर्थः । भोजनप्रकरणे सैन्धवमानये-
त्युक्ते सवणानयनप्रतीतिवदश्नानयनप्रतीतिरपि स्यात् तद्योग्यत्वस्य
विद्यमानत्वात्तद्वारणाय पूर्वदत्तं तथाप्युभयेच्छया सैन्धवमानयेत्युक्ते
वाक्येऽप्याग्निःस्यादत उक्तं मात्रेति । उभयेच्छया प्रयुक्तत्वेऽपि तदि-
तरप्रतीतिमात्रेच्छयानुचरितत्वस्य सत्त्वाच्चाग्निः । तर्हि तत्तात्पर्यं
केन प्रमाणेन निश्चीयत इत्याकांशायामाह तच्चेति । शब्दतात्पर्य-
मित्यर्थः । कानि तात्पर्यं लिङ्गानीत्याकांशार्थां लिङ्गानित्विति ।
सङ्गदशोकं पठत्युपक्रमेति श्लोकं व्याचष्ट अर्थार्थः । कौतावुपक्रमोप-
संहारावित्याकांशायामाह प्रकरणेति । उभयाकांशं प्रकरणम् ।
तत्प्रतिपाद्यस्य वस्तुन आदौ प्रतिपादनमुपक्रमः । अन्ते प्रतिपादनमुप-

वाच्यन्तयोः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनःपुनः प्रतिपादनम-
भ्यासः यथा तत्रैव “तत्त्वमसी”ति नवकृत्वोऽभ्यासः प्रक-
रणप्रतिपाद्यस्य मानन्तराविषयताऽपूर्वता यथा तत्रैवा-
द्वितीयवस्तुनो मानान्तराविषयता प्रकरणप्रतिपाद्यस्य
श्रूयमाणं तज्ज्ञानात्तत्प्राप्तिः^(१) प्रयोजनं फलम् । यथा
तत्रैवा“चार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य” इति अद्वितीयवस्तुज्ञानात्तत्प्राप्तिः
फलम् । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रशंसनमर्थवादः । यथा

संहारः । एतद्वयं तात्पर्यनिर्णायकमेकं लिङ्गमित्यर्थः । तदुभयमुदा-
हरति यथेति । हे सौम्य ? सोमवत्प्रियदर्शन ? इदं दृश्यमानं सर्वं अग्ने
सृष्टेः पूर्वं सदेवामीत् एकमेवाद्वितीयं तद्भिन्नं विजातीयं सजातीयं वा
किमपि नास्तीत्यर्थः । एवं छान्दोग्ये षष्ठे आदावद्वितीयवस्तुप्रतिपाद-
नमुपक्रमः । तथैतदद्वितीयवस्तु आत्मा यस्य तदेतदात्मा एतदात्मनो
भाव एतदात्म्यं इदं सर्वं दृश्यमानम् अद्वितीयवस्तुव्यतिरेकेण नास्ती-
त्यर्थः । एवमन्तेऽद्वितीयवस्तुप्रतिपादनमुपसंहार इत्यर्थः । आभ्यासं
निरूपयति प्रकरणेति । अभ्यासमुदाहरति यथेति । तत्रैव छान्दोग्ये
षष्ठे एव नवकृत्वो नववारं अपूर्वतां निरूपयति प्रकरणप्रतिपाद्येति
उदाहरति यथेति । श्रुत्यतिरिक्तमानं मानान्तरं तद्गोचरत्वम-
पूर्वत्वमित्यर्थः । फलं निरूपयति प्रकरणेति । तत्राप्युदाहरणमाह

(१) क. न. तत्प्राप्तिप्रयोजनमिति पाठः ।

तत्रैव येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञान-
मित्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनम् ॥ १७ ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य दृष्टान्तैः प्रतिपादनमुपपत्तिः । यथा
तत्रैव “यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन (विज्ञातेन^(१)) सर्वं
मृण्मयं विज्ञातं ‘भवति^(२)’ वाच्यारम्भणं विकारो नाम-
धेयम्^(३) मृत्तिकेत्येव सत्यमि”त्यादि वाक्यप्रतिपादित-

यथेति । आचार्यवन् गुरुमुखाच्छ्रुतवेदार्थः । वेदब्रह्मास्तीति साक्षा-
त्करोति तत्त्वमस्यादिवाक्यैरिति शेषः । तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतो
थावन्न विमोक्ष्ये प्रारम्भफलभोगेन वन्धात् मुच्यते । तावदेव चिरं
तावत्कालमवस्थानम् । अथ भोगेन प्रारम्भे क्षीणे सम्पत्त्ये ब्रह्म
सम्पद्यते परमात्मा भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अर्थवादं निरूपयति प्रकरणेति । उदाहरणं दर्शयति यथेति ।
“येन श्रुतेन ब्रह्मणाऽश्रुतं श्रुतं भवति तमादेशमप्राचः पृष्टवानसी”ति
पूर्वेण सम्बन्धः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । उपपत्तिमाह प्रकरणेति ।
लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । (?)तैर्दृष्टान्तैः
प्रकरणप्रतिपाद्यप्रतिपादनमुपपत्तिरिति योजना । उदाहरति यथेति ।
यथैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं घटशरावादिकं विज्ञातं
स्यात्, मृदात्मना नामधेयं^(४) विकारश्चेति दयं वाच्यारम्भणमनृतं

(१) च, न, विज्ञातेति पाठो न ।

(२) च, न, स्यादिति पाठः ।

(३) न, धेयमिति पाठः ।

(४) न, धेयमिति पाठः ।

मृदादिदृष्टान्तैरद्वितीयवस्तुप्रतिपादनम् । एवं षड्विध-
तात्पर्यलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्य-
निश्चयः । इदमेव श्रवणमित्युच्यते । श्रुतस्यार्थस्योपपत्ति-
भिश्चिन्तनं मननं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहीकरणं निदिध्यासनम् । तदुक्तम् ।

मृत्तिकेत्येव सत्यम् । अतो मृद्ज्ञानेन घटादिज्ञानं युक्तमित्यर्थः ।
एवं लिङ्गानि निरूप्य तैर्वेदान्तानाम्ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चयो भवतीत्युप-
संहरति एवमिति । ततः किमित्यत आह इदमिति । उपक्रमादि-
षड्विधलिङ्गैरद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यनिश्चयानुकूल-
व्यापाररूपं श्रवणमित्यर्थः । प्रसङ्गान्मननं निरूपयति श्रुतस्येति ।
निदिध्यासनं निरूपयति विजातीयेति । (१) अनात्मबुद्धिर्देतदर्शनञ्च
विजातीयप्रत्ययः । अहम्ब्रह्मास्मीति प्रत्ययात्तिर(२)कारेणेत्यर्थः । अत्र
श्रवणेन मामगता सम्भावना निवर्तते । मननेन मेयगतासम्भावना
निदिध्यासनेन विपरीतभावना अनन्तरं तत्त्वमस्यादिवाक्याद्ब्रह्मा-
परोक्षज्ञानं शोधिततत्त्वं पदार्थस्य ततोऽज्ञाननिवृत्तिः । एवं श्रव-
णादौनां ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारामोचे विनियोगः । एतच्चाद्ये व्युत्पा-
दयिष्यति । तत्र सम्प्रतिमाह तदुक्तमिति । शब्दानां वेदान्तानां
शक्तिविषयं निरूपणं शक्तितात्पर्यधारणानुकूलव्यापार इत्यर्थः ।

(१) अ, अनात्मव्यात्मबुद्धिरिति पाठः ।

(२) अ, तन्निरस्कारेति पाठः ।

“शब्दशक्तिविषयं निरूपणं युक्तितः श्रवणमुच्यते
बुधैर्वस्तुतत्त्वविषयं निरूपणं युक्तितो मननमित्युदीर्यते
चेतसस्तु चित्तिमात्रशेषता ध्यान मित्यभिवदन्ति
वैदिकाः । अन्तरङ्गमिदमित्यमीरितं तत्कुरुष्व परमात्म-
बुद्धये” इति । इदं श्रवणादित्रयं साधनसम्पन्नस्य

युक्तितो न्यायतो बुधैर्वेदान्तशास्त्रार्थरहस्यविद्भिर्वस्तुतत्त्वविषयं निरू-
पणमद्वितीयब्रह्मतत्त्वनिर्णयानुकूलव्यापार इत्यर्थः । युक्तित उपपत्तितः
सा व्याख्याता । चेतसः अन्तःकरणस्य चित्तिमात्रशेषता विजातीय-
प्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहिता वैदिकाः वेदान्तार्थ-
चिन्तकाः । द्वितीयश्लोकस्योत्तराङ्कं व्याचष्टे इदमिति । ज्ञानं प्रति
ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति तत्र प्रमाणमाह आत्मेति । आदिशब्देन
“तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाल्येन तिष्ठास्येत्पाण्डित्यञ्च वाल्यञ्च
निर्विद्याथ मुनिः तदिजिज्ञासस्व” इत्यादि श्रुतयो गृह्यन्ते ॥

मनु साधनसम्पन्नस्य संन्यासिनः श्रवणादित्रयं ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्ग-
साधनमित्युक्तम् । तत्र कानि साधनानि यैः सम्पन्नं श्रवणाद्यधि-
कारौ स्यात्तत्राह साधनानीति । “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण
आकाशवत्सर्वगतस्य नित्यः तद्यथेह कर्मचितो लोकः चौयत एव-
मेवामुच पुण्यचितो लोकः चौयते” ।

“अविनाशितु तदिद्धि येन सर्व-मिदं ततम् ।

विनाश-मय्यस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति” ॥

संन्यासिनो ज्ञानं प्रत्यतरङ्गसाधनम् “आत्मावारे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य” इत्यादि श्रुतेः । साधनानि
नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुच्चार्यफलभोगविरागः
शमादिषट्क सम्पत्तिमुमुक्षुत्वञ्चेत्येवं रूपाणि ॥ १८ ॥

“अन्तवन्त इमे देहानित्यस्योक्ताः शरौरिणः” ।

यत्कृतकं तदनित्यं यथा घट”

इत्यादि श्रुतिस्मृतिन्यायैरात्मा नित्यः । आत्मनोऽन्यदखिलं
ब्रह्मलोकान्तमनित्यं पुण्यकार्यत्वात् । नच “कर्मणा पितृलोको
विद्यया देवलोक” इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मलोकस्यविद्यासाध्यत्वावगमा-
त्पुण्यकार्यत्वानुपपत्तेः कथमनित्यत्वमिति वाच्यम् । “विद्ययादेव-
लोक” इत्यत्र विद्याशब्देनोपासनाया विवक्षितत्वात् तस्याः कर्तु-
मकर्तुमन्यथा कर्तुं शक्यत्वेन मानसक्रियारूपत्वाद् ब्रह्मलोकस्यापि
पुण्यकार्यत्वेनानित्यत्वोपपत्तेः, एतच्चास्माभिः प्रागेव विस्तरेण प्रति-
पादितं ततश्च आत्मनोऽन्यदखिलमनित्यं आत्मा नित्य इति विवे-
चनं नित्यानित्यवस्तुविवेकः ॥

ननु कश्चित् स्वयमेव श्रुतिस्मृत्यर्थं न्यायश्च कथमनुमन्वते
मास्त्विति चेत् तर्हि नित्यानित्यवस्तुविवेकः कथं स्यात्, किञ्च,
“अचय्यं इवै चातुर्मास्य याजिनः सुकृतम्भवतौ” ति श्रुत्या कर्मफल-
साध्यत्वावगमात् कथमात्मभिन्नस्यानित्यत्वनिश्चय इति नायं दोषो
मलिनचित्तस्य तदसम्भवेऽपि निष्कामतयाऽनुष्ठितमित्यनैमित्तिक-
प्रायश्चित्तोपासनेराराधिताराध्यपादश्रीकृष्णभगवद्गुणहीतस्यात्यन्त-

निर्मलस्वान्तस्य श्रुत्याद्यनुसन्धानेन नित्यानित्यवस्तुविवेकीपपत्तेः ।
 कर्मफलान्यत्ववचनस्य विध्यपेक्षिततया गुणार्थवादत्वान् । “तद्यथेह
 कर्मचितोलोकः शीयत” इत्यादिवचनस्य श्रवणविध्यपेक्षितत्वेन
 न्यायोपोदलितत्वेन च भूतार्थवादतया ततोवलवत्त्वाच्च । तत आत्म
 भिन्नस्यानित्यनिश्चोभवत्येव । अर्थवादस्त्रिविधः गुणवादोऽनुवादो
 भूतार्थवादश्चेति । तदुक्तम् ।

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्भ्रानादर्थवादस्त्रिधा मत” इति ।

“अचादित्यो यूपो भवति अग्निर्हिमस्य भेषजं यन्न दृःखेन
 सन्निभमि”त्यादिवाक्यानि यथाक्रममुदाहरणीयानि । तथाच विधेः
 फलापेक्षायामपि नित्यत्वानित्यत्वयोरौदासीन्याच्चातुर्मास्य फल-
 नित्यत्वे ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिविधौनामानर्थक्यप्रसङ्गात्तदच्यत्ववचनं
 गुणार्थवाद एव पूर्णार्थक्यत्वात् सर्वकामावाप्तिवचनवत् “तद्यथेह कर्म-
 चितोलोकः शीयत” इत्यादि वाक्यं तु श्रवणविध्यपेक्षितत्वान्माना-
 न्तराविरुद्धत्वात् ‘यत्कृतकं तदनित्य’मिति न्यायोपोदलितत्वादज्ञा-
 तार्थबोधकतया भूतार्थवादत्वात् स्वार्थं मानमेवानेन न्यायेन नित्या-
 नित्यवस्तुविवेके सम्यक् सम्यक् कर्मफलेष्वनित्यत्वदोषदर्शनेनेहामु-
 चार्थफलभोगविरागो भवति । स्वान्तपायसादाविवैहिकभोगसाधन
 सक्चन्दनवनितादिविषयेष्वमुचामृतादिविषयेषु चानित्यत्वदोषदर्श-
 नेनात्यन्तजिह्वासा सम्यद्यते अयमेवेहामुचार्थफलभोगविरागः । नच
 प्रथममेतादृश वैराग्यसिद्धौ ‘किं रंशति पादारभेण वैराग्यफलके-
 नेति वाच्यम् । एतद्वाच्यं तदारभोपपत्तेः । ततः शमदमोपरति-

“परीक्ष्यलोकान्कर्म्मचिन्तान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
न्नास्त्यक्षतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्स-
मित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा-
नमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” “शान्तोदान्त उपर-
तस्तितिस्तुस्समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मनं पश्येद्”-
त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

तितिचा श्रद्धा समाधानाति भवन्ति तान्यपे व्युत्पादयिष्यति ।
ततो मुमुक्षा एवं साधनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

अत्र विवेकादिमाधनचतुष्टयं समुचितमधिकारिविशेषणमित्या-
चार्याः । अन्ये तु मुमुक्षैवाधिकारिविशेषणं विवेकादिकं तु तस्मा-
धनत्वेन प्रणाद्याः । अन्यथा प्रसञ्जप्रतिषेधादिति वदन्ति ॥ १८ ॥

विवेकादीनामधिकारिविशेषणत्वे प्रमाणमाह परीक्ष्येति । कर्म्म-
चितान्कर्म्मसम्पादितान् लोकान् ब्रह्मलोकादौन् परीक्ष्यानित्यत्वेन
निश्चित्य ब्राह्मणो ब्रह्मजिज्ञासुर्निवेदं वैराग्यमायात् प्राप्नुयात् ।
किमिति यतः, अकृतो मोक्षः कृतेन कर्म्मणा नास्ति न सम्भवति ।
ततः किं कुर्यादित्यत आह तदिति । विरक्तः सर्वकर्म्माणि
नित्यादौनि मन्यस्य तद्विज्ञानार्थं मोक्षसाधनीभूतब्रह्मविज्ञानार्थं
गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्याणिरुपहारपाणिः श्रोत्रियं शास्त्रज्ञान-
वन्तं ब्रह्मनिष्ठं करामलकवदखण्डैकरसामन्दब्रह्मसाक्षात्कारवन्तमिति
मुण्डकश्रुतेरुच्यते । कठवल्लीवाक्यमप्युदाहरति कश्चिदिति ।

यथोक्तसाधनसम्पन्नस्य संन्यासाधिकारः । विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः संन्यासः । स च वैराग्य-हेतुकः ॥ २० ॥

धीरो विवेकी जडानृतदुःखाहङ्कारेभ्यः प्रातिलोभ्येन सच्चिदानन्द-तया अञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यङ् स चासावात्मा च प्रत्यगात्मा तं अनावृतं विषयेभ्यो व्यावृत्तं चक्षुर्यस्य स तथोक्तः । चक्षुरिति सर्वेन्द्रियाणामुपलक्षणम्, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । बृहदारण्यकवाक्य-मुदाहरति शान्त इति । आत्मनि मनसि आत्मान-मदयात्मानं पश्यत्यहम्ब्रह्मास्मौति साचात्करोति । आदिशब्देन “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियम्भवति” ।

“असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृत्ताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के च आत्महनो जनाः ॥”

उदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयम्भवति न^(१) त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य तस्य त्रयोऽवस्थास्त्रयः स्वप्ना” इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते ॥ १९ ॥

ततः किमित्यत आह यथोक्तेति । यथोक्तसाधनसम्पन्नस्य विवेकादिसाधनसम्पन्नस्य जिज्ञासोरिति शेषः । “एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रजजन्तौ”त्यादि श्रुतेः ।

ननु साधनसम्पन्नस्य जिज्ञासा नोपपद्यते कुत इति चेत् ब्रह्मा-

(१) न. तच्चे इति पाठः ।

ज्ञातं ज्ञातं वा नाद्यः, अज्ञाते जिज्ञासायोगात् । तस्याधर्मज्ञान-
साध्यत्वात् । न द्वितीयो ज्ञाने सुतरां तदयोगात् । नच तज्ज्ञान-
मापातस्वरूपमेवेति वाच्यम् । किमिदमापातत्वं सामान्यरूपत्वं वा
संशयरूपत्वं वा परोक्षरूपत्वं वा नाद्यः, निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि
सामान्यलक्षणापातताया असम्भवात् । न द्वितीयः, ब्रह्मणो मानान्तरा-
गम्यत्वेन वेदान्तगम्यत्वेन तज्ज्ञानस्य संशयत्वायोगात् । न द्वितीयः
नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षाज्ञानायोगात् । “यत् साक्षादपरो-
क्षाद्ब्रह्मे”ति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यापरोक्षत्वावगमात् । तस्मात्साधन-
सम्यक्त्वे जिज्ञासाऽनुपपन्नेति उच्यते, यद्यपि ब्रह्मणो मानान्तरा-
गोचरत्वात् स्वप्रकाशसाध्यभिन्नतया नित्यापरोक्षत्वाच्च । तस्मिन्वे-
दान्तवाक्यादपरोक्षमेव ज्ञानं जायते । तथापि तज्ज्ञानमापात-
रूपमेव । अथे संशयादिदर्शनात् तस्यापातत्वं नामाविचारितवाक्य-
जन्यत्वं संशयादिग्रस्तत्वं वा नतु संशयत्वं भासमानविरुद्ध-नामा-
कोटिजन्य ज्ञानस्यैव संशयत्वात् वाक्यजन्य-ज्ञानस्यैककोटिकत्वात् ।
निर्देश वेदान्तवाक्यजन्य-ज्ञानस्य संशयत्वायोगाच्च । अन्ये तु
क्वचिदेककोटिकज्ञानमप्यनवधारणात्मकम्, अन्यथाऽनभ्यासदशार्थां
ब्रह्मज्ञानानन्तरं प्रामाण्यसंशयाहितसंशयो न स्यात् । जज्ञानस्य
तस्य सतो निश्चयरूपत्वात् । न चैककोटिकज्ञानस्य संशयत्वे
निश्चयसंशयोः को भेद इति वाच्यम् । संशयविरोधिज्ञानस्यैव
निश्चयत्वात् । न चान्योऽन्याश्रयः । एकस्मिन् धर्मिणि साकार-
विरुद्धय-वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि ज्ञानत्वस्यै संशयत्वात् ।
एवञ्च वाक्यजन्यमपि ज्ञानमेककोटिकमपि अथे संशयादिदर्शनाद-

“यदहरेव-विरजे तदहरेव प्रव्रजेद्”त्यादि श्रुतेः ।
 “वैराग्यं परमेतस्य मोक्षस्य परमोऽवधिरिति स्मृतेश्च ।
 स च वैराग्यस्य^(१) तारतम्येन चतुर्विधः कुटीच^(२)कवह्ल-
 दकहंसपरमहंसभेदात् । वैराग्यं द्विविधम् । अपरम्पर-

नवधारणात्मकमेवेति वदन्ति । तथाच साधनसम्पन्नस्य जिज्ञासोः
 संन्यासाधिकार इति निरवद्यम् ।

मनु यथोक्तसाधनसम्पन्नस्य संन्यासाधिकार इत्युक्तम् । तत्र
 कोऽसौ संन्यास इत्याकाङ्क्षायां तं व्युत्पादयति विहितानामिति ।
 अविहित-निषिद्धत्यागिनां संन्यासित्वाभावादिहितानामित्युक्तम् ।
 आलस्यादिनाऽविहितत्यागिनां भ्रष्टानां संन्यासित्ववारणाय विधि-
 नेत्युक्तम् ॥ १० ॥

संन्यासस्य वैराग्य हेतुकत्वे प्रमाणमाह यदहरेवेति । यस्मिन्दिने
 वैराग्यं प्राप्नुयात् तदहस्तस्मिन्नेव दिने प्रव्रजेत् सर्वकर्मां संन्यासं
 क्षुर्यात् इति श्रुतेरुच्यते । मोक्षस्य संन्यासस्य । संन्यासं विभजते
 स चेति । वैराग्य^(३)तारतम्यमुपपादयितुं वैराग्यं विभजते वैराग्य-
 मिति । अपरवैराग्यं विभजते तत्रेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । यत-
 मानवैराग्यं निरूपयति । अस्मिन्निति । व्यतिरेकवैराग्यं निरूपयति

(१) क, ग, वैराग्यस् इति पाठः ।

(२) क, चरक इति पाठः ।

(३) म. तारतम्यमिति पाठो न ।

ञ्चेति । तथापरं चतुर्विधम् । यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रिय-
त्ववशीकारभेदात् । अस्मिन् संसारे इदं सारमिदम-
सारमिति सारासारविवेको यतमानवैराग्यम् । चित्त-
गतदोषाणां मध्ये एतावन्तः पक्वा एतावन्तोऽपक्वा इति
विविच्यापक्वदोषनिरोधे^(१) यत्नोव्यतिरेकवैराग्यम् । विष-
येष्टासत्त्वेऽपि मनसौ^(२)न्द्रियनिरोधावस्थानभेकेन्द्रियत्वं
^(३)वैराग्यम् । वशीकारवैराग्यमैहिकामुष्मिकविषयजि-
हासा । तदुक्तम्, “दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णास्य वशी-
कार^(४)-सञ्ज्ञावैराग्यमिति” । तत्रिविधम् । मन्दं तीव्रं
तीव्रतरञ्चेति । पुत्रदारादिवियोगे धिक् संसारमिति

चित्तेति । एकेन्द्रियत्ववैराग्यमाह विषयेति । चतुर्थमाह वशी-
कारेति । तत्र पतञ्जलिसूत्रं संवादयति तदुक्तमिति । ऐहिकाः
सूक्ष्मचन्दनवनितादयो दृष्ट-विषया आमुष्मिकाः अनुश्राविकास्तेषु
विगता दृष्ट्या यस्य स तथा तस्यैहिकामुष्मिकविषये जिहासा-
युक्तस्येत्यर्थः । तादृशस्य वशीकारनामकं वैराग्यमभवतीति शेषः ।
अर्थाद्यतमानादित्रयं सूचितं द्रष्टव्यं तदपि विभजते तदिति ।

(१) म, निरोध यत्न इति पाठः ।

(२) म, मनसेन्द्रिय इति पाठः ।

(३) म, च, (ल)मिति पाठो न ।

(४) क, वशीकारसञ्ज्ञामिति पाठः ।

बुद्ध्या विषयजिह्वासा मन्दवैराग्यम् । अस्मिन् जन्मनि
पुत्रदारादि मास्त्विति स्थिरबुद्ध्या विषयजिह्वासा तीव्रम् ।
पुनरावृत्तिसहितब्रह्मलोकादि पर्यन्तं मास्त्विति स्थिर-
बुद्ध्या विषयजिह्वासा तीव्रतरम् । तत्र मन्दवैराग्ये
संन्यासाधिकार एव नास्ति ॥ २१ ॥

“यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।

तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेदि”ति ॥

स्मरणात् । तीव्रवैराग्ये सति याचाद्यशक्तौ कुटी^(१)-
चकाधिकारः । तच्छक्तौ बहूदक-संन्यासाधिकारः ।

मन्दवैराग्यस्वरूपं दर्शयति पुत्रेति । तीव्रवैराग्यं निरूपयति
अस्मिन्निति । तीव्रतरं निरूपयति पुनरावृत्तीति । न चेदं
वैराग्यतारतम्यं कुतोऽवगम्यते इति वाच्यम् । परवैराग्ये मृदुमध्य-
तीव्रभेदेन तारतम्यावगमात् । अपरे खानुभवानुरोधेन तदुपपादित-
मिति भावः । कस्मिन्वैराग्ये सति को वा संन्यासः कर्तव्य इत्या-
काङ्क्षायां तद्वक्तुं मन्दवैराग्ये सति संन्यासानधिकारमाह तत्र
मन्देति ॥ २१ ॥

तत्र गमकमाह यदेति । याचाद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रतरविरक्तस्य
संन्यासइयमाह तीव्रेति । तीव्रतरविरक्तस्य हंससंन्यासाधिकारमाह

(१) क. कुटीचराधिकार इति ।

तौव्रतरवैराग्ये सति हंससंन्यासाधिकारः । एते त्रयः
संन्यासाः । एतेषामाचाराश्च स्मृतौ प्रसिद्धाः । तौव्रतर-
वैराग्ये मुमुक्षोः परमहंस-संन्यासाधिकारः । स च
परमहंसो द्विविधः । विविदिषा-संन्यासोविद्वत्संन्यास-
श्चेति । साधनसम्पन्नेन तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य क्रियमाणः
संन्यासोविविदिषा-संन्यासः । “एतमेव प्रवाजिनोलोक-

तौव्रतरेति । तर्हि ते संन्यासानिरूपणीया स्तेषामाचाराश्च वक्तव्या
इति तत्राह एत इति । मुमुक्षोः परमहंससंन्यासाधिकारमाह
तौव्रतरेति । परमहंस-संन्यासं विभजते स चेति । विविदिषा
संन्यासस्य लक्षणमाह साधनेति । तत्र प्रमाणमाह एतमेवेति ।
लोको द्विविधः । आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति । तत्रानात्मलोकः
श्रुत्या त्रिविधः प्रतिपादितः । “अथ त्रयो वावल्लोका मनुष्यलोक”
इति श्रुतिः । आत्मलोकोऽपि श्रुत्या प्रतिपादितः । .

“अथ यो ह वास्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एतमविदितो
न भुनक्ति यथा ह वेदेन^(१) तूक्तोऽन्यदा कर्मकृतं यदि ह वाप्यन्
एवं विद्महत् पुण्यं कर्म करोति तद्भास्यं ततः क्षीयत एवात्मानमेव
लोकमुपासीत् स च आत्मानमेव लोकमुपास्ते किं प्रजया करिष्यामी
येषां नोऽयमात्माऽयंलोक” इत्याद्याश्रुतयः । ततश्च एतमिति सर्व-
नाम्नः प्रकृतिपरामर्शित्वात् “स वा एष महानज आत्मा” इत्यात्मनः
प्रकृतत्वादिहापि लोकमिति लोकशब्देनात्मलोको विवक्षित इति

(१) न, वेदो ननूक्त इति पाठः ।

मिच्छन्तः प्रव्रजन्तौ”त्यादि श्रुतिस्तत्र (१)मानम् । स च द्विविधः जन्मापादकः कर्मत्यागात्मकः । “प्रैषोच्चारण-पूर्वकं दण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चे”ति “न कर्मणा न प्रजया न धनेन न त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु”रित्यादि श्रुतिराद्ये मानम् ॥ २२ ॥

गम्यते । एवञ्च लोच्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या लोकमात्मानं(२) भवमिच्छन्तः प्रव्राजिनो विरक्ताः प्रव्रजन्ति संन्यासं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्रापूर्वत्वासं-न्यासं कुर्युरिति विधिर्द्रष्टव्यः । “उपांशुयाजमन्तरा यजती”त्यत्र यथा तद्वत् तदुक्तम्, “विधिर्वाधारणवदि”ति । विविदिषा संन्यासं विभजते स चेति । जन्मापादक(३) कर्मकाम्यं फलाभिसन्धिकृतं नित्यादि कर्म तस्य त्यागः काम्यकर्मणां स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः । नित्यादीनां फलाभिसन्धित्यागमात्रं विवक्षितं न स्वरूपेणान्यथा-वान्तरभेदो न स्यादिति भावः । तत्र प्रथमं विविदिषा संन्यासे प्रमाणमाह नेति । कर्मणा काम्येन फलाभिसन्धिकृतनित्यादिना वा कर्मणाऽमृतत्वं नाप्नुयुरेवं सर्वत्र योजनीयं प्रजया पुत्रेण धनेन हिरण्यादिना, एके विरक्तास्त्यागेन यथोक्त-जन्मापादक-कर्मत्यागा-त्मकसंन्यासेनामृतत्वं मोक्षसाधनं ब्रह्मसाक्षात्कारमानशुः प्राप्नुयु-रित्युत्तरार्थः ॥ २२ ॥

(१) च, य, प्रमाद्यमिति पाठः ।

(२) म, मात्मानुभवमिति पाठः ।

(३) म, जन्मापादकमिति पाठः ।

विरक्तस्य गृहस्थादेः प्रबलनिमित्तवशेन संन्यासप्रति-
 बन्धे आद्ये संन्यासेऽधिकारः । अथ स्त्रीणामप्यधिकारः ।
 जनकादीनां मैत्रेयी-प्रभृतीनां तत्त्वविदां श्रुतिस्मृति-
 पुराणेतिहासेषूपलम्भात् । द्वितीये तु “दण्डमाच्छादनं
 कौपीनं परिगृह्येच्छेषं विसृजेदिति संसारमेव निःसारं
 दृष्ट्वा सारदिदृक्षया प्रव्रजन्त्य-कृतोद्वाहाः परं वैराग्य-
 माश्रिता” इत्यादि वचनानि प्रमाणानि । गृहस्थाश्र-
 मादौ कृतश्रवणादिभिरुत्पन्नसाक्षात्कारेण गृहस्थादिना

कस्य तत्राधिकार इत्याकाङ्गयामाह विरक्तस्येति । संन्यास-
 प्रतिबन्धे दण्डधारणाद्याश्रमरूपसंन्यासप्रतिबन्धे जन्मापादक कर्म-
 त्यागात्मकसंन्यासे स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्त इत्याह अत्रेति । तत्र
 गमकमाह जनकादीनामिति । आदिशब्देनाजातशत्रु-याज्ञवल्क्य-
 कहोलप्रभृतयो गृह्यन्ते । मैत्रेयी प्रभृतीनामिति । नच स्त्रीणा-
 मुपनयनाभावात् वेदाध्ययनानर्हतया कथञ्चिज्ज्ञानाधिकारस्तस्य
 महावाक्यजन्यत्वादिति वाच्यम् । अतीतानेकजन्मसु कृतपरीपाकवशेन
 नितान्तनिर्मलस्वान्तानां मनुष्याणां पुराणश्रवणादिना तत्त्वज्ञा-
 नोत्पत्तौ बाधकाभावात् । चैवर्णिकानामेव वेदान्त-श्रवणादिना
 ज्ञानोत्पत्तिः । एतदभिप्राया श्रुतिरपि “यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भवि-
 यन्तो मनुष्या मन्यन्त” इति । अत एवेतिहासपुराणेषु विदुरा-
 दीनां तत्त्वज्ञानं श्रूयते । किमु वक्तव्यं ब्राह्मणीनां मैत्रेयादीनां

विद्वि^(१)त्तचित्तस्य चित्तविश्रान्ति-लक्षणां जीवन्मुक्तिमु-
द्दिश्य क्रियमाणः संन्यासोविद्वत्संन्यासः । तच्चैतमेव
विदित्वामुनिर्भवति । “अथ योगिनां परमहंसानामि”-
त्यादि परमहंसोपनिषत् ।

तच्चज्ञानाऽधिकारे चैवर्णिक स्त्रीणां ज्ञानमात्रोपयोगी^(२) श्रुत्यभ्यासेन
विरोध इति केचित्तदाह श्रुतिस्मृतीति । द्वितीय विविदिषा
संन्यासे प्रमाणमाह द्वितीय इति ।

“यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहादनादा यदहरेव
विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् प्रवृत्तिलक्षणोयोगोज्ञानं संन्यासलक्षणं
तस्मान्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् त्यज धर्ममधर्मञ्च उभे
सत्यानृते त्यज उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज कर्मणा
बध्यते, जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः
पारदर्शिनः”

इत्यादि-वचनान्यादिशब्देन गृह्यन्ते । विद्वत्संन्यासमुपपादयति
गृहस्वाश्रमादाविति । उत्पन्नो ब्रह्मसाक्षात्कारो यस्य स तथा
तेनेति यावत् । आदि शब्देन ब्रह्मचारि वानप्रस्थौ गृह्यन्ते ।
चित्तविश्रान्तिर्नाम विच्छेपोपशमः । विद्वत्संन्यासे प्रमाणमाह तचेति ।

(१) क. विच्छेपित इति पाठः ।

(२) ग, (ब्रूति) ब्रह्म पाठः ।

“यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदैव^(१)दण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजे”दि-
त्यादि श्रुतिस्मृतिवचनानि प्रमाणानीति । तच्चाद्यसंन्यासो
जन्मान्तरौये^(२)ऽपि ज्ञाने उपकरोति ॥ २३ ॥

एतं परमात्मानं विदित्वा ब्रह्मास्मौति साक्षात्कृत्य मुनिर्मननग्रीसो
भवतीत्यर्थः । तच्च मननग्रीसत्वमसति कर्त्तव्यान्तरे सम्भवतीति
संन्यासो विधीयते । तस्य जीवन्मुक्तिरेव फलं तत्त्वज्ञानस्य सम्पत्तत्वा-
दितिभावः । आदिशब्देन “एतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैष-
णायाश्च विसृष्टायाश्च शोकैषणायाश्च उत्थायाश्च भिक्षाचर्यै-
श्चरन्ति, न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति
परमहंसः” ।

“कंधा-कौपीनवासास्तु दण्डधृग्ध्यानतत्परः ।

एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नैतन्मुक्तस्य लक्षणम्” ॥

इत्यादि-वचनानि गृह्यन्ते ।

ननु विविदिषा-संध्यासस्तत्त्वज्ञानहेतुरित्युक्तं तदयुक्तम् । याज्ञ-
वल्क्यजनकप्रभृतीनां तत्त्वज्ञानोपलम्भादित्याशङ्क्याह तत्रेति । तयो-
र्मध्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

(१) च, न, तदैकदण्डमिति पाठः ।

(२) क, जन्म नरोशोऽपौति पाठः ।

जनकादीनां तत्त्वज्ञानोपलम्भाच्छ्रुत्यादिषु । “यथा-
तुरःस्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेदि”त्यातुर-संन्यास-
विधानाच्च । आतुरेऽपि विरक्तस्यैवाधिकारात् । न

जन्मान्तरीय-संन्यासस्य ज्ञानोपकारित्वे गमकमाह जनकादी-
नामिति वृहदारण्यकश्रुत्यादिष्वित्यर्थः । गमकान्तरमाह यदीति ।
“यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेदिति” वैराग्यहेतुकं संन्यासं
साङ्गकर्त्तव्यत्वेन विधाय दशाविशेषे यथातुरः स्यान्मनसा वाचा वा
संन्यसेदिति पूर्वविहितं वैराग्यहेतुकं संन्यासमनूद्येतराङ्गव्यावृत्तये
विकल्पेन वाङ्मनसरूपसाधनद्वयं विधीयते “मनसा वाचा वा संन्यसे-
दिति” तदानीं मुमूर्षोः श्रवणाद्यसम्भवेन तत्त्वज्ञानासम्भवात् । स च
संन्यासी जन्मान्तरे ज्ञाने^(१) उपकरोतीत्यङ्गीकर्त्तव्यमन्यथा संन्यासस्य
वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ।

नन्विदं ब्रह्मलोकसाधनं संन्यासान्तरमस्तु नच तत्र प्रमाणा-
भावः । “संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति” स्मृतेः सत्त्वात् । तथाच न
वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह आतुरेऽपीति । तथाच “संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थान-
मिति” स्मृतिः । तस्यैव नान्तरीयकफलं प्रतिपादयति । अथवा
सार्त्तसंन्यासस्य तत्फलमस्तु प्रकृतस्य वैराग्यहेतुकस्य संन्यासस्य
ज्ञानैकफलत्वादिति भावः । विपक्षे दण्डमाहान्यथेति । तत्र सम्प्रति-
माह तदुक्तमिति । एवं संन्यासं सप्रपञ्चं निरूप्य साधनसम्पन्नस्य

(१) न, ज्ञानमुपकरोतीति पाठः ।

संन्यासान्तरम् । अन्यथा प्रकरणविरोधप्रसङ्गात् ।
तदुक्तम् ।

“जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासीत्संन्यासपूर्वक-

संन्यासिनः श्रवणादिकं तत्त्वज्ञानहेतुः । (१) तस्यैवान्वयव्यतिरेकानु-
विधानादित्युपसंहरति तदेवमिति । यस्मात्कारणात्साधनचतुष्टय-
संपन्नस्य जिज्ञासोः श्रवणादिकं तत्त्वज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनं तत्
तस्मात्कारणादित्यर्थः । नच “तत्त्वज्ञानोद्देशेन श्रोतव्य” इत्यादिना
श्रवणादिविधिः किं नस्यादिति वाच्यम् । विधेरप्राप्तविषयत्वात् ।
यद्यपि साक्षात्कारं प्रति श्रवणादीनां कारणत्वं मानान्तरेणाप्राप्तं
तथापि षड्भादि-स्वरसाक्षात्कारं प्रति गान्धर्वशास्त्राभ्यासस्य कार-
णतापहकाले श्रवणत्वेन दुर्ज्ञेय-वस्तु साक्षात्कारत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां
सामान्याकारेण कार्यकारणभावस्य निश्चितत्वात् । ब्रह्मणोऽप्यति-
सूक्ष्मतया दुर्ज्ञेयत्वात् तस्मात्साक्षात्कारं प्रत्यपि श्रवणादीनामन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां कारणत्वं प्राप्तमेवेति न तत्र विधिरिति भावः ।

ननु “श्रोतव्य” इत्यादित्यप्रत्ययानां का गतिरित्याशङ्क्याह
अर्हार्थ इति । नियमादुष्टसाध्यस्य परमापूर्वस्यासम्भवेन नियमविध्य-
सम्भवादर्हार्थं श्रोतव्य इत्यादित्यप्रत्ययो युक्त इति वाचस्पतिमिश्रा-
णामाशयः । मतान्तरमाह आचार्यास्त्विति ।

(१) ग, तथेव इति पाठः

मिदं श्रवणादि^(१)कञ्च विद्यामवाप्स्यति जनः सकलोऽपि
यद्य तत्राश्रमादिषु वसन्न निवारयाम” इति । तदेवं

“आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते” ॥

इति श्लोकोक्तलक्षणाः पञ्चपादिकाचार्यमतानुसारिणो विवर्णा-
चार्य-प्रभृतय आचार्या इत्युच्यन्ते । एवं वक्ष्यमाणरीत्या एवं
शब्दार्थमाह यथेति । साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य जिज्ञासोः कृतसंन्या-
सस्येत्यर्थः ।

“यथा तुषनिवृत्तिमुद्दिश्य ब्रौहीनवदन्तौ”त्यवघातो विधीयते एवं
द्रष्टव्य इति । ब्रह्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिधा-
सितव्यः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाह्येन तिष्ठान्तेपाण्डित्यं
बाह्यं च निर्विद्याय मुनिस्त तदिजिज्ञासस्ते”त्यादि वाक्यैः (१) साङ्गोपाङ्गैः
श्रवणं नामाङ्गी विधीयते । यत्साक्षात् फलसाधनत्वेन श्रुतं तदङ्गी
शेषी प्रधानमिति चोच्यते तत्सन्निधौ फलं विना यत्कर्त्तव्यत्वेन
श्रुतं तदङ्गं शेषः सहकारीत्यभिधीयते । “यथा दशपूर्णमासाभां
स्वर्गकामो यजेते”ति दर्शपूर्णमासग्न्यादयः षट् यागाः साक्षात्फल-
साधनत्वेन विहितास्त एवाङ्गिनस्तत्प्रकरणे “ब्रौहीन्प्रोचति समिधो
यजती”त्यादिना प्रोचणादयः समिदादयश्च साक्षात्स्वर्गफलमन्तरेण

(१) क. श्रवणादिकाद्येति पाठः ।

(२) ग. साङ्गं श्रवणं नाम इति पाठः ।

पूर्वाक्ताधिकारिणः श्रवणादीनां तत्त्वज्ञानकारणत्वम-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते 'अर्हार्थे श्रोतव्यः' इत्यादि

कर्तव्यत्वेन विहितान्यङ्गानि "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति"
न्यायात् तानि चाङ्गानि द्विविधानि स्वरूपोपकारीणि फलोपकारीणि
चेति । तत्र प्रोक्षणादयः स्वरूपोपकारिणस्त-एव सन्निपत्योपकारिण
इत्युच्यन्ते । प्रयाजादयस्तु चेत्यलोपकारिण श्राद्धोपकारिण इति
भाष्यन्ते । एवं प्रकृतेऽपि वेदान्तश्रवणं प्रमाण-विचारात्मकतया
साक्षाद्ब्रह्मसाक्षात्कारफलसाधनत्वेन^(१) विहितत्वाद्गौ विवेकादि-
गुरुपसदनां तानि तत्सन्निधौ विहितानि स्वरूपाकार्यङ्गानि ज्ञाना-
तिरिक्त-फलाश्रवणात्मननादिफलोपकार्यङ्गं फलं विना तत्सन्निधौ
विहितत्वात् । तथा च मनन-निदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां
श्रवणं नामाङ्गी विधीयते श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यातितव्य इति ।

नच तद्विषये श्रूयमाणा लिङ्गादयोऽनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठी-
भवन्तीत्यादीनां भाष्यकृता निराकृतत्वात्कथं श्रवणविधिरिति
वाच्यम्, ज्ञानविधिरेव तत्र निराकृतः नतु श्रवणादिविधिस्तत्र
प्रवृत्त्यभाव प्रसङ्गात् ।

नच फलेच्छया तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । दैतात्मविचारे
पुराणादि विचारे च प्रवृत्तिप्रसङ्गेनादैतविचारे वेदान्तविचारे च
नियमेन सुमुक्तोः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । तस्माच्छ्रवणादिविधि-

(१) ग. साधनविहितत्वात् इति पठः ।

तद्व्यप्रत्यय” इति वाचस्पतिमिश्राः । आचार्यास्त्वेवं वर्णयन्ति, “यथोक्ताधिकारिणो द्रष्टव्यः श्रोतव्य” इत्यादि

रपेक्षितः । तदुक्तम् भगवता सूत्रकारेण “सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण द्वितीयं तद्वतोविध्यादिवदिति” ।

नच सहकारिध्यानविधिरेव तत्र स्वीकृतः न श्रवणादिविधिरिति वाच्यम् । प्रधानविध्यभावे सहकारिविध्ययोगात् । तस्माच्छ्रवणाविधेयमेव । पुरुषप्रवर्तको विधिः । स च द्विविधः अभिधानविधिरभिधेयविधिश्चेति । लिङ्गादिघटितं वाक्यमभिधानविधिः । स चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्नियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र कर्मस्वरूपबोधकोविधिरुत्पत्तिविधिः स यथा “अग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजेते”त्यादिः । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-समाख्यानामन्यतमसहायेनाङ्गताबोधकोविधिर्नियोगविधिः । स यथा “दध्ना जुहोति पशुना यजेते”त्यादिः । उत्पन्नस्य कर्मणः फलसम्बन्धबोधकोविधिरधिकारविधिः । स यथा “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेते”त्यादिः । साङ्गे कर्मणि अनुष्ठापकोविधिः प्रयोगविधिः स यथा “पौर्णमास्यां यजेत अनावसायां यजेते”त्यादिः । एवं प्रकृतेऽपि तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादि उत्पत्तिविधिर्मन्त्रस्य इत्यादिविनियोगविधिस्तद्विज्ञासस्वेत्यधिकारविधिः । तथाहि सत्प्रत्यय वाच्यथा इच्छायाः प्रकृत्यर्थं ज्ञानस्य च कर्तुमशक्यतया सत्प्रत्ययेना-

वाक्यैर्दर्शनमुद्दिश्य मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोप-
कार्यज्ञाभ्यां सह अवयवं नामाङ्गी विधीयते ॥ २४ ॥

तस्य च दृष्टफलत्वान्ना पूर्वविधिः अप्राप्तार्थविधाय-
को चापूर्वविधिः किन्तु नियमविधि वा परिसंख्याविधि

मूर्तितं विचारं सच्चयित्वा प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानं च सच्चयित्वा-
ऽद्वितीय-ब्रह्मज्ञानाय तत्कर्तव्यता विधीयते । ब्रह्मसाक्षात्कारकामो
वेदान्त अवयवं कुर्यादिति । अतोयमधिकारविधिः साधनचतुष्टय
सम्बन्धोऽधिकारौ जिज्ञासुस्मृत्यामी साङ्गवेदान्तअवयवं कुर्यादिति
प्रयोगविधिः कल्पः कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमविधेयविधिरय-
मेव सिद्ध्यर्थः । नतु भावनाविनिधोगोवा प्रमाणाभावादिति
भावः ॥ २४ ॥

मनु श्रोतव्य इत्यादि वाक्ये अवयव^(१)विधिरित्युक्तं किमयं त्रीही-
प्रोचतीति प्रोक्षणविधिवत् अवयवविधिरपूर्वविधिराज्ञेसिद्धीही
न वहन्तीत्यवघातविधिवन्नियमविधिरयवा “इमाममृभण्यग्रना
मृतस्ये’ त्यस्याभिधानी माधत्ते इति गर्दभरग्रना यदण-व्यावृत्ति-
विधिवत्परिसंख्याविधिर्वानाद्यः । अवयवस्य दृष्टफलकत्वेन तदयोगात् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अवयवस्य तत्त्वज्ञानसाधनत्वावगमेन दृष्टफलत्वम् ।
अप्राप्तार्थ-बोधकस्यैवापूर्वविधित्वेन अवयवदेहात्वाभावात् । न

(१) न अवयवं विधीयत इति पाठः ।

र्वा । यज्ञप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरकोविधिर्नियमविधिः 'यथा-
ब्रीहौनवहन्थादित्यवघातविधिः । उभयप्राप्तावितर-

द्वितीयः । अवघातनियमादृष्टसाध्यपरमापूर्ववच्छ्रवणनियमादृष्ट-
साध्यस्याभावात् । न च ज्ञानमेव तत्साध्यमस्त्विति वाच्यम् । अन्यत्र
तथादृष्टत्वात् । न द्वितीयः उपनिषदेकगम्यतया ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानं
प्रत्युभयप्राप्त्यभावात् । भावे वा प्रत्यवायाभाव-प्रसङ्गात् । नहि पञ्च
नखभक्षणाभावे प्रत्यवायो हि श्रूयते श्रूयते च प्रकृते प्रत्यवायः ।
“अरुन्मुखान्पतीन् शास्तावृकेभ्यः प्रायच्छमिति” मास्तु अवणादौ
विधिरिति चेत्तर्हि तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । तस्मात् कोऽयमत्र-
विधिर्विवक्षित इत्यग्राह्य प्राप्तत्वेनापूर्वविध्यसम्भवं वदन्नियमादिक
माह तस्येति । अवणादेरित्यर्थः । दृष्टेति । अन्यत्र-व्यतिरेकसिद्ध
फलत्वादित्यर्थः । तथाप्यपूर्वविधिः कुतो न सम्भवतीत्याशङ्क्य
तल्लक्षणसहितत्वाभावादिति तदसम्भवसम्भवं वक्तुमपूर्वविधेरर्षण-
माह अप्राप्तेति । मानान्तरेणाप्राप्तस्यार्थस्य विधायकः कर्त्तव्यत्वेन
बोधकोऽपूर्वविधिः कर्त्तव्यत्वबोधकोविधिरपूर्वविधिरित्युक्ते निय-
माद्विधावतिव्याप्तिरत उक्तं मानान्तराप्राप्तेति । तर्हि कोऽसौ-
विधिर्विवक्षित इति पृच्छति किन्त्विति । उत्तरमाह नियमेति ।
नियमविधेरर्षणमाह पचेति । तुष-निवृत्तिं प्रति एकस्मिन्
पचेऽवघातः प्राप्त एकस्मिन् पचे नखविदक्षणादिः । यदा
नखविदक्षणादिः प्राप्तस्तदाऽवघातो न प्राप्तस्ततश्च तुषनिवृत्तिं
प्रतिपञ्च प्राप्तस्यावघातादेरप्राप्तांशं पूरयति ब्रीहौनवहन्तीति वाक्यं

व्यावृत्तिबोध^(१)कोविधिः परिसङ्ख्याविधिः “यद्येमाम-
युभयन्त्र-शनामृतस्येत्यश्वाभिधानी-मादत्ते” इति गर्दभ-
रशनाग्रहणव्यावृत्तिविधिः । एवं प्रकृतेऽपि जिज्ञासु-

अवघातेनैव तुषनिवृत्तिः सन्पादनौयेति । तच्चार्यामखविदसनादि-
व्यावृत्तिः अप्राप्तान्ग्रपूरकोविधिर्नियमविधिरित्युक्ते अपूर्वविधावति-
व्याप्तिस्तद्धारणायोक्तं पञ्चप्राप्तेति । तत्रोदाहरणमाह यथेति । परि-
सङ्ख्याविधेरुच्यमाणमाह उभयेति । यथा “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या”
इत्यत्र रागतः पञ्चनखा-पञ्चनखभक्षणयोर्द्वययोः प्राप्तौ अपञ्चनख-
भक्षणव्यावृत्तिं बोधयति “पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्या” इति वाक्यं नतु
पञ्चनखभक्षणं कर्तव्यत्वेन बोधयति तस्य रागतः प्राप्तत्वादितर-
व्यावृत्तिबोधकोविधिः परिसङ्ख्याविधिरित्युक्ते “न कस्यञ्च भक्षयेदि”-
त्यादिनिषेधवाक्येऽतिव्याप्तिरतस्तद्धारणायोक्तमुभयप्राप्ताविति वैदि-
कोदाहरणमाह यथेति । अत्र मन्त्रसिद्धेन गर्दभरशनाऽश्वरशना-
यो^(२)र्ग्रहणप्राप्तावश्वाभिधानीमादत्तइति गर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्ति-
विधीयते न त्वश्वरशनाग्रहणं विधीयते । तस्य मन्त्रसिद्धप्राप्तत्वादतः
परिसङ्ख्याविधिः । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं भट्टपादैः ।

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते” ॥

(१) न, व्यावृत्तिकोविधिरितिः पाठः ।

(२) न, क, कश्चोरिति पाठाधिसः ।

वेदान्तश्रवणमेव कुर्यादिति नियमविधिः । वेदान्त-
श्रवणव्यतिरिक्तं न कुर्यादिति परिसंस्थाविधिर्वा ॥ २५ ॥

नचस्त्वेवमन्यत्र प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याह एवमिति ।
एवमुक्तरीत्या प्रकृते व्यवहारभूमौ । ननु पक्षे साधनद्वयप्राप्तौ
पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरकोविधिर्नियमविधिरित्युक्तत्वाद्ब्रह्मणोमानान्त-
रागोचरत्वेन शास्त्रैकगम्यतया तज्ज्ञानं प्रति वेदान्तव्यतिरिक्तसाध-
नान्तराप्राप्तेः कथं नियमविधिः श्रवणादौ । नच ब्रह्मज्ञानं प्रति पक्षे
पुराणादिश्रवणस्य साधनतया प्राप्तौ नियमोयुक्त इति वाच्यम् ।
अध्यात्मपुराणस्य वेदान्तमूलतया तच्छ्रवणस्य साधनान्तरत्वाभावात् ।
नच पक्षे रागिगीतादिश्रवणस्य साधनत्वप्राप्तौ नियमोयुक्त इति
वाच्यम् । तस्य वचनान्तरेण वारितत्वात् । नच दैतशास्त्रश्रवणस्य
पक्षे साधनत्वप्राप्तौ स युक्त इति वाच्यम् । तस्य विरुद्धत्वेनाद्वितीय
ब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वायोगात् । “यतो वाचोनिवर्त्तन्ते यन्मनसा
न मनुते” इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणो वेदान्तव्यतिरिक्तवाङ्मनसयोर-
विषयत्वेन तज्ज्ञानं प्रति प्रत्यक्षादीनां साधनत्वाप्राप्तेः अतएव न
परिसंस्थाविधिस्तस्मान्नियमः परिसंस्थावेति विकल्पाश्रयणमनुप-
पन्नमिति मैवम् । वेदान्तश्रवणवद्भाग्या पुराणादिश्रवणस्यापि
ब्रह्मज्ञानं प्रति स्वातन्त्र्येण साधनत्वप्राप्तौ श्रवणादौ नियमविधि-
रभ्युपगम्यते । नचापूर्वविधिरेवास्तु किमनेन क्लेशेनेति वाच्यम् ।
श्रवणादौ^(१) दृष्टफलत्वेन तदसम्भवस्योक्तत्वात् । नचन्यचनियमादृष्टस्य

(१) न, नचवाहेरिति पाठः ।

तदुक्तम्

“नियमः परिसङ्ख्या वा विध्यर्थो हि^(१) भवेद्यतः ।
अनात्मादर्शनेनैव परमात्मनमुपासमहे” ॥

परमापूर्वोपयोगदर्शनात् प्रकृते तदभावात् तस्य कुचोपयोग इति
श्रुतु तत्त्वज्ञाने तस्योपयोगः । नच परमाणपरतन्त्रस्य कथमदृष्ट-
साध्यत्वमिति वाच्यम् । साक्षात् तदभावेऽपि प्रतिबन्धकनिवृत्ति-
द्वारा तदुपपत्तेः । किञ्चात्यल्पमिदमुच्यते सर्वादृष्टसाध्यत्वाद्ब्रह्म-
साक्षात्कारस्य । नच तत्र प्रमाणाभावः “तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रमेन” “कषाये
कर्मभिः पक्वे ततोज्ञानं प्रवर्त्तत” इत्यादि श्रुतिसृत्योः सत्त्वात् ।
तस्माच्चिज्ञासु-वेदान्तश्रवणमेव कुर्यादिति नियमविधिरिति निर-
वधम् । अत एव जिज्ञासु-वेदान्तश्रवणव्यतिरिक्तं न कुर्यादिति
परिसङ्ख्याविधिरपि सम्भवति । नच नियमपरिसङ्ख्याविधोः को
विशेष उभयचेतरव्यावृत्तेरविशेषादिति वाच्यम् । नियमविधावितर-
व्यावृत्तिरार्थिकी परिसङ्ख्याविधौ विधेयेति विशेषः ॥ १५ ॥

उक्तार्थं सम्यति माह तदुक्तमिति । अनात्मादर्शनेनानात्मदर्शनं
व्यावृत्त्याहंब्रह्मास्मीति परमात्मानमुपासमहे ध्यायाम इत्यर्थः ।
वस्तुतस्तु श्रवणादौ नियमविधिरेव परिसङ्ख्याविधिर्वैत्यभ्युपगमवा-
दत^(२) इतरथाऽकरणे प्रत्यवायश्रवणविरोधप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ।

(१) न, ऽस्येति पाठः । च, ऽनेति पाठः ।

(२) माह इति पा० ।

इति तच्च अवणं संन्यासिनां नित्यम् ।

“नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्त अवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यासौ पतत्येव न संशयः” ॥

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् “आसुप्तेरामृतेः कालं
नयेद्देदान्तचिन्तये”ति स्मृत्या “यावज्जीवमग्निहोषं

ननु अवणं विधीयत इत्युक्तं तत्किं काम्यमुत नित्यम् अहो-
नेमित्तिकं प्रायश्चित्तं वा । नाद्यः “स्वर्गकामो यजेते”ति वद्विध्युद्देशे
फलाश्रवणात् । नच रात्रिसचन्यायेन तत्कल्पमिति वाच्यम् ।
गृहस्थादीनां ब्रह्मज्ञानकामनाया असम्भवात्, प्रत्युत ब्रह्मज्ञानादु-
द्देशदर्शनात् । अतएव रागिगीतमपि श्लोकमुदाहरति ।

“अपि वृन्दावने शून्ये शृगासत्वं च दृच्छति ।

ननु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम”! इति ॥ किञ्च,
“वेदानिमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदि”त्यादिश्रुत्या
साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य जिज्ञासोः साध्यासिनः श्रवणादिकर्तव्यताव-
गमेन गृहस्थादीनां तत्रानधिकारात् । अस्तु तर्हि साध्यासिनामे-
तत्काम्यमिति चेन्न । श्रवणादिरहितस्य साध्यासिनः प्रत्यवायाभाव-
प्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः “अरुन् मुखान् यतीन् प्राणावृत्तेभ्यः प्रायच्छं”
“नित्यं कर्म परित्यज्ये”त्यादि श्रुति-स्मृति-विरोधप्रसङ्गात् । तस्मान्न
श्रवणादिकाम्यम् । न द्वितीयः अग्निहोषादिवच्छ्रुत्या जीवनं
निमित्तौक्त्याविधानात् । न तृतीयः, गृहदाहादिवन्निमित्ता
श्रवणात् । न चरमः पापनिवृत्तिमुद्दिष्ट्याविधानात् । “तरति ब्रह्म-

श्रुत्यादि"त्यादि श्रुत्या जीवनं निमित्तौक्त्याग्निहोषा-
दिविधानवद् जीवनं निमित्तौक्त्य अवणादिविधानात्

“त्वं पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।

श्रुत्याभिधीयते यस्मात्तत्त्यागौ पतितो भवेत् ॥

कारकस्य करणेन तत्क्षणात्, भिक्षुरेव पतितो यथा
भवेत् । व्यञ्जकस्य परिवर्जनादसौ, सद्य एव पतितो न

इत्यां योऽग्नेधेन यजते उपचैनमेवं वेदे"त्यादिवत् तस्या-अवणात् ।
तस्मात्प्रवणादिविधानमुपपन्नमित्याशङ्क्य तस्य नित्यत्वकाम्यत्वयोः
सम्भवाद्विधिरुपपद्यते इत्यभिप्रेत्याह तच्चेति । यथा चतुर्षामाग्रमा-
णामुपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः काम्यत्वेऽपि गृहस्थाग्रमं प्राप्तश्चाकरष-
प्रत्यवायप्रवणात् जीवनं निमित्तौक्त्य विधानाच्च अग्निहोष-
सोमयागसन्ध्यावन्दनादिनित्यं, एवं स्त्रीकृतसंन्यासाग्रमस्य परमहंसस्य
विविदिषोरपि अवणादिनित्यं “अदन् मुखान् धर्तृन् ग्राह्या वृक्षेभ्यः
प्रायच्छं” “अवणाद्यापि वड्ढभिर्यो न शब्धः” “नित्यं कर्म परित्यज्य
वेदान्तप्रवणं विने"त्यादि श्रुतिसूत्रेषु . संन्यासिनां अवणाद्यकरषे
प्रत्यवायप्रवणात्, “आसुप्ते"रित्यादि सूत्रेषु जीवनं निमित्तौक्त्य
विधानाच्च अवणादिनित्यम् । न“आसुप्तेरामृतेः काशं नयेद्देदान्त-
चिन्तये"त्यादि सूत्रावेव जीवनं निमित्तौक्त्य अवणं विधीयते न
श्रुताविति वाच्यम् । तद्वत्त्वेन तथापि तत्कल्पनासम्भवात् । न केवलं
प्रत्यवायप्रवणजीवननिमित्तविधिवत्साभ्यामस्माभिरेव अवणनित्यत्व-
सम्भुपगम्यते किन्त्वचार्यैरङ्गीकृतं अवणादिरहितस्य पातित्याभि-

संशयः” ॥ इति वार्त्तिकाचार्यसंक्षेपशारीरकाचार्याभ
 श्रवणादिरहितस्य संन्यासिनः पातित्याभिधाना
 गृहस्थादीनां श्रवणादिकाम्यम् ॥ २६ ॥

धानादित्याह त्वं-पदार्थेति । “तत्त्वमसी”त्यत्र त्वं पदस्य योऽ
 वाच्यार्थः अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यं तद्विवेकायान्तःकरणपरित्यागे
 तदेकदेशलक्ष्यार्थप्रत्यक् चैतन्यज्ञानायेत्यर्थः । सर्वकर्मणां नित्यादीनां
 विहितानां “मेतमेवे”त्यादिश्रुत्या तत्त्यागी श्रवणादित्यागी व्यञ्जक-
 स्येति श्रवणादेरित्यर्थः । असौ संन्यासी । ननु विवरणाचार्यतत्त्वदीप-
 नाचार्याभ्यां श्रवणविधेः काम्यत्वमुक्तं कः पुनरस्य प्रसङ्ग इत्यादि
 समाधानावसरे तत्कथमुपपद्यते इत्याशङ्क्य तस्य गृहस्थादिविषय-
 त्वात्तत्काम्यत्वमुपपत्तिरित्याह गृहस्थादीनामिति ।

ननु गृहस्थादीनां साधनचतुष्टयसम्पत्त्यभावाद्ब्रह्मजिज्ञासा
 सम्भवतीत्युक्तं सत्यमुक्तम्, अत्यन्तवह्निर्मुखानामसम्भवेऽपि केषाञ्चि-
 परमेश्वरानुगृहितानां फलासक्तिरहितकर्मानुष्ठायिनां साधनसम्पत्-
 त्वाद्ब्रह्मजिज्ञासा सम्भवत्येव । निमित्तान्तरप्रतिबन्धेन संन्यासाश्रमस्वीका-
 राभावेऽपि श्रवणादौ प्रवृत्तिरूपपद्यते । तेषां श्रवणविधिः काम्यो-
 ऽन्यथागृहस्थाश्रमादावुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां जीवन्मुक्तिमुद्दि-
 विदत्संन्यासविधानं कथं स्यात् । नच विदत्संन्यास एव नास्तीति
 वक्तुं शक्यं प्रमाणवत्त्वेन विविदिषाविदत्संन्यासयोर्निरूपितत्वात्
 किञ्च विविदिषासंन्यासे जिज्ञासुरधिकारी उत्पन्नसाक्षात्कारोवि-
 दत्संन्यासे । यथा विविदिषा संन्यासस्य तत्त्वज्ञानं फलं तथा विदत्सं-

“दिने दिने तु वेदान्त-श्रवणाद्भक्तिसंयुक्तात् ।
गुरुशुश्रुषया लब्धात् कृच्छ्राशीति फलं लभेत्” ॥
इति फलश्रवणात् । अन्ये तु वेदान्तश्रवणे साधन-
चतुष्टयसम्पन्नस्यैवाधिकारात् गृहस्थादेः श्रवणाधिकार
एव नास्ति; श्रुतिषु याज्ञवल्क्यजनकप्रभृतीनां तत्त्वज्ञान-
प्रतिपादकोपाख्यानस्य ब्रह्मात्मनि तात्पर्यात्स्थार्ये

संन्यासस्य जीवन्मुक्तिः । यथा तत्त्वज्ञानसाधनं श्रवणादिविदिषा-
संन्यासिनानुष्ठेयः तथा जीवन्मुक्तिसाधनं वासनाद्यभ्यासः ।
विद्वत्संन्यासिनेत्यधिकारिफलानुष्ठेयानां भेदात् विविदिषाविद्वत्सं-
न्यासयोर्महान् भेदोऽस्त्येव । नच जीवन्मुक्तिरेव नास्ति प्रमाणा-
भावादिति वाच्यम् । खानुभवश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां सत्तात्
पुनश्चोत्तरत्र व्युत्पादयिष्यति । उक्तञ्च,

“जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीते-द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीतेः ।
द्वैतच्छायारक्षणायास्तिलेशोऽस्मिन्नर्थे खानुभूतिः प्रमाणमिति” ।

तस्माद्गृह्यात्प्रमादावुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारिणां विद्वत्संन्यासविधा-
नानुरोधेन गृहस्थादीनामेव श्रवणविधिः काम्य इति विवरणाचार्य-
तत्त्वदीपनाचार्ययोस्तात्पर्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

गृहस्थादीनां श्रवणविधेः काम्यत्वे गमकमाह दिने दिन इति ।
ननु विवरणाचार्यैस्तृतीयवर्षके सन्न्यासस्य श्रवणाङ्गत्वमभिधीयते,
तथाच वार्त्तिकाचार्यैरपि ।

तात्पर्यमेवनास्तीत्याहुः । तदसत् याज्ञवल्क्यप्रभृतीनां
 गृहस्थस्य तुलाधारस्य च ज्ञानित्वस्मरणात् परवै^(१)राग्यं
 गुणवैतृष्यम् गुणेषु जिहासेति यावत् । तदुक्तम्
 “तत्परं पुरुषस्थातेर्गुणवैतृष्यमि”ति तच्चासम्प्रघात
 समाधेरन्तरङ्गसाधनम् । उक्तञ्च “तीव्रसंवेगानामासन्नः
 समाधिसाध” इति असममतिप्रसङ्गेन ॥ २७ ॥

“त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ।

जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं चयन्तेष्वधिकारिता ॥

सर्वकर्मपरित्यागात् सन्न्यक्ता-शेषसाधनात् ।

श्रुत्युक्तपरिभ्राट् स्यादैकात्म्य-ज्ञानजन्मनः” ॥

इत्यादिभिः । तच्च भाष्यकारैरपि “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती”त्यत्र

“संन्यासिनामेव ब्रह्मनिष्ठायामधिकार” इति श्रुत्यापि अतः ।

“सर्गस्य कर्माणि सर्वाद्यात्मावबोधतः ।

द्वित्वाऽविघां धियैवेयात् तद्विष्णोः परमं पदम्” ॥

“वेदानिमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छे”दित्याद्यथा
 ततश्च गृहस्थादीनां श्रवणाधिकार एव नास्ति । तस्माद् गृहस्था-
 दीनां श्रवणादिकात्म्यं संन्यासिनां नित्यमित्यसङ्गतमिति चेत्तर्हि
 संन्यासिनामेव श्रवणादिनित्यं काव्यञ्च भवतु । यथा गृहस्थस्याग्नि-
 शोषादिनित्यं काव्यञ्च भवति तद्वत्पूर्वोक्तयुक्तैव श्रवणादीनां नित्यत्वं

(१) अ, परं वैराग्यमि पा० ।

एवं कर्मवाक्यानामप्युपक्रमाद्भिस्तात्पर्यनिर्णयः
प्रकरणादिना लौकिकवाक्यानां तात्पर्यनिर्णयः । एता-
दुक्तात्पर्यानुपपत्तिः पूर्वोक्तलक्षणावीजं नत्वन्वयानुप-
पत्तिः । तस्या “यष्टीः प्रवेशये”त्यादावसम्भवात् ।
“गङ्गायां घोष” इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेः सम्भवात् ।
न केवलं लक्षणा पदमात्रवृत्तिः किन्तु वाक्यवृत्तिरपि
“गङ्गायां नद्यां घोष” इत्यादौ पदसमुदायात्मक-

काम्यत्वञ्च तथाच न विवरणविरोधः । नापि वार्त्तिकाचार्यादि-
वचनविरोध इत्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह अन्येत्यिति । वैराग्यतारतम्येन
संन्यासभेदनिरूपणप्रसङ्गात् । अवणादिविधिं सप्रपञ्चं निरूप्य क्रमप्राप्तं
परं वैराग्यं निरूपयति परवैराग्य^(१)मिति । उक्तार्थे पतञ्जलिसूत्रं
संवादयति तदुक्तमिति । प्रासङ्गिकं परिसमापयत्यहमिति ॥ २७ ॥

उक्तन्यायमन्यथाप्यतिदिशति एवमिति । ननुपक्रमादिभिर्वेद-
वाक्यानां तात्पर्यनिर्णयेऽपि लौकिकवाक्यानां कुतः तात्पर्यनिर्णय
इत्यत्राह प्रकरणादिनेति । लिङ्गादिकमादिशब्दार्थः । एवं तात्पर्यं
सप्रपञ्चं निरूप्य प्रसङ्गात् पूर्वोक्तलक्षणाया वीजं दर्शयति एता-
दुक्तेति ।

नन्वन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजमस्तु “गङ्गायां घोष” इत्यत्र
तथास्तथात्वेन दृष्टत्वादित्याशङ्क्याह नत्विति । प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतु-

(१) न, परं वैराग्यमिति पा० ।

वाक्यस्य तीरे लक्षणास्वीकारात् । अत एवार्थवाद-
वाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणा । अन्यथा पदान्तरवैयर्थ्यं
स्यात् । अत एव प्राशस्त्यपदार्थप्रत्यापकत्वेनार्थवाद-
वाक्यानां पदस्थानीयतया पदैकवाक्यत्वम् । स्थार्थे
तात्पर्यवतां “समिधो यजति” “दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामो यजेते”त्यादि वाक्यानामुपकार्योपकारकाकां-
क्षायामेकवाक्यत्वं वाक्यैकवाक्यत्वम् ॥ २८ ॥

माह तस्या इति । यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणावीजं तर्हि ‘यष्टीः प्रवे-
शये’त्यत्र यष्टीनां प्रवेशान्वययोग्यतायां^(१) तदनुपत्तेरभावेन लक्षणा
न स्यादतो न सा लक्षणा वीजमिति भावः । नन्वत्र तात्पर्या-
नुपपत्तिर्लक्षणावीजमस्तु अन्यत्रान्वयानुपपत्तिः । न चाननुगमः
अनुगतालाभे तस्याप्याश्रयणीयत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्यानुपपत्तेः सर्व-
चानुगतत्वेन लक्षणावीजमङ्गीकर्तव्यमित्याह गङ्गायामिति । आदि-
शब्देन ‘शोणोधावती’त्यादि गृह्यते एवं लक्षणावीजं निरूप्य
लक्षणापदमात्रवृत्तिस्तस्य शक्तत्वादिति नैयायिकास्ताम्बिराकर्तुंमाह
न केवलमिति ।

ननु वाक्यस्याशक्तत्वात्कथं वाक्य^(२)वृत्तिर्लक्षणा स्याच्छक्यसम्बन्धस्यैव
लक्षणात्वात् . उच्यते यथाशक्तिज्ञाप्यः पदार्थस्तथा वाक्यार्थोऽपीति

(१) न, योग्यतवेति पाठः ।

(२) न, वाक्यवृत्तिरिति पाठः ।

एवं चावान्तरवाक्यार्थज्ञानमपि महावाक्यार्थज्ञाने
कारणम् । तथान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । एवं यथोक्त-
सहकारिसम्पन्नं वाक्यं परोक्षापरोक्षभेदेन द्विधा

लक्षणावाक्यवृत्तिरपि भवत्येव पदानामितरान्विते पदार्थे साम-
र्थ्यावधारणादन्वयांशे समुदाय शक्यभावेऽपि प्रातिखिकशक्तेः सत्त्वा-
दाक्यस्यापि शक्यसम्बन्धसम्भवाल्लक्षणोपपद्यते क तर्हि वाक्ये लक्षणा-
स्त्रीकार इत्यत आह गभिरायामिति । नच नदीपदमेव लक्ष-
कङ्गभीरपदं तात्पर्य्याहकमित्युपपत्तेः वाक्ये लक्षणाङ्गीकरणं मुधेति
वाच्यम् । प्रकरणादिना तात्पर्य्यग्रहसम्भवेन पदान्तरवैयर्थ्यादाक्ये
लक्षणाङ्गीकरणमर्थवदिति भावः । तत्रोपोदलकमाह अत एवेति ।
यतो वाक्ये लक्षणा स्त्रीकृता अत एवार्थस्तावकवाक्यं अर्थवादः स्तवः
स्तुतिः सा च गुणिनि गुणसंकीर्तनं प्राशस्य इति स्तुतावित्यर्थः ।
विपचे दण्डमाहान्यथेति । एवञ्चार्थवादवाक्यानां प्राशस्ये लक्षणा-
स्त्रीकारे पदैकवाक्यत्वं सिद्धमित्याह अत एवेति । केषां तर्हि
वाक्यैक्यवाक्यता इत्याकाङ्गयामाह स्वार्थेति । उपकार्य्याऽङ्गी
उपकारकमङ्गम् । तदुक्तम्,—

“स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामैक्यवाक्यत्वं मिथः संहत्य जायत” इति ॥१८॥

नन्वस्तु वाक्यैक्यवाक्यत्वं ततः किमित्यत आह एवञ्चेति । नच
तत्र प्रमाणाभाव इत्याह तथेति । परमप्रकृतमुपसंहरति एवमिति ।
शक्तिग्रह आकाङ्क्षाज्ञानं योग्यताज्ञानं आसत्तिस्तात्पर्य्यज्ञानमवान्तर-

प्रमामुत्पादयति । तत्र परोक्षार्थप्रतिपादकवाक्यं परोक्ष-
प्रमोत्पादकं यथा “स्वर्गकामी यजेत्” “स देव सीम्ये-
दमग्रं आसीत्” “दशमीऽस्तौ”त्यादिवाक्यं परोक्षत्वनाम

वाक्यार्थज्ञानश्चेत्येते यथोक्तसहकारिणस्तैः सम्यग्मित्यर्थः । वाक्यं
परोक्षापरोक्षभेदेन द्विविधां प्रामामुत्पादयति इत्युक्तं तदसङ्गतम-
दर्शनादित्याशङ्क्य तदुपपादयति तत्रेति । परोक्षार्थस्य धर्माधर्म्योः
प्रतिपादकं किमिदं परोक्षत्वमर्थस्येत्याशङ्क्याह परोक्षत्वं नामेति ।
विषयस्थानावृत्तसंविन्नादात्म्याभावः परोक्षत्वमित्युक्ते धर्माधर्म्योः
परोक्षत्वं न स्यादत उक्तं योग्येति । धर्माधर्म्योः संविन्नादात्म्य-
सत्त्वेऽप्ययोग्यत्वात् परोक्षत्वमित्यर्थः । योग्येति विशेषणव्यावर्त्यमाह
धर्म्येति । परोक्षार्थविषयत्वं प्रमायाः परोक्षत्वं विषयचैतन्यभिन्नत्वं
वा द्रष्टव्यं किं तर्ह्यपरोक्षप्रमोत्पादकमित्याशङ्क्याह अपरोक्षेति ।
अपरोक्षत्वमर्थस्य निर्वक्ति अपरोक्षत्वं नामेति । नच धर्माधर्म्यो-
रनावृत्तसंविन्नादात्म्यादपरोक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथैरयोग्यत्वा-
दन्ते एवापि योग्यस्य विषयस्थानावृत्तसंविन्नादात्म्यमिति विशेष-
णौघम् ।

ननु (१)शब्दादीर्णा घटादीर्णा च जडत्वात्कर्ममनावृत्तसंविन्ना-
दात्म्यज्ञेतापेक्षनयोक्षादात्म्यायोग्यत्वात् । किञ्च भवतीं मते संवि-
दोऽद्वितौघत्वे नानावृत्तत्वे क्लृप्तस्य प्रपञ्चस्य तत्कार्यत्वेन तादात्म्य-
सम्भवेन सर्वदा प्रत्यक्षत्वापत्तिः । अपि च संविन्नादात्म्यं प्रत्यक्षत्व-

(१) न, शब्दानामामिति पाठः ।

अनादृतसंवितादात्म्याभावौयोग्यस्य विषयस्य धर्मा-
धर्मायोग्यत्वात् प्रत्यक्षत्वम्, अपरोक्षार्थप्रतिपादकं
वाक्यम् अपरोक्षप्रमोत्पादकं यथा “दशमस्त्वमसीति

मित्येवास्तु तस्याः स्मृतौ नित्यापरोक्षत्वेन विषयभानसम्भवाद्नादृ-
तेति विशेषणं व्यर्थम्; आदृतस्य संविदन्तरस्थाप्रसिद्धत्वात् संविदादृ-
तत्वाभ्युपगमे जगदान्ध्यप्रसङ्गात्तर्हीताव^(१)देवास्त्विति चेन्न । उक्त-
दोषानपायात् । तस्मादिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं विषयस्यापरोक्षत्वं
तद्विषयत्वं परोक्षत्वमिति । अत्र ब्रूमः, अनादृत्ता^(२)दात्म्यमेव विषय-
स्यापरोक्षत्वमभ्युपगन्तव्यम्, न त्विन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वमिन्द्रियजन्य-
त्वस्य ज्ञाने अन्यतावच्छेदकयद्मन्तरेण तदुपहृत्वात् । नच साक्षात्त्वमेव
सदवच्छेदकमिति वाच्यम् । तस्यानिर्वचनात् । न चेन्द्रियजन्यज्ञानत्वं
तदिति वाच्यम् । आत्माश्रयापत्तेः इन्द्रियस्यातीन्द्रियत्वेन तद्दृष्टि-
साक्षात्त्वस्यापि तथात्वेन साक्षात्करोमौत्यनुभवाविषयत्वप्रसङ्गाच्च ।
नच ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं तदिति वाच्यम् । मनः करणकानुमिति-
पक्षे तत्रातिव्याप्तेः । नच तस्य निराकरणत्वात्क्रोदोष इति वाच्यम् ।
परामर्शस्य व्यापाराभावेनानुमितिकरणत्वायोगात् । द्वितीयज्ञानस्य
नष्टत्वेन तदयोगात् व्याप्तिज्ञानस्य विगकक्षितस्यैव्यभिचारैरेवं
तदयोगाच्च । अतः परिशेषादनुमितेः मनः करणकत्वस्यावश्यकत्वात्सं-
वातिव्याप्तिर्विशेषोपायिता । कथं तर्हि सिद्धान्ते व्याप्तिज्ञानस्यानु-

(१) न, अनादृतदेवास्त्विति पाठः ।

(२) न, अनादृतसंवितादात्म्यमिति पाठः ।

तत्त्वमसी"त्यादिवाक्यम्, अपरोक्षत्वं नाम अनावृत-
संवितादात्म्यम् ॥ २६ ॥

मितिकरणत्वं विशकलितस्थले व्यभिचारान्तस्मादिशकलितस्थले पक्ष-
वृत्तिहेतौ तदुभयवैशेष्यभानादनुमितिर्भवतीत्यत्र मानाभावात् सर्वत्र-
व्याप्तिज्ञानमेवानुमितिकरणमन्यथाभिद्वान्तविरोधप्रसङ्गात् । ततश्च
कुत्रातिव्याप्तिरिति चेत्सत्यं तच्चसाक्षात्कारेण अवणादीनां व्यापार-
वत्त्वेन करणतयाऽव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वाद्दतो न ज्ञानाकरण^(१)कज्ञानत्वं
साक्षात्त्वं, नापि साक्षात्त्वं जातिः । अविद्यातिरिक्तजडजातेर्निरस्तत्वात् ।
किञ्चेत्शरज्ञानस्य भवन्मतेऽप्रत्यक्षत्वापत्तेश्च । तस्येन्द्रियजन्यज्ञानाविषय-
त्वाद्दौश्वरस्य शरीरेन्द्रियादेरनङ्गीकारादन्यथा "न तस्य कार्यं कार-
णञ्च विद्यते" इति श्रुतिविरोधप्रसङ्गादस्मदादौन्द्रियस्य तत्रासाम-
र्थ्यान्तस्मादिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वमपरोक्षत्वं तद्विभक्तत्वं परोक्षत्वमिति
यदुक्तं तन्मनोरथमात्रं । किं तर्ह्यपरोक्षत्वं विषयस्येति चेदुक्तमेव
गृहाण स्वरूपेण संविदैक्यात् । तस्या नित्यापरोक्षत्वेऽथौपाधिकभेदा-
भ्युपगमेन कार्यबलादन्तःकरणोपहित-चैतन्यमनावृतं घटाद्य-
धिष्ठानचैतन्यमावृतमिति गम्यते । घटादिष्वनवभाससंशयविष-
य्यासदर्शनादन्तःकरणोपहिते तदभावात् । एवञ्च सर्वदा न
सर्वप्रत्यक्षतापत्तिः । तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु विषयावरणनि-
वृत्तिसम्भवादिषयचैतन्यप्रमादसाक्षिणामेकोपाध्यवच्छेदेनैक्यादन्तः-
करणादिवद्घटादिकमपि साक्षिण्यध्यस्तमेवेति ; घटादेरनावृतसंवि-

(१) म, ज्ञानाकरणकमिति पाठः ।

अनावृतसंवित्साक्षिचैतन्यम् । अन्तःकरणोपहित-
चैतन्यं साक्षी । तस्यावृतत्वे सति जगदान्व्यप्रसङ्गः ।

त्तादात्म्यात्प्रत्यक्षत्वं तत्तदाकारवृत्तिविरहदशायां तु तदभावाच्च
प्रत्यक्षत्वम् ।

नन्वेवं सति परोक्षस्थलेऽपि तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु वज्रादे-
रपि प्रत्यक्षत्वापत्तिः । न तत्रेन्द्रियसन्निकर्षाभावादिन्द्रियद्वारा बहि-
र्निर्गतान्तःकरणस्य विषयसम्बन्धेन तदाकारवृत्त्या तन्निष्ठावरण-
निवृत्त्याविषयप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन परोक्षस्थले सन्निकर्षाभावेन मनसो
वहिरस्वतन्त्रतया बहिर्गमनाभावेन विषयासम्बन्धात् तत्तदाकार-
वृत्तिदशायां न वज्रादेःप्रत्यक्षत्वापत्तिः । कथं पुनर्वज्रादेर्भानमिति,
शृणु; अन्तःकरणोपहितचैतन्यस्य वज्राद्यधिष्ठानचैतन्यस्य च वास्तवै-
क्यास्त्रिङ्गज्ञानादिना तत्तदाकारवृत्त्याऽसत्त्वापादकमौख्याज्ञाननिवृत्त्या
वह्निरस्तीति परोक्षतया वज्रादेर्भानं, नापरोक्षतया अत एव
वह्निरस्तीत्यनुभवो न त्वयमिति । एतेन संविदःस्वभावैक्यादपरोक्षत्वेन
तत्तादात्म्यमेव तत्प्रयोजकमस्तु अनावृतेति विशेषणं व्यर्थमिति
प्रत्युक्तम् । औपाधिकभेदप्रतिपादनेन तदर्थवत्त्वस्योक्तत्वाज्जडयो-
र्वास्तवावास्तवयोस्तादात्म्यासम्भवेऽप्यवास्तवस्य वास्तवेन तादृशतादात्म्ये
बाधकाभावात्तस्माद्योग्यस्य विषयस्थानावृतसंवित्तादात्म्यमपरोक्षत्व-
मिति निरवयम् ॥ २८ ॥

केयमनावृतसंविदित्याकाङ्क्षायामाह अनावृतेति । कोऽयं
साक्षीत्याकाङ्क्षायामाह अन्तःकरणेति । “स च नित्यो न हि द्रष्टु-

तत्रादात्म्यं नाम तद्विद्वत्त्वे सति तदभिन्नसंज्ञाकत्वम् ।
 तथा च “दशमस्त्वमसी”त्यत्र दशमस्य त्वंपदार्थाभिन्न-
 तथा परोक्षत्वेन वाक्याद्दशमा परोक्षप्रमैव जायते ।
 दशमोऽस्मीति न तु वाक्यात्परोक्षज्ञानं मनसा तत्सा-

दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादि”ति श्रुतेः । प्रातरा-
 रभ्य प्रहरमिदमद्राक्षमिति परामर्शात्साच्चिद्विरिति भावः । ननु
 साच्चिदित्यमप्यावृतमस्तु को दोषः इत्याशङ्क्याह तस्येति । ननु
 घटादीनां किमिदं संवित्तादात्म्यं तन्निष्ठासाधारणधर्मा वा स
 चासावात्मा तादात्मा तदात्मनो भावस्तादात्म्यमैक्यमित्यर्थो वा, भेद-
 सद्भिष्णुरभेदस्तादात्म्यमित्यर्थो वा । नाद्यः जडस्य तदयोगात् । न
 द्वितीयः जडाजडयोस्तमः प्रकाशवद्विरुद्धत्वेनैक्यस्य दूरनिरस्तत्वात् ।
 न तृतीयः समानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वेन तदयोगादित्याशङ्क्य
 घटादेः कल्पितत्वेन साच्चिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेव तत् तादात्म्यं
 विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह तदिति । नन्वेवमर्थस्यानावृतसंवित्तादात्म्य-
 मपरोक्षत्वं भवतु, तथापि तत्प्रतिपदकवाक्यस्य कथमपरोक्षप्रमो-
 त्पादकत्वं “गामानये”त्यादिवाक्यानां परोक्षप्रमाजनकत्वस्यैव दृष्ट-
 त्वादित्याशङ्क्याह तथाचेति । गोकर्षकामयनसंसर्गस्यानावृतसंवि-
 त्तादात्म्याभावेन परोक्षत्वादात्म्यस्य परोक्षप्रमाजनकत्वेऽपि दशमस्त्व-
 मसीत्यत्र दशमस्य त्वंपदार्थाभिन्नतया तद्वैपरीत्यादात्म्यस्यापरोक्ष-
 प्रमाजनकत्वसुपपद्यत इतरथा अपरोक्षे कस्यपि परोक्षप्रमाजनकं
 वाक्यमप्रमाणं सादित्यर्थः ।

क्षात्कारो ; मनसोऽनिन्द्रियत्वस्योक्तत्वात् वृत्तिं प्रत्युपा-
दानत्वेन करणत्वायोगाच्च^(१) प्रमाणजन्याऽपरोक्षज्ञान-
स्यैव भ्रमनिवर्तकत्वाच्च ॥ ३० ॥

नन्वेवमपि वाक्यस्य परोक्षप्रमाजनकत्वस्वाभाव्याद्दशमस्त्वमसीति
वाक्यात्प्रथमं परोक्षमेव ज्ञानं^(२) जायतेऽनन्तरं मनसा दशमत्वसाक्षा-
त्कारः । आत्मतद्गुणं साक्षात्कारस्य करणजन्यत्वस्यावश्यकत्वेन चचुरा-
दौनां तत्रासामर्थ्यात्परिशेषादन्वयव्यतिरेकाभ्यां मन एव तत्र कर-
णम् । अन्यथा सुखादिमाक्षात्कारस्याप्रमात्वापत्तेः । किञ्च परोक्ष-
प्रमाजनकत्वभावस्य यद्यपरोक्षप्रमाजनकत्वं कल्प्यते तर्हि कुटज-
वौजादटाङ्कुरोत्पत्तिरपि कल्प्यते । तस्मान्मनसैव दशमत्वसाक्षात्कारो
न वाक्यादित्याशङ्क्य निराकरोति नत्विति । सुखादिमाक्षात्कार-
करणत्वेन मनस इन्द्रियत्वे सिद्धे वाक्यात्परोक्षज्ञानं मनस्य साक्षात्कार
इति वक्तुं शक्येत तत्पूर्वमेव निरस्तमित्याह मनस इति । “इन्द्रि-
येभ्यः परं मन” इति प्रथमकरणान्मनोनेन्द्रियमित्युक्तं प्रत्यक्षनिरू-
पणावसरे इति भावः । ननु सुखाद्युपलब्धिरिन्द्रियकरणिका
जीवाश्रयापरोक्षप्रमात्वात् रूपोपलब्धिवदित्यनुमानेन “इन्द्रियाणिः
दशैकज्ञे”त्यादिसृष्ट्या च मनस इन्द्रियत्वसिद्धेः कथमनिन्द्रियत्वोक्तिः
पृथक्करणस्यान्यथाप्युपपत्तेरिति नैतत्सुखाद्युपलब्धेर्नित्यसाक्षिरूपतया

(१) न, चेति पाठोऽन्ये ।

(२) न, ज्ञायत इति पाठः ।

सकरणिकत्वासिद्धेः । नच सुखादिसाक्षात्कारस्य नित्यसाक्षिरूप^(१)।
 तथा दुःखज्ञानं नष्टं सुखज्ञानमुत्पन्नमित्यनुभवस्य विरोधः स्यादिति
 वाच्यम् । साक्षिणो नाशाभावेऽपि सुखादिविषयनाशात्तदुपपत्तेः ।
 नहि सुखादिविषये सति तज्ज्ञानोत्पत्तिविनाशौ कश्चिदनुभवति,
 स्मृतिस्वन्यथापि भविष्यति । न चैवमप्यात्मसाक्षात्कारकरणत्वेनेन्द्रियत्वं
 मनस इति वाच्यम् । निरुपाधिकात्मनो वाङ्मनसयोरविषयतया
 साक्षात्कारत्वस्य तत्करणत्वायोगात् । अस्तु तर्हि सोपाधिकात्म-
 साक्षात्कारे तत्करणमित्याशङ्काह वृत्तिमिति । निमित्तकारणस्य
 कुठारादेः करणत्वदर्शनादुपादानस्य मृदादेस्तददर्शनात् वृत्त्युपा-
 दानस्य मनसः करणत्वमयुक्तं । “कामः सङ्कल्पो विचिकित्से”त्यादि-
 श्रुत्या वृत्त्युपादानत्वं मनसोऽवगम्यते इति । किञ्चाज्ञोकादिवत्प्रमाण-
 सहकारित्वेन मनसः पृथक्प्रमाणत्वमनुपपन्नमेवेति । अपि च पृथक्-
 विषयाभावादपि न तत्सम्भवति । न हि चक्षुरादेरिव मनसः पृथक्-
 विषयोऽस्त्यन्तःकरणतद्गुर्माणां साक्षिभास्यत्वात् । तदुक्तम्,

“प्रमाणसहकारित्वादिषयस्याप्यभावतः ।

न प्रमाणं मनोऽस्माकं प्रमादेराश्रयत्वतः” इति ॥

किञ्चात्ममनसोः सन्निकर्षानिरूपणाच्च तत्साक्षात्कारकरणत्वं
 मनस इति भावः ॥ ननु माभून्नमसः प्रमाणत्वं तेन ब्रह्म-
 साक्षात्कारो भवतु को दोष इत्याशङ्काह प्रमाणेति । अप-
 रोक्षभ्रमनिवर्त्तकत्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥

(१) न, स्वरूपमेव नित्यतवेति पाठः ।

एवं “तत्त्वमसी”त्यत्रापि तत्पदलक्ष्यस्य ब्रह्म-
णस्त्वंपदलक्ष्य साध्यभिन्नतयाऽनादृतसंवितादात्म्यात्
नित्यापरोक्षत्वेन शोधितत्वंपदार्थस्याधिकारिणो मन-
ननिदिध्यासनसंस्कृतान्तःकरणसहकृतविचारित - तत्त्व -
मस्यादिवाक्यादहं ब्रह्मास्मी त्यपरोक्षप्रमा जायते । एवं

एवं दृष्टान्ते वाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वमुपपाद्य दाष्टान्तिनेन
तस्य तदुपपादयति एवमिति । तत्त्वमस्यादिवाक्यादपरोक्षप्रमा
जायते इति सम्बन्धः । ननु अवणरहितस्यासम्भावनादिपक्षत्वात् कथं
वाक्यादपरोक्षप्रमेत्याशङ्क्याह विचारितेति । तथापि कथं विषय-
प्रवणचित्तस्य चित्तैकाग्रशून्यस्य वाक्यात्सेत्यत आह मनन इति ।
अवणेन मानगतासम्भावनायां मननेन मेयगता सम्भावनायां निदि-
ध्यासनेन विपरीतभावनायां निवृत्तायां निर्मलचित्तदर्पणसहकृत-
वाक्यात्सा जायत इत्यर्थः ।

नन्वेवमपि साधनचतुष्टयसम्पत्तिशून्यस्याविवेकिनो यथोक्त-
वाक्यात्कथं सा स्यादित्यत आह शोधितत्वंपदार्थस्येति ।
अधिकारिणः साधनचतुष्टयसम्पत्तस्येत्यर्थः । ननु ब्रह्मणोऽतीन्द्रि-
तया धर्मादिवत्परोक्षत्वेन कथं वाक्यादपरोक्षप्रमा स्यात्तत्राह
नित्यापरोक्षत्वेनेति । “यत्साचादपरोक्षम्ब्रह्मे”ति श्रुत्या ब्रह्मणो
नित्यापरोक्षतया वाक्यात्तदपरोक्षप्रमा भवत्येवेत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वेन तदस्यतया श्रुत्यापि कथं तदपरोक्ष-
त्वमवगन्तुं शक्यमित्याशङ्क्य वाच्यार्थस्याऽतथात्वेऽपि ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वेन

च सति “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी”ति “नावेदविन्मनुते तं वृहन्तमि”त्यादिश्रुतयः सामञ्जस्येनोपपद्यन्ते । “मनसैवानुद्रष्टव्यमि”त्यादिश्रुतिस्तु मनसो वाक्यसहकारित्वप्रतिपादनपरा । अन्यथा “यन्मनसा न मनुते” इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥

प्रत्यग्रूपतया ताटस्याभावेन श्रुत्या तदपरोक्षत्वं प्रतिपादयितुं शक्यत एवेत्यभिप्रेत्याह तदिति । अनावृतसंवित्स्वरूपत्वादेवेत्यर्थः । एवं तत्त्वमस्यादिवाक्याद्ब्रह्मापरोक्षप्रमोत्पत्त्यभ्युपगमे “शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववदि”ति सूत्रं “तन्त्वौपनिषद”मित्यादिश्रुतिवाक्यञ्च नाननुकूलमभवतीत्याह एवञ्च सतीति । ननु वाक्यादपरोक्षप्रमोत्पत्त्यभ्युपगमे “मनसैवानुद्रष्टव्य”मित्यादिश्रुतिविरोधः स्यात्तत्र तृतीयाविभक्त्या मनसः करणत्वावगमात् । नच सा सहकारित्वप्रतिपादनपरेति वाच्यम् । तर्हि “तन्त्वौपनिषद”मित्यादिश्रुतिरपि वाक्यस्य मनः सहकारित्वप्रतिपादनपरा किं न स्यात् न्यायस्य तुल्यत्वात् । नच “यन्मनसा न मनुते” इत्यादि श्रुत्या मनसः करणत्वप्रतिषेधाद्वाक्यसहकारित्वं मतमिति वाच्यम् । तर्हि “यदाचानभ्युदितमि”त्यादिश्रुत्या वाक्यस्यापि तत्प्रतिषेधात् । नच मुख्यया वृत्त्या तत्प्रतिषेधेऽपि वाक्यस्य लक्षणया तदपरोक्षप्रमाकरणत्वमिति वाच्यम् । तर्ह्यसंस्कृतस्य मनसः करणत्वप्रतिषेधेऽपि शास्त्राचार्यसंस्कृतस्य तस्य तत्सम्भवात् ।

एवं शाब्दीप्रमानिरूपिता । अनुपपद्यमानार्थदर्शनात्
तदुपपादकभूतार्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिप्रमा । यथा
दिवाऽभुञ्जानस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजनं विना अनु-

अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेरित्याशङ्काह मनसैवेति । अयम्भावः
सत्यमेतत् यदि मनसः करणत्वं सम्भवेत्तत्रागेव निरस्तं वाक्यस्य
प्रमाकरणत्वं उभयवादिसिद्धं श्रुतिस्मृतितन्त्रान्तरमिदृशेष्यांस्तु विशेषः
तथा वाक्यस्य परोक्षप्रमाकरणत्वमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः श्रुतिस्मृति-
न्यायविद्वदनुभवबलात्परोक्षापरोक्षभेदेन द्विविधप्रमाकरणत्वं वाक्यस्य
प्रतिपाद्यते तत्र प्रमाणकुशलैः प्रतीतिशरणैर्द्युचितं तदभ्युप-
गन्तव्यम् ॥३१॥

प्रकृतमुपसंहरति एवमिति । क्रमप्राप्तमर्थापत्तिप्रमां लक्षयति
अनुपपद्यमानेति । तत्रोदाहरणमाह यथेति । अत्र नैयायिकादयः
रात्रिभोजनं व्यतिरेक्यनुमानेनैव ज्ञायते । तथाहि अयं देवदत्तो
रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात् । यस्तु रात्रौ न भुङ्क्ते
नासौ दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनः । यथा दिवारात्रावभुञ्जानो-
ऽपीन इत्येवं व्यतिरेक्यनुमाने नैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमाणत्वात्
कथमर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणत्वं कल्पनीयं गौरवादिति वदन्ति । तात्रि-
राकरोति तत्रेति । अयमाशयः व्यतिरेक्यनुमानस्य प्रागेव निरस्त-
त्वात् कथं तेन रात्रिभोजनानुमितिर्भवेत् ; कथं तर्हि अन्वयव्याप्ति-
मजानानस्य व्यतिरेक्यव्याप्तिज्ञानात् रात्रिभोजनप्रतीतिरित्युच्यते
रात्रिभोजनेन विना पीनत्वानुपपत्त्या तत्प्रतीतिः । अन्यथाऽन्य-

पपद्यमानपीनत्वज्ञानात्तदुपपादकराचिभोजनकल्पनम् ।
तच्चानुपपद्यमानपीनत्वज्ञानं कारणं राचिभोजनं कल्पनं
फलम् । सा चार्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थाप-

त्त्याप्तिज्ञानादन्यानुमितावतिप्रसङ्गात् । नच प्रतिधोग्यनुधोगि-
भावस्य नियामकस्य सत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्य सर्वत्र
सुखभवेन सर्वत्र सर्वानुमित्यापत्तेः । तथाहि केवलप्रतियोग्यनु-
धोगिभावस्याप्रयोजकत्वेन साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं
नियामकं वाच्यम् । तच्च घटत्वादीनां सम्भवतीति तेनाप्यनुमितिः
स्यात् । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तर्हि भवन्मते सुवर्णघटस्यापि
पृथिवीत्वापत्तेः । नच तदिष्टं अपसिद्धान्तापत्तेः । नच सुवर्णघटे
घटत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । तत्र घटोऽयमित्यनुभवस्य सार्वजनीन-
त्वात् नृहृते घटोऽयमित्यनुभवो घटत्वगोचरो नान्यत्रेति नियन्तु-
मशक्यत्वात् । कथं तर्हि व्याप्यजात्यनुमानमिति काच कथं वा
पृथिवीत्वादिना वा द्रव्यत्वादिना वा तदनुमाने बाधकाभावात्
एव न घटत्वादिकं जातिरिति वदन्ति साङ्ख्येयात् । तस्माद्वातिरेक्यनु-
मानेन राचिभोजनप्रतीतिरिति शिष्यबन्धनमाचम् । तर्हि सिद्धान्ते
वा कथमन्यानुपपत्त्याऽन्यकल्पनमतिप्रसङ्गस्य सुखत्वादिति चेन्नैवम् ।
राचिभोजनपीनत्वयोः कार्यकारणत्वसम्भवेन कार्यं कारणं विना-
ऽनुपपन्नं सत्तत्कल्पयति । किमिदं तेन विना तस्यानुपपन्नत्वमिति
तदभाव-व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति निश्चितम् । नच
घटत्वादीनां तत्सम्भवति तेषां कार्यत्वाद्यसिद्धेः । अत एवाप्य-

त्तियेति । दृष्टार्थापत्तिर्यथा शुक्लाविदं रजतमित्यनुभूय-
मानस्य रजतस्य नेदं रजतमिति वाध्यत्वं दृष्टं तस्य
मिथ्यात्वमन्तरेण सत्यत्वेऽनुपपन्नम् सन्मिथ्यात्वं कल्प-

द्याग्निं धूमवज्ज्योरजानानस्य व्यतिरेकव्याग्निज्ञानदशायां दृश्यमान-
धूमानुपपत्त्या वज्जिप्रतीतिरिति न व्यतिरेक्यनुमानावकाशः । तस्मा-
दर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमेवेति शिष्यबुद्धिसौकार्याय । करणफले व्युत्पा-
दयति अनुपपद्यमानेति । अर्थापत्तिं विभजते सा चेति । दृष्टार्था-
पत्तिमुदाहरति दृष्टेति । सा यथा स्पष्टं तथोच्यत इत्यर्थः । ननु
भ्रमस्यले इदं रजतमिति विशिष्टज्ञानमेव नास्ति प्रमाणाभावात् ।
तथा हि सर्वधियां यथार्थत्वेन भ्रान्तिज्ञानस्यैवासिद्धेः । नच पुरो-
वर्त्तिनिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या रजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवसिद्धिरिति वाच्यम्,
प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः । तथाहि इदमिति । ग्रहणात्मकं ज्ञानं
रजतमिति स्मरणात्मकं प्रमुष्टतत्ताकमनयोर्ग्रहणयोर्संसर्गाग्रहणेन
पुरोवर्त्तिरजतयोरसंसर्गाग्रहात् दोषदुष्टकरणस्य रजतार्थिनः पुरो-
वर्त्तिनि प्रवृत्तिरुपपद्यते । अन्यथा ज्ञानस्यायथार्थत्वेनाविश्वासप्रस-
ङ्गात् । यथाऽऽज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किं निबन्धन इति ।
तस्माद्रजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवाभावादनुभूयमानरजतस्य दृष्टं वाध्यत्वं
मिथ्यात्वं कल्पयतीत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य निराकरोति नचेति ।
इदमचाकूतं पुरोवर्त्तिनि रजतार्थिप्रवृत्तिर्विशिष्टानुभवसाध्याप्रवृत्ति-
त्वात् संवादिप्रवृत्तिवदित्यनुमानमेव विशिष्टज्ञाने प्रमाणम् । नच
सर्वधियां यथार्थत्वादिशिष्टभ्रान्त्यसम्भवेन बाध इति वाच्यम् । ज्ञान-

यति । न चेदं रजतमिति ज्ञानद्वयम्, पुरोवर्त्तिनि प्रवृ-
त्त्यभावप्रसङ्गात् रजतस्यासत्त्वे तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वा-
भावप्रसङ्गात् ॥ ३२ ॥

मात्रस्य स्वरूपेण यथार्थत्वेऽपि विषयबाधाबाधाभ्यां यथार्थत्वायथा-
र्थत्वे बाधकाभावाद् अन्यथा नेदं रजतमिति बाधः कथं स्यात्
अप्रसक्तप्रतिषेधायोगात् । नच व्यवहार एव बाध्यते न ज्ञानं
विषयो वेति वाच्यम् । विषयनिषेधस्यानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथा नेदं
रजतव्यवहार^(१) इत्येवोक्तेः स्यात् । नचाप्रयोजकत्वं भेदाग्रहात्
प्रवृत्तेरुपपत्तेरिति वाच्यम् । तर्हि सर्वदा प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चोप-
स्थितेऽष्टभेदाग्रहात्सेति वाच्यम् । तर्ह्यभावप्रतियोगीदं रजतमिति
ज्ञानान्तरमपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । नच स्वतन्त्रोपस्थितेऽष्टभेदा-
ग्रहात्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तर्हि लाघवादिष्टोपस्थितेरेव प्रवर्त्तक-
त्वोपपत्तेः । नच तर्हि रजतस्मरणमेव तदस्तीति वाच्यम्, स्मर्य-
माणस्य देशान्तरस्थत्वेन पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्तिर्निप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्
इदमिति ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तस्माद्दोषवशेन स्मर्य-
माणं रजतं पुरोवर्त्तिनि शुक्लादावारोप्य तत्प्रकारकपुरोवर्त्ति-
विशेषकज्ञानं प्रवर्त्तकमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा सत्यरजतस्यत्वेऽप्य-
संसर्गाग्रहात्प्रवृत्त्युपपत्तौ विशिष्टज्ञानं प्रवर्त्तकं न सिध्येत् । तस्मा-
दकामेनापि रजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः । स च
निर्विषयो न सम्भवतीति सविषयो वाच्यः । एवञ्च तस्य बाध्य-

(१) न, नेदं रजतमिति बाधके व्यवहार इति पाठः ।

सत्त्वे बाधाभावप्रसङ्गात् देशान्तरसत्त्वे रजतेन्द्रिय-
सन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गात् रजतं साक्षा-

त्वानुपपत्त्या मिथ्यात्वमिति । ननु भ्रमविषयरजतमसदेवासु नच
तत्र प्रमाणाभावः । असदेव रजतमभादित्यनुभवस्य सत्त्वादित्याश-
ङ्गाह रजतस्येति । न हि ग्रग्रष्टङ्गं साक्षात्करोमीति कश्चिदनु-
भवति । अतो रजतस्यासत्त्वे तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमनुपपन्नमेव ।
किञ्चासन्नम किञ्चिदस्ति न वा । नाद्यः व्याघातात् । न द्वितीयः
कुतस्तज्ज्ञानं तस्माद्रजतस्यासत्त्वमनुपपन्नमिति भावः ॥३२॥

भवतु तर्हि भ्रमविषयस्य रजतस्याधिष्ठाने सत्त्वं सदिदं रजत-
मिति प्रत्यक्षसत्त्वादित्याशङ्गाह सत्त्व इति । अयमभिसन्धिः यद्य-
धिष्ठाने रजतं सत्त्वात्त्वेदं रजतमिति बाधो न स्यात् । नहि सतो
बाधोऽस्ति तस्य बाधायोग्यत्वादतो न सद्रजतम् । नच सदिदं
रजतमिति प्रत्यक्षं कथमिति वाच्यम् । आरोपितस्य स्वतः सत्त्वा-
भावेन प्रत्यक्षस्याधिष्ठानसत्त्वाविषयत्वादिति । अस्तु तर्हि भ्रम-
विषयस्य देशान्तरसत्त्वं पुरोवर्त्तीन्द्रियसन्निकर्षान्तरं दोषवशेन देशा-
न्तरौथ रजतात्मना पुरोवर्त्ति शुक्लादि गृह्यते । इदं रजतमितीय-
मेवान्यथा स्यातिरिति वदन्ति । ततश्च भ्रान्त्या प्रसक्तस्य बाधो-
ऽप्युपपद्यते । नच रजतेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं
न स्याद्, विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणसन्निकर्षस्य कारणत्वात् । नच तत्र
ज्ञानमेव सन्निकर्षोऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । विशेषणज्ञानविशेष्ये-
न्द्रियसन्निकर्षविशेषणविशेष्ययोरसंसर्गापहादीनां विशिष्टप्रत्यक्षसाम-

त्करोमीत्यनुभवस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् तस्मात्
 काले शुक्तिकाशकाले रजतमुत्पद्यते इत्यत्रौकर्तव्यम्

श्रीत्वेन तत्सत्त्वेन रजतप्रत्यक्षसम्भवाद्भ्रजतेन्द्रियसन्निकर्षस्याप्रधीजक
 दन्वथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षं न स्यात् तत्तार
 अतीतत्वेन विशेषणसन्निकर्षाभावात् । न चेष्टापत्तिः अनुभवविरो
 धात् । अत एव ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नच तत्तां
 प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वात् सन्निकर्षापेक्षेति वाच्यम् जातिसादृश्यं
 प्रसङ्गात् । तस्मादिशेषणज्ञानादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या रजतविशिष्ट-
 प्रत्यक्षसम्भवेन देशान्तरौथरजतत्वप्रकारकपुरोवर्तिविशेष्यकमि-
 रजतमिति ज्ञानमन्यथा स्यातिरेव । अतो न भ्रमविषयस्य मिथ्यात्व-
 मित्याशङ्काह देशान्तरेति । भ्रमविषयरजतस्य देशान्तरसत्त्वे तत्स-
 न्निकर्षाभावेन तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं न स्यादित्युच्यते । नच विशे-
 षणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या तत्प्रत्यक्षत्वं
 स्यात्तस्याः प्रत्यक्षमात्रे कारणत्वानवधारणात् । नच सोऽयं देव-
 दत्त इति^(१) प्रत्यक्षं न स्यादिशेषणसन्निकर्षाभावादिति वाच्यं
 तत्तांशेऽप्रत्यक्षत्वस्येष्टत्वात्तत्तांशे ज्ञानस्य स्मृतित्वात् । नच जाति-
 सादृश्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् तस्यादोषत्वात् अविद्यातिरिक्तवद-
 जातेर्निरस्तात्वाच्च । एवं तर्हि ज्ञानमेव तत्सन्निकर्षोऽस्त्विति चे

(१) न, प्रत्यक्षं सन्निकर्षेति विशिष्टप्रत्यक्षमात्रे विशेषणसन्निकर्षस्य कारणत्वानवधार-
 दिति पाठः ।

(२) न, प्रत्यभिज्ञानमित्यपि दृश्यते ।

रजतोत्पादकलौकिकसामग्रभावेऽपि पुरोवर्तीन्द्रियस-

अतिप्रसङ्गात् । तथाहि अनुमा^(१)नादिस्त्रोऽपि विशेषेन्द्रियसन्निकर्ष-विशेषणज्ञानादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेन पर्वते वक्त्रिप्रत्यक्षमेव स्यात् । किञ्च यदवच्छेदेन^(२) रजतस्य पूर्वमनुभूतं तदवच्छेदेन तज्ज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् । शुक्तित्वावच्छेदेन रजतस्य पूर्वमनुभूतत्वेन कथं तज्ज्ञानं प्रत्यासत्तिः । नच दोष एव प्रत्यासत्तिरस्त्विति वाच्यम् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां भ्रमकारणत्वेन कृप्तस्य तत्त्वे मानाभावात् । किञ्च विशेषेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कारणत्वे गौरवात् विशेषेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन तदाच्यम् । तथापि यत्किञ्चिद्विशेषेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कारणत्वेऽतिप्रसङ्गात् यावद्विशेषेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमवच्छं वक्तव्यम् । तथा च विशेषणसन्निकर्षोऽपि कारणं भवत्येव । अन्यथोष्णीषा छादिति कुण्डलिनि कुण्डलविशिष्टप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः अननुभवात् । ततश्च भ्रमविषयस्य देशान्तरसत्त्वे तदिन्द्रियसन्निकर्षाभावेन तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं न सम्भवत्येव । न चेष्टापत्तिरित्याह रजतमिति ।

नन्वेवं सति पुरोवर्त्तिनोदं रजतमिति विशिष्टप्रत्यक्षस्य का गतिस्तत्र विषयाभावादित्याशङ्काह तस्मादिति । यस्मात्कारण-द्रजतस्यासत्त्वं भ्रमाधिष्ठाने सत्त्वं देशान्तरसत्त्वञ्च नोपपद्यते उक्त-

(१) न, अनुमित्यादिच्छस इति पाठः ।

(२) न, यदवच्छेदेन यदनुभूतं तदवच्छेदेन तज्ज्ञानमिति पाठः ।

त्रिकर्षानन्तरमिदमाद्याकारवृत्तौ सत्यामिदमवच्छिन्न

दोषवशात् तस्मादित्यर्थः । किञ्च भ्रमविषयस्य देशान्तरसत्त्वे रज-
तार्थिनस्तत्रैव प्रवृत्तिः स्याद् ज्ञानस्य स्वविषये प्रवर्तकत्वनियमात् ।
नच रजतज्ञानं शुक्तिमपि विषयीकरोतीति, पुरोवर्त्तिनि रज-
तार्था^(१) प्रवृत्तिरूपपद्यत इति वाच्यम् अन्याकारज्ञानस्यान्यविषयत्वे
संविद्धिरोधात् ।

ननु ज्ञानं यत्पेष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यं विषयीकरोति तत्रैव
पुरुषं प्रवर्त्तयतीति नियमाद्भ्रान्तिज्ञानमपि शुक्तौ रजतत्ववैशिष्ट्यं
विषयीकुर्वन् रजतार्थिनं तत्र प्रवर्त्तयतीत्यदोष इति चेन्न, रजत-
त्वस्य स्वातन्त्र्योपस्थित्यभावेन शुक्तौ तदारोपानुपपत्तेः । नहि पूर्वं-
रजतत्वं विशेष्यत्वेनानुभूतं येन तस्य स्वातन्त्र्योपस्थितिः स्यात् किन्तु
रजतविशेषणत्वेन तथाच तस्य स्वातन्त्र्येणानुपस्थिततया तत्संसर्गा-
रोपोऽनुपपन्न एव । नच रजतोपस्थितिसामग्र्यां सत्यां रजतत्वस्य
स्वातन्त्र्येणोपस्थितिरूपपद्यते रजतत्वस्य जातित्वेन तत्परतन्त्रत्वात् ।
अन्यथा संसर्गाभावधीसमये प्रतियोग्यारोपवत् प्रतियोगितावच्छे-
दकस्या^(२)रोप्यसम्भवेनान्योन्याभावधीरेव स्यान्न संसर्गाभावधीः ।
तस्माच्छुक्तौ रजतत्वसंसर्गारोपोन सम्भवत्येव रजततादात्म्यारोपे तु
आरोप्यस्य देशान्तरे सत्त्वेन तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् । तस्मादपि भ्रान्ति-
काले रजतं शुक्तावुत्पद्यत एवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । किञ्चैवमन्यथा

(१) अ, रजतार्थि इति पाठः ।

(२) न, वच्छेदकस्याधारोप इति पाठः ।

चैतन्यनिष्ठाशुक्तित्वप्रकारकाविद्यासादृश्यदर्शनसमुद्बुद्ध-
संस्कारसदृक्षतारजताकारेण तज्ज्ञानाकारेण च परि-

ख्यातिपक्षे त्वारोप्यस्य देशान्तरसत्त्वेन^(१) बाधोऽपि न स्यात् ज्ञानस्य
स्वरूपेण बाधायोगेन विषयबाधात्तस्य वक्तव्यतया विषयस्यान्यत्र
विद्यमानत्वेन तद्बाधानुपपत्तेः । नच तद्वैशिष्ट्यमेव बाध्यत इति
वाच्यम् । तस्यासद्रूपतया ख्याति-बाधयोरसम्भवात् । तस्मादपि
भ्रमविषयं रजतं तत्काले जायते तत्रैवेति स्वीकर्त्तव्यम् ।

नन्वेवं रजतोत्पादकसामग्र्या रजतावयवादेरसम्भवात् कथं भ्रम-
काले शुक्लादौ रजताद्युत्पत्तिः । न चादृष्टमेव तदुत्पादकमिति
वाच्यम् ; दृष्टसामग्रीमन्तरेण तस्य तदयोगात् अन्यथातिप्रसङ्गात् ।
इत्यत आह रजतोत्पादकेति । अथभावः, नहि रजतोत्पादक
सौकिकसामग्री भ्रमविषय रजतोत्पादिका किन्तु तद्विलक्षणेव ।
तथाहि अधिष्ठानेनेन्द्रिय-सन्निकर्षानन्तरमिदमाकारवृत्तौ चाक-
चिक्याकारवृत्तौ च सत्यामन्तःकरणस्य बहिर्निर्गतस्य^(२) सादृश्य-
सन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारदोषसहकारिसम्पन्नमिदमवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठा^(३)
शुक्तित्वप्रकारकमज्ञानं रजताकारेण तज्ज्ञानाकारेण च परि-
णमते ।

नन्वज्ञानं रजताकारेण परिणमते इत्यस्य तज्ज्ञानाकारेण
परिणमते इत्यनुपपन्नं प्रयोजनाभावात् । नच तस्य तद्व्यवहार एव

(१) ग, देशान्तरसत्त्वेनेति पाठः ।

(२) ग, बहिर्निर्गतस्येति पाठः ।

(३) ग, निष्ठं इति पाठः ।

णमते । तस्य च मायाकार्यत्वाग्निथ्यात्वम् । एवं दृष्टा-
रथापत्तिर्निरूपिता ॥ ३३ ॥

प्रयोजनमिति वाच्यम् । तस्य साक्षिण्यसत्त्वेन सुखादिवत्तेनैव रजत-
व्यवहारोपपत्तेः । नच रजतस्यापरोक्षत्वसिद्ध्यर्थमविद्यावृत्त्यभ्युपगम्यत
इति वाच्यम् । अनावृतसंवितादात्म्यात्सुखादिवदविद्यावृत्तिं विनापि
तदुपपत्तेः । न चानिर्वचनीय-रजतानुभवस्य साक्षिणो नित्यतया
संस्कारजनकत्वासम्भवेन रजताकारा विद्यावृत्त्यभ्युपगमे तदुपहित-
त्वेन रूपेण साक्षिणो नाश-सम्भवेन संस्कारोत्पत्त्या रजतसृति-
र्भवतीति वृत्त्यभ्युपगम इति वाच्यम् । इदमाकारवृत्त्युपहितत्वेन
रूपेण साक्षिणो नाशसम्भवेन संस्कारोत्पत्त्या सृत्युपपत्तेः । अथवा
रजतनाशादा तदुपहितनाशसम्भवेन सुखादिनाशात्तदुपहितनाशव-
त्संस्कारोऽस्तु । तस्माद्रजताकाराविद्यावृत्त्यभ्युपगमो निष्प्रयोजन इति ।
अचोच्यते । संस्कारार्थमेवाविद्यावृत्तिरभ्युपगम्यते । न चेदमाकार-
वृत्त्युपहितसाक्षिणाशेन रजतसृतिजनकसंस्कारोऽस्तु इति वाच्यम् ।
अन्यानुभवसंस्कारेणान्यस्मरणयोगात् तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् । नच
विषयनाशात्तदुपहितनाशेन रजतसृतिजनकसंस्कारोऽस्त्विति वाच्यम्
श्लोके तथा-दृष्टत्वात् । नच सुखादौ दृष्टमिति वाच्यम् तथापि
तदाकारवृत्तेरभ्युपगमात् । अस्तु वान्तःकरणतद्वृत्त्याणां वृत्तिं विना
साक्षिभास्वत्वं तदुपहितनाशात् तत् सृतिजनकसंस्कारोऽपि अविद्या-
कार्याणां घटादीनां तदाकारवृत्तिनाशेन तत्संस्कारोत्पत्तेर्दृष्टत्वात्
प्रातिभासिकरजतस्याप्यविद्याकार्यत्वात् तदाकारवृत्तिनाशात्तत्सं-

श्रुतार्थापत्तिर्यथा “तरति शोकमात्मविदि”ति
शोकोपलक्षितप्रमातृत्वादिवन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रुतम् ।

स्कारो वाच्यः । न हि कचिद्गत्याविषयनाशान्तदुपहितभागेन तत्सं-
स्कारो दृष्ट इति सर्वत्र तथैव भवितव्यमिति नियमोऽस्ति ।
अन्यथा स्वप्नपदार्थाकारवृत्त्यभ्युपगमोऽपि न स्यात् तथापि साचिष्ठां
भानसम्भवात् । जायत्स्वप्रयोरहमाकारान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमोऽपि न
स्यात् । न चेष्टापत्तिः श्रुतिविरोध आचार्य्यग्रन्थविरोधस्य प्रसज्येत् ।
तस्मात् संस्कारार्थं प्रातिभासिकरजताकारा विद्यावृत्त्यभ्युपगमः^(१) इति
वदन्ति । अन्ये तु कादाचित्क व्यवहारस्य कादाचित्कस्वगोचरज्ञान-
साध्यत्वात् प्रातिभासिकरजतव्यवहारस्य कादाचित्कत्वात् तदा-
काराऽविद्यावृत्त्यभ्युपेयते । अन्यथा घटादिवपि तदाकारान्तः
करणवृत्तिरपि न सिध्येत् । “तद्व्यवहारस्य साचिष्णैव सिद्धे”-
रित्याहुः ।

नन्वेवं सति नृसिंहाश्रमैरविद्यावृत्तिः किमर्थं खण्डितेति
चेत् प्रौढवादेनेति द्रष्टव्यम् । ननु भ्रमकाशेऽपि^(२) श्रुतौ रजतो-
त्पत्तिरस्तु, तथापि तस्य कथं मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह तस्य चेति ।
शुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वे यथोक्तार्थापत्तिरेव प्रमाणात्मित्यभिप्रेत्य दृष्टा-
र्थापत्तिनिरूपणमुपसंहरति एवमिति । द्वितीयार्थापत्तिमुपपाद-

(१) म, वेदान्तिन इत्यधिक पाठः । न, भ्युपगमत्वा केचित्तु प्रातिभासिकरजतस्या-
परोक्षतया तदाकाराविद्यावृत्त्यभ्युपगम इति वदन्ति इति पाठः ।

(२) न, असौति पाठो न उच्यते ।

तस्य मिथ्यात्वमन्तरेण सत्यत्वेऽनुपपन्नं सम्मिथ्यात्वं
कल्पयति । सेयं श्रुतार्थापत्तिः । अन्तःकरणविशिष्टं

यति श्रुतेति । ननु “तरति शोकमात्मविद्”-इत्यत्र शोकस्यैव
ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रवणात् कथमन्यथानुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वसिद्धि-
रित्याशङ्क्य “कचिणो गच्छन्ती”त्यत्र कचिपदेन लक्षणाया यथा
कच्यकचिसमुदाय उपलक्ष्यते तथा शोकपदेन बन्ध उपलक्ष्यत
इत्याह शोकोपलक्षितेति तस्येति बन्धस्येत्यर्थः । नच सत्यस्य
दुरितविषादेः सेतुदर्शनतार्क्ष्यध्यानादिना निवृत्तिदर्शनाद्बन्धस्य सत्त्वे
ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिः कथमिति वाच्यम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-
र्वैषम्यात् । तथाहि न तावत्केवल-सेतुदर्शनेन ब्रह्महत्यादिपाप-
निवृत्तिः किन्तु नियमसहकृतेन । अन्यथा तत्रत्यस्त्रेष्वादीना-
मपि पापनिवृत्त्यापत्तेः । नच तदिष्टम्, नियमविधायि-धर्म-
शास्त्रस्याप्रमाण्यप्रसङ्गात् । ततश्च तस्य क्रियाभिन्नतया तदात्मकत्वेन
ततः सत्यस्य निवृत्तिरुपपद्यते । तथा तार्क्ष्यध्यानस्यापि मानस-
क्रियात्वेन ततो विषयस्य सत्यस्य निवृत्तिः सम्भवति । प्रकृते साध-
नान्तरं निरपेक्ष्यात्मज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रूयते । बन्धस्य तत्सत्यत्वेन तद-
नुपपन्नमिति बन्धस्य मिथ्यात्वकृप्तिरिति महद्वैषम्यमिति शार्थापत्ते-
रन्यथोपपत्तिरिति भावः ।

ननु प्रमादत्वादिवन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वादुक्तं मिथ्यात्वम् । तत्र
कोऽसौ प्रमाता आदिशब्देन वा किं विवक्षितम् ? न तावदात्मा
प्रमाता तस्यासङ्गत्वात्प्राप्यन्तःकरणं तस्य अज्ञत्वेन तदयोगात्, प्रमाद-

चैतन्यं प्रमाता कर्ता भोक्ता केवलस्यात्मनोऽसङ्गत्वेन
प्रमादत्वाद्यनुपपत्तेः शुक्तिरजतवदात्माऽज्ञानादन्तःकर-

त्वादेवेतन्धर्मात्वाचेत्याशङ्क्याहान्तःकरणेति । न चात्मान्तःकरणयोः
प्रत्येकं प्रमादत्वाभावे कथं विशिष्टे तस्यादिति वाच्यम्, विशिष्टस्य
पारमार्थिकप्रमादत्वस्यासम्भवेऽपि तस्मिँस्तदारोपसम्भवात् । न चारो-
पस्य प्रमितिपूर्वकत्वात्कथं स इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्ता-
घवात्पूर्वानुभवस्यैव भ्रमनिमित्ततया तस्य पूर्वभ्रमलक्षणस्य सुलभ-
त्वेन विशिष्टे प्रमादत्वारोपोयुक्तः । आदिशब्दार्थमाह कर्त्तति
कृतिमानित्यर्थः । कृतिः प्रयत्नः स चोत्साहः । भोगाश्रयो भोक्ता ।
भोगः सुखदुःखानुभवः स च धर्माधर्माहेतुकः इदं प्रमादत्वादिचयं-
विशिष्टस्यैव नात्मनः केवलस्य^(१) न चान्तःकरणस्येति नोक्तदोष
इति भावः ।

नैयायिकादयः केवलस्यात्मनः प्रमादत्वादिकं वदन्ति तच्चिर-
स्यति केवलस्येति । “साची चेता केवलो निर्गुणश्च” “असङ्गो ह्ययं
पुरुषः” । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” “अनन्तस्यात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्ता”
“एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाङ्मः” ॥

“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” ।

“शरीरस्योऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते” ॥

“यथा सर्वगतं सौक्ष्मादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावास्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते” ॥

(१) ग, केवलस्य वान्तःकरणस्येति पाठः ।

शादिकं स्वरूपेण प्रत्यगात्मन्यध्यस्तम् । अध्यासो नाम

इति श्रुतिस्मृतिवाक्यशतैः केवलस्य निरुपाधिकस्यात्मनोऽसङ्गि^(१)-
त्वादिप्रतिपादनेन तस्य प्रमादत्वादिकं नोपपद्यते । अतो विशिष्ट-
स्यैव तत्, अन्यथोदाहृतशास्त्रापामाण्यप्रसङ्गात् । नैयायिकादीना-
मनिर्मोचप्रसङ्गस्य सत्यस्य ज्ञानेन निवृत्त्ययोगात्, शास्त्रस्य ज्ञापक-
त्वेन कारकत्वायोगाच्च । तस्मान्नैयायिकादिमतमनुपन्नमिति भावः ॥

मन्वन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमादत्वादिकमुक्तं तदयुक्तम्, आत्मनो-
ऽसङ्गत्वेन निरवयवतया सावयवक्रियाश्रयान्तःकरणेन वैशिष्ट्यानुप-
पत्तेः । तथाहि न तावदात्मनोऽन्तःकरणेन संयोगः सम्भवति
प्रागेव निरस्तत्वाद्यापि तादात्म्यं तस्य भेदाभेदरूपत्वेन जडाजडयो-
स्तदयोगात् ।

किञ्चान्तःकरणस्य सत्यत्वे तद्वैशिष्ट्यस्यापि सत्यत्वेन तस्य ज्ञाना-
निवर्त्यतथात्मनोऽनिर्मोचः प्रसज्येत । तथाच मोक्षशास्त्रापामाण्य-
प्रसङ्गः, अन्तःकरणस्य कल्पितत्वे मानाभावात् । तस्माद्विशिष्टस्य
प्रमादत्वादिकमित्यसङ्गतमित्यत आह शुक्तिरजतवदिति । यथा
शुक्लज्ञानाद्भूतं कल्पितं शुक्तौ, तथात्माज्ञानात् स्वरूपेण प्रत्य-
गात्मन्यन्तःकरणादिकमध्यस्तम्, तथाय^(२)म्ययोगः । अन्तःकरणमध्य-
स्तम्, जडत्वाद्दृश्यादाविद्यकत्वाच्च शुक्तिरजतवदिति “हृदयमपि
अहममृते”त्यादिश्रुतेषु अन्तःकरणमध्यस्तम् । एतेनान्तःकरणस्य
कल्पितत्वे मानाभावो निरस्तः । एवमन्तःकरणेऽप्यात्मा संसृष्टरूपेणा-

(१) न, स्वत्वादीति पाठः ।

(२) न, चायम्ययोगः इति पाठः ।

परञ्च परावभासः । स च द्विविधः । ज्ञानाध्यासोऽर्था-

ध्यस्तः, जडोऽहं चेतनोऽहमितरेतराध्यासस्य विवक्षितत्वात् । नच स्वरूपेणात्माध्यस्तः सर्वसाक्षितया वाधायोग्यत्वेन परमार्थत्वात् । उदासीनत्वे सति बोधत्वं साक्षित्वं एतत्सर्वमभिप्रेत्य ब्रह्मविदामेक-पुण्डरीको भगवान् भाष्यकार आह ।

“एवमहं प्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिव्यध्यस्यती”ति । एवञ्चात्मन्यन्तःकरणादिना वास्तववैशिष्यभावेऽप्याध्यासिकवैशिष्यस्य सम्भवादिशिष्टस्य प्रमादत्वमुपपद्यत इति भावः ॥

नञ्चात्मन्यन्तःकरणमध्यस्तमित्युक्तम्, तदसङ्गतम्, अध्यस्तत्वानिरूपणात् । तथाहि न तावद्दोषजन्यत्वमविद्यादावव्याप्तेः दोषप्रमायामतिव्याप्तेश्च, दोषस्य ज्ञानं प्रत्येव जनकत्वेनार्थं प्रति तत्त्वे मानाभावात्^(१) । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्यार्थजनकत्वमिति वाच्यम्, तयोर्ज्ञानविषयतयान्यथासिद्धत्वादनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वावधारणत्वात् । एतेन दोषस्योपादानत्वमध्यस्तं^(२) प्रति प्रत्युक्तम्, प्रमादविषयकरणदोषाणामितरेतरविलक्षणत्वेनाननुगतत्वात् जन्यतावच्छेदकापरिचयाच्च । नापि सम्प्रयोगजन्यत्वम्, तदन्तःकरणाध्यासात् पूर्वमधिष्ठानेन्द्रियसन्निकर्षस्थाभावात् । न चाधिष्ठानसामान्यज्ञानं स इति वाच्यम्, 'निःसामान्यविशेषत्वेनात्मनोऽधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य दुर्निरूपत्वात् । नापि

(१) ग, चेति पाठः ।

(२) ग, अध्यस्तं प्रतीति पाठो न दृश्यते ।

ध्यासश्चेति । तथातस्मिँस्तदुद्दिर्शनाध्यासः । यथा शुक्तौ
रजतबुद्धिर्यथा वात्मन्यनात्मबुद्धिः ॥ ३४ ॥

संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वं भावनाख्यसंस्कारस्य सृतिजनकत्वेनार्थं प्रति
तत्त्वे माणाभावात् प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तेः । अत एव दोष-
सम्प्रयोगसंस्कारजन्यत्वं तदित्यपास्तम् । नापि भ्रमविषयत्वं तद्धम-
स्थानिरूपणात् । तथाहि न तावत्संस्कारजन्यज्ञानत्वं भ्रमत्व सृता-
वतिव्याप्तेः । नच तस्माच्चजन्यत्वं तदिति वाच्यम्, तद्धंसेऽतिव्याप्तेः ।
नापि व्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वं तद्घटेरूपमित्यादिप्रमाया-
मतिव्याप्तेः । नाप्यसद्विषयज्ञानत्वं तदतीतादिज्ञानेऽतिव्याप्तिः । अती-
तत्वं नाम वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । अनागतत्वं नाम वर्त्तमान-
प्रागभावप्रतियोगित्वम् । तदुभयस्याप्यसद्रूपतया तज्ज्ञानेऽतिव्याप्ति-
र्वक्ष्येपायिता । अत एव विशेषावृत्तिप्रकारकत्वं तद्भाववर्त्तिं तत्
प्रकारकत्वं वा तदित्यपास्ते^(१) । तस्माच्च भ्रमविषयत्वमध्यस्तत्व-
मित्याशङ्क्याह अध्यासोनामेति । न चार्थाध्यासेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अवभास्यत इति कर्षवृत्त्या^(२)र्येऽपि तत् सम्भवात् । ततश्च स्वाधि-
करणताऽयोग्याधिकरणेऽवभास्यमानत्वमर्थस्य तादृशाधिकरणेऽव-
भासत्वं ज्ञानश्चेति ज्ञानार्थाध्यासयोर्लक्षणसमन्वयः । अतो न ज्ञाप्य-
व्याप्तिः^(३) पूर्विति भावः । अध्यासं विभजते स चेति । द्वैविध्यमेवाह
ज्ञानेति । "ज्ञानाध्यासं शब्दयति तत्रैवेति ॥ ३४ ॥

(१) न, सद्य इति पाठः ।

(२) न, बुद्ध्या इति पाठः ।

(३) न, रतिव्यक्तिचेति पाठोऽधिकः ।

प्रमाणजन्यज्ञानविषयः पूर्वदृष्टसजातीयोऽर्था-
ध्यासः ॥ ३५ ॥

अर्थाध्यासं लक्षयति प्रमाणेति । प्रमाणेन प्रत्यक्षाद्यन्यतमेनाजन्यं यज्ज्ञानं तस्य विषयः पूर्वदृष्टेन पूर्वानुभूतरजतेन सजातीयः रजतत्वे-
नैकजातीयः पूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वमित्येतत् । अयं निष्कर्षः प्रमाणा-
जन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वमर्थस्याध्यस्तत्वमिति
पूर्वदृष्टाभावेऽभिनवोत्पन्न-घटेऽतिव्याप्तिः । उत्तरदृष्टाभावे सार्थ्य-
माणशिवविष्णुगङ्गादिषु अतिव्याप्तिरतोविशेषणद्वयम^(१)र्थस्य ।

नन्वत्र तत्त्वावेदकं प्रमाणं विवक्षितमुत व्यवहारिकं वा ।
आद्येऽपीदं लक्षणं प्रातीतिकव्यावहारिकयोरर्थाध्यासयोरसाधारणं
साधारणं वा । नाद्यः प्रातीतिकलक्षणत्वे व्यावहारिकाध्यासेऽतिव्याप्तिः
स्यात्, व्यावहारिकलक्षणत्वे इतरचातिव्याप्तिः स्यादुभयोः प्रमाण-
जन्यज्ञानविषयत्वात् । न द्वितीयः धर्माधर्मयोरव्याप्तेस्तत्रोक्तत्वावेदक-
श्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वात् । नच तदिष्टं ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वस्याध्यस्तत्वेन
तयोरपि लक्ष्यत्वात् । नापि तृतीयः उत्तरत्र विभागानुपपत्तेः ।

किञ्च प्रमाणाजन्यज्ञानं साच्चैतन्यं विवक्षितं किं वा वृत्ति-
ज्ञानम् नाद्यः जीवेऽव्याप्यापत्तेः । न द्वितीयः चैतन्येऽतिव्याप्तेः
जडस्य वृत्त्यविषयतया सम्भवापत्तेः । तस्मादिदं लक्षणमनुपपन्न-
मिति, मैवम् । तत्त्वावेदकमेवात्र प्रमाणं विवक्षितम् । तत्र तत्त्व-
मस्यादिवाक्यं तदजन्यज्ञानं वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं तद्विषयत्वं घटादौ

(१) न, चर्चवदिति पाठः ।

प्रातिभासिकरजतादौ च वर्तते इति नाव्याप्तिः । न चासम्भवः व्यावहारिकप्रातिभासिकसाधारणलक्षणत्वात् । न चातिव्याप्तिः । न च धर्माधर्मयोस्तत्त्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानविषयतयाव्याप्तिरिति वाच्यम्, ऐकात्म्यबोधकतत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वानुपपत्तेः । अतो धर्माधर्मयोर्नाव्याप्तिरिति लक्षणं शङ्कते-मेवेति ।

अन्ये तु प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वं प्रातीतिकाध्यासस्य लक्षणम् । अत्र प्रमाणमज्ञातार्थबोधकं विवक्षितम् । न चैवं सति घटादेरज्ञातत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वमित्यनेनाज्ञातगोचरवृत्त्यनुपहितवृत्त्युपहितविशेषचैतन्यविषयत्वं विवक्षितं घटादेरतथात्वात्प्रातिव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेस्तथात्वमस्येव । भ्रमकाले शुक्तित्वप्रकारकवृत्तेरभावात् । अज्ञातगोचरवृत्त्यनुपहितमिदमाकारवृत्त्युपहितं यद्विशेषचैतन्यं तद्विषयत्वं शुक्तिरजतादौ वर्तते । न चाज्ञानान्तःकरणादीनां प्रातिभासिकत्वात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषां सर्वदा साक्षिणानुभूयमा^(१)नत्वेनादृष्टपूर्वत्वान्नाव्याप्तिः । न च पूर्वदृष्टत्वं नाम पूर्वकालीनदर्शनविषयत्वं पूर्वकालीनदर्शनं साक्षिचैतन्यं तद्विषयत्वमधिकरणत्वम् अज्ञानादिषु नास्तीत्यव्याप्तिरिति वाच्यम् । मास्तु तर्हि तेषां प्रातिभासिकत्वं संसारदशायामवाधितत्वेन व्यावहारिकत्वात् । एवञ्च स्वप्नाध्यासेऽपि योजनीयम् । यदा पूर्वदृष्टत्वं

(१) न, भूयमानेनेति पाठः ।

सोऽपि द्विविधः प्रातीतिको व्यावहारिकश्चेति । तत्रा-
गन्तुकदोषजन्यः प्रातीतिकः । यथा शुक्तिरजतादिः ।

नाम विषयसत्ताप्रयोजकदर्शनविषयत्वं विवक्षितम्, अस्मिन्नन्ते
न कुत्राव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा । अयं निष्कर्षः, अज्ञातगोचरवृत्त्यनुप-
हितवृत्त्युपहितविशेषचैतन्यविषयत्वे सति विषयसत्ताप्रयोजकदर्शन-
विषयत्वं प्रातिभाषिकलक्षणम् । तद्विज्ञत्वं व्यावहारिकाध्यासलक्षण-
मिति वदन्ति ॥ २५ ॥

अर्थाध्यासं विभजते सोऽपीति । प्रातीतिकस्य लक्षणमाह
तत्रेति । तत्रोदाहरणमाह यथेति । व्यावहारिकाध्यासं लक्षयति
प्रातीतिकेति । प्रातीतिकाले भवः प्रातीतिकः । तदुदाहरति यथेति ।
ननु भवत्वेवमध्यस्तत्वं ततः किमित्यत आह तथाचेति । अपरेतु
दोषसंप्रयोगसंस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमिति वदन्ति । तेषामयमाशयः ।
इदं लक्षणं प्रातीतिक व्यावहारिकाध्याससाधारणम् । न चाविद्याध्या-
सेऽव्याप्तिरिति वाच्यम्, तस्यालक्ष्यत्वात् कार्याध्यासस्यैवानर्थहेतुतया
लक्षणविधित्वेन तस्यैवेदं लक्षणम् । नच विशेषणवैयर्थ्यं लक्षणद्वयस्या-
नेन विवक्षितत्वात् । तथाहि दोषजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वम्, सं-
प्रयोगजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वञ्चेति । तत्र संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमि-
त्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्तदारणाय दोषजन्येति । तावत्युक्ते दोषजन्यप्रमा-
यामतिव्याप्तिः । त्रिविधो दोषः-प्रमाददोषो, विषयदोषः, करणदोष-
श्चेति । रागादिराद्यः, सादृश्यादिर्द्वितीयः, काचादिस्मृतीयः, प्रत्यचे
विषयस्य कारणत्वेन सादृश्य प्रत्यक्षप्रमाया दोषजन्यतया तत्राति-

प्रातीतिकभिन्नो व्यावहारिकः । यथाकाशादिघटान्तं
जगत् । तथाच प्रमातृत्वादिबन्धस्याध्यस्ततया मिथ्या-
त्वमुपपद्यते ॥ ३६ ॥

व्याप्तिः स्यादेव, तदारणाय संस्कारजन्येति । नच दोषत्वेन दोष-
जन्यत्वविवक्षायामुत्तरदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, दोषत्वस्यानुगतत्वेन
तदयोगात् । नच दोषसंस्कारयोर्ज्ञानजनकत्वेन कथमर्थस्य तज्जन्य-
त्वमिति वाच्यम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोरर्थं प्रत्यपि कारणत्वाव-
धारणात् । नच तदन्वयव्यतिरेकयोर्ज्ञानविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वेन
ताभ्यां तयोरर्थं प्रति कथं कारणत्वावधारणमिति वाच्यम्, विनि-
गमनाविहरेणोभयत्र हेतुत्वे वाधकाभावात् । तस्माद्दोषजन्यत्वे सति
संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमिति निरवद्यम् । तथा द्वितीयेऽपि स्मृता-
वतिव्याप्तिपरिहाराय सम्ययोगजन्यत्वे सतीति तावत्युक्ते प्रमाया-
मतिव्याप्तिरत उत्तरदलम् । न चैवमपि प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिस्तत्रो-
क्तलक्षणसत्त्वादिति वाच्यम्, तद्भिन्नत्वे सतीति विशेषणात् । सम्ययो-
गशब्देनाधिष्ठानेन्द्रियसन्निकर्ष उच्यते । न चैवं सत्यन्तःकरणा-
ध्यासेऽव्याप्तिस्तदाधिष्ठानेन्द्रियसन्निकर्षाभावादिति वाच्यम्, तत्रा-
धिष्ठानसामान्यज्ञानस्यैव सन्निकर्षत्वेन विवक्षितत्वात् । नच प्रत्यगा-
त्मनोऽधिष्ठानस्य निःसामान्यविशेषतया कथं तत्सामान्यज्ञानं तत्पूर्व-
मिति वाच्यम्, वास्तवस्य तस्याभावेऽप्यावि^(१)धिकसामान्यविशेष-

(१) न, विश्वकेति पाठः ।

एतदभिप्रायेणोक्तं भगवता भाष्यकारेण । “स्मृतिरूपः
परच पूर्वदृष्टावभासः सजातीयावभास” इति अस्यार्थः
स्मृतिरूपः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिसदृशः पूर्वदृष्टावभासः
पूर्वदृष्टसजातीयावभास इति ज्ञानाध्यासपक्षे । अर्थाध्या-
सपक्षे तु प्रमाणाजन्य ज्ञानविषयः पूर्वदृष्टसजातीया^(१)-
भासित इति । एवं श्रुतार्थापत्तिर्निरूपिता । अभाव-
प्रमा योग्यानुपलब्धिकरणिक्ता यथा घटानुपलब्ध्या

भावस्य सुलभत्वात् । अथ वा सम्प्रयोगजन्यत्वे सति दोषजन्यत्वं
लक्षणान्तरमस्तु । तस्मादिदमपि लक्षणं समञ्जसमिति ॥ ३६ ॥

उक्ताभिप्रायं भाष्यलक्षणे योजनीयमिति भाष्यकारं पूजयन्
तल्लक्षणमुदाहरत्येतदिति । भाष्यलक्षणं व्याचष्टे अस्यार्थ इति ।
ज्ञानाध्यासपक्षे लक्षणं योजयति स्मृतीति । स्मृतेरुपमिवं रूपम-
स्येति स्मृतिसदृशोऽध्यासः । संस्कारजन्यत्वेन तयोः सादृश्यमित्याह
संस्कारेति ।

ननु पूर्वदृष्टरजतादेरन्यत्र विद्यमानत्वेन तत्सन्निकर्षाभावात्
परचशब्दादौ पूर्वदृष्टरजतावभासः कथं स्यादित्याशङ्क्य पूर्वदृष्टेत्यंशं
व्याचष्टे पूर्वति । पूर्वदृष्टेन रजतादिना रजतत्वेन सजातीयस्य

---

(१) न, जातीयावभास इति पाठः ।

घटाभावप्रमा भूतत्वे जायते । तत्रानुपलब्धिरेव करणं
नेन्द्रियं, तस्याधिकरणग्रहणोपक्षीणत्वात् ॥ ३७ ॥

धमकासोत्पन्नानिर्वचनीयरजतस्यावभास इत्यर्थः । अर्थाध्यासे
लक्षणं योजयति अर्थेति । पूर्वति । पूर्वदृष्टत्वानाधार इत्यर्थः ।
एवञ्चान्तःकरणस्याध्यस्ततया प्रमादत्वादिबन्धस्य मिथ्यात्वमुपपद्यत
इत्यतो नार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य श्रुतार्थापत्तिनिरूपण-
मुपसंहरति एवमिति । क्रमप्राप्तमभावप्रमाञ्चिरूपयत्यभावेति ।
अनुपलब्धेरभावप्रमाकरणत्वमुदाहरणमुखेन विशदयति यथेति ।
उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः तथा भूतत्वे घटो नास्तीति घटाभावप्रमा
जायत इति योजना ।

अनु तर्कसहकारिणानुपलब्धिसहकृतेन प्रत्यक्षेणाभावग्रहणसम्भवाद्-
नुपलब्धेः पृथक् प्रमाणत्वं किमर्थं कल्पनीयं ? गौरवात् । नचेन्द्रिय-
स्याधिकरणग्रहणोपक्षीणत्वेनाभावेन समं सन्निकर्षाभावाच्च तत्
प्रमाकरणत्वानुपपत्तेरनुपलब्धेर्मानान्तरत्वमङ्गीकर्तव्यमिति वाच्यम्,
इन्द्रियेणाभावग्रहणेऽधिकरणग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वोपपत्तेः संघो-
गाद्यभावेऽपि विशेषण विशेष्यभावसन्निकर्षसम्भवेन यथोक्तप्रत्यक्षेणै-
वाभावप्रमासम्भवात् । किमनुपलब्धेर्मानान्तरत्वकल्पनयेति नैयायि-
कादीनामाशङ्कामपाकरोति तच्चेति । अभावप्रमा सप्तम्यर्थः ।
एवकारव्यवच्छेद्यमाह नेति । करणमित्यनुषज्यते । तथाच करणं
नेन्द्रियमिति योजना । प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह तस्येति ॥ ३७ ॥

अभावेन समं सन्निकर्षाभावाच्च । असाधारणं कारणं
करणम् नियत पूर्ववृत्तिः कारणम् ॥ ३८ ॥

नन्वधिकरणज्ञानस्य व्यापारत्वात्चेन्द्रियस्य तत्रोपचीणत्व-
मित्याशङ्क्याह अभावेनेति । नचेन्द्रियाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावः
सन्निकर्ष इति वाच्यम्, सन्निकर्षा नाम सम्बन्धः । सच सम्बन्धिभ्यां
भिन्न उभयाश्रितस्यैकस्येति । विशेषणविशेष्यभावाद्यातथात्वात् ।
तथाहि विशेषणस्य भावो विशेषणत्वं विशेष्यस्य भावो विशेष्यत्वं-
तथा च तदुभयविशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तं । इन्द्रान्ते
श्रूयमाणोभावशब्दः प्रत्येकं विशेषणविशेष्याभ्यां सम्बन्धाद्विशेषणभावो
विशेष्यभावस्येति द्वैधा सम्पद्यते नैकः । अतः सम्बन्धसञ्चयानुचितत्वाच्च
विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः । किञ्च व्यवहितभूतसंस्थाभावोऽपि
गृह्येत । तत्राप्यभावस्य विशेषणत्वात् । नचेन्द्रियसम्बन्धविशेषणता-
भावग्रहहेतुरिति वाच्यम्, परम्परया तस्यापि सत्त्वात् । नच
साक्षात्सा हेतुरिति वाच्यम्, गौरवात् । किञ्चास्य^(१) सन्निकर्षत्वकल्पने
मानाभावात् अभावप्रमाया अन्यथाप्युपपत्तेः । नच समवायप्रत्यये
विशेषणतायाः क्लृप्तत्वेनात्रापि सा भविष्यतीति वाच्यम्, समवायस्य
प्रागेव निरस्तत्वात् । किञ्च विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वेनैव सर्वत्र
घटादिप्रत्यक्षस्यापि सम्भवेन समवायादेः सन्निकर्षत्वं न सिध्येत् ।
न चेष्टापत्तिः अपसिद्धान्तात् । न चेन्द्रियेण भावपदार्थग्रहणे

(१) न, किञ्च तस्येति पाठः ।

संयोगादिसन्निकर्षः अभावपक्षे विशेषणतेति वाच्यम्, विनि-
 गमकाभावात् । न चानुपलब्धेर्मानान्तरत्वकल्पनायां गौरवं तवैवेति
 वाच्यम्, वैपरीत्यात् । तथाहि इन्द्रियस्याभावप्रमायां कारणत्वं
 कल्पनीयम् पश्चात्तस्य कारणत्वं^(१) च कल्पनीयम्, असम्बन्धस्य
 तदयोगात् । विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वं^(२) च कल्पनीयमिति,
 तव पक्षे कल्पनाचयम्, असत्पक्षे त्वनुपलब्धेरभावप्रमाकारणस्यो-
 भयवादिषिद्धतया तस्याः कारणत्वं कल्प्यत इत्यतो साधवम् ।
 तथाचेन्द्रियं नाभावग्राहकं तदसन्निकर्षत्वात् । यद्यदसन्निकर्षं न
 तत्तद्ग्राहकं यथा गन्धासन्निकर्षं चक्षुर्गन्धाग्राहकमिति । नचाप्रयो-
 जकत्वं व्यवहितपदार्थस्यापि ग्राहकत्वापत्तेः । नच हेत्वसिद्धिः
 सन्निकर्षाभावस्योपपादितत्वात् । नच भावग्राहकत्वमुपाधिः घटादौ
 साध्यास्थापकत्वात् । पक्षे साधनस्थापकत्वाच्च । तस्मादिन्द्रियेणा-
 भावग्राहकत्वाद्भावप्रमाकारणत्वेनानुपलब्धेर्मानान्तरत्वमिति भावः ।
 प्रमासन्निकर्षमुक्त्वा तत्करणं प्रमाणमित्युक्तं पूर्वच । तत्र प्रमाभेदं
 निरूप्य किं तत्करणमिति जिज्ञासायां तल्लक्षयति असाधारणेति ।
 अदृष्टादावतिथ्याप्तिवारणायासाधारणेति विशेषणम् ।

ननु कारणस्य कारणविशेषत्वात् कारणसामान्यग्रहं विना तद्वि-
 शेषोदुर्ग्रह इत्याशङ्क्य तत्सामान्यं लक्षयति नियतेति । नियतत्व-
 मवश्यं भावित्वं कार्योत्पत्तेः प्राज्ञासाधिकरणत्वं पूर्ववर्तित्वं न तु

(१) न, च, पाठोऽधिकः ।

(२) न, चेत्यधिकः ।

तद्विधम् । उपादानकारणं निमित्तकारणञ्चेति ।
कार्यान्वितं कारणमुपादानम्, यथा घटादेर्मृदादि ।

प्रागभावोपलक्षितसमयत्वं प्रागभावस्यानङ्गीकारात् । इदं कारण-
सामान्यलक्षणम् । नच परिमाणद्वयपरिमाणे गगनपरिमाणादौ
चातिव्याप्तिस्तेषां कुत्राप्यहेतुत्वादिति वाच्यम् । प्रागेव परमाणुवादस्य
निरस्तत्वेन पारिमाणुद्वयसिद्धेः । गगनादेः कार्यतया नि^(१)रूप-
तत्वेन तत्परिमाणस्यापि कारणत्वसम्भवात् । काशस्याविद्यासम्भ-
वातिरिक्तत्वे मानाभावात् तत्परिमाणं नास्त्येव । अस्तु वाति-
रिक्तः काशस्तथापि तस्येश्वरात्मकतया तद्विभक्तत्वे मानाभावात् ।
तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तेस्तत्परिमाणाना^(२)मस्यापि कारणत्वमस्त्येव ।
दिशोऽप्याकाशात्मतया न तत्परिमाणेऽतिव्याप्तिः । मनसोऽप्यणुत्वे
विभुत्वे मानाभावात्, बाधकसङ्गावात्, श्रुतिस्रुतिविरोधाच्च श्रुत्या
तस्य कार्यत्वावगमेनान्तःकरण परिमाणस्यापि कारणत्वमस्त्येवेति न
कुत्राप्यतिव्याप्तिः । विशेषलक्षणं त्वन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं तच्चास्ति
घटादिकं प्रति मृदादेरन्यथासिद्धत्वं नाम अन्यान्यव्यतिरेका-
नुपजीव्यान्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वं । अक्षमतिविस्तरेण ॥ ३८ ॥

कारणं विभजते तदिति । नच समवायिकारणासमवायि-
कारणनिमित्तकारणञ्चेति त्रैविध्ये वक्तव्ये कथं द्वैविध्योक्तिरिति

(१) न, निरूपितत्वेनेति पाठः ।

(२) न, परिमाणञ्चेति पाठः ।

कार्यानुकूलव्यापारवन्निमित्तं यथा घटादेः कुला-
लादि । ब्रह्म तु मायोपहितं सत्प्रपञ्चस्योपाधिप्राधा-

वाच्यम्, एतादृशपरिभाषाया अप्रमाणिकत्वात् । समवायस्य पूर्वं
निरस्तत्वेन समवाधिकारणासिद्ध्या तत्प्रत्यासन्नरूपासमवाधिकारणस्य
सुतरामसिद्धेः तस्य द्वैविध्योक्तिरुचितेति भावः । उपादानकारणं
सञ्चयति कार्येति । कार्यतादात्म्या^(१)पक्षे कार्यान्वितमन्यथासिद्ध-
नियतपञ्चाङ्गाविकार्यं निमित्तकारणेऽतिव्याप्तिवारणाद्यादिविशेषणं
रूपादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं तत्रोदाहरणमाह यथेति ।
निमित्तकारणं सञ्चयति कार्यानुकूलेति । नच जगदुपादाने
ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्य
विवक्षितत्वेन सञ्चितत्वात् । नचादृष्टादावव्याप्तिरिति वाच्यम्,
तत्राप्युद्बोधस्य कार्यानुकूलव्यापारस्य सत्त्वात् न कोऽपि दोष इति
भावः ।

ननु ब्रह्मण्येतन्मया कार्यप्रपञ्चस्य जडतयेतरेतरविषयत्वत्वात्कथं
ब्रह्मणोजगदुपादानत्वम् ? नच श्रुत्यैव^(२)समधिगम्यतया धर्माधर्म-
वद्ब्रह्मणो नातिशङ्कनीयत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, उपपत्तिविरोधे
श्रुत्यर्थनिर्णयायोगात् अन्यथा मौमांसानारम्भप्रसङ्गात् । नच
निमित्तमपि, तत्सम्भवति असङ्गत्वादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तस्मा-

(१) न, कार्यतादात्म्यापन्नमिति पाठः ।

(२) श्रुत्यैवसमधिगम्यतया धर्माधर्म इति पाठः ।

न्येनोपादानं स्वप्राधान्येन निमित्तं च भवति । “तदै-
क्षत बहुस्यां प्रजायेये”त्यादि श्रुतेः ॥ ३६ ॥

अङ्गस्य जड़मेवोपादानं वक्तव्यं न ब्रह्म । नच श्रुतिविरोधः सृति-
न्यायविरोधे श्रुतेरर्थान्तरत्वोपपत्तेरिति वदतं साङ्ख्यं प्रत्याह ब्रह्मेति ।
चेतनात् पुरुषादचेतनस्य केशादेरचेतन गोमयादेषेतनस्य वृश्चिकादे-
रूपत्तेर्दृष्टत्वादिसञ्चणत्वहेतोरप्रयोजकत्वा “सोऽकामयते”त्यादिश्रुत्या
ब्रह्मण उपादानत्वावगमेन श्रुतिविरोधे केवल्योपपत्तेरप्रमाणतया
मीमांसारम्भोपपत्तेः श्रुत्यनुकूलन्यायस्यैव प्रमाणत्वाद्ब्रह्मैव जगदुपा-
दानं न प्रधानं, तस्याचेतनस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेः ।
चेतनाधिष्ठितस्य शकटादेः प्रवृत्तेर्लोके दृष्टत्वात्, दृष्टानुरोधेनादृष्ट-
कल्पनाया न्याय्यत्वात्, मन्वादिस्मृतिसमूलतया तद्विरोधे निर्मूल-
कापिष्ठादिस्मृतेरप्रमाणत्वाच्च, प्रधानादिकल्पनानुपपत्तेः । न चैव-
मप्यसङ्गस्य ब्रह्मणः कथं जगदुपादानत्वमिति वाच्यम्, अनिर्वच-
नीयमायोपहितं ब्रह्मोपाधिप्राधान्येनोपादानं ज्ञानशक्तिमदुपहित-
स्वरूपप्राधान्येन निमित्तं चेत्यभ्युपगमाद्विरोधः । तदिदमुक्तमुपाधि-
प्राधान्येनेति । आवरणादिशक्तिमन्मायोपाधिप्राधान्येनेत्यर्थः । खेति ।
ज्ञानशक्तिमन्मायोपहितप्राधान्येनेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपा-
दानत्वे प्रमाणमाह तदिति । ऐश्वर्येण निमित्तत्वमवगम्यते
वज्रस्यमिति वज्रभवनश्रवणेनोपादानत्वमन्यस्य तदनुपपत्तेः प्रधाना-
देरौच्यसम्भवेनाशब्दतयाऽप्रमाणिकत्वेन न जगत्कारणत्वं “मीचते-
र्नाशब्दमिति न्यायाच्चेति भावः ॥ ३६ ॥

“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि”ति सूत्राच्च ।
तच्चकारणं द्विविधम्, साधारणासाधारणमेदात् । कार्य-
माचोत्पादकं साधारणकारणं यथाऽदृष्टादि । कार्यविशे-
षोत्पादकमसाधारणकारणं यथा चाक्षुषादि । प्रमायां

ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे व्याससूत्रं सम्वादयति प्रकृति-
चेति । समन्वये चतुर्थपादे स्थितं “जन्माद्यस्य यत” इत्यभिन्नधि-
करणे ब्रह्मणस्तदस्यलक्षणं जगत्कारणत्वं निर्णितं तत्किञ्चिन्नित्तत्व
माचसुतोपादानत्वमपीति ? “विश्वे स ईशां चक्रे” इत्यादिना
ब्रह्मणः कर्तृत्वावगमात् लोके मृदादिभिन्नस्य कुलालादेर्घटादि-
कर्तृत्वदर्शनाच्च, ब्रह्म जगतो निमित्तमेव, अन्यदेवोपादानमिति
प्राप्तेऽभिधीयते ब्रह्म जगतः प्रकृतिरूपादानं निमित्तं च भवति ।
कुतः ? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं
मतमविद्यतं. विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाय ‘यथा-
सौम्यैकेन मृत्पिण्डेने’त्यादि दृष्टान्तैः ब्रह्मणो भिन्ननिमित्तोपादा-
नत्वे अनयोः अनुपरोधो भवति । अन्यथा तद्विरोधः स्यात् “तदै-
शत वञ्छामि”त्यादि श्रुत्या तत्प्रतिपादनाच्च, आगमगम्येऽर्थे
लौकिककुशादादिदृष्टान्तन्यायस्थानवताराच्च । तस्माद्ब्रह्मैव जगतः
प्रकृतिर्निमित्तचेति । कारणरूपं निर्णेतुं कारणं प्रकारान्तरेण
विभज्यते तच्चेति । कार्येति । कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नकार्यानु-
त्पादकत्वे सति कार्यविशेषोत्पादकमसाधारणमित्यर्थः । अस्त्वेवं
कारणलक्षणं प्रकृतेः किमायातमित्याशङ्क्याह तथाचेति ।

चक्षुरादि । तथा च घटाद्यभावप्रमायां घटाद्यनुपल-
ब्धिरसाधारणं कारणं तदेव कारणम् ॥ ४० ॥

यद्यच्च घटः स्यादिति तर्कितेन प्रतियोगिसत्त्वेन
तद्युपलब्धेतेति प्रसञ्जितोपलब्धिरूपः प्रतियोगी यस्याः

ननु कृतेन्द्रियस्यैवाभावप्रमाकरणत्वोपपत्तावनुपलब्धेः किमर्थं
करणत्वं कल्पनीयमित्याशङ्क्याह तदेवेति । असाधारणकारणमनु-
पलब्धिरित्यर्थः । इन्द्रियस्याधिकरणज्ञानकर^(१)णत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ।
न तत्र करणत्वं सम्भवति । नचाधिकरणज्ञानस्यावान्तरव्यापारतया
नेन्द्रियस्यान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, तर्हि कुलालपितुरपि घटं
प्रति कारणत्वप्रसङ्गात् । उक्तन्यायेन कुलालस्यावान्तरव्यापारत्व-
सम्भवेन कुलालपितुरन्यथासिद्धभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादि-
न्द्रियस्याभावप्रमाकरणत्वस्यासङ्गतत्वेन तत्रानुपलब्धिरेव कारणमिति
भावः ॥ ४० ॥

नन्वेवमनुपलब्धेरभावग्राहकत्वे आत्मनि धर्माधर्मानुपलब्ध्या
भूतले घटाभाववत्तदभावो गृह्येत । नच योग्यानुपलब्धेरेवाभाव-
ग्राहकत्वाभ्युपगमेन धर्माधर्मयोरयोग्यतया तदनुपलब्ध्या तदभावो
न गृह्येतेति वाच्यम्, अनुपलब्धेर्योग्यताया अनिर्वचनात् । तथाहि
किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धेर्योग्यानुपलब्धिः । किं वा

(१) न, धिकरणज्ञानार्थत्वेनेति पाठः ।

सा योग्यानुपलब्धिस्तयाभावो गृह्यते । नञर्थोऽस्त्रिखित-
धीविषयोऽभावः ॥ ४१ ॥

योग्येऽधिकरणे^(१)ऽनुपलब्धिः ? नाद्यः, स्तम्भे पिशाचोन्योन्याभावस्या-
नुपलब्धिगम्यत्वं न स्यात्प्रतियोगिनोऽयोग्यत्वात् । न द्वितीयः
आत्मनि धर्माधर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः
अतीन्द्रियाभावस्यानुमानगम्यत्वाभ्युपगमात् । तस्मात् योग्यताया
निर्वक्तुमशक्यत्वेन योग्यानुपलब्ध्या तत्सदृशतप्रत्यक्षेण वाभावो
गृह्यत इत्यसङ्गतमेव । कथं तर्हिभावग्रहः ? न कथमपि केवलाधि-
करणव्यतिरेकेणाभावस्याभावात् । तच्च प्रत्यक्षेणैवानुभूयते इति
योग्यानुपलब्धिकरणाभावप्रमेत्युक्तमनुपपन्नमिति वदतं प्रभाकरं
निराकर्तुं तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वमनुपलब्धे-
र्योग्यत्वमित्यभिप्रेत्य तन्निर्वचनस्यार्थं वदन् तथाभावो गृह्यत इत्याह
यदित्यादिनां । तथाच यदि स्तम्भे पिशाचत्वं स्यात्तर्हि स्तम्भत्व-
दुपलभ्येतेति तर्कितेन प्रतियोगिरूपपिशाचत्वसत्त्वेन तदुपलब्धेः
प्रसञ्जनसम्भवात् । योग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वात् । अतो योग्या-
नुपलब्ध्या स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावस्य ग्रहणं सम्भवत्येव । आत्मनि
धर्माधर्माद्यापादनेन तदुपलब्धेरापादयितुमशक्यत्वान्तं तदभावो
नानुपलब्धिगम्यः किंत्वनुमानगम्यः । नच केवलाधिकरणव्यतिरेके-
णाभाव एव नास्तीति वक्तुं शक्यम्, घटाद्यनुपलब्ध्या भूतस्य घटो

(१) न, अधिकरणे प्रतियोग्यमुपलब्धिरिति पाठः ।

सत्त्वाऽत्यन्ताभाव एक एव भेदे प्रमाणाभावात् ।
तथाहि “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” “सत्त्वाच्चापर-

नास्तीत्याधाराधेयभावानुभवस्य सार्वजनौनत्वात् । न हि तदेव
तस्याधिकरणं भवति । तस्मादधिकरणातिरिक्तोऽभावोऽस्येव ।
सच योग्यानुपलब्ध्या गृह्यते इति तत्करणिकाभाव प्रमेत्युक्तं
सुसङ्गतमिति भावः ।

नन्वेवमपि ज्ञातानुपलब्धाभावो गृह्यते वाऽज्ञातानुपलब्धा वा ?
नाद्यः, अनवस्थाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः सर्वदाऽभावग्रहणप्रसङ्गा-
दतोनुपलब्धिकरणत्वमभावप्रमायाया न सङ्गतमिति चेन्न, ज्ञाता-
नुपलब्धेरेवाभावप्रमाकरणत्वात् । नचानवस्था, उपलब्ध्यभावस्य
प्रमाहनिष्ठतया तज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशसाक्षिरूपत्वेन तदयोगात् ।
तस्मादभावप्रमाया अनुपलब्धिरेव करणम् ।

ननु कोऽयमभावः? न तावद्द्रव्यादि षड्भान्योन्याभावः, स
विशेषादेरनङ्गीकारात् । नापि भावभिन्नः स परस्परान्यप्रसङ्गात् ।
अतोऽभावस्यानिरूपणात् । अनुपलब्धेर्मानान्तरत्वमनुपपन्नमित्या-
शङ्काह नञर्थेति । नञो नशब्दस्यार्थमुल्लिखति विषयीकरोति
नञर्थोऽलिखिता, सा चासौ धीश्च नञर्थोऽलिखितधीस्तस्या विषयो-
ऽभावो नास्तीति प्रत्ययवेद्योऽभावः ॥ ४१ ॥

ये तु घटादेरेकैकस्य पदार्थस्य प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधा-
भावमाचक्षते ताग्रत्याह स चेति । एकः प्रतियोगिकोऽभावोऽत्यन्ता-
भाव एक एव । नहि सर्वेषां घटादीनामेक एवाभावोक्तुं

स्ये"ति श्रुति सूत्राभ्यां प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य कारणात्मना
सम्बन्धप्रतिपादनेन प्रागभावस्य दुर्निरूपि^(१)तत्वात् ।

शक्यः, प्रतियोगिभेदेनाभावभेदस्य सर्वसम्मतत्वात् । तथा चैकस्य
प्रतियोगिनः प्रागभावादिभेदेनाभावभेदोऽनुपपन्नः । तथाहि प्रति-
योगिभेदेनाभावभेदो वाच्य, प्रतियोगिनोऽभावनिरूपकत्वेन
तद्भेदमन्तरेणाभावभेदायोगात् ।

ननु प्रतियोगिभेदाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभाव-
भेदोऽस्तु, प्रतियोगिवत्प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तन्निरूपकत्वात् ।
नच प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि घटत्वस्यैक्यात्कथं तद्भेदेनाभावभेद
इति वाच्यम् ? तस्य वस्तुत एकत्वेऽपि विशिष्टाविशिष्टरूपेण
तद्भेदसम्भवात् । तथाहि भविष्यत्काशसम्बन्धिघटत्वं प्रागभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकं भूतकाशविशिष्टं घटत्वं ध्वंसस्य भूतभविष्यदर्श-
मानकाशावच्छिन्न घटत्वमत्यन्ताभावस्य केवलाघटत्वमन्योन्याभावस्येति
प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोग्यैक्येऽप्यभावभेदः सम्भवत्येवेति
चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदकल्पनायामानन्ताभाव
कल्पनाप्रसङ्गात् । तथाहि यथा प्रतियोगिन एकत्वेऽपि भविष्यदादि-
काशभेदेन प्रागभावादिभेदः । एवं प्रमेयत्वद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिप्रति-
योगितावच्छेदकभेदेनापि घटाभावः सिध्येत । इह घटोनाशीत्यनु-
भववत्पृथिवी घटोनास्ति इत्थं घटोनाशीत्याद्यनुभवस्यापि सम्भवात् ।
न चैवमभ्युपगम्यते । तस्मात्प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदो

(१) न, दुर्निरूप्यत्वादिति ।

प्रागात्मघानात्कार्यस्य निरन्वयनाशानङ्गीकारेण ध्वंस-
स्यापि दुर्निरूपितत्वात् ॥ ४२ ॥

दुर्निरूप्य इति प्रतियोगिभेदेनैवाभावभेदो वाच्यः । ततश्च घटस्य
प्रतियोगिन एकत्वात् तदप्रतियोगिकाभावभेदोनास्त्येवेति । तद-
त्यन्ताभाव एक एवेति सिद्धम् ।

ननु घटो भविष्यति घटोर्ध्वस्तः घटोनास्ति घटो भूतस्य
नेति प्रतीतिवैलक्षण्येन घटाभावविषय-वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात्तः
प्रमाणबलेन प्रागभावादयोऽवश्यमभ्युपगन्तव्याः । प्रमाणसिद्धेऽर्थे
युक्तीनामनवतारात्ता आभासी भवन्ति । अन्यथा कुचापि प्रमा-
णेन वस्तु निर्णयो न स्यात् । तदुक्तम् ।

“खानुभूतावविश्वासे तर्कस्याप्यनवस्थितेः ।

कथं वा तार्किकंमन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयादि”ति ॥

तस्मात्प्रतियोग्यैक्येऽपि प्रमाणबलेन प्रागभावादिभेदसिद्धि-
रित्यत आह भेद इति । अभावभेद इत्यर्थः । नच भविष्यतीत्यादि
प्रमाणस्योपन्यस्तत्वात्कथं तदभाव इति वाच्यम् ? नहि घटो
भविष्यतीत्यादिप्रतीत्याभावोऽनुभूयते, तथा नञर्थानुसंखनात् ।
किं तर्हि घटस्य भविष्यत्कालसत्तासम्बन्धः । न चैवं पूर्वकाले
तस्याभावः, असत्त्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, असतः प्रथमविषाणादे-
रुत्पत्तेरदर्शनेन तदुत्पत्त्यनुपपत्तेः । सतो वा कथं तदुत्पत्तिः

कारकव्यापारवैयर्थ्यादिति चेन्न, कारणात्मना विद्यमानस्याभिव्यञ्ज-
कत्वमात्रेण कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । एतेन प्रागसतः सता
योगो वा आद्यक्षणसम्बन्धो वोत्पत्तिरिति प्रत्युक्तम् तद्भविष्यतीति
प्रतीतेरन्यविषयत्वात्प्रागभावात् दुर्निरूप(१) इत्यभ्युपगम्य(२) तदभ्युपगमे
श्रुतिसूत्रविरोधमाह तथाहीति ।

इदं दृश्यमानं सर्वं कार्यजातमये सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति
कारणात्मना सत्त्वमवधार्यते । कार्यस्य तथापरस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः
कारणात्मना सत्त्वादर्त्तमानकालेऽपि परमकारणादनन्यत्वं तद्व्यति-
रेकेणाभाव इति सूत्रेण प्रतिपाद्यते । प्रागभावश्चेत् स्वीक्रियते
तर्हि श्रुतिसूत्रविरोधः स्यात् । तस्मात्स दुर्निरूप(३) इत्यर्थः । एतेन
सर्वं कार्यं स्वसमवायिकारणनिष्ठाभावप्रतियोगिकार्यत्वाद्द्व्यतिरेके-
णाकाशवदिति प्रत्युक्तम् । श्रुति सूत्राभ्यां हेतोर्वाधितविषयत्वाद्-
सत्कार्यवादस्याप्रामाणिकत्वेनासदुत्पत्तेर्निराकृतत्वेन चानुमा(४)नानु-
पपत्तेश्च प्राणभावेन विनानुपपत्तेरभावाच्च न तत्सिद्धिरिति ।
अतएव ध्वंसोदुर्निरूप(५) इत्याह प्रागिति ब्रह्मसाक्षात्कारः । उत्पत्तेः
पूर्वं सृष्टिप्रलययोर्वीजाङ्कुरवत्प्रवाहस्यानादित्वेन “सदेव सौम्येदमग
आसीद्ब्रह्म वा इदमग आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग आसीत्”

(१) म, दुर्निरूप्य इति पाठः ।

(२) म, भ्युपेत्येति पाठः ।

(३) म, दुर्निरूप्य इति पाठः ।

(४) म, कृतत्वेनानुमानानुपपत्तेश्च तेन विनानुपपत्तेरभावाच्चेति पाठः ।

(५) म, दुर्निरूप्य इति पाठः ।

अनादिनित्यचैकालिकात्यन्ताभावान्योन्याभावसत्त्वे
ऽद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः अतोऽत्यन्ताभाव एक एव ॥ ४३ ॥

“नासतो विद्यते भावः” इत्यादि श्रुति स्मृति वाक्यशतैः सृष्टेः पूर्वं प्रलीनस्य जगतः कारणात्मना सत्त्वप्रतिपादनेन कार्यस्य निरन्वय-
नाशान्नीकारे तद्विरोधप्रसङ्गात् ध्वंसो दुर्निरूपः^(१) । नच घटो ध्वस्त
इति प्रतीतेः का गतिरिति वाच्यम्, तस्यास्तिरोभावमात्रविषयत्वो-
पपत्तेः श्रुत्यादिबाधेनानुमानादि प्रमाणान्तरानवताराच्च तत्रेतरस्य
भ्रममूलत्वोपपत्तेश्चेति भावः ॥ ४२ ॥

ननु श्रुति सृष्टिविरोधेन युक्तिविरोधेन च प्रागभावध्वंसयो-
रनङ्गीकारेऽप्यत्यन्ताभावान्योन्याभावावश्यमभ्युपगन्तव्यौ । नच तत्र
प्रमाणाभावः । भूतले घटो नास्ति वायौ रूपं नास्तीत्याद्यनुभवः ।
नाहमीश्वरः, त्वमहं न, भूतलं घटो न इत्याद्यनुभवश्च तत्र प्रमाणम् ।
उत्पत्तिविनाशकारणानिरूपणात्तावनादौ नित्यौ च, अत एव
चैकालिकौ । नचाद्वैतश्रुतिविरोधः तस्या भावाद्वैतपरत्वोपपत्तेः,
अन्यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादत्यन्ताभावान्योन्या-
भावावभ्युपगन्तव्यावित्याशङ्क्याह अनादीति । किं तौ पारमार्थिकौ
उत मिथ्याभूतौ । नाद्य इत्याह अद्वैतेति । नच श्रुतेर्भावाद्वैत-
परत्वमस्ती^(२)ति वाच्यम्, सद्बोधे मानाभावात् । किञ्चाभावस्य

(१) दुर्निरूप्य इति पाठः ।

(२) ग, स्त्विति पाठः ।

प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वेन तत्सत्ता समसत्ताकतया पार-
मर्धिकत्वं न सम्भवत्येव । नच प्रतियोगिनः सत्यत्वमस्ति । तस्य
ब्रह्मज्ञानेन कल्पितत्वेन रज्जुसर्पवन्निष्कालस्योपपादितत्वात् । नच
प्रतियोगिनिष्काले तत्सत्ताधीनसत्ताकस्य वास्तवत्वं सम्भवत्यतो
द्वितीयः परिशिष्यते । अत एवाभावस्य चैकाक्षिकत्वं प्रत्युक्तं
कल्पितस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तदयोगात् । नच वाद्यादौ भूतभविष्य-
दर्शनात्मकालेषु रूपानुपसब्ध्या तदभावस्य चैकाक्षिकत्वमिति
वाच्यम्, तस्यापि कल्पितत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन^(१) तदनुपपत्तेः । यच्च
तु 'अस्य सर्वमात्मैवाभूदिति' श्रुत्या मुक्तिकाले सर्वस्यात्ममात्रत्व-
प्रतिपादनाच्च । नच कासस्याविद्यासम्बन्धरूपत्वेन मुक्तौ सर्वव्यवहारा-
भावेन सोपाधिककालस्यापि मुक्तावभावेन व्यवहारकाले चैकाक्षि-
कत्वं रूपाद्यभावस्य वाद्यादौ विवक्षितमिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः ।
अन्योन्याभावसूत्रमपि नास्त्येव । तथाहि । न तावदास्तवः
स च सम्भवति उक्तन्यायेन वास्तवत्वासम्भवात् । नापि कल्पितो-
ऽन्योन्याभावः सम्भवति प्रमाणप्रतियोगिनोरभावात् । तथाहि न
तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिन्द्रियाणां तदसन्निकृष्टत्वेन तैस्तद्ग्रहणा-
योगात् । नच विशेषणतैव सन्निकर्षोऽस्त्विति वाच्यम्, प्रागेव
निरस्तत्वात् सम्बन्धान्तरानिरूपणाच्च । नाप्यनुमानं तच्च प्रमाणं
साध्यस्याप्रसिद्धत्वेन तदयोगात् । भूतस्य घटोनेत्यादि प्रतीतेर्वक्ष्य-
माणविधयाऽन्यथाप्युपपत्तेः । अत एवोपमानादयोऽपि न तच्च
प्रमाणम्, नापि प्रतियोगी तस्य निरूपयितुं शक्यते । तथाहि न

(१) न, निवर्त्यतवेति पाठः ।

स च द्विविधः पारमार्थिको व्यवहारिकश्चेति । “नेह
नानास्ति किञ्चमे”त्यादि श्रुति प्रतिपादितः प्रपञ्चात्व-
न्ताभावः पारमार्थिकः स “चाधिष्ठानस्वरूपोऽधिष्ठा-

तावद्दटः प्रतियोगी तस्य तद्विरोधित्वेन तदयोगात् । नापि
तादात्म्यं तत्प्रतियोगी तस्य घटस्वरूपत्वे तद्भिन्नत्वे वा तदयोगात् ।
तथाहि नच तद्दटस्वरूपमेव उक्तदोषानपायात् । नापि घटस्वरूपा-
तिरिक्तं तत् तर्हि तदन्योन्याभावस्य घटान्योन्याभावत्वायोगात् ।
नापि भिन्नत्वे सत्यभिन्नत्वं तत्, अन्योन्याश्रयापत्तेः । नाप्यभिन्नत्व-
मात्रं तत् तर्ह्यभेदात्यन्ताभावोभेद इत्यापत्तेत् । न च घटाभावः, न
इत्यन्यप्रतियोगिकोन्याभावोभवति । तस्मात् प्रमाणप्रतियोग्यनिरूप-
णादास्तवत्वावास्तवत्वाभ्यामन्योन्याभावस्य दुर्निरूप(१) इत्यभिप्रेत्य-
परिशेषादत्यन्ताभाव एक एवेत्याह अत इति । यतः प्रागभाव-
ध्वंसाभावान्योन्याभावा दुर्निरूपा(२) अतः कारणादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तं विभजते स चेति । आद्यं व्युत्पादयति नेति । इह प्रत्यगभिन्ने
परमात्मनि नाना दैतजातं जीवेश्वरजगद्रूपं नास्ति, दृश्यमानस्य
मायामयत्वेन मिथ्यारूपत्वादिति भावः । “ज्ञानानन्दादिगुणकं
ब्रह्मे”ति परे नेतिरे तदपि नास्तीत्याह किञ्चनेति । गुणगुण्यादि-
लक्षणं दैतमपि नास्तीत्यर्थः । आदिशब्देन “अथात आदेशीनेति
नेति” “स एष नेत्यात्मा”ति श्रुतयो मृद्धान्ते ।

(१) न, दुर्निरूपयति पाठः ।

(२) न, दुर्निरूपा इति पाठः ।

नातिरिक्त” इति केचित् । घटाद्यत्यन्ताभावो व्यावहारिकः । अयमेवामेदप्रतियोगिकः । भूतलं घटोनेत्यादि-

ननु श्रुति प्रतिपादितप्रपञ्चात्यन्ताभावस्य कथं पारमार्थिकत्वम्, प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य कल्पितत्वेन प्रतियोगिसत्ताधीनसत्ताकस्य तदयोगात् ? ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकत्वेऽद्वैतश्रुत्या विरोधापत्तेस्तेत्याशङ्कारोपितात्यन्ताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वेन पारमार्थिकत्वमुपपद्यत इत्याह स चेति । नचारोपितात्यन्ताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वाभ्युपगमेऽनुपलब्धिप्रमाणाभ्युपगमविरोधः स्यादिति वाच्यम् । न हि वयं भूतले घटोनास्तौत्यनुभूयमानस्यात्यन्ताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वमभ्युपगच्छामः । तस्य घटादिस्मानसत्ताकस्य व्यावहारिकत्वेन भूतलादिवदधिष्ठानविसृज्यत्वात् । किन्तु “जगदधिष्ठाने ब्रह्मणि ने”त्यादि श्रुत्या प्रतिपादितप्रपञ्चात्यन्ताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वं प्रतिपादयामः । नचैतावतानुपलब्धिप्रमाणाभ्युपगमविरोधोऽस्ति । तस्या भूतलादौ घटाद्यत्यन्ताभावयाहकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेर्न कोपि दोष इति भावः । मतान्तरमाह “अधिष्ठाने”ति निषेधश्रुत्या गम्यमानः प्रपञ्चात्यन्ताभावोऽधिष्ठानब्रह्मस्वरूपापेक्षयातिरिक्त एव । नचाद्वैतश्रुतिविरोधस्तस्या भावाद्वैतपरत्वादिति तात्पर्यम् । अचेदं चिन्त्यम्, श्रुतिसङ्कोचे मानाभावादधिष्ठानातिरिक्ताभावस्य प्रतियोगिसत्तासमसत्ताकतया प्रतियोगिनः कल्पितत्वेन तदधीनाभावस्यापि कल्पितत्वस्यैव वक्तव्यतया वास्तवत्वस्य दुर्निरूप्यत्वात्^(१)

(१) न, दुर्निरूप्यत्वात् इति पाठः ।

प्रतीति विषयोभेद इत्युच्यते । घटोनास्तौत्यादिप्रतीति-
विषयोऽत्यन्ताभाव इत्युच्यते वादिभिः । सर्वोऽप्यनित्य
एव सर्वस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ ४४ ॥

तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । द्वितीयं व्युत्पादयति घटेति । अयं व्याव-
हारिकात्यन्ताभावः पूर्वोक्तयोग्यानुपलब्ध्या गृह्यत इत्यनुपलब्धि-
मानान्तरमिति भावः ।

नन्वभावैक्याङ्गीकारे भूतत्वे घटो नास्ति भूतत्वं घटो नेति
प्रतीति वैलक्षण्यं कथं स्यात्, ताभ्यां प्रमेयवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् ?
अन्यथा विलक्षणप्रतीतेराक^(१)स्मिकत्वापत्तेरित्यत आह अयमेवेति ।
अयमत्यन्ताभाव एव इत्यर्थः । वादिभिरिति नैयायिकादिभि-
रित्यर्थः । अतो न प्रतीतिवैलक्षण्यस्य आकस्मिकत्वा^(२)पत्तिरिति
भावः । भूतत्वादावनुभूयमानं घटात्यन्ताभावं नित्यं नैयायिकादयो
वदन्ति । जीवेश्वरभेदश्चातितात्पर्यज्ञानशून्यास्ताभिराकरोति
सर्वोऽपीति । जीवेश्वरादिभेदरूपो घटात्यन्ताभावश्च सर्वोऽपीत्यर्थः ।
अनित्यत्वं नाम ध्वंसप्रतियोगित्वं वा वाध्यत्वं वा । वाधः पूर्वमेव
निरूपितः । तत्र युक्तिं वक्ति सर्वस्येति । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य भावा
भावात्मकस्य प्रपञ्चस्याविद्याविलसितत्वेन वाक्योक्त्य ब्रह्म^(३)साक्षात्का-
रेण तच्चिद्वृत्तावुपादाननाशे सत्युपादेयनाशस्यावश्यकत्वेन ज्ञान-
निवर्त्यत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ ४४ ॥

(१) न, आकस्मिकता इति पाठः ।

(२) न, आकस्मिकता इति पाठः ।

(३) न, ब्रह्मात्मैक्यसाक्षादिति पाठः ।

अन्ये तु लौकिकतन्त्रान्तरबुद्धिमनुसरन्तोऽभावभेदं
स्वीचक्रुः । तथाहि, प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावो-
ऽन्योन्याभावश्चेति भेदाच्चतुर्विधोऽभावः । उत्पत्तेः प्राकारणे
कार्याभावः प्रागभावः । यथाऽमृदादौ घटाद्यभावः ।

मतान्तरमाह अन्ये इति । तन्त्रान्तरं न्यायशास्त्रादि^(१) प्रति-
ज्ञातार्थमुपपादयति तथाहीति । प्रागभावं व्युत्पादयति उत्पत्ते-
रिति । अनादिप्रतियोगिजनकः प्रागभाव इति निष्कर्षः । अथवा^(२)
विनाशभावोवास इति द्रष्टव्यम् । ध्वंसं व्युत्पादयति उत्पत्तेति
जन्याभावो ध्वंस इत्यर्थः । अत्यन्ताभावं सञ्चयति प्रतीयोगीति ।
प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं नाम प्रतियोग्यनधिकरणाधिकरणत्वं
प्रतियोग्यधिकरणानधिकरणत्वं^(३) वा प्रतियोग्यधिकरणभिन्नाधिकर-
णत्वं वा । न चैवं प्रागभावादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तृतीये
तदभावात् तदेव विवक्षितमित्यर्थः । अन्योन्याभावं सञ्चयति प्रति-
योगीति । प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं नाम तदधिकरणाधिकर-
णत्वम्, । न चाकाशस्य विभुत्वेन निरधिकरणत्वात्तदन्योन्याभावस्य
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । आका-
शोत्पत्तेः प्राग् साधितत्वेन कार्यद्रव्यतथाकाशस्य सावयवत्वात् ।

(१) न, न्यायशास्त्रादिः प्रतिज्ञेति, पाठः ।

(२) न, अथवागादिविनाशेति, पाठः ।

(३) न, कश्चित् पुस्तके अनधिकरणत्वमिति पाठो दृश्यते ।

उत्पन्नस्य कार्यस्य कारणेऽभावो ध्वंसाभावः । यथा-
सुत्रादि प्रहरणानन्तरं कपालादौ घटाद्यभावः । प्रति-
योग्यसमानाधिकरणाभावोऽत्यन्ताभावः । यथा भूतला-
दौ घटाद्यभावः । प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावोऽन्यो-
न्याभावः । यथा भूतलादौ घटादिभेदः । सर्वेऽप्यभावा
अनित्याश्च ॥ ४५ ॥

एवमभावप्रमानिरूपिता । एवं षड्विधप्रमया

घटादिवत्तदन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसम्भवात् तत्रा-
द्याप्तिः । आकाशावयवो मायैवेति न कोऽपि दोष इति भावः ।
सर्वेषामभावानां प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वेन मायाकार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञा-
नबाध्यत्वेनानित्यत्वमेव । न तन्मान्तरवत् केषाञ्चिन्नित्यत्वं केषाञ्चिद्-
नित्यत्वमित्याह सर्वे इति । नच ध्वंसस्यानित्यत्वे प्रतियोग्युत्पन्न-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, प्रागभावध्वंसस्य घटस्यानित्यत्वस्य त्वयैवाभ्युप-
गतत्वादतो नोक्त दोष इति भावः ॥ ४५ ॥

अभावप्रमानिरूपणं निगमयति एवमिति । नन्वेवं प्रमानिरू-
पणमस्तु किं तव तेनेत्यत आह एवमिति । उक्तप्रकारेण षड्विधेति ।
प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दार्थापत्त्यभावप्रमिति भेदात् । भिन्न-
चेत्यर्थः । आवरणेन सहितं सावरणं । आवरणं नामावरणशक्तिः ।
साच निरूपिता ततश्च षड्विधप्रमाभिः प्रत्यक्षादिभिर्विषयावार-
कमज्ञानं नश्यतीत्यर्थः ।

सावरणमज्ञानं निवर्तते । तत्र परोक्षप्रमयाऽसत्त्वापदक-
मौढ्याज्ञाननिवृत्तिः । अपरोक्षप्रमयाऽसत्त्वाभानापा-
दकाज्ञाननिवृत्तिः ॥ ४६ ॥

॥ इति द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

नन्वेवं सति परोक्षस्थले वज्रादेरपि प्रत्यक्षतापत्तिः । तदाव-
रकाज्ञानस्य तद्गोचरप्रमया निवृत्तत्वात् । यदि न निवृत्तं तदावर-
काज्ञानम्, तर्ह्यनुमित्यादिनिरूपणमनर्थकं स्यात् । न चानुमित्या-
दिनिरूपणस्य स्वगोचरव्यवहारजनकत्वेनार्थवत्त्वमिति वाच्यम्,
स्वगोचरवज्राद्यावारकज्ञाननिवृत्त्यभावेन तदयोगात् । अन्यथा
प्रत्यक्षप्रमया निवृत्तेऽप्यज्ञाने विषयस्यापरोक्षाभावप्रसङ्गात् । तस्मा-
'दुभयतः पाशारञ्जुरि'त्याशंक्य तद्व्यवस्थामाह तचेति । षड्विधप्रमा-
स्त्रित्यर्थः । अज्ञानेन स्वगोचरे द्विविधो व्यवहार उत्पद्यते^(१) विषयो-
नास्तीत्यसत्त्वव्यवहारोविषयो न प्रकाशते इति । अप्रकाशव्यवहार-
चेति । तदासत्त्वव्यवहारकारणमसत्त्वावरणमित्युच्यते । अप्रकाश-
व्यवहारकारणमभानावरणमित्युच्यते । एवञ्च परोक्षप्रमयाऽसत्त्वा-

(१) न, उत्पद्यते इति पाठः ।

वरणशक्तियुक्तं मौढ्याज्ञानशब्दवाच्यं निवर्त्तते । अतएवानुमित्यादि-
प्रमोत्पत्त्यनन्तरं न कश्चिदपि विषयोनास्तीत्यनुभवति । किन्तु
वज्रादिरस्तीत्येव प्रतिपद्यते । अन्यथा तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्वज्राद्यर्थिनां
अपरोक्षप्रमथा तु द्विविधावरणशक्तिमदज्ञानं निवर्त्तते । अत एव
घटः स्फुरति घटं पश्यामीत्याद्यनुभवः । तदिदमाह परोक्षेत्यादिना
असत्त्वेति विषयस्यासत्त्वमापादयति असत्त्वव्यवहारं जनयतीत्यसत्त्वा-
पादकं नास्तीति व्यवहारकारणं । तच्च तन्मौढ्याज्ञानञ्चेति । तथा-
ऽसत्त्वावरणशक्तियुक्तमौढ्याज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः । मौढ्यं नाम विषय-
सत्ताव्यवहारशून्यत्वं । ततश्च षड्विधप्रमानिरूपणमर्थवदिति भावः ।

ननु यथा प्रत्यक्षस्थले प्रत्यक्षप्रमानन्तरं घटः स्फुरतीत्यनुभवात्
यथा घटादिस्फुरणं तथा परोक्षस्थलेऽप्यनुमित्यादिप्रमानन्तरं वज्रादिः
स्फुरतीत्यनुभवात् वज्रादिस्फुरणमस्येव । तथा च कथं यथोक्तव्यवस्था-
षिद्धिरित्युच्यते । परोक्षस्थले वज्रिसत्तामात्रस्फुरणम्, प्रत्यक्षस्थले
तु रूपादिविशिष्टत्वेन तत् स्फुरणमिति व्यवस्थासम्भवति ।

नचपरोक्षस्थले घटादीनां वृत्तिसम्बन्ध इव परोक्षस्थले
वज्रादीनां वृत्तिसम्बन्धोऽस्ति न वा ? नाद्यः, तत्र वज्रीन्द्रियसन्नि-
कर्षाभावेनात्मःकरणस्य बहिर्निर्गमनाभावेन तदयोगात् । अन्यथा-
प्रत्यक्षस्थलेऽप्यन्तःकरणस्य बहिर्निर्गमनं विना वृत्तिविषयसम्बन्ध-
प्रसङ्गात् । न द्वितीयः, वज्रादिस्फुरणमेव न स्यात् । नच तत्र
वृत्तिविषययोः संयोगसम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धान्तरेण तत् स्फुरण-
मस्त्विति वाच्यम्, सम्बन्धान्तरानिरूपणात् । तथाहि न तावद्वृत्ति-
विषययोः स्वरूपसम्बन्धेन तत् स्वरूपसम्बन्धस्याप्रामाणिकत्वात् ।

किञ्च स्वरूपसम्बन्धाभ्युपगमे तेनैव सर्वत्र वा विशिष्टव्यवहारोपपत्तौ सम्बन्धान्तरं न सिध्येत् । किञ्च ज्ञानस्वरूपं वा विषयस्वरूपं वा उभयं वा सम्बन्धः । नाद्यः, घटज्ञानदृश्यां पटप्रतीत्यापत्तेः । न द्वितीयः, अन्धकारस्यघटस्यापि प्रतीत्यापत्तेः । न तृतीयः, पूर्वोक्तदोषापरिहारात्, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धकत्वकल्पने गौरवाच्च, नापि विषयविषयिभावः सम्बन्धः । तयोः संयोगसम्बन्धमन्तरेण तदयोगात् अन्यथा^(१) अतिप्रसङ्गात् । तस्मात्कथं व्यवस्थोपपत्तिरिति? मैवं । परोक्षस्थले विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावेनान्तःकरणबहिर्निर्गमनाभावेन विषयाधिष्ठानचैतन्यस्य प्रमादचैतन्यैक्याभावेऽपि सिद्धज्ञानेन वज्राद्याकारवृत्तौ सत्यां प्रमादचैतन्यविषयचैतन्ययोर्धास्तवैक्यस्य विद्यमानत्वादज्ञादेर्भागमुपपद्यते । नचातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तत्तदाकारवृत्तेस्तद्विषयभागे नियामकत्वात् । अत एव वज्रादिः परोक्षत्वेन भागमपरोक्षस्थलेत्विन्द्रियार्थसन्निकर्षे बहिर्निर्गतान्तःकरणवृत्त्या विषयस्य संयोगसम्भवात्, वृत्त्या सावरेणाज्ञानस्य निवृत्तत्वाच्च । विषयप्रमाणप्रमादसाच्चिचैतन्यानामेकोपाध्याक्रान्ततयैक्यसम्भवेन घटादिविषयस्य सुखादिवत्साच्चिष्यस्यसतयानावृतसंविन्नादात्म्याद् घटः स्फुरति घटं साक्षात्कारोमीति ज्ञानविषयापरोक्षानुभवादपरोक्षतया विषयस्फुरणम् । परोक्षस्थले तु तद्वैपरीत्यात् तच्चिद्धज्ञानेन तदाकारवृत्त्याऽसत्त्वापादकमौल्याज्ञानस्य निवृत्तत्वाद्विषयप्रमाण-चैतन्ययोर्भेदाच्च । परोक्षतया वज्रादेःसत्तामात्रेण-

(१) न, चन्वया अतिप्रसङ्गात् इति पाठो न ।

स्फुरणमिति व्यवस्था सम्भवत्येव । तस्मात् षड्विधया प्रमया सावरण-
ज्ञाननिवृत्त्यातद्विषयभानं सम्भवति । “तत्त्वमस्या”दिवाक्यजन्या-
परोक्षप्रमया ब्रह्मावरकमूलाज्ञाननिवृत्त्यातत्साक्षात्कारसम्भवत्येव ।
अतः प्रमानिरूपणमर्थवत्तस्माद्बोधेद्भार्वृत्तिद्वा बोधो वा प्रमेति
प्रमानिरूपणं सिद्धम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्मख्यप्रकाशानन्द-
सरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादेवानन्दसरस्वतीविरचिते तत्त्वानु-
सन्धानव्याख्यानेऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभेन द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अथ तृतीय परिच्छेदः ।

श्रीगणपतये नमः ।

प्रमाभिन्नं ज्ञानमप्रमा । सा च द्विविधा, स्मृतिरनुभू-
तिश्चेति । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । सापि द्विवि-

ॐ नमः परमात्मने ।

चराचराणामनिशं सुखाय यस्यावतारो भवतीति सन्तः ।

वदन्ति योनिं जगतामनन्तं तं कृष्णमाद्यं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥

वृत्तिर्द्विविधा प्रमाप्रमाभेदादित्यत्र प्रमानिरूपिता तत्राप्रति-
बन्धायाः प्रमायाः अज्ञाननिवर्त्तकत्वेन प्रतिबन्ध तन्निवृत्त्युपायैः
निरूपणैयौ तत्रासम्भावनादिः प्रतिबन्धः तदुक्तम् पराशरेण ।

“भावना विपरीता या या च सम्भावना शुक्ल ।

कुरुते प्रतिबन्धं सा तत्त्वज्ञानस्य नापरमि”ति ॥

तन्निवृत्त्युपायः श्रवणादिः “श्रोतव्ये”त्यादि श्रुतेः । यद्यप्यस्य
ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते तथाप्यप्रमाणत्वेन साक्षात्तदनुपपत्त्या प्रति-
बन्धादिनिवृत्तिद्वारा महावाक्यात्प्रमोत्पत्तावस्योपयोग इति ज्ञान-
साधनत्वमुपपद्यते । ततश्च प्रतिबन्धस्यासम्भावनादेरप्रमायामन्तर्भा-
वाद्द्वयमप्रमानिरूपणीयेत्यतः क्रमप्राप्तमप्रमां निरूपयति प्रमेति ।
प्रमात्वावच्छिन्नप्रमाभिन्नं ज्ञानमप्रमेति निष्कर्षः । तेन चटप्रमा-

धा, यथार्थाऽयथार्थभेदात् । यथार्थस्मृतिरपि द्विविधा
अनात्मस्मृतिरात्मस्मृतिश्चेति ॥ १ ॥

भिन्नघटज्ञानेऽतिव्याप्तिर्निरस्ता प्रमात्वं नामानधिगताबाधितार्थवि-
षयज्ञानत्वं घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहिकज्ञानस्यैव विरोधि-
पटाकारवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तं यावद्दृष्टस्फुरणं तावद् घटाकारवृत्तिरेकै-
वेति नाव्याप्तिः । नच सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय
इति न्यायेन भ्रमादेर्धर्म्यंशे प्रमारूपत्वेन प्रमाभिन्नत्वाभावादव्याप्तिरिति
वाच्यम्, धर्म्यंशज्ञानस्यान्तःकरणवृत्तिरूपत्वेन भ्रमस्याविद्यावृत्तिरू-
पस्य तद्विभक्तत्वाव्याप्तिरिति भावः । तां विभजते सा चेति । सूते-
र्लक्षणमाह संस्कारेति । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय माचेत्युक्तं
तस्याः संस्कारसहितेन्द्रियजन्यत्वेन तन्मात्रजन्यत्वाभावात्तदव्याप्तिः ।
संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमित्युक्तं संस्कारस्त्रिविधः वेगो-
भावना स्थितिस्थापकश्चेति क्रियाजन्यः क्रियाहेतुर्वर्गः । सूते^(१)व्वदिष्ट-
निष्ठोऽनुभवजन्यसूतिहेतुर्भावनासंस्कारः सचान्तःकरणनिष्ठोऽस्म-
न्मते । न्यायमतेत्वात्मनिष्ठः । असदभिमताहंकारस्यैव नैयायिकादी-
नामात्मत्वात् । स्थितिस्थापकसंस्कारो धनुरादिनिष्ठः । यद्यपि वेग-
स्थितिस्थापकयोः क्रियाहेतुत्वमेव तथापि भावनासंस्कारस्य ज्ञान-
हेतुत्वात्तन्मात्रजन्यं ज्ञानं सूतिरितिलक्षणमुपपद्यते । सूतिं विभ-
जते सापीति । यथोद्देशं यथार्थस्मृतिं विभागपूर्वकं निरूपयति
यथार्थेति ॥ १ ॥

(१) ग, घ, व्वादिष्ट, इति पा० ।

तत्र व्यावहारिकप्रपञ्चो मिथ्यादृश्यत्वात् जडत्वात्
परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानसिद्धमिथ्यात्वा-
नुसन्धानं यथार्थानात्मस्मरणम् ॥ २ ॥

यथार्थानात्मस्मृतिं निरूपयति तत्र व्यावहारिकेति । तत्रोर्मध्य
इत्यर्थः । पञ्चस्य वा पञ्चसमस्य वा दृष्टान्तवासम्भवेन तत्र व्याप्ति-
यहायोगात् पञ्चं विशिन्नमिष्टं व्यावहारिकेति अज्ञातसत्ताकत्वं
व्यावहारिकत्वं शुक्तिरजतादेः प्रतीयमानसत्ताकत्वेन प्रातीतिकत्वात्
दृष्टान्त उपपद्यते ।

मनु वादिप्रतिवादिनोः सम्प्रतिपत्तिविषयो दृष्टान्तो वक्तव्यः
प्रतिवादिभिः शुक्तिरजतस्थानङ्गीकारेण कथं स दृष्टान्त इति चेन्न ।
अन्यथा स्थात्यादीनां पूर्वमेव निराकृतत्वेन शुक्तिरजतस्य साधित-
त्वात् दृष्टान्तोपपत्तेः ततश्च तत्र हेतुसाध्ययोर्दृश्यत्वमिथ्यात्वयो-
र्याप्तिपक्षसम्भवेन पक्षेऽपि दृश्यत्वहेतुना मिथ्यात्वं साधयितुं शक्यते
व्यावहारिकेति पञ्चो न विशिष्यते चेत्तदा शुक्तिरजतस्य प्रपञ्चान्तर्गत-
त्वेन पञ्चकुचिनिश्चिन्नत्वादनुपसंहारिहेत्वाभासः स्याद् दृश्यत्वे हेतु-रतः
पक्षविशेषणमर्थवदिति भावः । एवञ्चानेनानुमानेन प्रपञ्चस्याकाशा-
देर्मिथ्यात्वसिद्धौ सत्यां तस्य सिद्धस्य मिथ्यात्वस्य पुनः पुनरनुसन्धानं
यथार्थानात्मस्मरणम् । मनु मिथ्यात्वं प्रपञ्चनिष्ठं न वा । आद्ये
मायामय प्रपञ्चनिष्ठस्य कथं यथार्थं (१) यथार्थस्य वस्तुधर्मत्वात्प्र-
पञ्चस्यावस्तुत्वाभ्युपगमादवस्तुधर्मस्य मिथ्यात्वस्या-वस्तुत्वावच्छं भावेन

(१) न, च, यथार्थत्वं इति पा० ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थानुसन्धानं यथार्थात्मस्मरणम् ।

(१)याथार्थानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपि पक्षे साध्याभावेनानुमानस्य बाध एव स्यात्तस्मान्मिथ्यात्वानुसन्धानं यथार्थानात्मस्मरणमित्यनुपपन्नमिति नैषदोषः । मिथ्यात्वं प्रपञ्चनिष्ठमेव । नचावस्तुधर्मस्यावस्तुत्वात्तदनुसन्धानस्य कथं (१)याथार्थं ज्ञानगत(२)याथार्थस्य विषयप्रयुक्तत्वादिति वाच्यम्, ज्ञानस्य याथार्थं नाम मानान्तरावाध्यत्वं तदपि विषयकृतमेव स्वरूपेण ज्ञानस्य बाधाबाधयोरयोगादिष्वय बाधाबाधाभ्यां ज्ञानस्य बाध्यत्वव्यपदेशात् । एवञ्च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं नामाधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेव तस्य केनापि प्रमाणेन बाधाभावात् प्रत्यक्षादीनां “वाचरम्भणं विकारो नामधेयमि”-त्यादि श्रुतिविरोधेनाप्रमाण्यापपत्तेर्मिथ्यात्वस्या(४)बाधेन याथार्थानुसन्धानस्यापि (५)याथार्थं सम्भवत्येवेत्यनुमानसिद्धमिथ्यात्वानुसन्धानं यथार्थानात्मस्मरणमिति सम्यगुपपन्नमिति भावः ॥ २ ॥

यथार्थात्मस्मरणं दर्शयति तत्त्वमिति तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थस्त्वं पदस्यस्य ब्रह्मत्वं तदनुसन्धानं यथार्थात्मस्मरणमित्यर्थः । यथोद्देशं यथार्थस्मृतिं निरूप्य क्रमप्राप्तमयथार्थस्मृतिं विभज्य निरूपयति अयथार्थेति । पूर्ववदिति । यथार्थस्मृतिवदनात्मस्मृतिरात्मस्मृतिश्चेति द्विधेत्यर्थः । अयथार्थानात्मस्मृतिं दर्शयति प्रपञ्चश्चेति । ननु

(१) न, च, यथार्थत्वात् इति पा० । (२) न, च, यथार्थत्वम् इति पा० ।

(३) न, च, यथार्थत्वस्य इति पा० । (४) न, च, बाध्यत्वेनेति पा० ।

(५) न, च, यथार्थत्वम् इति पा० ।

अथयथार्थस्मृतिरपि द्विधा, पूर्ववत् प्रपञ्चस्य सत्यत्वानु-

“घटः सन् पटः सन्निति प्रत्यक्षेण प्राणा वै सत्यमि” ति श्रुत्या प्रपञ्चस्य सत्यत्वावगमात्प्रमाणसिद्धस्य ब्रह्मवद्यथार्थत्वात्कथं तत्स्मरणस्यायथार्थत्वमन्यथा ब्रह्मानुसन्धानस्यायथार्थत्वापत्तेरित्याशङ्काह मिथ्येति । प्रपञ्चस्य “वाचारम्भणं विकारो नाम ध्येयं” “सोऽनृताभि-सन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय भेदश्च” “तस्याज्ञानकृतो भवेदि” ति श्रुति-स्मृतिशतैरारम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वस्य निश्चि-तत्वाद् “घटः सन्नि”त्यादिप्रत्यक्षादेर्बाधेनाधिष्ठानसत्त्वविषयत्वो-पपत्तेः । नच “प्राणा वै सत्यमि”त्यादि श्रुत्येतरश्रुत्यादिबाधः किञ्च-स्यादिति वाच्यम्, प्राणादीनामुत्पत्तिविनाशश्रवणेन कालत्रया-बाध्यत्वरूपसत्यत्वायोगात्, न्यायशून्यत्वाच्च, “प्राणा वै सत्यमि”त्यादि श्रुतेर्बाधकारिकसत्यत्वविषयत्वोपपत्तेस्तयेतरश्रुतिबाधायोगात् प्रत्युत “वाचारम्भणा”दिश्रुतेर्न्यायमूर्च्छत्वेन तथैव प्राणसत्यत्वश्रुतेर्बाधः । तस्मा-त्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वात् सत्यत्वानुसन्धानमयथार्थानात्मस्मरणमिति युक्तमेवोक्तमिति भावः । द्वितीयं निरूपयति अहङ्कारेति । अहमिति कृतिः करणं यस्य सोऽहङ्कारः स आदिर्घेषां तेऽहङ्कारा-दयस्तेष्विति यावत् ।

ननु सर्वेषां परीक्षकाणामहमनुभवविषयस्यैवात्मत्वेनाभिमतत्वा-त्कथं तस्यात्मानुसन्धानमयथार्थात्मस्मरणमिति चेत् शृणोतु भवान् देहाद्यज्ञानसाध्यन्ताः सर्वेऽहमनुभवविषयास्तत्र कोऽयमात्मा तव । न तावद्देह आत्मा उत्पत्तिविनाशवत्त्वाद्रूपादिमत्वाच्च इत्याच्च घटवत् ।

सन्धानमयथार्थानात्मस्मरणम् मिथ्यावस्तुत्वात्तस्याह-
ङ्कारादिघातत्वानुसन्धानम् ॥ ३ ॥

नचाप्रयोजकत्वं कृतशानाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गात् । “तस्मादा एत-
स्मादन्तरमयादन्योऽन्तरात्मा प्राणमय” इति श्रुतेषु नापीन्द्रि-
याणामात्मत्वं करणत्वादास्यादिवत् वनवदङ्गसमुदायत्वाच्च घट-
वद्भौतिकत्वाच्च । नचाप्रयोजकं करणस्य ज्ञातृत्वायोगात् । न हि
वास्यादेः करणस्य ज्ञातृत्वं दृष्टं जानामीत्यात्मनो ज्ञातृत्वस्यानुभव-
सिद्धत्वात् । बङ्गसमुदायस्यात्मत्वे विरुद्धाभिप्रायतया सद्यः शरीर-
पातप्रसङ्गाच्च । नच ‘वरगोष्ठी’न्यायेन बहूनामात्मत्वमविरुद्धमिति
वाच्यम् । योऽहं पश्यामि सोऽहं सृशामीत्यभेदप्रत्यभिज्ञाविरोध
प्रसङ्गाच्च । भौतिकस्यात्मत्वे पूर्वोक्तदोषानपायात् । अतो नेन्द्रिया-
णामात्मत्वं नापि प्राणः आत्मा वायुविकारत्वात् वायुवायुवत्
“तस्मादा एतस्मात् प्राणमयादन्योऽन्तरात्मा मनोमय” इति श्रुतेषु ।
नापि मन आत्मा करणवदिन्द्रियवत् । नच मनसः करणस्य निरा-
कृतत्वात्तत्तस्यानात्मत्वं कथमिति वाच्यम्, मिश्रमतानुसारेण न्याय-
मतानुसारेण वा तदुपपत्तेः असम्भते त्वत्पत्तिविनाशवत्त्वादिति
हेतुर्द्रष्टव्यः । “तस्मादा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय”
इति श्रुतेषु नाप्यहङ्कार आत्मा दृश्यत्वात् घटवत् । नचाप्रयोज-
कत्वं विपक्षहेतुच्छिन्नेरेव बाधकत्वात् । नचेष्टापत्तिः अन्यैस्तस्य
दृश्यत्वानङ्गीकारात् । असम्भते कार्यत्वेन तदयोगात् । एतेन
बुद्धिचित्तयोरात्मत्वं प्रत्युक्तम्, “तस्मादा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यो-

ऽन्तरात्मानन्दमय” इति श्रुतेषु नाद्यानन्दमयशब्दवाच्यमज्ञानमात्मा-
जडत्वात् ज्ञाननिर्वचनत्वाच्च ।

“अनायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति”

“अजोनित्यः शश्वतोऽयं पुराणः” ।

“आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः”

“चेचं चेचौ तथाकृत्स्नं प्रकाशयति भारत” ?

नित्यस्सर्वगतः स्थाणु” रित्यादि श्रुतिस्मृतिभिरात्मनश्चेतनत्व-
नित्यत्वावगमात् तद्वैपरीत्यानुभवादज्ञानमनात्मैव एतेन शून्यमात्मेति
प्रत्युक्तं तस्यापि साक्षिभास्यत्वात् कथं पुनर्देहादीनामहमनुभव-
विषयत्वादनात्मत्वमित्युच्यते देहादीनां चिदात्मनश्चान्योन्याध्या-
साद्देहादीनामहमनुभवविषयत्वं मृतदेहे तददर्शनात् । अन्यथान्य-
थापि तत्प्रसङ्गात् । तस्माद्दृक्कारादिष्वात्मत्वानुसन्धानमयथार्थात्म-
स्मरणमिति निरवयम् । कस्तुर्ज्ञात्मेति चेदज्ञानतत्कार्य्याणि सर्वाणि
थो निजसक्तया प्रत्यक्षतया भासयति ममाज्ञानं ममाद्दृक्कारो मम
बुद्धादिरिति स एवात्मा तस्य स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात् स्मरणास्मरणे
न सम्भवतः । न हि नित्यस्य स्वप्रकाशानुभवस्य स्नात्मनः स्मरणं
वा विस्मरणं भवति तथाच श्रुतिः ।

“त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोग्यश्च यद्भवेत् ।

तेभ्यो विश्वक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥

साक्षी चेताः केवलोनिर्गुणश्चे”त्याद्यादेहाद्यज्ञानान्तविस्मरणं
स्वप्रकाशं चिद्रूपं साक्षिणं दर्शयन्ति उक्तञ्च ।

“अज्ञानं तत्कार्यं तदीयं भेदानध्यक्षयन्ती निजसक्तयैव स्मृतं

आत्मनि कर्तृत्वानुसन्धानं वा अयथार्थात्मस्मरणं
स्वप्नस्त्वनुभव एव न स्मृतिरिति वक्ष्यते । स्मृतिभिन्नं

च विस्मृतं महो न शक्या सुप्यादिषु स्वप्नभयास्मि साचिदिति”
“सचात्मा सङ्गः असङ्गोऽयं पुरुषः असङ्गो न हि सज्जत” इत्यादि-
श्रुतेः अत एवाकर्त्ता सः तदुक्तम् भगवता ।

“प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यती”ति ॥

“अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते” ॥ .

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

चेत्रं चेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत” ॥

इति च तस्मादात्मासङ्गश्चिद्रूपः स्वप्रकाशोऽकर्त्ता । कस्तर्हि
कर्त्तेति चेदहङ्कार इति वदामः साभासान्तःकरणमहङ्कारः ।
कस्तर्ह्यात्मनोऽहङ्कारोमीति कर्त्तृत्वानुभवः अहङ्कारचिदात्मनोरित-
रेतराविवेकेनान्योन्याध्यासात्सः ॥ ३ ॥

तस्मादात्मनि कर्त्तृत्वाद्यनुसन्धानमयथार्थात्मस्मरणमित्याह
आत्मनीति । नच “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि”ति सूत्रकारेणात्मन
कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् तस्मिन्कर्त्तृत्वानुसन्धानस्य कथमयथार्थमिति
वाच्यम्, तत्र सोपाधिकात्मन एव कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् । ‘यथा च

ज्ञानमनुभूतिः । सा च द्विविधा यथार्थाऽयथार्था चेति
यथार्थानुभूतिः प्रमा ॥ ४ ॥

तद्योभयथेत्युत्तराधिकरणे तेनैव शुद्धस्यात्मनः कर्तृत्वापवादा-
दन्यथानुज्ञापरिहारो देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदि"त्युत्तर सूच-
विरोधापत्तेः । नचात्मनः कर्तृत्वं प्रतिपाद्य पुनस्तदपवादे सूच-
कारस्य किञ्चयोजनं "प्रक्षासाद्धि पङ्क्तस्य दुरादस्यर्शनं वर"मिति
न्यायादिति वाच्यम्, आत्मनः सोपाधिकं कर्तृत्वमपि नास्तीति
वदतः, साङ्ख्यस्य निराकरणार्थं तदात्मनोऽस्तीति प्रसाध्य तच्च
कर्तृत्वमात्मनः पारमार्थिकमिति वदतो नैयायिकादेर्निराकरणार्थ-
मुत्तर सूत्रे कर्तृत्वमपोद्यते । अन्यथा स्ववाक्यविरोधः श्रुतिकृति-
विरोधश्च प्रसज्येत । तस्मादात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादनं तदपवादश्चेति
द्वयमर्थवदेव । तस्मादात्मनि कर्तृत्वाद्यनुसन्धानस्यायथार्थत्वमुपपन्न-
मेवेति भावः । ननु स्वप्नस्याप्ययथार्थस्मृतित्वात्कुतो न गृह्यत
इत्यत आह स्वप्नस्त्विति । रथं पश्यामीत्यनुभवादिति भावः । न
स्मृतिरिति तथोत्प्रेक्षाभावादिति भावः । कृतिं निरूप्य क्रमप्राप्ता-
मनुभूतिं लक्षयति कृतीति । कृतित्वावच्छिन्नं कृतिभिन्नज्ञानमनु-
भूतिरनुभव इत्यर्थः । कृतावतिथ्याप्तिवारणाय कृतिभिन्नमित्युक्तम्,
षटादावतिथ्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । तां विभजते सा चेति ।
प्रथमां व्युत्पादयति यथार्थेति । यथार्था वासावनुभूतिश्चेति कर्म-
धारणः । तस्या वाच्यार्थं नामावाधितार्थविषयत्वं तदिति तत्रकारकत्वं

सा निरूपिता । बाधितविषयानुभूतिरयथार्था ।
सापि द्विविधा, संशयोनिश्चयश्चेति । एकस्मिन् धर्मिणि
भासमानविरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशयः । एकस्मिन्

वा । न च निर्विकल्पकज्ञानस्य निष्प्रकारत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्,
अशाब्दनिष्प्रकारकस्य तस्याप्रमाणिकत्वेनानङ्गीकारात् ।

नन्वभिनवोत्पन्न घटाद्यसंविकल्पकस्य जन्यविशेषणज्ञानजन्यत्वस्य
वक्तव्यत्वेन निर्विकल्पकत्वसिद्धिरिति चेन्न, विशेषणसन्निकर्षादेव
तदुपपत्तेः । अन्यथातिप्रसङ्गादिशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वे
मानाभावाच्च । नच दण्डीतिज्ञाने विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञान-
त्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वस्य कृततथान्यत्रापि तदस्त्विति
वाच्यम्, दण्डीति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन तत्र
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव कारणतथाऽन्वयव्यतिरेकयो-
रन्यथाऽसिद्धत्वेन विशेषणज्ञानस्य तत्त्वे मानाभावात् । तस्मादशाब्द-
निष्प्रकारकज्ञानमप्रमाणिकमेवेति न वाच्यव्याप्तिः । नच शाब्द-
निष्प्रकारकप्रमायामव्याप्तिरिति वाच्यम्, अस्य व्यावहारिकप्रमा-
लक्षणत्वेन तस्यालक्षनिष्प्रकारकप्रमायात्वादतो वयार्थानुभूतिः
प्रमेति निरवद्यम् ॥ ४ ॥

आद्यव्याख्यानेष्वसंसाधारणं तर्हि सः प्रमा निरूपणीयेत्याकाङ्क्षा-
यामाह चेति । द्वितीयपरिच्छेद इति शेषः । द्वितीयाया लक्षण-
माह बाधितेति । विषयाभावप्रमावाधस्तद्विषयोबाधितः स विषयो
यस्यास्ता तथा प्रमायामतिव्याप्तिवारणायाद्यविशेषणमयथार्थकृता-

धर्मिणि स्वाकारविरुद्धधर्मद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाना-
विरुद्धज्ञानं संशय इति केचित् । स च द्विविधः प्रमाण-
संशयः प्रमेयसंशयश्चेति । तत्र प्रमाणगतासम्भावना-
प्रमाणसंशयः । यथानाभ्यासदशायां ममोत्पन्नं जल-
ज्ञानं प्रमाणं न वेति संशयः । स च प्रमाणनिश्चयान्
निवर्त्तते ॥ ५ ॥

वतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं तां विभजते सापीति । संशयं लक्ष-
यति एकस्मिन्निति । एकैकस्मिन्धर्मिणीत्यर्थः । अन्यथैते आद्या-
वा पनसा वेति समूहालम्बनसंशये व्याप्तिः स्यात् स्याणुपुरुषाविति
समूहालम्बनभ्रमेऽतिव्याप्तिवारणाय भासमानेत्युक्तं समूहालम्बनप्रमा-
यामतिव्याप्तिवारणाय विरुद्धेत्युक्तम् । ननु कलक्षणसंशयस्य धर्म्यंश-
प्रमायामतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य मतान्तरेण लक्षणमाहैकेति । एकैक-
स्मिन्धिग्रेथे स्वस्य संशयत्वेनाभिमतस्य योऽयमाकारः स्याणुत्वादिस्त-
द्विरुद्धोयोऽयमाकारः पुरुषत्वादिस्तदुभयवैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं
स्याणुर्वा पुरुषो वेत्यादिविरुद्धं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
एककोटिकज्ञानमपि क्वचित्संशयाभिमतं केचित् नृसिंहाश्रमश्री-
चरणाः । संशयं विभजते स चेति । प्रमाणसंशयं व्युत्पादयेति
तचेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । प्रमाणसंशयोद्विविधः प्रमाणसंशयः
करणसंशयश्च तत्राद्यमाह यथेति । प्रमाणसंशयः कस्माच्चिवर्त्तत
इत्याशङ्क्याह स चेति । ननु प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं तदत्र

प्रामाण्यनिश्चयस्तु स्वत एव प्रामाण्यं नाम तदिति

परमात्ममेव किं जातिरूपाधिर्वा नाद्यः अव्याप्यवृत्तित्वात् । न
द्वितीयस्तस्यानिर्वचनादित्याशङ्क्य प्रामाण्यलक्षणं वक्तुं प्रामाण्यं परतो
गृह्यते इति नैयायिकाः स्वतो गृह्यत इति मीमांसकाः ॥ ५ ॥

तत्र परमतं दूषयितुं स्वमतमाह प्रामाण्येति । एवकारेण
प्रामाण्यस्य परतो गृह्यत्वं प्रतिषिध्यते तल्लक्षणमाह प्रामाण्यं नामेति ।
प्रामाण्यनिश्चयस्तु स्वत एवेत्युक्तम् । तत्र प्रामाण्यस्वरूपं निरूप्य
स्वतस्त्वं निर्वक्ति तस्येति । प्रामाण्यस्येत्यर्थः । स्वशब्देन प्रामाण्यमु-
च्यते तस्याश्रयो ज्ञानं तद्गाहिका यावती सामग्री तद्गाह्यत्वं स्वतस्त्व-
मित्युच्यते योजना अत्र भट्टा एवं योजयन्ति प्रथममयं घट इति
ज्ञानं जायतेऽनन्तरं मया घटो ज्ञात इति घटस्य ज्ञातत्वं प्रतिष-
न्धीयते तथा ज्ञाततया ज्ञानमनुमीयते । तथाहि घटो ज्ञानविषयः ।
ज्ञाततावत्त्वात् सुखादिवदित्यनेन प्रकारेण ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या
घटज्ञानं तन्निष्ठं घटत्ववति घटत्वप्रकारकं प्रामाण्यं च गृह्यते ।
ततश्च स्वाश्रयस्य घटज्ञानस्य गाहिका यावती सामग्री ज्ञाततालिङ्ग-
कानुमितिरूपा तद्गाह्यत्वं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति तच्चिन्त्यम्,
ज्ञानविषयतातिरिक्तज्ञाततायां प्रमाणभावात् । ज्ञातो घट इति
प्रतीते ज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अन्यथा दृष्टो घटो ध्वस्तो घट
इति प्रतीत्या दृष्टत्वादिकमपि सिध्येत् । किञ्चातीतो घटो ज्ञात
इत्यनुसन्धानेन तत्रापि ज्ञातता सिध्येत् । न चेष्टापत्तिर्निराश्रय-

तत्प्रकारकत्वं तस्य स्वतस्त्वं-नाम यावत् स्वाश्रयग्राहक-

धर्मासम्भवात् । किञ्च^(१) ज्ञातताया अपि ज्ञानविषयतया तत्रापि ज्ञातता स्यात् तथानवस्थाप्रसङ्गस्तस्माद् ज्ञातताया अप्रामाणिकत्वात्त-
ल्लिङ्गकानुमित्याज्ञानं प्रामाण्यञ्च गृह्यत इत्यसङ्गतमेतदिति मन्य-
मानाः । प्रभाकरास्तु एवं वर्णयन्ति घटमहं जानामीत्येवं रूपं
ज्ञानं घटं कर्म तथा भाषयति आत्मानमाश्रयत्वेन स्वं स्वप्रकाशत्वेन
ततश्च स्वाश्रयज्ञानस्य ग्राहिका यावती सामग्री स्वप्रकाशज्ञानरूपा
तथा स्वनिष्ठप्रामाण्यं गृह्यत इति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं तदपि न
जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे मानाभावात् । अन्यज्ञानेनान्यग्रहणे-
ऽतिप्रसङ्गात् तदिदमप्यसङ्गतमिति मन्यमाना सुरारिमिश्रा एवं
योजयन्ति घटेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमयं घट इति ज्ञानं जायते
पश्चाद् घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन व्यवसायज्ञानं गृह्यते विषय
विषयज्ञानं व्यवसायः । विषयिविषयज्ञानमनुव्यवसायः ततश्च
स्वाश्रयस्य व्यवसायस्य व्यवसायस्य ग्राहिका यावती सामग्री अनु-
व्यवसायादिरूपा तथा व्यवसायनिष्ठं प्रामाण्यं गृह्यते । तेन तस्य
पूर्वमुपस्थितत्वादिदमेव प्रामाण्यतस्त्वमिति तत्तुच्छं अनुव्यवसायस्य
प्रागेव निरस्तत्वात्तेन तद्ग्रहणायोगात् । मनसः प्रामाण्यस्य निरास्त-
त्वेनात्मन संयोगासम्भवस्योक्तत्वाच्च ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगात् ।
तस्मादिदमसङ्गतमित्यभिप्रेत्य स्वपक्षे स्वतस्त्वलक्षणं योजयति

(१) अ, घ, तस्मादिति सा० ।

ग्राह्यत्वम्, स्वाश्रयोवृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिचैतन्यं
तेन तन्निष्ठं प्रामाण्यं गृह्यत इति स्वतः प्रामा-
ण्यम् ॥ ६ ॥

स्वाश्रयेति । ततश्च स्वाश्रयस्य ग्राहिका यावत्तौषामयी साक्षीरूपा
तद्ग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमित्याह इति स्वतः प्रामाण्यमिति ।

नन्वेवं भवतामपि साक्षिणि किं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं रूपादि-
ही^(१)मत्वेन चचुराद्यगोचरत्वात् मनसोऽनिन्द्रियत्वेनाप्रमाणत्वाच्च ।
नाप्यनुमानं तद्वाप्यलिङ्गाभावात् । नचाहङ्कारोऽनात्मा दृश्यत्वाद्
घटवदित्यनुमानेन पक्षधर्मतावत्त्वात् साक्षिषिद्धिरिति वाच्यम् ।
पक्षतावच्छेदकानिर्वचनेनानुमानावतारात् । अतएवाहङ्कारः स्वय-
तिरिक्तद्रष्टको दृश्यत्वात् संमतवदिति परास्तम् । नाप्युपमानं तस्य
नियतविषयत्वाच्चाप्यागमस्तस्यार्थान्तरपरत्वात् नाप्यर्थापत्तिस्तेन विन-
तदनुपपत्तेरभावात् । नच सुखादिव्यवहारः स्वगोचरज्ञानं
विनानुपपन्नस्तत्कल्पयति तच्च साक्षिचैतन्यमेवेत्यर्थापत्त्या तसिद्धि-
रिति वाच्यम् । सुखादिव्यवहारस्यात्मसमवेतसुखादिविषयज्ञाने-
नोपपन्नत्वेनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तेः । तस्मात् प्रामाणाभावस्य तवापि
तुल्यत्वात् कथं प्रामाण्यस्य साक्षियाद्यत्वं स्वतस्त्वं वेत्यतः प्रामाण्यस्य
परतस्त्वमभ्युपगन्तव्यम् । परतस्त्वं नाम यावत् स्वाश्रयग्राहकाति-
रिक्तग्राह्यत्वम् । तथाहि प्रामाण्याश्रयव्यवसायज्ञानमनुव्यवसायेन

(१) न, घ, रक्षितत्वेनेति पा० ।

गृह्यते । प्रामाण्यत्वं त्वभ्यनुमानेन गृह्यते । तथाहि दिवाद्गोचरापन्नं व्यवसायज्ञानं प्रमाणं भवितुमर्हति समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्भ्यतिरेकेणाप्रमाणज्ञानवदिति । अथवा प्रथमानुव्यवसायेन व्यवसायो गृह्यते । द्वितीयानुव्यवसायेन तन्निष्ठं प्रामाण्यम् । अन्यथा प्रथमोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वेति संग्रयो नस्यादनभ्यासदशायाम् । तस्मात्परत एव प्रामाण्यग्रह इत्युच्यते “साची चेता केवलो निर्गुणश्चेति” “वाचः साची मनसः साची” “एतद्यो वेत्ति तं प्राङ्गः चेचञ्जमिति तद्विदः” “ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यत” इत्यादि श्रुतिस्मृतिग्रन्थेभ्योऽज्ञानतत्कार्यावभासकः साचीचिदात्मावश्यमभ्युपगन्तव्योऽन्यथोदाहृतश्रुतिसृतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नच तासामर्थान्तरपरत्वमिति वाच्यम्, उपक्रमादिलिङ्गैस्तत्रैव तात्पर्यस्य निश्चितत्वेन तदयोगात् । तथानुमानादपि तत्सिद्धिः । तथाहि अन्तःकरणतद्ब्रह्मातिरिक्ताहमनुभवगोचरोऽहमनुभवे प्रकाशमानो वा स्वयतिरिक्तद्रष्टकः दृश्यत्वाद् घटवत् । नचाप्रयोजकत्वं निरूपाधिकत्वसहचारभङ्गप्रसङ्गात् । एवं सुखादिव्यवहारस्य स्वगोचरज्ञानं विनानुपपत्त्यासाक्षिसिद्धिः । नचात्मसमवेतसुखादिविषयज्ञानेन तद्भवहार इति वाच्यम् । अन्यज्ञानस्यात्मसमवेतत्वासिद्धेः । अन्यथा “ह्रौधीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे”ति श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । जीवात्मसमवेतस्य नित्यज्ञानस्य त्वयानङ्गीकाराच्च । किञ्चात्मनः संयोगस्य सम्बन्धिनो ‘निरवयवतयानिराकृतत्वेनात्मनि ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवेन ज्ञानस्यात्मसमवेतत्वासिद्धेः । तस्मादनन्यथासिद्धश्रुतिस्मृत्यनुमानार्थापत्तिस्वानुभवैः साची सिद्ध इति तेन प्रामाण्यं गृह्यत

इति स्वतन्त्रं प्रामाण्यस्य सम्भवति । एतेन प्रामाण्यस्य परतोयाह्वयं प्रत्युक्तम् । अनुव्यवसायस्य प्रागेव निरस्ततया तेन ज्ञानं गृह्यत इति दूरत एव द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यं यद्दो दूरतरः । किञ्च निश्चितप्रामाण्येनानुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृह्यत आहोस्त्रिद निश्चितेन वा । नाद्योऽनवस्थापत्तेः । तथाहि अनुव्यवसायस्य स्वतः प्रामाण्यनिश्चयेऽपिसिद्धान्तापत्तेः । अन्येन चेत्तस्यान्येन तस्यान्येनेत्यनवस्थापत्तेः । नच विषयान्तरासञ्चारादनस्योपरम इति वाच्यम् । तर्ह्यनिश्चितप्रामाण्येनानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रह इत्यायातं ततश्चानुव्यवसायेनैव प्रमाणग्रहोऽस्तु । किं तेनापराद्धम् ।

नन्वेवं ज्ञानग्रहकेणानुव्यवसायेनैव व्यवसायप्रामाण्यनिश्चये इदं ज्ञानं प्रमाणं न वेति संग्रयो न स्यादिति चेन्न । दोषवशेन तदुपपत्तेः । नच निश्चितेऽर्थे दोषवशेन कथं संग्रय इति वाच्यम् । दोष घटितसामग्र्यास्तादृशस्वभावत्वात् । अन्यथा प्राच्यां प्रतीचित्वभ्रमसंग्रयान्यतरानन्तरं सूर्योदयादिनेयं प्राचीति निश्चयानन्तरं पुनः संग्रयाद्यभावप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिस्तथोरनुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्प्रामाण्यग्रहाशून्येनाद्येनैवानुव्यवसायेन प्रामाण्यनिश्चयः । अन्यथासर्वचानाम्नासप्रसङ्गात् । एतेन द्वितीयो विकल्पपरास्तः । अनिश्चितस्य तद्गाहकत्वायोगात् अप्रामाण्यग्रहाशून्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चायकत्वाच्च । अतएवानुमानेन प्रामाण्यं गृह्यत इत्यपास्तसुक्तदोषसत्त्वात् । नन्वस्तु तर्ह्याद्येनैवानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहः । न तदसम्भवस्योक्तत्वात् । तस्मात्साक्षिणैव वृत्तिज्ञाननिष्ठं प्रामाण्यं गृह्यते ॥ ६ ॥

अप्रामाण्यं ^(१)तु परतो गृह्यते । तच्च तद्भाववति
तत्प्रकारकत्वं तदभाववत्त्वस्य । वृत्तिज्ञानानुपनीत-

नन्वेवं सत्यप्रमाणमपि स्त एव गृह्यतामुक्तन्यायस्य तत्रापि
तुल्यत्वादित्याग्रह्याह अप्रामाण्यमिति । किं तदप्रामाण्यमित्यत आह
तच्चेति । अस्ति च शुक्लादाविदं रजतमिति ज्ञाने रजताभाववति
रजतप्रकारकत्वं वस्तुतो रजतस्य तत्राभावात् । नच भूतले घट
इति प्रमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । भूतलघटयोरेकचैतन्याद्य-
स्तत्वेन तदिति तत्प्रकारकतया तत्प्रमायां तदभावाच्छुक्तौ तु तत्स-
मानवत्ताकतया रजतस्य तत्रासत्त्वेन प्रातीतिकरजतसत्त्वेऽपि नाति-
व्याप्तिर्नत्वसम्भव इत्यर्थः । वृत्तीति । नेदं रजतं किन्तु शुक्तिरिति
बांधात्मकाधिष्ठानतत्त्वतत्साक्षात्कारवृत्त्या तदभाववत्त्वस्यानुपस्थित-
त्वेन तत्साक्षिणा गृहीतुं न शक्यते । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तस्मा-
दप्रामाण्यं परत एव गृह्यते ज्ञानयाहिका^(२)तिरिक्तरसामर्थ्येत्यर्थः ।
तथाहि ज्ञानान्तरं प्रवृत्तिर्दिधा संवादिप्रवृत्तिर्विसंवादिप्रवृत्ति-
चेति आद्या फलपर्यन्ता । द्वितीया तच्छून्या तत्र विसंवादिप्रवृत्त्या-
ऽप्रामाण्यं ज्ञानस्यानुमीयते । तथाहि विवादास्यदं शुक्तौ रजतज्ञान-
मप्रामाण्यं भवितुमर्हति विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वाद्वातिरेकेण प्रमा-
वदिति ज्ञानयाहि^(३)कातिरिक्तेनानुमानेन ज्ञानस्याप्रामाण्यं निश्ची-

(१) (न) 'तु' पाठो न ।

(२) न, क, पाठकति वा ।

(३) न, क, पाठकेति वा ।

त्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यतया परत एवाप्रामाण्यं
गृह्यते ॥ ७ ॥

यते ज्ञानं तु साक्षिणा गृह्यतेऽप्रामाण्यं पुनरनुमानेन तस्मात्परत
एवाप्रामाण्यं गृह्यत इति भावः । एवं प्रमा स्वत एवोत्पद्यते च
स्वतस्त्वं नामोत्पत्तौ ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वम् । नचा-
प्रमायामतिव्याप्तिस्तस्यास्तदतिरिक्तदोषजन्यत्वात् । नच प्रमायामपि
दोषाभावजन्यतया परतस्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । परमत गुणजन्य-
त्वस्यैवोत्पत्तौ परतस्त्वेन विवक्षितत्वात् । तस्यास्माभिरनङ्गीकारात् ।
प्रमामात्रेऽनुगतगुणस्यासम्भवेन तस्याप्रमाणिकतया च प्रमायास्तज्ज-
न्यत्वानुपपत्तेः । किञ्च दोषाभावस्यापि न प्रमाहेतुत्वमभावमात्रस्य
श्रुत्या कारणत्वप्रतिषेधात् । किन्तु दोषाभावस्य परमते दण्डत्वादि-
वदनुकूलमात्रत्वम् । अपि च दोषस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमोत्पत्ति-
प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य कारणत्वं न सम्भवत्येव । प्रतिबन्धका-
भावस्य कार्यानुत्पादकस्यापिमसमयसम्बन्धविघटकतयान्यथा सिद्ध-
त्वात् । तस्मात्स्वत एव ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रात्प्रमोत्पद्यत इति
सिद्धम् ।

अप्रमा तु परत एवोत्पद्यते । ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तस्य
दोषस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रमां प्रति कारणत्वावधारणाच्च^(१) । तस्मा-
दुत्पत्तावपि परत एवाप्रामाण्यमिति सर्वमवदातम् ॥ ७ ॥

(१) न, चेति पाठो न ।

प्रामाण्यस्वतस्त्वपक्षे संशयो दोषवशादुपपद्यते । इत्ययं
 (१) प्रमाणसंशयो वेदान्ताद्वितीये ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति
 संशयः । कारणगता सम्भावना सा च अवशेन निव-
 र्त्तते । तच्च निरूपितम् । तदपि अवशं शारीरक प्रथ-
 माध्यायपठनेन निष्पद्यते । प्रमेयगतासम्भावना द्वि-

ननु प्रामाण्यस्योत्पत्तौ शप्तौ च स्वतस्त्वाङ्गीकारेऽनभ्यासदशाया-
 मिदं जस्रज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयः कथं स्यान्निस्रितेऽर्थे
 संशयायोगादत आह प्रामाण्येति । स्वत इति ज्ञानपादकयाद्यत्वपक्ष
 इत्यर्थः । दोषेति । दोषघटितसामग्र्याः वक्षवत्त्वात्प्रामाण्यसंशय
 उपपद्यते इत्यर्थः । एवमुत्पत्तौ शप्तौ च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वस्य
 निश्चितत्वात् प्रामाण्यनिश्चयेन संशयनिवृत्तिरुत्पद्यत इत्यभिप्रेत्योक्तं
 प्रामाण्यसंशयमुपसंहरति इतीति । इदानीं कारणसंशयं निरूपयति
 वेदान्तेति । सा कस्मान्निवर्त्तते इत्यपेक्षयामाह सा चेति । तर्हि
 अवशं निरूपयतामित्याकाङ्गयामाह तच्चेति । द्वितीयपरिच्छेदे
 तात्पर्यनिरूपणावसरे इति शेषः । तच्च अवशं कुतो निष्पद्यत
 इत्याशङ्क्याह शारीरक इति । प्रमाणगतासम्भावनां द्विप्रकारां
 निरूप्य प्रमेयगता सम्भावनां निरूपयितुं विभजते प्रमेयेति ।
 प्रमेयमनात्मगता सम्भावनेत्याकाङ्गयामाह स्याणुर्वेति । अयं

विधा अनात्मगतात्मगता चेति । स्यात्पूर्वा पुरुषोवेत्य-
नात्मसंशयः । आत्मसंशयोऽनेकविधः । तथाहि ब्रह्मा-
द्वितीयं सद्वितीयं वा । अद्वितीयत्वेऽपि आनन्दगुणकं
वानन्दस्वरूपं वा इत्यादि परमात्मगतसंशयः । आत्मा
देहाद्यतिरिक्तो वा न वा देहाद्यतिरिक्तत्वेऽपि कर्त्ता
वाऽकर्त्ता वा अकर्त्तृत्वेऽपि चिद्रूपोऽचिद्रूपो वा चिद्रूप-

साधारणदर्शनजो विशेषदर्शनेन निवर्त्तते इति द्रष्टव्यं विप्रति-
पत्तिजन्यात्मसंशयोऽनेकप्रकार इत्याह आत्मेति । विद्वद्धार्यप्रति-
पादकानेकवचनं विप्रतिपत्तिः । सा भाष्यकारेण निरूपिता^(१) ।
देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता लोकाद्यतिकाश्च प्रतिपन्नाः ।
इन्द्रियाण्यात्मेत्यपरे । मन आत्मेत्यन्ये । अणिकं विज्ञानमात्मेत्यपरे ।
शून्यमात्मेत्यपरे । देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भौक्तेत्यन्ये ।
आत्मा तु केवल भोक्ता न तु कर्त्तृत्येके । ^(२)तदन्यः सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिरीश्वर इति केचित् । आत्मा तु भोक्ता स इत्येके । एवं
बहवो विप्रतिपन्ना इत्येवं विप्रतिपत्तिवशाच्चायमानमनेकप्रकार-
मात्मसंशयं दर्शयति तथाहीत्यादीति ।

“सखिण एको द्रष्टाऽद्वैत” इत्यादि श्रुत्याद्वैतात्मावगम्यते ।
स चोपाधिभेदाद्विधः परमात्मा जीवात्मा चेति । तत्र मायो-
पाधिकः परमात्मा । सूक्ष्मकारणशरीरोपाधिको जीवात्मा स

[१] न, दर्शितेति वा ।

[२] न, नष्टनिरिक्त इति वा ।

त्वेऽपि आनन्दात्मको वा न वेत्यादि जीवगतः संशयः ।
जीवस्य सच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि परमात्मना सहैक्यं
सम्भवति न वा ॥ ८ ॥

एकेऽपि तज्ज्ञानं मोक्षसाधनं न वा मोक्षसाधनत्वे-
ऽपि तज्ज्ञानं कर्मसमुच्चितं मोक्षसाधनं वा केवलज्ञानं

एव कर्ता भोक्ता च उपाधिविवेकेन द्वयं किन्तु शुद्धोऽद्वैतो
भवति । तदुक्तम् ।

“जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः ।

चित्तादात्याभिभिर्देहे जीवः सन् भोक्तृतां व्रजेत् ॥

परमात्मा सच्चिदानन्दस्तादात्यं नामरूपयोः ।

गत्वा भोग्यत्वमापन्नस्तद्विवेके तु गोभयम्” ॥

एवञ्च पूर्वोक्तः परमात्मा तत्पदार्थः । जीवस्त्वं पदार्थः । तत-
स्तत्पदार्थस्य परमात्मनः संग्रहमनेकप्रकारं दर्शयति ब्रह्मेति ।
आदिशब्देन ज्ञानगुणकं वा ज्ञानस्वरूपं वा सत्ताजातिमदा सत्ता-
स्वरूपं वा सगुणं वा निर्गुणं वेत्यादिसंग्रहा गृह्यन्ते त्वं पदार्थं
संग्रहमनेकप्रकारं दर्शयत्यात्मेति । आदिशब्देनेन्द्रियादयो गृह्यन्ते ।
अथाद्यादिशब्देन परिणामी वा कूटस्थो वा सत्ताजातिमान् वा
सद्रूपो वेत्यादिसंग्रहा गृह्यन्ते । एवं पदार्थसंग्रहं प्रदृश्य वाक्यार्थं
संग्रहमाह जीवस्येति ॥ ८ ॥

इदानीं मोक्षसाधने संग्रहं दर्शयति एकेऽपीति । ऐक्यगतेति ।

वेत्यैक्यगतसंग्रहः । अयं सर्वोऽपि संग्रहो मन्नेन तर्का-
त्मकेन निवर्तते । तर्को नामानिष्टप्रसङ्गः । व्याप्यारो-
पेण व्यापकापादानमिति यावत् । व्याप्याश्रयो व्याप्यं
व्याप्तिनिरूपकं व्यापकम् । तथाच यदि प्रपञ्चः सत्य-
स्यात्तर्हि अद्वितीयश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ ६ ॥

ऐक्यगतसङ्गानगतः संग्रहः । अयं संग्रहः कस्मान्निवर्तते इत्याह
अयमिति । ननु कोऽयं तर्को येन सर्वोऽपि संग्रहो निवर्तते तथाह
तर्कोनामेति ।

प्रसञ्जयतीति प्रसङ्गः अनिष्टप्रसञ्जक इत्यर्थः । तमेव विवृणोति
व्याप्येति व्यापकेति व्यापकप्रसञ्जनमित्यर्थः । ननु किं तद्व्याप्यं किं
तद्व्यापकमित्याकाङ्क्षायां तदुभयं व्युत्पादयति व्याप्नोति । व्याप्तिं
निरूपयति ज्ञापयतीति व्याप्तिनिरूपकं व्याप्तिप्रतियोगीत्यर्थः ।
व्याप्तिः पूर्वमेव निरूपिता इति भावः । एवं तर्कं निरूप्य वक्त्रं-
सर्कांस्तत्संग्रहनिवर्तकानुदाहरति तथाचेति । प्रपञ्चस्य सत्यत्वे
जडाजडयोरेक्यायोगात्परमात्मनोऽद्वितीयत्वसाधकं तर्कमुदाहरति
यदीति । नच भेदश्रुतिविरोधादद्वितीया श्रुतेरन्यपरतथा न तदि-
रोध इति वाच्यम् । फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमिद्यमादद्वैतस्या-
ज्ञातत्वेन तज्ज्ञानाभिरतिशयपुरुषार्थसम्भवेन वाद्वैते श्रुतितात्पर्यस्य
युक्तात्वाच्च तच्छ्रुतेरन्यपरत्वं भेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन तत्प्रति-
पादकश्रुतेरनुवादकतयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । 'उदरमन्तरं कुर्वतेऽय

यदि परमात्मा जीवभिन्नः स्यात् तर्हि घटादिव-
दनात्मत्वेनानित्य एव स्यात् ॥ १० ॥

तस्य भयभावती'ति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणात् । 'अथ योऽन्यां
देवतासुपासोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मी'ति न च वेद यथा पशुरि'ति
भेदस्य निन्दितत्वाच्च । श्रुतेस्तत्र तात्पर्यं न सम्भवत्येवातोऽद्वैतश्रुते-
रतत्परत्वेन दुर्वचत्वादद्वैतश्रुतेस्तत्परत्वेन ब्रह्मवत्त्वादब्रह्मवद्विरोधोऽनुप-
पन्न इति प्रपञ्चस्य सत्यतानुपपन्नम् । एवञ्च ब्रह्मणः पारमार्थिक-
त्वमद्वितीयत्वमनेन तर्केण सिद्धतीति भावः ॥ ९ ॥

जीवपरमात्मैक्यसंग्रथनिवर्त्तकं तर्कसुदाहरति यदि परमा-
त्मेति । नच परमात्मैव नास्ति यस्यानित्यत्वमापद्येतेति वाच्यम् ।
श्रुतिकृतीतिहासपुराणैस्तस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् । नन्वाच्चायस्य क्रिया-
र्थत्वादानर्थक्यं "मतदार्थानामि"ति जैमिनिना कृत्स्नस्य वेदस्य
विधिनिष्ठतया प्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वाद्दीश्वरप्रतिपादकश्रुतिनां
तद्विच्छेदतया स्वार्थं प्रामाण्यायोगात् कथं तद्वलेनेतदभ्युपगमः ।
नचेश्वरप्रतिपादकश्रुतेरध्ययनविधिपरिमृष्टहीतत्वेन कथमप्रामाण्य-
मिति वाच्यम् । कर्षादिज्ञावक्तया विध्यपेक्षितदेवतादिप्रकाशन-
परत्वेन वा त्रिधिपरत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । नच भिन्नप्रकरणनिष्ठानां
कथं कर्मविधिपरत्वमिति वाच्यम् । तर्हीपासनाविधिपरत्वोपपत्तेः ।
नचोपासनाविधिषोपत्वेन परमात्मनः सिद्धत्वात्कथं तदभाव इति
वाच्यम् । "असावादित्यो देवमधु"रित्वादिनादित्येः मधुत्वो-

पावनवस्त्रौवेऽविद्यमानमारोप्योपासनोपपत्तेः परमात्मप्रतिपादक
श्रुतिनां तत्प्रतिपादने प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवेन तत्र सङ्गतिपक्षा-
योगात् । परमात्मनः सिद्धवस्तुत्वेनापरिच्छिन्नतया हेयोपादेश-
शून्यतया च तत्प्रतिपादनफलाभावाच्च । तस्मादेदममात्रस्य विधि-
परत्वेन प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । तस्मात्कथं श्रुत्यादिभिः परमात्मा-
भ्युपगमोऽतो निर्दिषयोऽयं तर्क इति । अचोच्यते परमात्मावश्य-
मभ्युपगन्तव्यः । नच तत्र प्रमाणाभावः । श्रुतिकृतीतिहासपुराणानां
सत्त्वात् । तथा हि

“स देव सौम्येदमय आसीत्” “एकमेवाद्वितीयम्” “सत्यं
ज्ञानमनन्तम्रह्म” “विज्ञानमानन्दम्रह्म” “यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः” “एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी” “यः
पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरोऽयमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” “ब्रह्म
वा इदमय आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्”

“यदेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।

तस्य प्रकृतिस्त्रीनस्य यः परः स महेश्वरः” ॥ . .

नारायणः परम्रह्म तत्त्वं नारायणः परम् ।

नारायणः परं ज्योतिरात्मा नारायणः परम् ॥

सुतं सत्यं परम्रह्म पुरुषं कृष्णं पिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः ॥ . .

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं

तं देवानां परमञ्च दैवतम् ।

पतिं पतीर्णां प्रथमं पुरस्ता-

दिदाम^(१) देवं बुवनेश मीशम् ॥

“स एष इह प्रविष्ट आनखाद्येभ्यः” । “स इच्छासृजे” । “एतदे सत्यकामपरश्चापरम्नश्च हिरण्यगर्भं जनयामास । पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुज्जु । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांसु प्रक्षि-
प्तेति तस्मै तं ह देवात्मा बुद्धि प्रकाशं सुसुचुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” ।

सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो

नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते ।

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चायुक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषःपरः ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥

“उत्तमः पुरुषस्त्वान्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां इद्देवोऽर्जुन तिष्ठति ॥

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् पृथक् ।

तथात्मैकोऽप्यनेकः स्यात् जलाधारेधिर्वाशुमान् ॥

चेचन्नस्येश्वरज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ।

ममान्तरात्मां तव च ये चान्ये देहिष्वङ्गकाः ॥

सर्वेषां साधिभूतोऽसौ न साक्षाः केनचित् कश्चित् ।

विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वनासाधि वाञ्छकः ॥

(१) न, विनामेति वा ।

एकस्वरति भूतेषु खैरचारी यथा सुखम् ।

यद्वचरं परममद्य य ईश्वरः परः पुमान् ॥

गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकाशसंख्यः

प्रधानबुद्ध्यादि जगत्प्रपञ्चसूः ।

स नोऽस्तु विष्णुर्मतिभृतिमुक्तिदः ॥

ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथासौ पुरुषोत्तमः ।

हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे ॥

ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्रभाविने ॥

यथाश्रया जगत्स्रष्टा विरञ्चिः पाञ्चको हरिः ।

संहरिता काशरद्रास्थो नगस्रस्रै पिनाकिने ॥

अपुष्टपुष्टोपरमोऽयं पुनर्भवनिर्भयाः ।

शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः” ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनसहस्राणि नित्यशुद्धबुद्ध-
सुक्तस्रभावं सर्वशक्तिमन्तकस्याणगुणकपरमात्मानमुपक्रमोपसंहारा-
दिस्त्रिङ्गनिश्चिततात्पर्याणि प्रतिपादयन्ति । न चैवामर्थान्तरता
युक्ता श्रुतशान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नचैषां कर्त्तादिशावकत्वं भिन्न-
प्रकरणस्रत्वात् । नचोपासनाविधिपरत्वं तदश्रवणात् । नचा“त्मा-
वारे द्रष्टव्य” इत्यादिश्रवणात् ज्ञानविधिपरत्वं ज्ञानस्र प्रमाणवत्तु
परतन्त्रतथा कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुमश्रक्यत्वेन विधेयत्वायोगात् ।
नचैषां विधिपरत्वानङ्गीकारे प्रवृत्तिनिवृत्त्योरस्रभवेन सङ्गतिपदा-
योगादप्रमाश्र्याप्रामाश्र्यापत्तिरिति वाच्यम् । ‘पुत्रस्रै जात’ इति
वाक्यश्रवणात्तरं हर्षादिनानुमानेन पुत्रादिपदानां सङ्गतिपददर्श-

नात् । तथाचापि तदुपपत्तेर्नामाप्रामाण्यापत्तिः । नच नद्यासीरे
पञ्च फलानि सन्तीत्यादिवदेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वेनाप्रामाण्यं तत्र-
तिपाद्यपरमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वेन हेयोपादेयत्वामावेनानर्थक्यञ्चेति
वाच्यम् । परमात्मनो मानान्तरायोग्यतयाऽज्ञातत्वेन तज्ज्ञानात्
परमपुरुषार्थसम्भवेन च तत्रतिपादकवेदान्तानां प्रामाण्यप्रयोजन-
तोपत्तेः । किञ्च

ज्ञानविधिपरत्वे वेदान्तानां विधेयज्ञानसाध्यस्य मोक्षस्य स्वर्गा-
देरिवानित्यत्वं प्रसज्येत अदृष्टजन्यभावकार्यस्यानित्यत्वनियमात् ।
नच तदिष्टं सर्वं मोक्षवादिनो मोक्षं नित्यमभ्युपगच्छन्ति । ततश्च
सर्वतन्त्रविरोधः प्रसज्येत “अनावृत्तिः शब्दादि”ति सूत्रविरोधश्च ।
तस्मादयुक्तमेतत् । अपि च मोक्षो नाम ब्रह्मभावो वाऽज्ञाननिवृ-
त्तिर्वा सर्वथापि तस्य ज्ञानैकसाध्यत्वेन विधेयज्ञानजन्यापूर्वस्यानुप-
योगाच्चिरर्थको ज्ञानविधिः । किञ्च

मोक्षस्योत्पत्त्याद्यसम्भवेन ज्ञानैक्यव्यञ्जितया ज्ञानविधिर्निर-
र्थकः । उत्पत्त्याद्यन्यतमस्य विधिफलत्वात् । अभिव्यक्तिस्तु प्रमाण-
जन्येन केवलज्ञानेनापि सम्भवति । किञ्च ब्रह्मज्ञाने विधिराहो-
स्त्रिस्तसाधने अवणादौ वा । नाद्यो ब्रह्मणो विधेयज्ञानविषयत्वा-
योगात् । अन्यदेव तद् विदितादथोऽविदितादधीत्या”दि श्रुत्या
ब्रह्मणो विदिक्रिया कर्मत्वप्रतिषेधात् ।

किञ्चास्तुं तर्हि प्रदेशान्तरविहितोपासनाकर्मत्वमिति चेदति-
निपुणमतिर्भवान् यतो ज्ञानाविषयस्योपासनाविषयत्वं ब्रवीति ।
किञ्च “यदा चानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं

यथात्मानन्दो न स्यात्तर्हि कोऽपि न व्याप्नियेत'

यदिदमुपासते"त्यादि श्रुतिरूपासनाकर्मात्ममपि तस्य निषेधति ।
अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वादित्यधिकरणविरोध इति चेन्न ।
तन्निष्ठाज्ञाननिवर्त्तकत्वेन तद्विषयलोपचारादविरोधः । न द्वितीयः
दृष्टापत्तेः । वेदान्तानां ब्रह्मणि महातात्पर्येऽथवान्तरतात्पर्येण
श्रवणादिविध्युपगमे बाधकाभावात् । तस्मादेदान्तानां विधिपरत्वा-
सम्भवात्, सङ्गतिपक्षसम्भवाच्च । फलवदज्ञातार्थबोधकत्वेन प्रामाण्य-
सम्भवाच्च तन्मूलभूतस्मृत्यादीनामपि तुल्यन्यायत्वाच्छ्रुत्यादिभिः पर-
मात्माङ्गीकार्यः । किञ्च . . .

जडस्य कर्मणः फलदाहत्वायोगात् परमात्मावश्यमभ्युपगन्तव्यः ।
तदेतत् सर्वत्रभिप्रेत्य भगवद्वादरायेणोक्तम् "फलमत उपपत्ते"रिति
तस्मात् स परमात्मा यदि जीवभिन्नः स्यात्तर्हि घटादिवदना-
त्मत्वेनानित्य एव स्यात् । नच तदिष्टं नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृती-
तिहासपुराणविरोधप्रसङ्गात् । एतेन साङ्ख्यादयः परस्ता वेदि-
तयाः । अचेतनस्य प्रधानस्याप्रमाणिकत्वेन परमेश्वरस्यैव जगतो-
ऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वाद्दत एव पतञ्जलिनैयायिकादयोऽपि निरा-
कृताः । निरपेक्षेश्वरस्य निमित्तत्वे वैषम्यनैर्घृष्टप्रसङ्गात् श्रुत्या-
तदङ्गीकारे यथाश्रुति सोपाधिकसगुणेश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं
तस्यैव मायाविनिर्मुक्तस्य प्रत्यगभिन्नत्वमुक्तदोषपरिहाराय श्रुत्या-
द्यविरोधाय च सर्वैरवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तस्माद्यथोक्ततर्कस्य सवि-
षयत्वात्ततो ब्रह्मात्मैक्यसंग्रहो निवर्त्तत इति भावः ॥ १० ॥

इत्यादिव्याप्यारोपेण व्यापकप्रसङ्गरूपा^(१)स्तर्काः श्रु-
त्युक्ता द्रष्टव्याः । एतच्च मननं निरूपितमेतन्मननम्
शारीरद्वितीयाध्यायपठनेन निष्पद्यते । संशयविरोधि-
शानन्निश्चयः ॥ ११ ॥

इदानीं शोधितत्वंपदार्थस्य सुखात्मत्वसाधकं तर्कमुदाहरति
यथात्मैति । आत्मा शोधितत्वंपदार्थः, आनन्द आनन्दस्वरूपः
कोऽपि कश्चिदपि जनो न व्याप्रियेत न प्रवर्त्तत स्वार्थमित्यच-
रार्थः । तथाच श्रुतिः “कोऽप्येवान्यात्कः प्राच्याद्यदेश आकाश
आनन्दो न स्यादि”ति अद्यथाकाशशब्दः परमात्मपरः ‘आका-
शोऽर्धान्तरत्वादित्यपदेशादि’ति न्यायेन रसं श्लेषार्थं सम्भ्रान्(न्दी
भवतीति पूर्ववाक्ये रसशब्देनानन्दवाचिना परमात्मनो विवक्षित-
त्वादेश) श्लेषानन्दयतीत्युत्तरवाक्येऽपि एतच्छब्दार्थस्यान्येषामानन्द-
विवक्षितप्रतिपादनेन तस्यैव विवक्षितत्वाच्च । मध्येऽपि स एव विव-
क्षित इति तथापि शोधितयोस्तत्त्वंपदार्थयोर्नाममात्रभेदमन्तरेण
स्वरूपभेदाभावात् । अत्रापि श्रुतिः प्रमाणं भवत्येव । नन्वेवं स
समवेतसुखार्थमपि प्रवृत्तिसम्भवात् । कथमनेन तर्कैवात्मनः सुखा-
त्मनः सुखात्मकत्वसिद्धिर्न सुखत्वेनैव सुखस्योद्देशत्वाच्च स्वसमवेत-

[१] क, कस्याप्यतर्क इति पा ।

सुखत्वेन गौरवात् । न चैवं वैरिसुखोद्देशेनापि^(१) प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्य प्रेमगोचरत्वाभावात् । सुखरूपसुखस्य निरुपाधिक-प्रेमगोचरत्वेन तदुद्देशेनैव निरुपाधिकप्रवृत्तेर्दर्शनात् । नच निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वमपि सुखसमवायित्वेनात्मन इति वाच्यम् । तर्हि दुःखसमवायित्वेन निरुपाधिकदोषगोचरत्वमपि स्यात् । नच तत्कस्यचिदस्ति तस्मात्सर्वेषां स्वार्थे प्रवृत्तिदर्शनादात्मा सुखरूप एवेति भावः । आदिशब्देन यदि परमात्मानन्दो न स्यात् तत्रा-त्तेर^(२)पुरुषार्थत्वं स्यात् । यदि परमात्मा चिद्रूपो न स्यात् । तर्हि घटादिवज्जडत्वेन सूर्याद्यवभासकत्वं न संभवेत् । नचेष्टापत्तिः “तस्य भाषा सर्वमिदं विभातिः तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः आधास्मानन्द-मखण्डबोधं विज्ञानमानन्दम्रक्ष्ण” “ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते” इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधप्रसङ्गः । यदि परमात्मां सगुणस्यास्तर्हि चिर्विशेषस्वरूपप्रतिपादकश्रुतिविरोधः स्यात् । यदि जीवचिद्रूपो न स्यात् तर्हि जडत्वेन सावयवतया घटादिवदनात्म-त्वेन जन्मान्धप्रसङ्गः । “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु दृश्यन्वर्थातिः पुरुषः (३)स्वयं ज्योतिर्भवति” “चेचं चेची तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ?” इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत यद्यात्मा कर्त्ता स्यात्तर्हि विकारितया^(४) परिणामित्वेनानित्यस्यात् । यदि कर्त्त-

[१] न, —सुखोद्देशो नापीति पाठः ।

[२] न, —र पुरुषार्थप्रसंग इति पाठः ।

[३] न, अथापमिति पाठाधिकः ।

[४] न, परिणामित्वेनानित्यत्वं प्रसज्येत ।

स च द्विविधः । यथार्थोऽयथार्थश्चेति । अक्संवादी यथार्थ निश्चयः । स चोक्त एव “क्संवाद्यथार्थनिश्चयः” ।

समुच्चितं ज्ञानं मोक्षसाधनं स्यात् तर्हि मोक्षस्यापि कर्मजतया स्वर्गस्त्वेषानित्यत्वं प्रसज्येदेवमादि तर्का गृह्यन्ते । तर्हि तर्कात्मकं मननं निरूपणीयमित्याकाङ्क्षायामाह एतदिति । इदं मननं कुतो निष्पद्यतेऽप्याह एतन्मननमिति । क्रमप्राप्तस्य निश्चयस्य लक्षणमाह संग्रयेति ॥ ११ ॥

तं विभजते स चेति । यथोद्देशं यथार्थं निरूपयति अक्संवादीति । विपर्ययवशाधिज्ञानं यथार्थनिश्चयः निष्फलं ज्ञानं विसंवादि । अयथार्थ निश्चयं विभजते स चेति तर्क इति । उक्तो निरूपितः अतीतानन्तरपन्थ इति शेषः । विपर्ययलक्षणांमाह विपर्यय इति । किमिदं ज्ञानस्य मिथ्यात्वं न तावदाध्यत्वं ज्ञानस्य स्वरूपेण तदयोगात् । नापि निर्विषयत्वनिर्विषयज्ञानाभावादि-त्याशङ्कयामाह अतस्मिंस्तदिति । तदभाववति तज्ज्ञानं मिथ्याज्ञानमित्यर्थः । ततो ज्ञानस्य बाधाभावेऽपि विषयबाधेन तत्सम्भवात् । बाध्यत्वं ज्ञानस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः विपर्ययं विभजते स चेति निरुपाधिकं विभज्य यथोद्देशं व्युत्पादयति आद्येति शुक्याविति । इदं रजतमिति भ्रमः । वाङ्मोनिरुपाधिकभ्रम इत्यर्थः । अहमित्याभ्यन्तरो निरुपाधिकभ्रम इत्यर्थः । सोपाधिकं भ्रमं विभज्य यथाक्रमं व्युत्पादयति सोपाधिकेति । सोचितेति । वाङ्मोः सोपाधिकभ्रम

सोपाधिको द्विविधः, बाह्य आभ्यन्तरश्चेति ।
लोहितः स्पटिक इत्यादिः बाह्यः । आकाशादिप्रपञ्च-
भ्रमोऽपि बाह्यः सोपाधिकः ; कर्माऽविद्याकार्यत्वात्,
तत्त्वज्ञानिनो निवृत्तेऽप्यज्ञाने प्रारब्धक्षयपर्यन्तं प्रपञ्चो-

इत्यर्थः । सोपाधिक इति ॥ सोपाधिकभ्रम इत्यर्थः । ननु
आकाशादिप्रपञ्चभ्रमस्य कथं सोपाधिकभ्रमत्वम् ? जपाकुसुमादि-
वत् तदनुपसंभादित्याशङ्काह—कर्मेति ॥ ननु असु कर्माविद्या-
कार्यम्, तथापि कथं सोपाधिकत्वम् ? इत्याशङ्काह—तत्त्व-
ज्ञानिन इति ॥ ज्ञानेनावरणशक्तिमदज्ञाने निवृत्तेऽपि विक्षेप-
शक्तिमदज्ञानेन प्रारब्धक्षयपर्यन्तमाकाशादिप्रपञ्चस्यानुभूयमान-
त्वात्तद्भ्रमः सोपाधिक एव । न सोपाधेरनुपसंभः ; कर्मसहित-
विक्षेपशक्तिमदज्ञानस्यैवोपाधित्वादिति भावः ॥ आभ्यन्तरसोपा-
धिकभ्रमं दर्शयति—कर्तृत्वादीति ॥ अहं कर्तृत्यात्मनि कर्तृ-
त्वादिबुद्धिराभ्यन्तरः सोपाधिकः । तत्रान्तःकर^(१)णमुपाधिः, तन्नि-
ष्ठकर्तृत्वादिरात्मन्यविवेकेनारोप्यते, तस्यासङ्गत्वेन स्वतः कर्तृत्वा-
योगात्, अतस्तस्य सोपाधिकत्वमिति भावः ॥

(१) अध्यासभाष्ये तु आत्मान्तःकरणयोः परस्परतादात्म्यासपूर्वकत्वं कर्तृत्वा-
ध्यासस्य निरूपितमिति निरुपाधिकभ्रमत्वपक्ष एवोक्तः । यदि तु सोपाधिका-
ध्यासे धर्मितादात्म्याध्यासोऽप्यपेक्षितस्तर्हि जपाकुसुमतादात्म्याध्यासोऽपि तत्र कस्ये-
तेत्याद्यन्वय विचारः ।

पक्षब्धि^(१) दर्शनात् । कर्तृत्वादिधम आन्तरः । स्वप्नो-
ऽप्याभ्यन्तरः सोपाधिकधम एव, न तु स्मृतिः ।
तथाहि— जाग्रद्भोगप्रदकर्मेपरमे सति स्वप्नभोगप्रद-

नैयायिकास्तु—स्वप्नमयथार्थस्मरणं वदन्ति, ताञ्जिराकर्तुं
स्वप्नस्य सोपाधिकभ्रमान्तर्भावमाह—स्वप्नोऽपीति ॥ सोपाधिक
धमः अनुभव इत्यर्थः ॥ ननु स्वप्नस्य स्मृतिरूपत्वात् कथं भ्रमानु-
भवत्वम् ? न च—तत्तोलेखाभावादिदं पश्यामीत्यनुभवाच्च तथात्व-
मिति—वाच्यम् ; दोषवशेन तदितिस्थाने इदमित्युदयात् स्वप्नः
स्मृतिरेव, निद्रादोषवशात् पश्यामीत्यपि भ्रम एव, अन्यथा
रथतदुचितदेशादीनामभावाद्द्रथाद्युत्पादनसामय्यभावात्कथं तदु-
त्पत्तिस्तदनुभवो वा स्यात् ? तस्मात् स्मृतिरेव^(२) स्वप्न इत्या-
शङ्काह— न स्मृतिरिति ॥ जाग्रत्कालीनरथतदुचितदेशतदु-
त्पादकसामय्यभावेऽपि जाग्रत्कालीनरथोत्पादकसामय्येतिो विज्ञ-

(१) ब्रह्मानन्दसरस्वत्यस्तु—अप्रामाण्यज्ञानानास्मृतिपटुतमसंस्कारसञ्चित-
भुञ्जमानादृष्टाभावादिसञ्चिताधिष्ठानसाक्षात्कारस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात् न प्रारब्ध-
क्षयात् पूर्वमज्ञानं निवर्तते इत्याकाशादिधमो निरूपाधिक एवेति मन्यन्ते ।
आकाशादिधमेष्टविद्याया दोषविधयैव हेतुत्वं न तु कुसुमस्येषोपाधिविधया ।
यस्य यद्रूपवत्त्वं क्लृप्तं तस्य पदार्थान्तरसन्निकृष्टस्य पदार्थान्तरे तद्रूपधमसमये
सलूपाधित्वम् । यथा कुसुमान्तःकरणादीनां लौहित्यकर्तृत्वादिधर्मवत्त्वेन क्लृप्तानां
स्फटिकात्मादौ लौहित्यादिधमं प्रत्युपाधित्वम् । अविद्योपाधिकत्वं हि धमसामान्यस्य
विद्यते इति तेन सोपाधिकत्वे निरूपाधिकधमस्यैवासिद्धिप्रसङ्गः । एतेन—स्वप्न-
धमसोपाधिकत्वपक्षोऽपि व्याख्यातः इति तदाशयः ।

(२) स्मृतस्य रजतस्यायथार्थसंसर्गानुभवो धम इति नैयायिका मन्यन्ते
इति भावः ।

कर्मेद्रेके संकलविषयेन्द्रियादिवसनावसितं निद्रादो-
षोपसृतमन्तःकरणं रथादिविषयाऽऽकारेण ग्राहकेन्द्रि-
याद्याकारेण रथादिविषयाकारवृत्त्याकारेण च परिण-

क्षणसामग्रीवेशेन प्रातिभासिकर^(१)जतोत्पत्त्यनुभवाविव स्वप्न-
कालीनरथोत्पत्त्यनुभवो न विरुध्येते इत्युपपादयति— तथा-
ह्येति ॥ दाहत्वादिः व्यावहारिकरथोत्पादकसामग्री, जाग्रदनु-
भवजनितवासनाविशिष्टमन्तःकरणं प्रातिभासिकरथगजाद्युत्पादक-
सामग्री तद्विलक्षणा च, ततो रथाद्युत्पत्तिस्तदनुभवश्च द्वयं युक्त-
मेव, अतो स्वप्नो^(२) न स्मृतिरिति भावः ॥ ननु जाग्रद्भोग-
प्रदकर्मणि सति कथं स्वप्नः स्यादित्याशङ्क्याह— जाग्रदिति ॥
तथापि भोगप्रदकर्मापरमे सुषुप्तिरेव स्यात् न स्वप्नः, इत्या-
शङ्क्याह— स्वप्नेति ॥ ननु स्वप्ने प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्य जाग्रद्भ-
वहारतुल्यत्वात्कथं रथादेः प्रातिभासिकत्वम् ? इत्याशङ्क्य जाग्र-
त्पदार्थस्य भौतिकत्वेन चिरस्थायित्वात् स्वप्नपदार्थस्य वासना-
विशिष्टमन्तःकरणपरिणामित्वेन वासनामयत्वादुभयोर्वैलक्षण्यमस्ती-

(१) यथापूर्वानुभवजन्यसंस्कारः स्मृतिं प्रति कारणम् एवं स्वप्नेऽपि पूर्वानु-
भवजन्यसंस्कारः कारणम् । नद्यननुभूतस्य स्वप्नः । अनुभवस्तु इह जन्मनि
जन्मान्तरे वेत्यन्यदेतत् । न स्वप्नो रसः अशङ्क्यादिकं वा स्वप्ने कस्यापि भासते ।
अतएव स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टेति भाष्ये स्मृतिरूपपदम् । वस्तुतः रजताश्रमापे
स्मृतिरपि सर्वाद्ये न स्मृतिरिति रूपपदप्रयोग इति भावः ।

(२) अनुभूतसजातीयस्यैव स्वप्ने भासं न तु तस्यैव । अतः स्वप्नस्य
विषयकसंस्कारजन्यत्वात् न स्मृतित्वम् । स्मृतिरूपत्वं तु अथाससामान्यस्याविद्यमान-
विषयत्वेन इति भासत्यादौ व्यक्तम् ।

मते । अन्तःकरणोपहितसाक्षी स्वयमन्यानवभास्य-
स्तत्सर्वमवभासयति । अतः स्वप्ने साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं
सुविज्ञेयम् । जाग्रदवस्थायां सूर्यादितेजोभिः संकीर्ण-

त्यभिप्रेत्याह— सकलेति ॥ विषयाद्येन्द्रियाणि च तेषां वासनाः
ताभिर्वासितं वासनाश्रयमिति यावत् ॥ ननु भ्रमस्य दोषजन्य-
त्वात् प्रकृते तदभावात्कथं भ्रमः स्यात् स्वप्नः ? इत्याशङ्क्याह—
निद्रेति ॥ निद्रादोषसत्त्वाद्भ्रमः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ननु अन्तःकरणं
सर्वाकारेण परिणमते चेत् तदानीं याज्ञयाहकव्यवहारः कथं
स्यात् ? तद्वाहकेन्द्रियाणामुपरतत्वादित्याशङ्क्याऽन्तःकरणस्यैव याज्ञ-
याहकोभयाकारेण परिणतत्वात्तथा व्यवहार इत्याह— रथादौति ॥
ननु आलोकसहस्रतचक्षुषः^(१) एव रूपयाहकत्वात्तदानीं तदभावा-

(१) यथा काचादिदोषोपहितं चक्षुरादि रजताद्याकारेण न परिणमते
रजताकारेणाविद्यापरिणामितार्या काचादिदोषस्य सहकारिकारणतामात्रमेवं स्वप्न-
ऽपि अन्तःकरणनिष्ठनिद्रादोषस्य सहकारितयाऽविद्याया एव रजताद्याकारेण
परिणामितं न तन्तःकरणस्य । न हि अविद्यातिरिक्तं मिथ्यावस्तुन उपादानं
भवितुमर्हति । न हि वा बहुद्वयोरिवान्तःकरणरथादीनां स्वरूपसाम्यमस्ति । न हि
अविद्याया इवाघटितघटनापटीयस्वमन्तःकरणस्य कृषापि कृतम् । अन्यथाऽन्तः-
करणेनैव सर्वेदनिर्वाहादविद्याया एवासत्त्वप्रसङ्गः । अतोऽन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्या-
श्रितं निरवच्छिन्नचैतन्याश्रितं वाऽज्ञानं भ्रमविषयाकारेण परिणमते इत्येवोरीकर-
णीयमिति संप्रदायः । एतेन— पुनश्च विपर्ययो द्विविधः— अन्तःकरणवृत्तिरूपोऽवि-
द्यावृत्तिरूपश्च । स्वप्नादिरन्तःकरणवृत्तिरूप इति वक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि— याज्ञानतः,
नद्याविद्याकपदार्थाकारवृत्तिरन्तःकरणवृत्तिरिति युक्तमिति । सिद्धान्तकोशसंग्रहेऽपि
दूलाज्ञानकार्यत्वं दूलाज्ञानकार्यत्वं वा स्वप्नाध्यानामित्येव निरूपितम् । या
सिद्धान्तकोशसंग्रहे स्वप्ने अन्तःकरणवृत्तिरङ्गीकृता सापि अविद्याविषया नत्वा-
रोपविषयेति रजतवृत्तिवैकल्यं न भवति ।

त्वात् साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं दुर्विज्ञेयम् । स्वप्ने
तु सूर्यादीनां जाग्रदपदार्थानामुपरतत्वात्स्वयम्प्रकाशत्वं
विवेक्तुं शक्यते ॥ १२ ॥

त्कथं रूपाद्यनुभवः ? इत्याशङ्क्य सर्ववासनाश्रयान्तःकरणोपहित
साक्षिबलेन रूपादिसर्वविषयानुव उपपद्यत इत्याह— अन्तःकर-
णेति ॥ ननु साक्षी साक्ष्यन्तरेण प्रथते चेत्तदाऽनवस्था स्यात् ।
न चेत् अज्ञायमानो जडः कथं विषयमवभासयेत् ? इत्याशङ्क्याह—
स्वयमिति ॥ स्वयम्प्रकाशमानत्वात्स्वयमन्यानवभास्यः सन् सर्व
स्वप्नपदार्थजातमवभासयतीत्यर्थः ॥ ननु जाग्रदवस्थार्था साक्षिणः
स्वयम्प्रकाशत्वस्याननुभूयमानत्वात्कथमन्यानवभास्यत्वम् ? इत्याशङ्क्य
जाग्रति सूर्यादितेजोभिः संकीर्णतयाऽविवेकिनां साक्षिणः स्वय-
म्प्रकाशत्वस्याननुभवेऽपि स्वप्ने सूर्यादिज्योतिषामुपरतत्वात्तस्य स्वप्न-
काशत्वं सुषुप्तमित्याह— अत एवेति ॥ यतः स्वयमन्यानवभास्यः
सन् तत्सर्वमवभासयत्यत एवेत्यर्थः ॥ सुज्ञेयत्वमेवोपपादयति—
जाग्रदिति ॥ यद्यपि जाग्रदवस्थायामपि स्वप्नकाशसाक्षिबलेन
सूर्यादिज्योतिषां भानम् “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भूः” “तमेव
भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”त्यादि-
श्रुतेः, स्वयमादित्यादिभिरनवभास्यः, “न तत्र सूर्यो भाति न
चन्द्रतारकमि”त्यादिश्रुतेः, तथाप्यविवेकिनां साक्षिणः स्वप्नकाशत्वं
दुर्विज्ञेयमेव; जडप्रकाशैः संकीर्णत्वात्, स्वप्ने तु तत्संकीर्ण-
भावात्सुज्ञेयमिति भावः ॥ स्वप्नपदार्थानामन्तःकरणपरिणामित्वेन

तथाच श्रुतिः “स यच्च प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वतो
माषामुपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा
स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यचायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति

तत्साक्षिणः स्वप्रकाशत्वे श्रुतिमुदाहरति— तथाचेति ॥ (१)सः
बुद्ध्युपाधिको जीवः । यच्च यस्यामवस्थायाम् । लोकस्य जाग्र-
त्पदार्थजातस्य । माषाम् वासनाम् । स्वयं विहृत्य स्थूल शरी-
राभिमानं मनुष्योऽहमित्याकारं त्यक्त्वा । स्वयं निर्माय वास-
नामयान्, रथादिपदार्थान् सृष्ट्वा । स्वेन भासा खोपाधि-
भूतान्तःकरणविषयाकाररूपया वृत्त्या । स्वेन ज्योतिषा
स्वप्रकाशचैतन्यज्योतिषा । अथ स्वप्नावस्थायाम् । स्वयं ज्योति-
र्भवति अडप्रकाशानामादित्यादीनामुपरतत्वादात्मा स्वप्रकाश
चिद्रूपसूक्ष्मं विवक्तव्याऽवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ तत्र स्वप्नावस्थायाम्
रथादयस्तदुचितदेशाश्च केऽपि न सन्तीत्यर्थः । अथ तदा ।
रथादीन् वासनामयान् तदुचितदेशांश्च । सृजति उत्पादयति
निद्रादोषेण स्वात्मन्यारोपयतीत्यर्थः । आदिशब्देन— “स्वप्नेन
शरीरमभिप्रहृत्याचेतनः सुप्तः सुप्तानभिषाकशीति शुकमादाय
पुनरेतिस्थानं हिरण्मयःपुरुष एकहंसः” इत्याद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते ।
श्रुतिं व्याचष्टे— स्वयं ज्योतिरिति ॥ ननु किमिदं स्वप्रकाश-

(१) अहंकारोपहितचैतन्यं स्वप्नाध्यासस्थोपादानमिति मताभिप्रायमिदं
विवरणम् ।

न तच्च रथा न रथयोगा न पथ्यानी भवन्ति अथ
रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इत्यादिः । स्वयं
ज्योतिः स्वयं प्रकाशश्चैतन्याऽविषय इति यावत् ।

त्वम् ? न तावत् ज्ञानाविषयत्वम् ; “तन्वौपनिषदं पुरुषं
पृच्छामि” इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्, नापि स्वसमानजाती-
यज्ञानाविषयत्वम् ; अप्रसिद्धेरसंभवात्, नापि स्वविषयत्वम् ;
एकस्य कर्मकर्तृभावायोगात् । एतेन—अवेद्यत्वं स्वप्रकाशत्व-
मिति—प्रत्युक्तम् । न च—फलाव्याप्यत्वं तदिति—वाच्यम् ;
धर्माधर्मयोरतिव्याप्तेः, नापि—अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं तदिति—
वाच्यम् ; आत्मनोऽसङ्गतया निर्धर्मकत्वेन योग्यतावच्छेदका-
परिज्ञानाद्योग्यत्वस्यासंभवात्, तस्मात् स्वप्रकाशत्वं दुर्निरूप-
मिति, तत्राह—चैतन्येति^(१) ॥ ननु—आत्मनः सर्वात्मनाऽ-
विषयत्वे व्यवहारः कथं स्यात् ? व्यवहारस्य स्वसमानविषय-
व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति—चेत्, न ; लाघवात् व्यवहर्तव्य-
ज्ञानमेव व्यवहारकारणम् न तु स्वसमानविषयत्वेन ; गौरवात् ।
ज्ञानस्य स्वस्मिन् स्वविषयभ्रमसंशयादिनिवर्तकत्वनियमादविषय-
त्वम्, अन्यथा जडत्वप्रसङ्गात् । ननु—एवं सति व्यवहर्तव्य-
ज्ञानस्य चैतन्यस्य सदातनत्वेन सर्वदा घटादिव्यवहारप्रसङ्गः ;

(१) तादात्म्येन चैतन्येऽनारोपितत्वमिति यावत् । तथाच चैतन्या-
नारोपितत्वात् अन्यथा शून्यवादप्रसङ्गान् तस्य स्वप्रकाशत्वगङ्गीकरणीयम् । अत्र च
प्रतीयमानत्वस्यापि विशेषणत्वात् न शून्यत्वादीनामप्रतीयमानां स्वप्रकाशत्वमिति
बोधम् ।

स्वसमानविषयत्वस्य तथाप्रयोजकत्वात्, नहि कस्यचित्सर्वदा-
घटादिव्यवहारो भवति, किञ्च वृत्तिनिर्गमनाभ्युपगमवैयर्थ्य-
प्रसङ्गः; घटादीन्द्रियसन्निकर्षे सति साच्चैतन्येनैव व्यवहारो-
पपत्तेः, तस्मात् स्वसमानविषयत्वमन्तरेण व्यवहर्तव्यज्ञानं व्यवहार-
कारणमित्यसङ्गतमिति—चेत्, मैवम्; व्यवहर्तव्यज्ञानत्वेन व्यव-
हारत्वेन सामान्यतः कार्यकारणभावः, घटादिव्यवहारे तु स्वसमान-
विषयत्वेन विशेषतोऽपि; “यत्सामान्ययोः कार्यकारणभावः बाधकं
विना तद्विशेषयोरपि” इति न्यायात्, अन्यथा सर्वत्रातिप्रसङ्गात्।
एवंच स्वप्रकाशचैतन्यं व्यवहर्तव्यज्ञानत्वेन स्वव्यवहारहेतुः, घटादि-
व्यवहारे तु स्वसमानविषयत्वेन तद्धेतुः। ततश्च न सर्वदा घट
व्यवहारापत्तिः, नवा वृत्तिनिर्गमनवैयर्थ्यम्; इन्द्रियसंयोगस्य
ज्ञानशब्दवाच्यत्वाभावेन तद्धेतुत्वायोगात्। तथाचात्मनः स्वप्रकाश-
त्वेन सामान्यसामयौतो व्यवहारः तद्वैपरौत्याद्घटादेस्सामान्य-
विशेषाभ्यामुपपद्यते। तस्माच्चैतन्याविषयत्वं स्वप्रकाशत्वमिति निर-
वद्यम् ॥ नच श्रुतिविरोधः; तज्जन्यवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमात्,
अन्यथा तद्गताज्ञाननिवृत्तिर्न स्यात्। न च “यन्मनसा न मनुते”
इति श्रुतिविरोधः, तस्याः फलव्याप्यत्वप्रतिषेधपरत्वात्। इन्द्रिय-
जन्यवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं फलम्। न च तद्विषयत्वमात्मनः,
स्वप्रकाशत्वात्। तदुक्तम्—“ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय^(१) वृत्तिव्याप्तिर-

(१) इदं तु विवरणमतेन, भासतीकल्पतद्विद्वान्मेन तु वृत्तिविषयत्वमपि
शुद्धचैतन्यस्य नास्त्येव, तन्वोपनिषदं पुरुष इच्छामीत्यादिकं तूपचितचैतन्यविषयम्।
तदुक्तं ब्रह्मसूत्रे—शुद्धं ब्रह्मेतिविषयौकुर्वाणा वृत्तिः सोपचितं गृह्णाति साविषया

पेक्ष्यते । फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम्” ॥ इति ॥
 अथवा—अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वम्,
 फलव्याप्यत्वमवेद्यत्वम् । अपरौक्षव्यवहारः प्रमाणजन्यवृत्तिः,
 तद्योग्यत्वं^(१) आत्मचैतन्यस्वरूपमेव न त्वतिरिक्तम्, येन योग्यता
 वच्छेदकज्ञानाभावात्तन्निरूपणाभावः प्रसज्येत । एवञ्च घटादौ
 धर्माधर्मयोश्चातिथ्याग्निवारणाय विशेषणद्वयम् । तस्मात् स्वप्रकाश-
 त्वस्य निरूपितत्वादात्मा स्वयंज्योतिःस्वभावः ॥ एवमात्मनः स्वप्र-
 काशत्वेऽर्थापत्तिरपि प्रमाणम् । तथाहि—अन्तःकरण तद्गुर्म-
 गोचरानुभवस्य भासकत्वं स्वप्रकाशत्वं विनाऽनुपपन्नं सत्तस्य स्वप्र-
 काशत्वं कल्पयति । न चाज्ञायमानस्य वाऽनुव्यवसायविषयस्य
 वा सन्दिह्यमानस्य वाऽनुभवस्य विषयसत्तानिश्चयकत्वं संभवति ।
 अज्ञायमानस्य विषयसत्तानिश्चयकत्वे निर्विकल्पत्वेन निर्वि-
 कल्पादपि विषयसिद्धिप्रसङ्गात्, अनुव्यवसायविषयस्य तथात्वे-
 ऽनवस्थापत्तेः, संशयेत्वर्यनिश्चयकत्वाभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् ।

स्वस्याप्युपाधित्वाविशेषादिति । अत्र चा “विद्यानिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि
 वाक्यमिदन्तया वस्तु प्रतिपादयितुमर्हति ।” इत्यादिभाष्यादिकमप्यनुकूलम्, अत-
 चायमर्थोऽद्वैत सिद्धादौ जडत्वनिरक्ताविति तत एव द्रष्टव्यम् ।

(१) अत्रवेद्यत्वं फलव्याप्यत्वं चेत् शक्तिरूप्यादीनामपि तत्त्वात् अपरोक्ष
 व्यवहारयोग्यत्वाच्च स्वप्रकाशत्वापत्तिः, यदि तु दृश्यविषयत्वं तर्थात्मन्यसंभवः ।
 नच—अपरोक्षव्यवहारपदेन प्रमाणजन्यवृत्तेरेव विवक्षणात् शक्तिरूप्याकाररूपेः
 प्रमाणाजन्यत्वात् अवेद्यत्वपदेन फलव्याप्यत्व विवक्षायामपि न दोष इति—वाच्यम्
 एवमपि घटादीनां चैतन्यरूपज्ञानाविषयत्वात् फलव्याप्यत्वेनोक्तापरोक्षव्यवहार-
 विषयत्वेन च स्वप्रकाशत्वापत्तिरित्यत आह—तद्योग्यत्वं स्वरूपचैतन्यमेवेति ।
 तथाच न कोऽपि दोष इति भावः ।

एवं स्वप्नोऽनुभवरूप एव न स्मृतिः ; अन्यथा रथं पश्यामीत्यनुभवविरोधप्रसङ्गात् । स्वप्नपदार्थानामन्तः-
(१)करणमायाद्वारा शुद्धचैतन्याऽध्यस्तत्वेन इदानीं तत्साक्षात्काराऽभावेन बाधाऽभावेऽपि सोपाधिकतयो-
पाधिनिवृत्त्या तन्निवृत्तिरिति न जाग्रदवस्थायामनु-
वृत्तिः । कर्मनिद्रोपसृतमन्तःकरणमुपाधिः ।

तस्मात् स्वप्रकाशत्वं विनाऽन्तःकरणतद्गुणविषयानुभवस्य तदवभास-
कत्वानुपपत्त्या तदवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा तस्य जडत्वेन जग-
दान्ध्यप्रसङ्गः । एवं च जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात्
अनादिनित्यत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्तःकरणतद्गुणयोरनुभवस्यो-
त्पत्तिविनाशयोरनिरूपणात् । न च—दुःखज्ञानं नष्टं सुखज्ञान-
सुत्पन्नमित्यनुभवात्कथं तदनिरूपणम् ? इति—वाच्यम् ; साधि-
णोऽनादिनित्यत्वेन सुखदुःखयोरुत्पत्तिविनाशाभ्यां तदुपचारो-
पपत्तेः, अन्यथा “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ” इत्यादि-
श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादनाद्यनन्तासङ्गस्वप्रकाशसिद्धूप आत्मेति
सिद्धम् ॥

एवं प्रसङ्गादात्मनः स्वप्रकाशत्वमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति—
एवमिति ॥ विपक्षे दण्डमाह—अन्यथेति ॥ तस्मात् स्वप्नस्य
स्मृतिरूपत्वमनुपपन्नमिति भावः । ननु एवं स्वप्नस्यानुभवत्वे

(१) अन्तःकरणपरिचामितयाऽविद्यापरिचामितया वा । शुद्धचैतन्येति अव-
च्छिन्नचैतन्यस्याप्युपलक्षणम् । उक्तं हि सिद्धान्तकौशले—अहंकारोपहितं चैतन्या-
ध्यस्तत्वं अमवच्छिन्नचैतन्याध्यस्तत्वं वा साप्रामाण्यमिति पक्षद्वयम् ।

केचित्तु स्वप्नाऽध्यासं निरुपाधिकं वदन्ति । तत्र विरोधिजाग्रत्प्रत्ययेन तन्निरुक्तिः ।

स्वप्नाध्यस्तपदार्थानां रथादीनां तदधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काराभावेन बाधाभावात् निवर्तकान्तराभावाच्च जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिः स्यात्, नचेष्टापत्तिः ; अनुभवविरोधात्, तस्मात्तदनुभवत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह— स्वप्नेति ॥ द्विविधः कार्यनाशः— बाधो-ल्ययेति । अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण बाधो भवति । अनुभूय-मानस्याभावप्रमा बाधः । अथवा— अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण खोपादानाज्ञानेन सह कार्यस्य नाशो बाधः, उपादाने सत्यपि कार्यस्य तिरोभावो लयः । तथाच प्रुक्तितत्त्वसाक्षात्कारेण रजत-बाधवदिदानीं स्वप्नपदार्थाधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्काराभावेन स्वप्न-पदार्थानां बाधाभावेऽप्युपाधिभूतजपाकुसुमादिनिवृत्त्या स्फटिके-लौहित्यादिनिवृत्तिवत्स्वप्नपदार्थानामुपाधिनिवृत्त्या निवृत्तिसंभ-वाच्च जाग्रदवस्थायां स्वप्नपदार्थानुवृत्तिरिति भावः । कस्तचो-पाधिः? इत्यत आह— कर्मेति ॥ जाग्रदासनावासितमित्यपि-विशेषणीयम्; अन्यथा निर्वासनस्योपाधित्वायोगात् । उपाधि-र्नाम स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिणि स्वधर्मासञ्जकः । तथाच स्वप्नस्य-सोपाधिकभ्रमत्वादननुभवत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ मतान्तरमाह—
केचित्त्विति ॥

ननु स्वप्नाध्यासस्य निरुपाधित्वे इदानीमधिष्ठानसाक्षात्कारा-भावेन स्वप्नपदार्थानां बाधाभावाज्जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिः स्यात्,

पुनश्च विपर्ययः प्रकारान्तरेण द्विविधः । अन्तःकरण^(१)वृत्तिरूपोऽविद्यावृत्तिरूपश्चेति । स्वप्नादिरन्तःकरण-

इत्याशङ्क्य रजतभ्रमानन्तरं शक्तितत्त्वसाक्षात्कारेऽपि विरोधिदण्डादिज्ञानाद्यथा रजतभ्रमनिवृत्तिरूपादाने सत्यपि, तथाऽधिष्ठानसाक्षात्काराभावेऽपि विरोधिजायप्रत्ययेन स्वप्नपदार्थनिवृत्तिरूपपद्यते, अतो न जायदवस्थायामनुवृत्तिरित्याह— तथेति । न स्वप्नस्य विरूपाधिकत्वे । न च— उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणामज्ञानस्य निवृत्तत्वात्स्वप्नाध्यासो न स्यादिति— वाच्यम् ; ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्तेऽपि तत्कार्यनिवृत्ते^(२)रभावात्, स्वप्नपदार्थानां साक्षादन्तःकरणोपा^(३)दानत्वेन ज्ञानिनामपि स्वप्नाध्यासो भवत्येव । अन्यथा जायदवस्थायामपि विषयाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वप्नोऽनुभव एवेति भावः ॥ प्रकारान्तरेण विपर्ययं विभजते— पुनश्चेति । अन्तःकरणवृत्तिरूपं विपर्ययं व्युत्पादयति— स्वप्नेति ॥ आदि-

(१) अथ यद्वक्तव्यं तत् पूर्वमेवोक्तम् ।

(२) चावरणशक्तिमद्ज्ञानविनाशेऽपि विक्षेपशक्तिमद्ज्ञानानिवृत्त्या घटादिकार्यानुवृत्तिरिति केचित् । अन्ये तु शक्तिद्वयमतोऽप्यज्ञानस्य दम्भपठन्यायेन सूक्ष्मरूपेषु विनाशेऽपि संस्कारात्मनानुवृत्त्या घटादिकार्यानुवृत्तिरिति मन्यन्ते । अपरे तु अप्रामाण्यज्ञानाद्यनास्त्वित्तुभुष्यमानाहृष्टाभावसहितज्ञानस्यैव निवर्तकत्वात्ज्ञानस्यापि निवृत्तिरिति घटादिकार्याणामप्यनुवृत्तिरिति वदन्ति । सर्वथातुल्यमहापरिहार उपपद्यते एव ।

(३) यद्यपि सात्त्विकानां रथादीनां अविद्योपादानकत्वमेव, न तु कामादीनामिवाप्तःकरणोपादानकत्वम् । अन्यथा तेषामिव सात्त्विकानामपि व्यावहारिकत्वापत्तेः, तथापि अहंकारोपहितचैतन्यस्य सात्त्विकविवर्तोपादानत्वेनाधिष्ठानत्वपक्षे रजतं प्रति शक्तेरिवाधिष्ठानावच्छेदकत्वात् नोह उपादानत्वव्यवहारोऽन्तःकरणव्युत्पन्न इति मन्तव्यम् ।

वृत्तिरूपः । रजतादिभ्रमोऽविद्यावृत्तिरूपः । संशयस्त्व-
वि^(१)द्यावृत्तिरेव । तत्रैवं सति निरुपाधिकविपर्ययो
निदि^(२)ध्यासनेन निवर्तते । सोपाधिकस्तूपाधिनि-

शब्देन मनोराज्यनष्टपुत्रसाक्षात्कारो गृह्यते । द्वितीयं व्युत्पाद-
यति—रजतादीति ॥ आदिशब्देन रज्जुसर्पादि गृह्यते । न
च—रजतभ्रमस्येदमाकारवृत्त्युपहितसाच्चिरूपतया कथमविद्या-
वृत्तिरूपत्वम् ? इति—वाच्यम् ; साच्चिणोऽनादिनित्यतथोत्प-
त्तिविनाशशून्यत्वेनान्याकारवृत्तिनाशेनान्यसंस्कारोत्पत्तावतिप्रसङ्गा
काष्ठान्तरे प्रातिभासिकरजतस्मृतिहेतुसंस्कारार्थं तदाकाराविद्या-
वृत्तेरावश्यकत्वेनोक्तत्वादिति भावः ॥ ननु—किं संशयोऽपि
वृत्तिद्वयात्मकः ? नेत्याह—संशयस्त्विति ॥ ननु—विपर्यय-
निवृत्तिः कस्मात् भवति ? इत्यत आह—तत्रेति ॥ एवमुक्त-
प्रकारेण द्विविधे विपर्यये निरूपिते सति तयोर्मध्ये निदिध्या-
सनस्य निरुपाधिकस्य निवृत्तिमाह—निरुपाधिकेति ॥ सोपा-
धिकः कस्मान्निवर्तत इत्यत आह—सोपाधिकस्त्विति ॥ निव-
र्तते इत्यनुषज्यते । वाक्यान्तरे श्रुतपदस्य वाक्या^(३)न्तरे योजनमनु-

(१) भावाभावकोटिकसंश्लेषैकाद्येऽन्तःकरणवृत्तिरूपत्वमपराद्येऽविद्यावृत्तिरूप-
त्वमिति दृष्टान्निवृत्त्युपक्रमे प्रज्ञानन्दसरस्वत्यो निरूपयन्ति ।

(२) अधिष्ठानसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यो विपर्ययः तत्राभिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कार-
प्रतिबन्धकविपर्ययवासनामात्रस्य भ्रमहेतुदोषरूपस्य निदिध्यासनेन निवृत्तिर्न तु
विपर्ययविपर्ययस्येति तु संप्रदायः ।

(३) वाक्यान्तरं चामन्वयिपदवद्वाक्यान्तराथवहितमेवात्र विवक्ष्यते इत्यादि
पूर्वमीर्मासायामनुबन्धाधिकरणादौ चकृतम् ।

वृत्त्या । निदिध्यासनं निरूपितमेव । तदपि शारी-
रकतृतीयाऽध्यायपठनेन निष्पद्यते ।

एवं च अवणमननिदिध्यासनैरसंभावनाविपरीत
भावनानिवृत्तावसत्यन्यस्मिन्प्रतिबन्धे तत्त्वमस्यादि-
वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति अपरोक्षप्रमा जायते । तदुक्तम्
“ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ” इति ।

षड्गः॥ तर्हि तन्निरूप्यतामित्याशङ्क्याह— निदिध्यासनमिति ॥
शब्दप्रमाणनिरूपणावसरे तात्पर्यनिरूपणप्रसङ्गेनेति शेषः ॥ तन्नि-
दिध्यासनं कुतो निष्पद्यते ? इत्याशङ्क्याह— तदपीति ॥ ततः
किम् ? इत्यत आह— एवं चेति ॥ अवणेन मानगताऽसंभवा
निवर्तते, मननेन मेयगताऽसंभवा, निदिध्यासनेन विपरीत-
भावना । तदुक्तम्— “ ष्टण्वन्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन् कस्माच्छ्रणो-
म्यहम् । मन्यन्तां संग्रयापन्नाः एनं मन्येऽहमसंग्रयः ॥ विपर्यस्तो
निदिध्यासेत् किं ध्यानमविपर्यये ॥ ” इति ॥ मनु अवणमनन-
निदिध्यासनानि कुर्वतां केषां चित् कुतः साक्षात्कारो न जायते ?
इत्याशङ्क्याह— असत्यन्यस्मिन्निति ॥ भूतभाविवर्तमानः प्रति-
बन्धः येषां यावत् वर्तते ज्ञानोत्पत्तौ, तावत्तेषां न ज्ञानोदयः,
अवणादि कुर्वतामपि येषां स नास्ति तेषां विचारिततत्त्वमस्यादि
वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येवेत्यर्थः ॥ उक्तार्थं व्याससूत्रं संवाद-
यति— तदुक्तमिति ॥ तृतीये स्थितम्— ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्यान्तरङ्ग-
बहिरङ्गसाधनानि निरूपितानि । तत्र कृतैः अवणमनननिदि-

धासनैर्ब्रह्मज्ञानमिहैव भवति वा, अमुत्रापि वा । तत्रैहैवेति-
 प्राप्तम् ; अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मापरोक्षज्ञानं मे भूयादिति अवणा-
 दीनामनुष्ठानात् ? ननु—यज्ञादीनामपि ब्रह्मज्ञानसाधनत्व-
 अवणेन तेषामामुष्मिफलत्वात् कथं अवणादिनाऽस्मिन्नेव जन्मनि-
 ज्ञानं स्यात् ? इति—चेत्, न ; तेषां विविदि^(१)षाहेतुत्वेन
 साक्षात् ज्ञानसाधनत्वाभावात्, अवणादीनां तु साक्षात् ज्ञानसाधन-
 त्वेन तेषु सत्सु ब्रह्मज्ञानमिहैव भवत्येव ; तस्य प्रमाणफलत्वात् ।
 तस्माद्ब्रह्मज्ञानमैहिकमेवेति प्राप्ते— ब्रूमः, अप्रस्तुतप्रतिबन्धे ब्रह्म-
 ज्ञानमैहिकं भवति, प्रस्तुतप्रतिबन्धे त्वामुष्मिकमपि । तथाच श्रुतिः
 प्रतिबन्धयुक्तानामात्मनो दुर्ज्ञेयतां दर्शयति— “अवणाद्यापि बहु-
 भिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः” इति ॥ स्मृति-
 रपि—“आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥”
 इत्युक्तार्थं दर्शयति ॥ ननु—जन्मान्तरहृतश्रवणादीनां ब्रह्म-
 साक्षात्कारहेतुत्वं कुतोऽवगम्यते ? इति—चेत्, गर्भं एवैतच्छ्रयानो
 वामदेव एवमुवाचे” त्यादि श्रुत्या । तस्मात् श्रवणाद्यनुतिष्ठतः
 पुंसः प्रस्तुतप्रतिबन्धाभावे इहैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानं भवति तस्मिन्
 सत्यमुच जन्मान्तरेऽपि भवति ॥ यत्कर्म फलीन्मुखं ब्रह्मसाक्षा-

(१) “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽसृष्टतत्त्वमानश्रुति”ति कर्मणो मोक्षे-
 ऽनुपयोगो वर्णितः, स चानुपयोगः मोक्षं प्रत्यकारणतया मोक्षमिभिनतस्त्वज्ञानाकारण-
 तया च, न विविदिषाहेतुताऽभावेनापि । फलासाधारणकारणत्वं हि फलाव्यवहित
 पूर्वस्यं तद्धारकस्य तत्साधनस्य च यथा संभाव्यते न तथाऽत्यन्तविप्रकृतस्य । तथाच
 “तमेतं वेदानुवचनेन प्राश्नाया विविदिषन्तो”ति श्रुतिरपि व्याख्याता । अधिकं “धर्म-
 जिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति भाष्यभासत्यां दृश्यम् ॥

प्रतिबन्धस्त्रिविधः । भूतभाविवर्तमानभेदात् ।
 भूतप्रतिबन्धः पूर्वाऽनुभूतविषयस्याऽऽवेशेन पुनः पुनः
 स्मरणम् । तदुपाधिकब्रह्माऽनुसंधानेन तन्निवृत्तिः ।
 यथा भिक्षोः पूर्वाऽनुभूतमहिष्यादिस्मरणेन तत्त्वज्ञाना-
 नुत्पत्तौ गुरूपदिष्टतदुपाधिकब्रह्माऽनुसंधानेन तन्नि-
 वृत्तिरिति वदन्ति ।

भाविप्रतिबन्धो द्विविधः । प्रारब्धशेषो ब्रह्मलोकेच्छा
 चेति ।

तच्च प्रारब्ध^(१)कर्म द्विविधम् । फलाऽभिसंधिद्वयं

त्कारोत्पत्तिविरोधिवासनावा स एव प्रतिबन्धः तदभावे ज्ञान-
 मैत्रिकम्, अन्यथा वैपरीत्यमिति सिद्धम् ॥

सूचोक्तप्रतिबन्धं विभजते—प्रतिबन्ध इति ॥ तच्चाद्यप्रति-
 बन्धं तन्निवृत्त्युपायं च सदृष्टान्तमाह— भूतेति ॥ भाविप्रति-
 बन्धं विभजते—भावीति ॥ मनु प्रारब्धस्य कर्मणो ज्ञान-
 प्रतिबन्धकत्वे कस्यचिदपि ब्रह्मसाक्षात्कारो न स्यात्, तथाच
 “श्रोतव्यः” इत्यादि विधेरप्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्क्य तत्परिहाराय
 प्रारब्धं कर्म विभजते— प्रारब्धमिति ॥ तच्चाद्यं फलभोगैर्नैव

(१) काम्यकर्माणि फलेच्छयाऽनुतिष्ठतां देवा अधमर्षा भवन्तः वैषयिकपरि-
 शिष्टं फलविशेषादिकं पुरत उपस्थाप्य तेषां तदभिमुखीं प्रवृत्तिं च संपाद्य ज्ञानाय
 तेषां विघ्नं चाचरन्ति । विना फलेच्छां कर्मानुतिष्ठतां तु ज्ञानं संपादयन्तीत्याद्यर्थः
 “जायमानो वै प्राञ्जल” इति श्रुतिव्याख्यानपूर्वकं “तस्य च भूत्या देवा न ईरते”
 इति वाक्यविवरणपूर्वकं बृहदारण्यकभाष्यवार्तिकद्वयं स्पष्टं निरूपितम् । तथाच
 द्विविधस्यापि प्रारब्धकर्मशेषोक्तविधे उपयोऽप्युपपन्न इति भावः ।

केवलं चेति । तच्च फलाभिसन्धिकृतं फलं दत्त्वैव नश्यति । तस्मिन् सति ज्ञानं नोत्पद्यते ; तस्य प्रबलत्वात् । तथाच श्रुतिः—“स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते” इति । तादृशप्रारब्धशेषो भाविप्रतिबन्धः । केवलं प्रारब्धं तच्चज्ञानहेतुः पापनिवृत्तिद्वारा । तथाच श्रुतिस्मृती “ धर्मेण पापमपनुदति ” “ ज्ञान-

चीयते इत्याह— तच्चेति ॥ तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ स्वर्गो मे भूयादित्यादीष्का फलाभिसन्धिरस्तु, ततः किम् ? तच्चाह— तस्मिन्निति ॥ फलाभिसन्धिकृते कर्मणि ॥ तत्र युक्तिमाह— तस्येति ॥ इच्छाघटितसामर्थ्याः प्रबलत्वेनेतरकार्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात्तस्य प्राबल्यमिति भावः ॥ फलाभिसन्धिकृतस्य प्राबल्ये प्रमाणमाह— तथाचेति ॥ सः पुरुषः यथाकामः यत्फलकामवान् यत्फलानुकूलसंकल्पः । तत्क्रतुः । संकल्पितं कर्म तत्कर्म । तदभिसंपद्यते कर्मानुरूपं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । फलितमाह— तादृशेति ॥ द्वितीयस्य फलाभिसन्धिरहितस्य प्रारब्धस्य कर्मणः पुण्यस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यनुकूलतामाह— केवलमिति ॥ फलाभिसन्धिरहितमित्यर्थः । सुदृढप्रारब्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्य पापनिवृत्तिद्वारा तच्चज्ञानानुकूलत्वे प्रमाणमाह— तथाचेति ॥ पापं प्रारब्धं फलाभिसन्धिकृतं केवलं बोधयमपि ज्ञानप्रतिबन्धकमेव प्रबलतरोत्तेजकेन तिरोभूय गच्छति । अन्यथा ज्ञानोत्पत्तिं प्रति-

मुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः” इति । “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते” इति च । एवञ्च भाविप्रतिबन्धस्य प्रारब्धशेषस्य भोगेनानिवृत्तौ सत्यपि श्रवणादौ न ज्ञानोदयः । यथाहुः “एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य विजन्मभि” इति ।

(९) ब्रह्मलोकेच्छाया ब्रह्मसाक्षात्करोत्यत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वं विद्यारण्यस्वामिनो वदन्ति स्म—

ब्रह्मलोकाऽभिवाञ्छायां सम्यक् सत्यां निरुध्य ताम् ।
विद्यारयेद्यत्त्वात्मानं ननु साक्षात्करोत्ययम् ॥ इति ॥

बध्नातीति भावः । ननु भाविप्रतिबन्धस्य कियता कालेन चयो भव-
तीत्याशङ्क्य तत्र नियमो नास्तीत्यत्र संमतिमाह—यथाहुरिति ॥
रामस्यैकेन जन्मना भाविप्रतिबन्धः क्षीणः, भरतस्य त्रिभिर्जन्मभिः
क्षीणः, तथाचं न कालनियम इति भावः ॥ द्वितीयं भावि
प्रतिबन्धं विद्यारण्यवचनेन स्पष्टयति—ब्रह्मलोकेति ॥ अभि-

(१) ब्रह्मलोकान्तवैराग्यवतामेवात्मविज्ञानमपरोक्षं जायते । अन्येषां तु
सगुणोपासनादेवाधिकारात् सगुणोपासनाद्यधिकृता अपि तेऽपरोक्षज्ञानसजाती-
यमात्मपरोक्षनिश्चयं प्राप्ता इन्द्रियनिग्रहादिसाधनसंपन्नाः सोपासनाविशेषेण
ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रैव ब्रह्मसा सच्च वेदान्तविचारादिना ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुवन्तीत्येवो-
क्तप्रवेरर्थ इति श्रवणादिमहिम्ना ब्रह्मलोकप्राप्तेः कुचाप्यनुक्तत्वात् सर्गादिलोकेष्वा-
वैशद्यस्य ब्रह्मलोकेच्छायामभावः । विद्यारण्यवचनस्याप्यमेवाशयः । वेदान्तकल्प-
तरुपरिमलेऽधिकं ब्रह्मम् । तत्रचि ब्रह्मलोकान्तवैराग्यं रक्षासुचार्यफलभोग-
विरामपदेन विवक्षितम् । एवं च सगुणोपासनादौ गुरुपदेशादिना श्रवणप्रवृत्ति-
रित्यादिकं निरूपितम् ।

स पुनर्वेदान्तश्रवणादिमहिम्ना ब्रह्मलोकं गत्वा निर्गुणं ब्रह्म साक्षात्करोति । तथाच श्रुतिः “वेदान्त-विज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः, ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे” इति । स पुनस्तत्रैव मुच्यते ।

वाञ्छायाम् रच्छायां । तां निरुध्येति योजना ॥ ननु—
कृतश्रवणादीनां व्यर्थत्वात् स किमधः पतति ? नेत्याह—स पुन-
रिति ॥ तत्र प्रमाणमाह—तथाचेति ॥ “न हि कल्याणकृत
कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छती”ति स्मृतिं चकारेण समुच्चिनोति ।
वेदान्तविज्ञानेन श्रवणजनितेन सुष्ठु निश्चितोऽर्थोऽद्वितीयब्रह्म-
स्वरूपो येषां ते तथोक्ताः, संन्यासयोगात् श्रुतिस्मृतिविहित-
सर्वकर्मपरित्यागपूर्वकज्ञानाभ्यासयोगात् । शुद्धसत्त्वाः निर्मलान्तः-
करणाः । यतयः संन्यासिनो ये । ते ब्रह्मलोके निर्गुणं ब्रह्म-
साक्षात्कृत्य । परस्य हिरण्यगर्भस्य अन्तकाले अवसाने ।
परामृतात् उत्पन्नसाक्षात्कारात् । बन्धनात् परिमुच्यन्ति मुक्ता-
भवन्तीत्यर्थः । तथाच स्मृतिः—“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति-
सञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” । (१) इति ।
तत्रैव विदेहकैवल्यमनुभवतीत्याह—स पुनरिति ॥ वर्तमानप्रति-

(१) ब्रह्मोक्तते मनस्येषां सगुणब्रह्मगीतनात् । तदेवाविर्भवेत् साक्षादपी-
तोपाधिकल्पनम् ॥ “इति कल्पतरुतया सगुणोपासनमपि निर्गुणसाक्षात्कार
साधनमिति भावः ॥

वर्तमानप्रतिबन्धं तन्निरृच्युपायं च विद्यारण्य-
स्वामिनो वर्णयामकः—

“प्रतिबन्धो वर्तमानो विषयाऽऽसक्तिलक्षणः ।

प्रज्ञामान्द्यं कुतर्कश्च विपर्ययदुराग्रहः ॥

शमाद्यैः अवणाद्यैर्वा तच्च तत्रोचितैः क्षयम् ।

नीतेऽस्मिन्प्रतिबन्धे तु स्वस्य ब्रह्मत्वमुश्रुते” ॥इति ॥

बन्धं संमतिदर्शनेन व्युत्पादयति— वर्तमानेति ॥ विषयेति ॥
विषयेष्वासक्तिः राग इति यावत् । प्रज्ञायाः बुद्धेः मान्द्यं श्रुतार्थ-
ग्रहणधारणापटुत्वम् । कुत्सितः तर्कः कुतर्कः श्रुतिविरोधितर्क-
इत्यर्थः । विपर्यये आत्मनः कदले दुराग्रहः आत्मा कर्तैवत्य-
भिमानः ॥ एतेषां चतुर्णां वर्तमानप्रतिबन्धानां निरृच्युपायं तत्सं-
मत्या दर्शयति— शमाद्यैरिति ॥ शमदमादिभिर्विषयासक्ति-
लक्षणस्य वर्तमानप्रतिबन्धस्य निरृक्तिः अवणेन प्रज्ञामान्द्यस्य
मननेन कुतर्कस्य निदिध्यासनेन विपर्ययदुराग्रहस्य । शमाद्यैरि-
त्यनेन दमादयो गृह्यन्ते । शमादीन्यनुपदमेव निरूपयिष्यति ।
अवणाद्यैरित्याद्यशब्देन मगननिदिध्यासने गृह्येते । अवणादीनि
निरूपितानि । तच्च तच्च तस्मिन् तस्मिन् प्रतिबन्धे प्रथमस्य
निरृक्तौ समाधिदक्षितः कारणत्वेन, द्वितीयस्य निरृक्तौ अवणं
द्वितीयस्य मगनं चतुर्थस्य निदिध्यासनम् । क्षयं नीते नाशं गते ।
यथोक्तसाधनचतुष्टयेन यथोक्तवर्तमानप्रतिबन्धचतुष्टये गृहे सती-
त्यर्थः । स्वस्य अन्तःकरणतद्गुणिसाक्षिणोऽहंपदलक्ष्यस्य । ब्रह्मत्वम्

ततश्च श्रवणादिभिः सकलप्रतिबन्धनिवृत्त्या वाक्याद्
ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तौ शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमा-
धानानि अन्तरङ्गसाधनानि ।

अन्तरिन्द्रियनिग्रहः शमः । बाह्येन्द्रियनिग्रहो-
दमः । उपरतिः संन्यासः । तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता ।
श्रद्धा गुरुवेदान्तविश्वासः । समाधानं श्रवणादिषु
चित्तैकाग्र्यम् । “शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समा-

अखण्डैकरसानन्दस्वरूपत्वम् । अश्रुते मुमुक्षुरनुभवतीत्यर्थः ।
श्रवणादिनाऽधिकारिणो ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तावन्तरङ्गसाधनानि
दर्शयति— श्रवणादिनेति ॥ साधनानि व्युत्पादयति— अन्त-
रिन्द्रियेति ॥ अन्तरिन्द्रियं मनः । इदं प्रस्थाना^(१)न्तरौत्थे-
ष्टव्यम् ; अन्यथा पूर्वोत्तरव्याघातापत्तेरिति भावः । पञ्च ज्ञानेन्द्रि-
याणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति बाह्येन्द्रियाणि दश । शीतोष्णसुख-
दुःखमानापमाननिन्दासुत्यादौति द्वंद्वानि । श्रवणादीत्यादिशब्देन
मननिदिध्यासने गृह्येते । चित्तस्य अन्तःकरणस्यैककाग्र्यम् ।
ऐकाग्र्यं नाम विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सच्चैकगोचरसजा-
तीयप्रत्ययप्रवाहः । तदुक्तम्— “शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्त-
स्यैकाग्रता परिणामः” इति ॥ शमादीनामन्तरङ्गसाधनत्वे प्रमाण-
माह— शान्त इति ॥ आत्मनि अन्तःकरणे ।

(१) वाचस्पतिमतरीत्येत्यर्थः । तथाच मन इन्द्रियत्वमिरासस्य विवरण-
मतानुसारित्वात् विरोध इति भावः ।

हितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदि"त्यादि । सूच-
कारोप्याह—“शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधे-
स्तदङ्गतया तेषामवश्याऽनुष्ठेयत्वादि"ति ।

यज्ञादयो बहिरङ्गसाधनानि; “तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दामेन तपसाऽना-
शकेने"त्यादिश्रुतेः ।

तत्र संमतिमाह— सूचकारोऽपीति ॥ बहिरङ्गसाधनानि
दर्शयति— यज्ञादय इति ॥ श्रवणादिना सकलप्रतिबन्धनिवृत्तौ
वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्ताविति शेषः । यज्ञादीनां सत्त्वशुद्धिद्वारा
विविदिषोत्पादनमुखेन ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगाद्बहिरङ्गसाधनत्व-
मित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह— तमेतमिति ॥ वेदानुवचनम् ।
ब्रह्मचर्याङ्गाध्ययनम् । बहिर्वेदिदानम् दानम् । हितमितमेधा-
शनम् तपः । अत एवानाशकेने^(१)ति विशेषणम् । केचित्तु—
अनशनं वा कृच्छ्रानुष्ठानं वा तपः; “तप इति तपो नानशन-
त्परमि"ति श्रुतेरिति— वदन्ति । अस्मिन् पक्षे नाशकेनेति पद-
च्छेदः । अयमर्थः— नाशकेन पृथूदकगङ्गायमनासङ्गमा-
दिषु बुद्धिपूर्वकतनुत्यागेन विविदिषोत्पत्तिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारो
भवति; श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणेषूपसंभात् ॥ अतएवोक्तं कालि-

(१) तदुक्तं मौनार्या— नात्यन्नतस्तु योगोऽस्ति न चातिस्वप्नशस्त्रिनः । न
च खापविहीनस्य नचैकानममन्नतः । शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्-
विषमिति च ॥

दासेनापि— “समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मना मन्त्रकृताभि-
 षेकात् । तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः”
 इति । तत्त्वावबोधेन विनेति प्रशंसा । अन्यथा “ब्रह्म वेद
 ब्रह्मैव भवती”ति श्रुतिविरोधप्रसङ्गात्, ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकं न
 कर्मेति न्यायविरोधापत्तेश्चेति ॥ अन्ये तु— बुद्धिपूर्वकप्रथा-
 गादिमरणं युगान्तरविषयम्, त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तविषयं वा ; कलि-
 काले सति सामर्थ्यं ब्राह्मणादीनां तत्प्रतिषेधात्, धर्मशास्त्र मर-
 णान्तप्रायश्चित्तप्रतिषेधाच्चेति वदन्ति ॥ यज्ञादीनां समुच्चित्य-
 विविदिषासाधनत्वमिति केचित् ॥ विकल्पेनेत्यपरे ॥ न च—
 कर्मणां साक्षादेव मुक्तिसाधनत्वात्कथं विविदिषाहेतुत्वमिति—
 वाच्यम् ; मुक्तेरविद्यानिवृत्तेर्वा ब्रह्मभावस्य वा ज्ञानैकसाध्यत्वात्,
 शुद्धज्ञानस्याधिष्ठानसाक्षात्काराभिवृत्तेर्दृष्टत्वाच्च । ब्रह्मात्मभावस्या-
 नादित्वाच्च मुक्तेः कर्मसाध्यत्वमनुपपन्नम् । तदुक्तं— “भ्राम्या प्रतीतः
 संसारो विवेकान्न तु कर्मभिः । न रज्ज्वारोपितः सर्पो घण्टाघोषा-
 भिवर्तते ” इति । तस्माद्यज्ञादीनां विविदिषाहेतुत्वमेव न मोक्ष-
 हेतुत्वमिति ॥ अत्र यज्ञादिश्रुतेरविशेषात् फलाभिसन्धिमन्तरे-
 णानुष्ठितानि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तरूपाणि सर्वाणि
 कर्माणि विविदिषाहेतवः, सगुणोपासनं चित्तकाय्यहेतुरिति—
 केचित् । आचार्यास्तु— “काम्यानां कर्मणां, न्यासः” इति
 स्मृत्या काम्यकर्मणामननुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्य फलाभिसन्धिमन्तरेण
 नित्यकर्मणां मुमुक्षुभिरनुष्ठेयत्वप्रतिपादनान्नित्यकर्माण्यग्निहोषा-
 दीनि विविदिषाहेतुत्वेन विधीयन्ते खादिरतादिवदीर्याथे’ति—

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वव"दित्यप्युक्तम् ।

आहुः । यज्ञादीनां बहिरङ्गसाधनत्वे सूत्रसंमतिमप्याह— सर्वा-
पेक्षा चेति ॥ द्वितीये स्थितम्— ब्रह्मविद्यया मुक्तिफले जनयितव्ये
कर्माणि नापेक्ष्यन्ते इत्युक्तम्—“अत एवाग्नीन्वनाद्यनपेक्षे”त्यत्र,
इदानीं ब्रह्मविद्या खोत्पत्तौ कर्माण्यपेक्षते न वेति संशये नापेक्षते
इति तावत्प्राप्तम्, प्रमाणप्रवृत्तौ सत्यां ज्ञानस्य स्वत एवोत्पत्ति-
संभवेन कर्मणां तत्राप्रयोजकत्वात् । किञ्च स्वर्गोद्देशेन यजेतेति
यागविधिवत् ब्रह्मज्ञानोद्देशेन कर्मविधानाभावात् न कर्मणां मोक्ष-
हेतुत्वम् । न च—विविदिषन्तीति विविदिषावाक्ये तदुद्देशेन
तद्विधानात्कर्मणां ज्ञानहेतुत्वमिति— वाच्यम्; तत्र विधिप्रत्य-
याश्रवणेन वर्तमानापदेशितया तस्य स्तावकत्वात् । तस्मात् ब्रह्म-
विद्या खोत्पत्तौ कर्माणि नापेक्षते इति प्राप्ते— ब्रूमः, अस्ति
कर्मापेक्षा ब्रह्मविद्यायाः खोत्पत्तौ । कस्मात् ? “ तमेतं वेदानु-
वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रकेने”-
त्यादिश्रुतेः । न च— वर्तमानापदेशितयाऽनुवादकत्वेनास्य स्ताव-
कत्वमिति— वाच्यम्; विविदिषासंयोगस्यापूर्वत्वेन खेट्परिग्रहेण
विधायकत्वोपपत्तेः । अन्यथा— “उपांशुयाजयन्तरा यजति”
“पूषा प्रपिष्टभागः” इत्यादौ सर्वत्र विध्यभावप्रसङ्गः, “विधिर्वा
(१)धारणवत्” इति सूत्रविरोधप्रसङ्गश्च स्यात् । तस्मात् यथाऽयः

(१) यथा उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यादौ हि शब्दवचनेऽपि अपूर्वत्वा-
शेनपरिग्रहसद्वदिति भावः ।

लाङ्गलाकर्षणेऽयोग्यतया न नियुज्यते, किन्तु योग्यत्वेन रथ-
चर्यायां नियुज्यते तथा कर्माणि ब्रह्मविद्यया मोक्षफले जनयि-
तये नापेक्ष्यन्ते, तेषां तथायोग्यत्वात्, खोत्पत्तौ तु अपेक्ष्यन्ते,।
चित्तशुद्धिविविदिषोत्पत्तिद्वारा तद्योग्यत्वात् । तथाच स्मृतिः—
“ कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं च परमा गतिः । कषाये कर्मभिः
पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्तते ” इति ॥ ज्ञानस्य प्रमाणफलत्वेऽपि
पापिष्ठस्य श्रुतेऽपि वाक्ये ब्रह्मज्ञानानुदयेन कर्मणां पापनिवृत्ति-
द्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं संभवत्येव । यदि कर्मणां तद्धेतुत्व-
मनुपपन्नमित्यायहः, तदापि शमदमाद्युपेतोऽधिकारी स्यात् ।
“ शान्तो दान्त उपरतस्त्रितितुस्समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं
पश्येत् ” इति विधेश्शमादिविधानात् । विहितानां तेषां ब्रह्म-
विद्याङ्गतयावस्थानुष्ठेयत्वात् । नच कर्मणां विद्योत्पत्तौ नात्यन्ता-
पेक्षा ; यज्ञादिश्रुतेः । ननु— एवमपि शमादीनामन्तरङ्गसाध-
नत्वं यज्ञादीनां बहिरङ्गसाधनत्वं कुतोऽवगम्यते ? इति— चेत्,
श्रृणु, इत्यम्, ‘ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः ’ इति शमादीनां
विद्यासंयोगावगमादन्तरङ्गसाधनत्वं विद्योत्पत्तौ, यज्ञादीनां
“ विविदिषन्ति यज्ञेन ” इत्यादिना विविदिषासंयोगावगमात्
बहिरङ्गसाधनत्वमिति विवे(१)कः । नच— एवमन्तरङ्ग बहिरङ्ग-
साधनविवेकेन किं प्रयोजनम् ? इति— वाच्यम् ; ज्ञानसाधन-

(१) अतएवाद्यातो ब्रह्मनिश्चायेत्यत्र साधनचतुष्टयसंपत्त्यामन्तर्यमेवाद्य शब्दार्थो
न कर्मावबोधामन्तर्यमिति भाष्यकारार्था सिद्धान्तः । अन्यथा कर्मणामन्तरङ्ग-
साधनत्वे तदात्मन्तर्यमेवाद्यशब्दार्थः प्रसज्येत । इति ।

तदेवं मननादिसंस्कृतचित्तदर्पणसहकृतविचारित-
महावाक्योत्पन्नेनाऽहं ब्रह्मास्मीत्यप्रतिबद्धब्रह्मसाक्षा-
त्कारेणाऽज्ञाने निवृत्ते संचितकर्मणां नष्टत्वादागामि-

श्रवणादिप्रवृत्तेस्तेन विनाऽसम्भवात् । न हि कश्चित् अन्तरङ्ग-
बहिरङ्गसाधनमज्ञात्वा सर्वकर्मसत्यासपूर्वकं श्रवणादौ प्रवर्तते ।
तस्मात् तद्विवेकोऽपि वैराग्यादिवच्छ्रवणादिप्रवृत्तौ कारणमेवेति
सप्रयोजन एवेति ॥

एवमन्तरङ्गबहिरङ्गसाधने निरूप्य सहकारिसंपन्नमहावा-
क्यात् ब्रह्मसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तौ सुसुप्तोः स्थितिमुपसंहरति—
तदेवमिति ॥ तत् यस्मात् कारणात् प्रतिबन्धनिवृत्त्युपायान्त-
रङ्गबहिरङ्गसाधनानि निरूपितानि तस्मात् कारणात् । एवं
उक्तेन प्रकारेण । मननादीत्यादिशब्देन निदिध्यासनं गृह्यते ।
ननु— ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते विषयानुभवोऽनुपपन्नः ; सुसुप्तो-
र्देहाभिमानशून्यत्वात्, नच— प्रारम्भवशात्तदनुभव इति—
वाच्यम् ; कृत्प्रकारणाभावे तदयोगात् । देहाभिमाने सत्येव
प्रमाणप्रमेयव्यवहारदर्शनात्तदभावे तददर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां
देहाभिमानस्य विषयानुभवं प्रति कारणत्वस्य कृत्प्रत्वात् तदभावे
ज्ञानिनां प्रारम्भवशात्कथं विषयानुभवः स्यात् ? अतएवोक्तं भाष्य-
कृता— “ तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य
सर्वं प्रमाणप्रमेयव्यवहारा कौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः ” इति ॥
अन्यथा व्यवहारः, अध्यासपूर्वकः, व्यवहारत्वादित्यत्र हेतोः ज्ञानिनो

व्यवहारेऽनेकान्तिकत्वप्रसङ्गात् । न च— ज्ञानिनामपि बाधितानु-
वृत्त्या देहाभिमानसत्त्वान्नैकान्तिकत्वमिति— वाच्यम् ; शक्तिषाचा-
त्कारेण तदज्ञाननिवृत्तौ रजतभ्रमनिवृत्तौ पुनस्तदनुवृत्तेरदृष्टत्वात् ।
अन्यथा तत्रापि प्रसङ्गः । न च— सोपाधिकस्थले शुद्धः स्फटिक
इति साक्षात्कारे सत्यपि जपाकुसुमोपाधिसन्निधाने लोहितः
स्फटिक इत्यनुभवस्य सर्वजनीनत्वात् तथात्रापि भविष्यतीति—
वाच्यम् ; तद्वदत्रोपाधेरनिरूपणात् । तस्मात् ज्ञानेनाज्ञाने
निवृत्ते तत्कार्यनिवृत्त्या ज्ञानिनः प्रारम्भवशादिषयानुभवोऽसङ्गत
एवेति— चेत्, उच्यते ? ज्ञानिनो निवृत्ताज्ञानस्य प्रारम्भ-
वशादिषयानुभव उपपद्यते । न च— क्लृप्तकारणदेहाभिमाना-
भावे कथं सः ? इति— वाच्यम् ; बाधितानुवृत्त्या तस्य सत्त्वात् ।
न च— कारणीभूताज्ञानस्य निवृत्तत्वेन तत्कार्यस्य देहाभि-
मानस्य कथमनुवृत्तिः ? उपादाननाशे सत्युपादेयानुवृत्तेरदृष्टचर-
त्वादिति— वाच्यम् ; उपादाननाशानन्तरं क्षणं उपादेयानुवृत्ते-
स्तार्किकैरभ्युपगतत्वेन तथाऽस्माक^(१)मपि संभवात् । न च— तेषा-

(१) उत्पत्तिक्रमात् विपर्ययक्रमः प्रलय इति हि वेदान्तिनां सिद्धान्तः ।
अतएव जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे श्रुतियस्य प्रलीयते । तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ
प्रलीयते । वायुश्च लीयते ब्योम्नि तत्राव्यक्ते प्रलीयते” । इति विष्णुपुराणवचनं
“ विपर्ययेष क्रमोऽत्र उपपद्यते चेति वैशेषिकसूत्रं च सङ्गच्छते । वेदान्तपरि-
भाषायामप्युक्तं— भूतानां भौतिकानां च न कारणलयक्रमेण संयः, कारणलयसमये
कार्याणामाश्रयमन्तरेणावस्थानानुपरत्तेः इति । तथाच तार्किकसंमतस्य कारण-
नाशानन्तरमपि कार्यानुवृत्तिमतस्य श्रुतिस्रुतिसूत्रादिविद्वत्त्वात् वेदान्तिनां मते
संस्काररूपेषु विक्षेपशक्त्येनाज्ञानानुवृत्तिपक्षेणैव जीवन्मुक्तिपक्षस्य साधनीयत्वात्
अतः सर्वोऽपि ग्रन्थः तुष्यतु दुर्जन न्यायेन नैथायिकसम्प्रोषार्थ एवेति मन्तव्यम् ।

मभ्युपगमस्याप्रामाणिकत्वात् सिद्धान्तेऽपि तथा प्रसज्येतेति—
वाच्यम्; अस्माकं श्रुतिसृष्टियुक्त्यनुभवप्रमाणानां सत्त्वात् ।
नच— एवमपि यदुपादाननिवर्तकं तदुपादेयनिवर्तकं भवतीति
ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वेन तस्मिन् सति देहाभिमाननिवृत्ते-
रावश्यकत्वेन कथं ततो विषयानुभवः ? इति— वाच्यम्; तदपे-
क्षया प्रारम्भस्य बलवत्त्वात् ; तथाहि— ज्ञानमज्ञानतत्कार्यनिव-
र्तकम्, तथापि प्रवृत्तफलत्वात् मुक्तेषुवत् प्रारम्भं तत्त्वज्ञानात्प्र-
बलम् । ननु— अज्ञाननिवृत्तिरपि ज्ञानात् स्यात्, प्रबलेन
प्रारम्भेन तस्य प्रतिबन्धादिति— चेत्, न; ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त-
कत्वांग्रे प्रारम्भस्याप्रतिबन्धकत्वात्तेन विनापि स्वफलभोगोपपत्तेः ।
पुरुषस्याज्ञानकार्याभावे फलभोगासम्भवात् ज्ञानस्याज्ञानकार्यनिव-
र्तकत्वांग्रे प्रारम्भं प्रतिबन्ध पुरुषस्य फलं प्रयच्छतीत्यतो ज्ञानेना-
ज्ञाननिवृत्तावपि ज्ञानिनो बाधितानुवृत्त्या देहाभिमानसत्त्वेन
प्रारम्भापादितविषयभोगो न विरुध्यते । तथाच पारमर्षं सूत्रम्—
“ भोगेन त्वितरे चपयित्वा ततः संपद्यते ” इति । तदभिप्रायज्ञो
भगवान् वार्तिककारोऽप्याह स— “ शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् सुक्तिः
स्यात्तावतामितेः । रागादयः सन्तु कामं न तद्भावोऽपराध्यते ”
इति ॥ सर्ववेदान्तरहस्यशैर्विद्यारण्यैरप्युक्तम्— “ अप्रवेश्य चिदात्मानं
पृथक् पश्यन्नहंकारिणम् । इच्छंस्तु कोटिवस्तुनि न बाधो यन्विभेदतः ॥
यन्विभेदेऽपि संभाषा त्विच्छा प्रारम्भभोगतः । बुद्धापि पापबाहुल्या-
दसक्तोऽथ यथा तव ” इति ॥ ननु— तैरेव रागादिः प्रति-
षिद्धः— “ रागो लिङ्गमबोधस्य चित्तस्थापारभूमिषु । न बाधा-

त्माभिमानोऽपि विदुषोऽस्यासुरत्वतः ॥ विदुषोऽप्यासुरत्वं चेन्न-
 ष्फलं ब्रह्मदर्शनम् । बुद्धतत्त्वो न विध्यर्ह इति चेत् वासनावलात् ॥
 अबुद्ध इव संक्षिप्तम् विधिं ध्याने तदार्हति ॥ इत्याद्येप-
 पूर्वकं ज्ञानिनो ध्यानविधिमङ्गीकुर्वद्भिर्विद्यारण्यैरप्याभासरागोऽपि
 ज्ञानिनः प्रतिषिद्धः इति, नैवम्; आचार्यैरध्यास^(१)पूर्वकराग-
 स्यैव प्रतिषेधात् । अन्यथा पूर्वोत्तरव्याघातः स्यात् । “ सर्वथा वर्त-
 मानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ” इति स्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत् ।
 विद्यारण्यवचनमप्यदृढज्ञानविषयम् । दृढज्ञानिनो ध्यानविध्य-
 सम्भवः; “ तत्त्ववित्त्वविरोधित्वात्सौकिकं सम्यगाचरेत् ” । इत्या-
 दिनोक्तत्वात् । पुनश्चाप्ये ज्ञानिनो ध्यानविध्यसम्भवं वक्ष्यामः । ननु
 तर्हि ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं किमभ्युपगम्यते ? भान्तोऽसि । न हि
 वयं ज्ञानिनो यथेष्टाचरणमभ्युपगच्छामः, किं तर्हि ? प्रारम्भ-
 भोगानुकूलाभासरागद्वेषानुवृत्तिर्न तत्त्वज्ञानविरोधिनीति । अन्यथा
 तत्त्वज्ञानमेव न स्यात् कस्यापि । तदुक्तम्— “ कादाचित्कं राग-
 लेशं चिकित्सितुमशक्नुवन् । यो ब्रह्मनिष्ठां संदेष्टि कदा स्यात्तस्य
 निश्चयः ” इति ॥ एतेन— बाधितदेहाभिमानानुवृत्तौ ज्ञानि-
 नोऽभ्युपगम्यमानायां बाधितरजतभ्रान्त्यनुवृत्तिरपि स्यादिति—
 प्रत्युक्तम्; शुक्तिज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकत्वांग्रे प्रतिबन्धाभावात् ॥

(१) भोगसामान्यद्वेषाप्रयुक्तत्वात् प्रारम्भभोगाद्वेषा ज्ञानिनोऽपि यद्यपि
 स्यात् तथापि सा प्रारम्भा फलानीव भोगेनैव नश्यतीति न तथा कर्मान्देषु फले-
 ष्वपि जन्यते येन बन्धः स्यादिति प्रारम्भभोगान्द्वेषप्रतिषेध एवाचार्याणामा-
 शयः । न हि रामोऽध्यासपूर्वकस्तदपूर्वकश्चेति द्विविधः प्रसिद्धः । न हि विना
 देहाभिमानं ज्ञानिनोऽपि रामानुवृत्तिरुपपद्यते इति परे मन्यन्ते ।

अथवा— सुमुचोस्तत्त्वज्ञानानन्तरमज्ञानलेशानुवृत्त्या प्रारम्भभोगोऽस्तु । तदुक्तम्— “द्वैतच्छाधारचणायस्ति लेशो ह्यस्मिन्नर्थे खानुभूतिः प्रमाणम्” इति । ननु—ज्ञानेन निवृत्तस्याज्ञानस्य कोऽयं लेशो नाम ? न तावदवयवः ; न निरवयवं न सावयवमज्ञानमित्यभ्युपगमात्, अवयविनि निवृत्ते सत्यवयवानिवृत्तेरयोगाच्च । नापि शक्तिरेव लेशः ; ज्ञानेन शक्तिमतोऽज्ञानस्य नाग्रे निराश्रयशक्त्यवस्थानायोगात्, तस्मात् कथं लेशानुवृत्त्या भोगः इति, उच्यते— ज्ञानेनावरणशक्तितादात्म्याध्यासौ नश्यतः, अज्ञानं विचेपशक्तिमद्वर्तते । अयमेव लेश इत्युच्यते । विचेपशक्तेर्ज्ञाना विरोधित्वात् तेन प्रारम्भभोगो ज्ञानिनो न विरुध्यते । ननु— एवं तर्हि तेनैव जन्मान्तरमपि ज्ञानिनः स्यात् इति— चेत्, न ; निर्मित्ताभावात् । न ह्यज्ञानं स्वरूपेण जन्महेतुः, किं तर्हि ? धर्मा^(१)धर्मौ, तावपि न प्रारम्भौ जन्मान्तरहेतू, किन्त्वनारम्भौ तत्स्थितिहेतुरावरणशक्तिमदज्ञानम्, तस्य ज्ञानेन निवृत्तौ संचितकर्मणामपि निवृत्तत्वादागामिकर्माश्लेषात् भोगेन प्रारम्भस्य चयात् शरीरान्भककारणाभावाच्च ज्ञानिनो जन्मान्तरम् । विचेपशक्तिमदज्ञानं तु दग्धवीजवत्प्रारम्भभोगोपयोगिविषयोपदर्शनहेतुर्न जन्मान्तरहेतुः । तन्नित्यत्तिसु प्रारम्भस्यैव न तच्च ज्ञानमपेक्षते । तदवस्थानप्रयोजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञानस्य पूर्वमेव निवृत्तत्वात् । तस्मात् ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि तल्लेशानुवृत्त्या ज्ञानिनः प्रारम्भ-

(१) “पुच्छो वै पुष्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ।” इत्यादि श्रुतिः त्रैपद्येनैष्टेष्वेव सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शनमिति सूत्रं चाप्यप्रमाणम् ।

कर्मणामश्लेषात्प्रारब्धांपादितविषयमनुभवन् मुमुक्षु-
रखण्डैकरससच्चिदानन्दब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते । एतादृशं
फलं चतुर्थाऽध्याय^(१)पठनेन संभवतीति सांप्रदायि-
कानां रीतिः ।

भोगो न विरुध्यते । यदा— आवरणशक्ति तादात्म्ये केवलाज्ञान-
कृते, ते एव ज्ञानोत्पत्त्या नश्यतः, तयोर्निरुपाधिकभ्रमत्वात्,
कर्मसहिताविद्याकृतो विचेपः, ततश्च विद्ययाऽविद्यानिवृत्तावपि
प्रारब्धचयपर्यन्तं विचेपो न निवर्तते, तस्य सोपाधिकभ्रमत्वात्,
कर्मसहितविचेपशक्तिमदज्ञानसुपाधिः, भोगेन प्रारब्धचये ज्ञानेन
देहावस्थानप्रयोजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञाननिवृत्तावारब्धकर्मनि-
वृत्तौ वर्तिनाशे दीपनाशवत् विचेपशक्तिमदज्ञानं स्वयमेव
नश्यति, न तत्र योगं वा ज्ञानं वापेक्षते, प्रमाणाभावात् ।
यथाहुः— “अविद्यावृत्ति तादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः । विज्ञेयस्य
स्वरूपं तु प्रारब्धचयमीक्षते” इति । ततश्च ज्ञानिनो विषयानु-
भवस्य सोपाधिकतया साक्षात्काराविरोधित्वेन ज्ञानेनाज्ञाने निवृ-
त्तेऽपि प्रारब्धापादितं विषयमनुभवन्मुमुक्षुर्ब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते इत्य-
विरोधः । तस्मात् तत्सर्वमविषमम् । इदं फलं कुतो भवतीत्यत
आह— एतादृशमिति ॥

(१) प्रथमाध्यायेन वेदान्तब्रह्मसूत्रम् द्वितीयाध्यायेन मननं तृतीयाध्यायेन निदि-
धासनं चतुर्थाध्यायेन साक्षात्कारः इति चतुरध्यायी साफल्यं एतावता निरूपितम् ।
अद्वैतसिद्धिकारास्तु ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञेयं श्रवणविधिद्वारा न मननादिविधिसूत्रेति
वदन्तः चतुरध्याया अपि श्रवणरूपत्वमेवाभिप्रायन्ति, तदनुसारेणाह— अन्ये इति ॥

अन्ये तु गुरुमुखात्सम्पूर्णशास्त्रपठनं श्रवणं, तस्य पठितस्य युक्तिभिरमुसन्धानं मननम्, तस्यैव पुनः पुनरावृत्तिर्निदिध्यासनम्, अनन्तरं साक्षात्कार इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु बुद्धसत्त्वानां मुख्याधिकारिणां व्युत्पन्ना-
नामव्युत्पन्नानां च श्लोकेन श्लोकार्धेन वा ब्रह्मसाक्षा-
त्कारो भवत्येव; शब्दस्याऽचिन्त्यशक्तित्वात् । शास्त्रस्य

शारीरक इति शेषः । मतान्तरमाह— अन्येत्विति । ननु शास्त्रानधिकारिणां मैत्रीयौप्रभृतीनां तदधिकारिणां जनक-
भरतप्रभृतीनां शास्त्रश्रवणादिकमन्तरेण सिद्धगौताश्रवणमात्रेण श्रुतिसृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यवगमात् कथमयं नियमः
सेत्स्यतीत्यपरितोषादाह— वस्तु^(१)तस्त्विति ॥ सगुणसाक्षात्कार-
पर्यन्तं कृतोपासना मुख्याधिकारिणः जन्मान्तरश्रवणादिसाम-
ग्रीसंपन्नाः प्रतिबन्धवशात्कानुषं जन्म प्राप्ता वा मुख्याधिका-
रिणः विदितपदतदर्थसङ्गतिकाः व्युत्पन्नाः । तद्विपरीता
अव्युत्पन्नाः ॥ ननु भवतु व्युत्पन्नानामुक्तप्रकारेण साक्षात्कारः,
अव्युत्पन्नानां सङ्गतिग्रहाभावात् कथं वाक्यात् ब्रह्मसाक्षात्कार
इत्याशङ्काह— शब्दस्येति । यथा सुप्तप्रबुद्धस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
नन्तरं चक्षुरादिना घटादिषाक्षात्कारो जायते, तथाऽतीतानेक-

(१) वामदेवादीनामिव जन्मान्तरावगतवेदान्ततत्त्वानां साक्षात्कृतप्रत्यक्षरू-
पाणां च केनापि प्रतिबन्धेनाप्रतिबन्धवशात्संस्काराणामेकश्लोकार्धादिपठनमात्रेण ब्रह्म-
साक्षात्कारस्य पूर्वतनस्याविर्भावः न तु सर्वेषामिति सिद्धगौताश्रवणमात्रमपि वि-
त्कारम्; न त्वीपनिषदं पुष्यं शृण्वामीत्यादिभ्रूतिभ्रतविरोधात् इति ।

शारौरकादेरमुख्याधिकारिविषयोपपत्तेः । तदुक्तं महा-
भारते—

“ आत्मानं विन्दते यस्तु सर्वभूतगुहाश्रयम् ।

सुकृतपरिपाकवशेन भगवदनुगृहीतस्य नितान्तनिर्मलस्वान्तस्यैक-
श्लोकश्रवणेन श्लोकार्धश्रवणेन वाक्यमात्रश्रवणेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो
भवत्येव, न ह्युन्मत्तानां विचित्रचित्तानां घटादिषु विपरीतव्यव-
हारो दृष्ट इति स्वस्यचित्तानामपि तादृशव्यवहारो भवतीति
शक्यं कल्पयितुम् । एवं विषयाभिन्नाधिष्ठां रजस्तमोवृत्त्युपहत-
चित्तानां पण्डितानां ब्रह्मसाक्षात्काराभावेऽपि कारुण्यामृतवारि-
राग्निभक्तवत्सलश्रीकृष्णानुगृहीतस्य निरस्तममस्तरजस्तमोवृत्ति-
स्वान्तस्य वाक्यमात्रश्रवणेन ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् न कोऽपि
दोष इति भावः । ननु तर्हि शारौरकादिशास्त्रप्रणयनं व्यर्थं स्यात्,
तेन विनापि ब्रह्मसाक्षात्कारसम्भवादित्याशङ्क्याह— शास्त्रस्येति ॥
मुख्याधिकारिणां श्लोकेन श्लोकार्धेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवती-
त्यत्र वचनमुदाहरति— तदुक्तमिति ॥ विन्दते साक्षात्करोति
देहादिविलक्षणत्वेन । आत्मानम् स्वस्वरूपसच्चिदानन्दसत्त्वण-
मपरिच्छिन्नम्, “ यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चान्ति विषयानिह ।
यस्य स्यात् सन्ततो भावस्तस्मादात्मोति चोच्यते ” इति स्मरणादात्मा
त्रिविधपरिच्छेदशून्यो भवति । पुनः कथं भूतम् ? सर्वभूतगुहा-
श्रयम् सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्वावराम्नानां इति गुहायामन्तः-
करणे शेते तस्माच्चित्तया तिष्ठतीति सर्वभूतगुहाश्रयम् सर्वभूत

श्लोकेन यदि वाऽर्द्धेन श्लोकां तस्य प्रयोजनम् ॥”
इति ॥

साम्प्रदायिकैरप्युक्तम् । “वाक्यश्रवणमात्रेण पिशाच-
वद्वामुया”दिति ।

एतावानत्र विशेषः । अव्युत्पन्नानां परतन्त्रप्रज्ञत्वा-

बुद्धिसाक्षिणमित्यर्थः । तस्य ज्ञानिनो मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मा-
नन्दान्तप्राप्तिरूपप्रयोजनं श्लोकेन श्लोकार्धेन वा । देहादिविलक्षण-
प्रत्यग्रूपाखण्डैकरसात्मलाभे श्लोकां अन्तर्भूतम् । “ एतस्यैवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती ” तिश्रुतेरित्यस्य श्लोकस्य
तात्पर्यार्थः ।

तत्र नैष्कर्मसिद्धिश्लोकार्धमुदाहरति— साम्प्रदायिकैर-
पीति ॥ “ कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ तु कश्चिदाप्नोति निर्वृतिम् ।
श्रुतिवाक्यसृतेऽन्यः स्मार्थते च वचोऽपरः ” इति पूर्वश्लोकः । अत्र
चत्वारः श्रोतारः (1) विराट् (2) भृगुः (3) श्वेतकेतुः (4) पिशा-
चश्च । तत्र श्वेतकेतोरावृत्त्यपेक्षायामपि इतरेषां तदभावान्मुख्या-
धिकारिणां श्लोकेन वा तदर्धेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येवेति न
काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः । ननु—मुख्याधिकारिणां व्युत्पन्ना-
नामव्युत्पन्नानां श्लोकप्रकारेण ब्रह्मसाक्षात्कारे संपन्ने कर्तव्यशेषो-
ऽस्ति न वेति विमर्शं निर्णयमाह— एतावानिति ॥ अत्र व्यव-
हारभूमौ अव्युत्पन्नानां ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं ध्याननिष्ठाऽपेक्षि-
तेति सम्बन्धः । तत्र युक्तिं वक्ति— परतन्त्रेति ॥ परतन्त्रा-

दसम्भावनादिसम्भवाद् ध्याननिष्ठापेक्षिता । तदुक्तं
भगवता—

“अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चाऽतितरन्त्येव मृत्युं श्रुतपरायणाः ॥” इति ।

विद्यारण्यैरप्युक्तम्—

“अत्यन्तबुद्धिमान्द्याद्वा सामग्र्या वाऽप्यसम्भवात् ।

यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम् ॥”

इति ।

पराधीना प्रज्ञा येषां ते तथोक्ताः परतन्त्रप्रज्ञास्तेषां भावः
तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अस्तु परतन्त्रप्रज्ञत्वम्, साक्षात्कारानन्तरं किं
ध्याननिष्ठयेत्याशङ्क्याह— असंभावनेति ॥ आदिशब्देन विप-
रौतभावना गृह्यते । तथाचाव्युत्पन्नानां स्वतः प्रमाणकुशलत्वा-
भावात् व्युत्पन्नस्यापि साक्षात्कारस्यासत्सङ्गादिदोषवशेनासंभावना-
विपरौतभावनाभ्यां प्रतिबन्धादज्ञाननिवर्तकत्वायोगात् परमपुरु-
षार्था न स्यादतो निरन्तरं ध्याननिष्ठायामभ्यस्यमानायाम-
सत्सङ्गादीनामभावात्प्रतिबन्धकारणाभावेनाप्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण
परमपुरुषार्थः सम्भवतीति ध्याननिष्ठाऽवश्यमपेक्षितेति भावः ।
तत्र गौतावचनमुदाहरति— तदुक्तमिति । ध्यानदौपिकाश्लोक-
मुदाहरति— विद्यारण्यैरिति ॥ पञ्चौकरणोक्तप्रकारेण निर्गुणं
ब्रह्म ध्यातव्यमित्यर्थः । तेन ध्यानेन किं भवतीत्याशङ्क्य विद्यारण्य-

“मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं ज्ञात्वा विमुच्यते” इति च ।
पतञ्जलिनाप्युक्तम् । “ततः प्रत्यकृत्वेनाधिगमो-
ऽप्यन्तरायापगमश्चे”ति ।

प्रमाणकुशलानां संशयादिग्रस्तानां पण्डितानामपि

संमतोत्तरमाह— मरण इति ॥ उक्तार्थे योगसूत्रं संवादयति—
पतञ्जलिनेति ॥ ततः परमात्मध्यानात् । प्रत्यकृत्वेनाधि-
गमः प्रत्यगात्मसाक्षात्कारः । अन्तरायापगमः ज्ञानोत्पत्तौ
सकलप्रतिबन्धनिवृत्तिश्च । भवतीति शेषः ॥ तदुक्तं बादरायणेन—
“पराभिधानात्तिरोहितं तु ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ” इति ॥
श्रुतिरपि— “ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः । क्षीणैः क्लेशैः जन्ममृत्यु-
प्रहीणः । तस्याभिधानात्तृतीयदेहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्त-
कामः” इति ॥ ननु अव्युत्पन्नानां प्रमाणकौशलाभावेन परतन्त्र-
प्रज्ञतया ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं संभावितप्रतिबन्धवारणाय ध्यान-
निष्ठापेक्षायामपि प्रमाणकुशलानां पण्डितानां स्वतन्त्रप्रज्ञत्वेन
ध्याननिष्ठा नापेक्षितेत्याशङ्क्य किं सर्वेषां सा नापेक्षिता, उत केषां-
चित्, न द्वितीयः दृष्टापत्ति^(१)रित्यभिप्रेत्य नाद्यः, नानाशास्त्र-
परिशौलनेन जन्मान्तरीयदुरितवगेन च संशयविपर्यासग्रस्तानां
पण्डितानामुत्पक्षस्यापि साक्षात्कारस्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेना-

(१) त्तः । इति पाठश्चेत्, सम्यगन्वयो भवति, तथापि अयमेव पाठ उप-
लभ्यते इति स एवात्र प्रदर्शितः ।

(१) ध्याननिष्ठाऽपेक्षिता । तदुक्तम्—“अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या”मिति ।

ज्ञाननिवर्तनक्षमत्वाभावात्, “परौचया न गृह्णाति गृह्णाति चाविपर्ययात् । दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रमादाच्चापि लौकिकात् । चतुर्भिः कारणैरेतैर्याथातथ्यं न विन्दति” इति वार्तिकाचार्योक्तेश्च । केषांचित् परमेश्वरानुगृहीतानामसम्भावनादिरहितानां पण्डितानां ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनां ध्याननिष्ठापेक्षाभावेऽपि तद्विपर्ययानां ध्याननिष्ठाऽपेक्षितैवेत्याह—प्रमाणेति ॥ तथा संशयादिनिवृत्त्याऽप्रतिबद्धब्रह्माचात्कारेण परमपुरुषार्थो मोक्षस्तेषां भवतीति भावः ॥ तत्राचार्यसंमतिमाह— तदुक्तमिति ॥ तृतीये स्थितम्—“प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः” । “दे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे”त्युपक्रम्याधिदैवमध्यात्मं च ब्रह्मणो मूर्तामूर्तलक्षणे दे रूपे मूर्तामूर्तरसौ समष्टिव्यष्टिरूपौ महारजनाद्युपमं लिङ्गगतं वासनारूपं चोपन्यस्यान्नायते—“अथात आदेशो नेति नेतौ”ति । अत्र यद्यपि निषेधं किञ्चिन्न प्रतीयते ; तथाप्येवं

(१) ध्यानं नामोपासनं . तच्च स्वतन्त्रफलार्थं कर्मसम्बन्धार्थं च । तत्र कर्मसम्बन्धार्थोपासनेषु कर्माधिकारिणामेवाधिकारः न तु परेषाम् । कर्मसु च वर्णाश्रमभेदेन विभक्तेषु देहधर्मब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनामेव “ब्राह्मणो भजेते”त्यादिविधिभिरधिकार इति ज्ञानिनां न तत्राधिकारः । स्वतन्त्रोपासनमपि सगुणविषयं ब्राह्मणदौर्णवर्णाश्रमधर्मवत् एवाधिकरोतीति तस्यापि देहाभिमानवत्कर्तृकत्वमेवेति तत्रापि ज्ञानिनां नाधिकारः । यथाच विध्यपरतन्त्रा अपि ज्ञानिनः निषेधपरतन्त्रा एव तथा भासत्यां विसृतेण प्रतिपादितमिति तत्र एव द्रष्टव्यम् ।

शब्दसमानार्थकेनेतिशब्देन सन्निरुद्धितवाचिना निषेधं किञ्चित् समर्थते । तत्र संशयः— किमत्र रूपे परिशिनष्टि, ब्रह्म प्रतिषिद्धते, अहोस्वित् ब्रह्म परिशिनष्टि रूपे प्रतिषिध्येते इति । तत्र प्राप्तं तावत्— रूपे परिशिनष्टि ब्रह्म प्रतिषिध्यत इति । कुत इति चेत्, प्रत्यक्षादिषिद्धस्य रूपादेः प्रतिषेधायोगात्, “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुत्या ब्रह्मणो वाङ्मनसानौत-त्वप्रतिपादनेन तस्यैव निषेधो युक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते । न तावत् ब्रह्मप्रतिषेधः संभवति ; रूपिणं विना रूपानवस्थानात् । किञ्च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मूर्तामूर्तलक्षणस्य कार्यतयाऽनित्यत्वेन ब्रह्म-प्रतिषेधे शून्यवादः प्रसज्येत । तर्हि किं प्रतिषिध्यत इति चेत्, प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति, नेति नेतीति श्रुतिः पूर्ववाक्ये प्रकृतं ब्रह्मणो रूपत्वेनोपन्यस्तं मूर्तामूर्तलक्षणतद्रसतद्गतवासना-रूपमेतावन्मात्रं प्रतिषेधति, “अथात आदेशो नेति नेती”ति, न रूपि ब्रह्म प्रतिषेधति, शून्यवादप्रसङ्गात् सर्वप्रतिषेधे । आदरार्थं नेति नेतीति वीष्टा । इदं कुतो ज्ञायत इति चेत् ततः प्रतिषेधा-नन्तरं भूयो ब्रवीति “न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति” । नेति । कोऽर्थः ? नेत्येतस्मात् निषेधावधिभूतात् ब्रह्मणो ऽन्यत् परं न ह्यस्तीति योजना । यदा तु नेत्येतस्मादतिदेशादन्यत् परं अतिदेशान्तरं न ह्यस्तीति योजना क्रियते, तदा ततो ब्रवीति च भूय इत्यस्यायमर्थः— ततः नेतिनेत्यादेशानन्तरं भूयः ब्रवीति श्रुतिः “अथ नाम ध्येयम् सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यम् तेषामेष सत्यमि”ति ॥ यदुक्तम्— प्रमाणसिद्धस्य रूपस्य

प्रतिषेधाद्योगादिति, तदमत् ; रूपस्याविद्याविलम्बितत्वेन तद्बोधक-
मानानामाभासत्वात् ॥ यदुक्तम्— ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वप्रति-
पादनेन प्रतिषेधो युक्त इति, तत्तुच्छम् ; नहि ब्रह्मणो निरात्म-
तया वाङ्मनसातीतत्वं प्रतिपाद्यते, किं तर्हि ? ब्रह्मणः सर्वेषां
नः प्रत्यगात्मतया विषयित्वे न श्रुत्या तत्प्रतिपाद्यते ॥ तस्मात्
ब्रह्म परिशिन्नष्टि रूपे प्रतिषेधति । तर्हि ब्रह्म सर्वैः कस्मात् न
गृह्यते ? इति चेत्, अव्यक्तत्वात् । तदपि कुतः ? इति चेत्, “न
चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा” । “स एष
नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते” । “अस्थूलमनणु” “यत्तद्रेष्य-
मयाह्यम् ।” “अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” इत्यादि-
श्रुतिसृतिभिरिन्द्रियाद्यग्राह्यत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मणो ऽव्यक्तत्वम् ।
तर्हि तद्ब्रह्म सुमुच्यः कथं कदा साक्षात्कुर्वन्ति ? इत्याकाङ्क्षायां
तत्प्रकारं भगवान् सूत्रकारः उपदिशति— अपीति ॥ संराधने
ध्यानकाले एकाग्रचित्तेन प्रत्यगात्मतया ब्रह्म साक्षात्कुर्वन्ति,
कस्मात् ? प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रत्यक्षं श्रुतिः, प्रामाण्ये निर-
पेक्षत्वात् । अनुमानं सृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । श्रुति-
स्तावत्— “ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यते निष्कलं
ध्यायमानः । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्व-
मिच्छन्” इत्याद्या । “यं विनिद्राः जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयते-
न्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानाः तस्मै योगात्मने नमः,”
इत्याद्या सृतिः । ततश्च ध्यानेन प्रतिबन्धनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारा-
न्मोक्षो भवत्येव । नच— इदं ध्यानं सर्वसाधारण्येनोपदिश्यमानं

अन्यथाऽप्युक्तम्,—

“बहुव्याकुलचित्तानां विचारात् तत्त्वधीर्न चेत् ।
योगो मुख्यस्ततस्तेषां धौर्दर्येण नश्यति ॥” इति ।
संशयादिरहितानां ध्याननिष्ठा चेत् स्याद् दृष्टं सुखम् ।
तदुक्तं भगवता—

“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

संशयादिग्रस्तपण्डितकर्तव्यत्वेन उपदिष्टमिति कथमुच्यते इति—
वाच्यम् : “शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववत्” इत्यत्र संशयादि-
रहितानां पण्डितानां तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थज्ञानमात्रेण परम-
पुरुषार्थप्रतिपादनेनास्य सूत्रस्य संशयादिग्रस्तपण्डितविषयत्वाव-
गमात्, अन्यथा पूर्वोत्तरयोर्विरुद्धं वदन् सूत्रकार उन्मत्ततुल्यः
स्यात् । तस्मादिदं सूत्रं संशयादिग्रस्तपण्डितविषयमेव न सर्व-
साधारणमिति भावः ॥

संमत्यन्तरमाह— अन्यचेति ॥ धौर्दर्यः संशयादिः । ननु
केचित् ज्ञानिनः संशयादिरहिता पण्डिताः ध्यानं कुर्वन्तो
दृश्यन्ते, तत् किमर्थं कुर्वन्ति ? इत्याशङ्क्य दृष्टसुखार्थमित्याह—
संशयेति । पण्डितानामित्यनुसङ्गः । दृष्टमिति । तदर्थं ध्यानं
कुर्वन्ति इति भावः । तत्र भगवद्वचनमुदाहरति— तदुक्त-
मिति । न विद्यते ऽभिनिवेशो ऽन्यस्मिन् मायिके येषां तेऽनन्याः
मां सर्वेषां प्रत्यगात्मानं वासुदेवं “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि”

तेषां नित्याऽभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”
 “मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥”
 इति ।

इत्युपक्रम्य “अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तत् नासदुच्यते” इत्यादिना प्रतिपाद्यमानम् । चिन्तयन्तः अन्वेषणं कुर्वन्तः । ये जनाः साधनचतुष्टयसंपन्नाः । पर्युपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरित-तया ध्यानं कुर्वन्ति । अतएव नित्याभियुक्तानां तेषां अहम् योगक्षेमं वहामि । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः । ननु— अखण्डैकरसानन्दब्रह्मात्मनिष्ठानां लौकिकानन्दजातस्य तत्रैवान्तर्भावादप्राप्तांशस्यैवाभावात् ब्रह्मानन्दस्य प्रत्यग्रूपतया नित्यप्राप्तत्वात् कथं भगवान् तेषां योगक्षेमं वहामीति वदति ? इति— चेत्, उच्यते ; यद्यपि तेषामप्राप्तांशस्याभावात् ब्रह्मानन्दस्य नित्यप्राप्तत्वाच्च योगक्षेमौ न स्तः ; तथापि अनात्मन्यात्मबुद्धिपरित्यागेन ब्रह्मानन्दात्मनाऽवस्थानं योग इत्युपचर्यते । प्रबलप्रारब्धभोगेनापि ब्रह्मनिष्ठातोऽप्रच्युतिः क्षेम इत्युपचर्यते । एतादृशयोगक्षेममेव वहामीति भगवानाह : त्यक्तसर्वेषणानामन्यादृशयोगक्षेमवहनायोगात् । अतः ध्याननिष्ठानां नियतादृष्टसुखं भवतीति भावः । भगवद्वचनान्तरमुदाहरति— मच्चित्ता इति । मयि सर्वेषां प्रत्यगात्मन्यखण्डैकरसानन्दे नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे

वासुदेवे चित्तं येषां ते तथोक्ताः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । ननु एवं ज्ञानिनां ध्यानविधिः कुतो न स्यात् ? “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्रह्मणः” इति श्रुतेः सत्त्वात्, न च— साक्षात्कारेण परम-पुरुषार्थलाभादुत्तरं ध्यानविधिर्निष्फलः इति— वाच्यम् ; इदानीम् ब्रह्मसाक्षात्कारे सत्यपि यथा पूर्वसुखदुःखादिसंसारोपलम्भान्न तावता पुरुषार्थसिद्धिः, किन्तु गुरुपसत्तिपूर्वकं श्रवणादिना ब्रह्म निश्चित्य यावज्जीवं ब्रह्मध्यानाभ्यासः कर्तव्य एव, अन्यथा यथेष्टचेष्टा-प्रसक्त्या मुमुक्षोर्नरकपातः स्यात् । तथाहुः— “निःसंगता मुक्ति-पदं यतीनां संगदशेषाः प्रभवन्ति दोषाः । आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः संगेन योगी किमुताल्पसिद्धिः” । इति ॥ अतो विषयामंगलक्षणयथेष्टचेष्टानिवृत्त्यर्थं ध्यानविधिरपेक्षितः । तदप्युक्तम्— “संगं त्यजेत् मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना विसृजेत् बहिरिन्द्रियाणि । एकश्चरेत् रहसि चित्रमनन्त ईशे युञ्जीत तद्रतिषु साधुषु चेत्संगः ।” इति । न च— इदं साधक-विषयं न सिद्धविषयमिति— वाच्यम् ; “यस्मात् भिक्षुः हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत् स ब्रह्महा भवेत्” इत्यादिना सिद्धस्यापि विषयासक्त्या पातित्याभिधानात्, “तमेव धीरो विज्ञाये”ति श्रुतिमूलत्वाच्च । अतएव वेदान्तशास्त्रं ध्यानविधिपरमिति वदन्ति । अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाभावेन परिनिष्पन्नवस्तुपरतया-ऽनुवादकत्वेन शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगात् । तस्मात् शास्त्रेण ज्ञानानन्तरं ध्यानविधानात् सर्वैः मुमुक्षुभिः पण्डितैरपण्डितैः संशयादिरहितै तद्गस्तैर्वा ब्रह्मज्ञानोत्तरं यावज्जीवं ब्रह्मध्यानं

न तु ज्ञानिनो ध्यानविधिः; देहाऽभिमानशून्यतया कर्तृत्वाऽभावेन तस्य विधिकङ्करत्वाऽयोगात् । तदु-

कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्याह— न तु ज्ञानिन इति ॥ देहाभिमानो^(१) द्विविधः— कर्मजो भ्रान्तिजश्चेति । कर्मचयात् आद्यो निवर्तते, द्वितीयस्याज्ञानमूलत्वेन ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते तन्मूलभ्रान्तेरपि निवृत्तत्वात् भ्रान्तिजाभिमानोऽपि निवर्तते । ततश्च ज्ञानिनो देहाभिमानशून्यस्य कर्तृत्वादिनिवृत्तौ सर्वाधिकारनिवृत्तेः कुतो ध्यानविधिः ? तदुक्तम्—“ व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा । येऽत्राधिकारिणो मर्त्या नाधिकारोऽक्रियत्वतः । शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन् कस्मात् शृणोम्यहम् । मन्यन्तां मंशयापन्नाः न मन्येऽहमसंशयः । विपर्यस्तो निदिध्यासेत् किं ध्यानमविपर्यये ॥ ” इति ॥ न च— एवं शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तिः, ब्रह्मात्मभावस्य मानान्तरायोग्यत्वेन शास्त्रस्य विधिपरत्वानङ्गिकारे ततः प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावेन शास्त्रत्व^(२)मेव न स्यादिति— वाच्यम्, हित-

(१) देहाभिमानो नाम देहात्मताभिमानः यः पुरुषस्य कर्माधिकारं प्रयोजयति, न तु घटादिपदार्थवत् देहसत्त्वज्ञानमात्रम् । तथाच ज्ञानिनो देहादि-तत्त्वेऽपि देहात्मताभिमानाभावात् न कर्मस्वधिकारः । स चाध्यासपूर्वक एव न कर्मजः; कर्मणा देहाभिमानो देहाभिमानेन कर्मेत्यन्योन्याश्रयात् । तदुक्तं भाष्यकारैः— तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् न; शरीरसम्बन्धस्या-मिदत्वात् तद्धर्माधर्मयोरान्यतत्त्वामिदं । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृत-त्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरंपरैषाऽनादित्वकल्पनेति । यत्तं चैतत् भामत्यां जिज्ञासाधिकरणे ।

(२) मानान्तरायोग्यधर्मबोधकवाक्यमिव वेदान्तवाक्यमपि विधेयोपासनादि-परमेव युक्तं न तु सिद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरमिति समन्वयाधिकरणपूर्वपक्षः ।

शासनाच्छास्त्रलोपपत्तेः । न च— एवमप्यनुवादकत्वेनाप्रामाण्यमिति—
वाच्यम्, ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वेन तदयोगात् । तस्मात्
वेदान्तशास्त्रं न ध्यानविधिपरम् । अत एव सूत्रकारभाष्य-
काराभ्यां समन्वयाध्याये चतुर्थाधिकरणे “तत्तु, समन्वयादि”त्यत्र
शास्त्रस्य विधिपरत्वं पूर्वपक्षोक्त्य सिद्धान्ते वस्तुनिष्ठत्वेन वेदान्तानां
प्रामाण्यं समर्थितम् । ननु— एवं सति “तमेव धीरो विज्ञाय
प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः” इति श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगः इति— चेत्, न;
विज्ञायेत्यनेन श्रवणजन्यज्ञानस्यैव विवक्षितत्वेन तदुत्तरं ब्रह्मसाक्षा-
त्कारमुद्दिश्य ब्रह्मध्यानविधानोपपत्तेर्नाप्रामाण्यं श्रुतेः । न च-
एवमपि साक्षात्कारानन्तरं ध्यानविधयनङ्गिकारे यथेष्टचेष्टा^(१)-
प्रसंग इति— वाच्यम्; ^(२)देहाभिमानशून्यत्वेन तदयोगात्, “निस्सं-
गता मुक्तिपदं,” “सगं त्यजेत्” इति वचनद्वयस्य साधकविषय-
त्वाच्च । यद्यपि “यस्माद्भिर्चुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेदित्या”दि वाक्यं
विद्वत्संन्यासप्रकरणे पठितं सिद्धविषयमिवाभाति; तथापि
सिद्धस्य देहाभिमानशून्यतया रागादिप्रसङ्गेरभावेन साधकविषय-
कमेवेदं वाक्यं सिद्धं स्तौति ॥

(१) निषिद्धकर्माचरणमपि स्यात् विधिष्विव निषेधेष्वप्यधिकाराभावादिति
भावः ।

(२) देहाभिमानशून्यत्वेनेत्यस्य देहाभिमानशून्यत्वेऽपीत्यर्थः । विधिषु आङ्ग-
धिकारो न निषेधेष्वित्यादिना भासत्यां निषेधेषु न ज्ञानिनोऽधिकार इति
निरूपितम् । बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिककारास्तु— ज्ञानिनां निषिद्धं
ष्विष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न प्रवृत्तिरिति निरूपयन्ति ॥

क्तम्—“अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिव”-
दिति । भाष्यकारैरप्युक्तम्—“अहं ब्रह्मास्मीत्ये-

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह— देहाभिमानेति ॥ ज्ञानिनः
ध्यानविध्यभावे व्याससूत्रं संवादयति— तदुक्तमिति ॥ अधि-
करणं पूर्वमनुक्रान्तम् । यद्यात्मा ब्रह्म स्यात् तर्ह्यनुज्ञापरिहारौ
निर्विषयौ स्याताम् इति चेन्नः देहसंबन्धात् देहाभि-
मानात् “गृहस्थः सदृशो भार्यामुपेयात्,” इत्यनुज्ञा,
“गुर्वङ्गनां नोपेयात्” इति परिहारः, एतौ अनुज्ञापरौहारौ
देहाभिमानात् आत्मनो ब्रह्मत्वाज्ञानदशायामुपपद्येते; ब्रह्मज्ञान-
दशायामात्मनस्तदभावादुभयमपि नास्त्येव । तत्र ज्योतिरादि-
वदिति दृष्टान्तः । यथाऽग्निः ज्ञानसंबन्धौ परिह्रियतेऽन्यस्त्वुपा-
दीयते, यथा वा पुरौषं मनुष्यशरीरसंबन्धि परित्यज्यते गवां
शरीरसम्बन्धुपादीयते, तस्य पवित्रत्वात् तद्वत् देहाभिमानिनो-
ऽनुज्ञापरौहारौ, अन्यस्य तु न किमपि कर्तव्यमस्ति । तदुक्तम्—
“यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् आत्मदृष्टश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टः
तस्य कायं न विद्यते । नैव तस्य हृतेनार्थः नाहृतेनेह कश्चन । न
चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।” इति ॥ पुराणेऽप्युक्तम्—
“ज्ञानामृतेन तप्तस्य हृतहृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किञ्चित्
कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ।” इति ॥ तथा देहाभिमानादनुज्ञा-
परौहारौ दर्शयत् सूत्रं अर्थात् तच्छून्यस्य सर्वकर्तव्यताभावं
दर्शयतीत्यभिप्रायः । तत्र भाष्यसमतिमाह— भाष्यकारैरिति ॥

तदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि च शास्त्राणि
विधिप्रतिषेधमोक्षपराणीति देहेन्द्रियादिष्वहं ममा-
भिमानहीनस्य प्रमातृत्वाऽनुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्य-
नुपपत्ति”रिति । तदुक्तं—

“गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।

तत्सद्ब्रह्माऽहमस्मीति बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥”

इत्युक्तम् ।

“सूत्रार्थो^(१) वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च
वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विद्ः” इति श्लोकोक्तलक्षणं भाष्यं
कुर्वन्तीति भाष्यकाराः तैरित्येतत् । ब्रह्मविदां वचनमपि
संवादयति-गौणेति ॥ आत्मा त्रिविधः— गौणात्मा मिथ्यात्मा
मुख्यात्मा चेति । पुत्रभार्यादयो गौणात्मानः । अन्नमयादयः
पञ्चकोशाः मिथ्यात्मानः । तेषामधिष्ठानभूतो यच्चिदात्मा
साक्ष्यानन्दैकरसः स मुख्यात्मा । आत्मनोऽसत्त्व इत्यार्षत्वात्
रेफलोपो न दोषाय । ततश्च गौणमिथ्यात्मनोरसत्त्वे मिथ्यात्म
निश्चये पुत्रदेहादीनामात्मत्वबाधनात् सर्वेषामधिष्ठानभूत-
सच्चिदानन्दैकरसब्रह्माहमस्मि इति बोधे जाते सति कार्यं
कर्तव्यं कथं भवेत् न किमपि कर्तव्यं स्यादित्यर्थः । तथाच

(१) सूत्रकारवाक्यमिव भाष्यकारवाक्यमपि सम्यगादरण्यम् । न हि
सूत्राननुगतार्थप्रतिपादकं वाक्यं भाष्यपदमहंति । एतेन भाष्यलक्षणप्रत्योऽप्यत्र
सङ्गत एवेति सूचितमिति ।

ज्ञानिनो ध्यानाऽभावे व्यवहारप्राचुर्याद् दृष्टदुःख-

श्रुतिः— “ स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात् तेनेदृश एव एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्” इत्याद्या स्मृतिरपि— “ एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्” इत्याद्या ज्ञानिनः सर्वकर्तव्यताभावं कृतकृत्यताञ्च दर्शयतः । तस्मात् ज्ञानिनः कर्तव्यताभावात् ध्याननिष्ठा चेत् स्यात् तदा दृष्टसुखं भवति, अतो न तद्विधिगन्धोऽपीति भावः । ननु ज्ञानिनो ध्यानविध्यभावेन प्रारम्भवशेन बहिर्व्यवहारप्रसक्त्या असंभावनादिप्रसक्त्या मोक्षो न स्यादित्याशङ्क्याह— ज्ञानिन इति ॥ दृष्टेति ॥ मात्रशब्देनासंभावनादि व्यावर्त्यते । नहि श्रवणमनननिदिध्यासनैर्निश्च्युततत्त्वस्य स्वतो निवृत्तस्य करतलामलकवत् स्वस्वरूपमदयानन्दमनुभवतः संशयादि संभवति । तदुक्तम्— “ विश्वाविग्रहमपहेण पिहितं प्रत्यञ्चमुच्चैस्तरां उत्कृष्टोत्तमपूरुषं मुनिधिया मुञ्जादिषिकामिव । कोशात् कारणकार्यरूपविकृतात् पश्यामि निःसंशयं नासौदस्ति भविष्यति क्व नु गतः संसारदुःखोदधिः ।” इति ॥ ननु मास्तु संशयादिः, अज्ञानमेव मोक्षप्रतिबन्धकं स्यात्, कथमन्यथा प्रारम्भभोगः ? इत्याशङ्क्याह । नेति ॥ अपरोक्षज्ञाने विरोधिनि सति ब्रह्माज्ञानायोगात् बाधितानुवृत्त्या द्वैतदर्शनमात्रेण प्रारम्भभोगोपपत्तेर्न मोक्षप्रतिबन्धः । तदुक्तं वार्तिककारैः— “ तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पत्त्यस्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या

माषं न मोक्षप्रतिबन्धः । तदुक्तं—“तन्निष्ठस्य मोक्षो-

सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ।” इति ॥ संचेपशारीर-
काचार्यैरप्युक्तम्— “पश्यामि चित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयम्
तिष्ठामि निष्फलचिदेकवपुष्यनन्ते । आत्मानमद्वयमनन्तसुखै-
करूपं पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चम् ॥ अद्वैतमप्यनु-
भवामि करस्यबिल्वतुल्यं शरीरमहिनिर्ल्वयनौवदीचे । एवञ्च
जीवनमिव प्रतिभासनञ्च निश्रेयसाधिगमनं मम सुप्रसिद्धम् ॥”
इति । तस्मात् ज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यसंशयादीनां निवृत्तत्वात्
प्रारम्भाधीनव्यवहारे सत्यपि ज्ञानिनो मोक्ष उपपद्यत इति भावः ।
तत्र सम्प्रतिमाह—तदुक्तमिति ॥ समन्वयलक्षणे स्थितम्—
“ ईक्षतेर्नाशब्दम्— “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं”
इत्युपक्रम्य “तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजायेय” इत्यादिश्रुत्या जगतः
कारणं किञ्चित् श्रूयते । तत्र संशयः— प्रधानादि जगत्कारणम्,
अहोस्वित् ब्रह्म वेति । तत्र ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् परिणामित्वाच्च
त्रिगुणात्मकं प्रधानमेव जगत्कारणम्,^(१) न ब्रह्म ; तस्यापरिणामि-
त्वात् इति प्राप्ते—अभिधीयते ; न प्रधानं जगत्कारणं सञ्चब्दवाच्यम्,
अशब्दम् यतः । कथमशब्दत्वमिति चेत् “तदैक्षत ब्रह्म स्यां

(१) अत्रायमनुमानप्रयोगः— प्रधानं न जगत्कारणं सदेवेति वाक्यघटकसञ्चब्द
प्रतिपाद्यत्वाभावात् इति एकः । अपरः प्रधानं न सञ्चब्दवाच्यम् सञ्चब्दसमाना-
धिकरणेक्षित्यनन्वयित्वात् । सञ्चब्दः न प्रधानपरः ईक्षितिशब्दसमानाधिकरणत्वा-
दिभि वा इति ।

पदेशा” इति । तस्मिन् ब्रह्मात्मनि निष्ठा अनन्यव्या-
पारतया परिसमाप्तिः पर्यवसानं यस्य स तथा तस्य,
ज्ञानैकशरणस्येति यावत् ।

प्रजायेय ” इति कारणस्येच्छित्वश्रवणात् इच्छित्वस्य चेतनधर्मत्वात्
प्रधानस्याचेतनत्वेन तदयोगात् । ननु प्रधानस्यापि गौणमौच्छित्व
भविष्यतीति—चेत्, न; “सेयं देवतैश्चत इन्ताहमिमास्तिस्त्रो
देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणि”
इति कारणे मत्यात्मशब्दप्रयोगादचेतने तदयोगात् । अचेत-
नेऽप्यात्मशब्दो गौणो भविष्यतीत्याशङ्क्य तदुत्तरत्वेनेदमाह—
तन्निष्ठेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे— तस्मिन्निति ॥ अथमर्थः— यदि
प्रधानं जगत्कारणं स्यात्, तर्हि “आचार्यवान् पुरुषो वेद” तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्ये” इति तन्निष्ठस्य
मोक्षोपदेशो न स्यात् । न ह्यचेतनप्रधाननिष्ठस्य मोक्षोपदेशः
संभवति ; “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाय” इति परमात्मविज्ञानदन्यस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधात् । किञ्च
तत्त्वमसीति चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतनतदात्मनिष्ठोपदेशायोगात् न
तद्ज्ञानात् मोक्षः संभवति । तस्मात् न प्रधानं जगत्कारणम्,
किन्तु ब्रह्मैव । ततश्च तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ब्रह्मज्ञानैकशरणस्य
न मोक्षप्रतिषन्धः । “सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शूचः ।” इति भगवद-
चनाच्चेति भावः ।

तथैव भगवानप्याह—

“य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥
यस्य नाऽहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न क्षिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न
निबध्यते ॥” इति ।

शेषोऽपि—

“हयमेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्ष्णाणि ।
परमार्थविद्म पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥”
इति ।

विद्यारण्यैरुक्तम्—

“पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा ।

तत्र भगवत्संमतिमाह— तथैवेति ॥ पुरुषं पूर्णं अपरिच्छि-
न्नानन्दस्वरूपमिति यावत् । गुणैः सत्त्वादिभिः सह प्रकृतिञ्च
वेत्तीति संबन्धः । सः निवृत्ताविद्यो ब्रह्मीभूतः । सर्वथा सर्व-
प्रकारेण । वर्तमानः यथेष्टव्यवहारं कुर्वन्नपीत्यर्थः । उक्ताभिप्रायो
भगवतैवोद्घाटित इति दर्शयितुमष्टादशाध्यायसोकमुदाहरति—
यस्येति ॥ उक्तार्थं शेषवचनमुदाहरति— शेषोऽपीति ॥ हय-
मेधः अश्वमेधः । परमार्थवित् अहंब्रह्मास्मीतिमाहात्कारवान् ।
वृद्धवचनान्तरमुदाहरति— विद्यारण्यैरिति ॥ वैराग्योपरमा-

मोक्षो विनिश्चितः किं तु इष्टं दुःखं न नश्यति ॥”
इति ।

वन्यौ द्वौ । “वैराग्यबोधोपरमाः सहायास्ते परस्परम् । प्रायेण सह वर्तन्ते वियुज्यन्ते क्वचित् क्वचित् ।” इति वैराग्यादीनां परस्परसहायत्वमुक्त्वा क्वचित् कस्यचित् वियोगमुक्त्वा कस्य पुंसः त्रयाणां सहावस्थानं केन वा कस्यचित् वियोगो भवतीत्याकांक्षायां—
“त्रयोऽप्यत्यन्तपक्वाश्चेत् महतः तपसः फलम् । दुरितेन क्वचित् किञ्चित् कदाचित् प्रतिबध्यते ॥” इति कस्यचिदुत्तमाधिकारिणः पुरुषधौरेयस्य महता तपसा परमेश्वरानुग्रहेण च वैराग्यादीनां सहावस्थानमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणः दुरितेन त्रयाणामन्यतमस्य प्रतिबन्धमुक्त्वा कस्मिन् पूर्णे किं फलं भवतीत्याकांक्षायां—
“वैराग्योपरमे पूर्णे बोधस्तु प्रतिबध्यते । यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोबलात् ॥” इति वैराग्योपरमयोः पूर्णत्वे बोधस्य प्रतिबन्धफलमुक्त्वा तद्विपरीतं इदमाह— पूर्णं इति ॥ तत्र त्रयाणां साधनस्वरूपं फलं च तैरेव व्युत्पादितम्— “दोषदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोगे स्वदीनता । असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयो ह्यमी ॥ श्रवणादित्रयं तद्वत् तत्त्वमिथ्याविवेचनम् । पुनर्ग्रन्थेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः ॥ यमादिर्धौनिरोधश्च व्यवहारश्च संक्षुभः । स्युर्हेत्वाद्याः उपरतेरित्यसङ्कर ईरितः ॥ ब्रह्मलोकतृणौकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः । सुप्तिवत् विस्मृतिः सौमा भवेदुपरमस्य हि । देहात्मवत् परात्मत्वदाह्ये बोधः समाप्यते ॥” इति ॥ ततश्च यस्य बोधः पूर्णः

बोधस्य पूर्णत्वावधिर्विष्णुपुराणे पराशरेण दर्शितः—

“अहं हरेः सर्वमिदं जनार्दनो

नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ।

ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो

भवोद्भवा इन्द्रगदा भवन्ति ॥” इति ।

वैराग्योपरमौ प्रारब्धकर्माणा प्रतिबद्धौ यदा तदा तस्य मोक्षः सिद्ध एव ; “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इत्यादि श्रुतेः, किन्तु प्रारब्धकर्मवशेन व्यवहारप्राचुर्यात् दृष्ट-सुखं न भङ्गति, तन्निवर्तकस्य योगस्य प्रतिबद्धत्वादिति भावः । न च—प्रारब्धापेक्षया योगस्य प्रबलत्वात् कथं तस्य प्रतिबन्ध इति—वाच्यम् ; अवश्यभाविप्रारब्धस्य योगापेक्षया प्रबलत्वात् । तदुक्तम्—“अवश्यभावि भावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नक्षरामयुधिष्ठिराः ॥” इति ॥ ननु बोधे पूर्णे वैराग्यपरमयोः प्रतिबन्धेऽपि मोक्षो भवतीत्युक्तम्, तत्र बोधस्य पूर्णत्वं किदृशमित्याकांक्षायां असम्भावनाविपरितभावना-राहित्यं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य पूर्णत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र विष्णुपुराण-वचनमुदाहरति— बोधस्येति ॥ अज्ञानतत्कार्यं हरतीति हरिः भगवान् वासुदेवः परमात्मा । ततो हरेः कारणञ्च कार्यजातञ्च कारणकार्यजातम् अन्यत् किमपि नास्ति ; कार्यकारणयोर्ब्रह्मणि कल्पितत्वेन तद्व्यतिरेकेणाभावादिति भावः । इन्द्रगदाः शीतोष्णमानापमानानि इन्द्रव्याधयः । संशयविपर्यास-

ब्रह्मगीतायां ब्रह्माणं प्रति शिवेनापि—

(१)“अहं हि सर्वं न च किं चिदन्य—

न्निरूपणायामनिरूपणायाम् ।

इयं हि वेदस्य परा हि निष्ठा

ममाऽनुभूतिश्च न संशयश्च ॥” इति ।

उपदेशसहस्रिकायामपि—

“देहात्मज्ञानवद् ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।

आत्मन्येव भवेद्यस्य सोऽनिच्छन्नपि मुच्यते ॥”

इति ।

“अयमस्मौति पूरुषः” इत्यचाऽयमिति श्रुते-

शून्यतया गुरूपदिष्टमहावाक्यात् ब्रह्मसाक्षात्कारे सत्यज्ञानतत्कार्यं
विनश्यति; “तरति शोकमात्मवित्” इति श्रुतेरिति भावः ॥
तत्र स्कन्दपुराणवचनमप्युदाहरति— ब्रह्मेति ॥ शिवेनापि बोधस्य
पूर्णत्वावधिर्दर्शित इत्यनुषज्यते । तत्र आचार्यवचनमप्युदाहरति—
उपदेशेति ॥

यन्यान्तरसम्यतिमाह— अयमित्यादिना ॥ परमप्रकृतमुप-

(१) अत्र च सर्वे वाक्य सावधारणमिति न्यायेन अवशात्स्त्रिंशैव ब्रह्मसाक्षात्कारः
तत एव ब्रह्मभावलक्षणैव मुक्तिर्भवत्येवेति सावधारणं विवक्षितमिति एतदर्थोऽवष्ट-
भक्ततया “तमेव विदित्वा” “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतौ”ति च श्रुत्युपन्यासमहिम्ना
सूच्यते । तत्र तं विदित्वैवेति योजनया ब्रह्मसाक्षात्कारणैवेति ब्रह्मैव भवतौति
विभागेन ब्रह्मभाव एव मुक्तिरिति च गम्यते ।

स्तात्पर्यप्रतिपादनव्याजेन विद्यारण्यैरपि दर्शितं तृप्ति-
दोषे—

“असन्दिग्धाऽविपर्यस्तबोधो देहात्मताक्षये ।

तददात्मनि निर्णेतुमयमित्युच्यते पुनः ॥” इति ।

सर्वथापि अवणादिनात्मब्रह्मसाक्षात्कारस्ततो ब्रह्म-
भावलक्षणा मुक्तिर्भवतीति सिद्धम् । “तमेव विदि-
त्वाऽतिमृत्युमेति” “तरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्मविद्-
ब्रह्मैव भवति” “एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्स-
मुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते
स उत्तमः पुरुषः” ।

संहरति— सर्वथेति ॥ ततः किं? तत्राह— तत इति ॥ तं पर-
मात्मानम् । विदित्वा ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य । मृत्युं संसार
कारणमज्ञानम् । अत्येति अतिक्रामति नाशयतीत्यर्थः । शोक-
मिति संसारकारणमज्ञानमुपलक्ष्यते । सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्
जीव इति संप्रासाद् इति सुषुप्तिवाचकेन संप्रसादशब्देन तद्वान्
जीवो लक्षणया प्रतिपाद्यते । अस्माच्छरीरात् स्वस्वरूपात् ।
समुत्थाय विवेकेण तदभिमानं त्यक्त्वा । स्वेन रूपेण ब्रह्म
अभिनिष्पद्यते । अयमर्थः— अहं ब्रह्मास्मीति स्वस्वरूपेण ब्रह्म
साक्षात्कृत्य परं ज्योतिः संपद्यते परमात्मा भवतीति । यो
ब्रह्मोद्भूतः सः उत्तमः पुरुषः उद्गतं निवृत्तं तमः अज्ञानं

“आत्मानं चेद्विजानीयाद्यसस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥”

“यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो-
भवती”ति ।

“एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारते”
त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ शेषोऽप्याह—

यस्यासावुत्तमः, अज्ञानतत्कार्यातीतः । पुरुषः पूर्णः । “नैतेन
किञ्चनानावृतं नैतेन किञ्चनानासंवृतमि”ति श्रुतेः । अयं नित्या-
परोक्षस्वरूपः पुरुषः सर्वसाक्षी अहमस्मीति । आत्मानं प्रत्यगा-
त्मानम् जानीयात् चेत् कश्चित् स किमिच्छन् कस्य कामाय
शरीरमनुसंज्वरेदिति संबन्धः । अत्र चेदिति ज्ञानाधिकारिणो
ऽन्यन्तदर्शभवं सूचयति ; “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैचत्” इति
श्रुत्यन्तरात्,—“मनुष्याणां महस्त्रेषु कश्चित् यत्तति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चित् मां वेत्ति तत्त्वतः” । इति भगव-
द्वचनाच्च । कृतं कृत्यं येनासौ कृतकृत्यः । एतत् कृतकृत्यत्वं
विद्यारण्यश्रीपादैः प्रपञ्चितम्—“ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धौ मुक्तेश्च
सिद्धये । बद्ध कृत्यं युगस्थाभूत् तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ तदेतत्
कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरस्सरम् । अनुसंदधते चायमेवं त्वप्यति
नित्यशः ॥ दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया । परमानन्द-
पूर्णेऽहं संसरामि किमिच्छया ॥ अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोक-
धिवासवः । सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥

“दृष्टाग्राह्यतपादो यद्वदनिच्छन्नपि क्षितौ पतति ।
तदङ्गुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपि केवली भवति ॥” इति ।

॥ इति तत्त्वानुसन्धाने तृतीयः परिच्छेदः ॥

व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा । येऽत्राधिकारिणो
मर्त्याः नाऽधिकारोऽक्रियत्वतः । निद्राभिचे स्नानशौचे नेच्छामि
न करोमि च । द्रष्टारश्च कल्पयन्तु किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥
गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना । नान्यारोपितसंसार-
धर्मान्निवमहं भजे ।” इत्यादि ॥ एतत् ब्रह्मात्मतत्त्वम् । बुध्वा
ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य । बुद्धिमान् कुशलः । तत्र शेषवचन-
मुदाहरति— शेषोऽपीति ॥ तस्माद्विचारिततत्त्वमस्यादिवक्त-
जन्यसाक्षत्कारेण नित्यनिरतिशयाखण्डैकरसानन्दब्रह्मभावलक्षणा
मुक्तिर्भवतीति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीमत्स्वयं-
प्रकाशानन्दसरस्वती-पूज्यपाद-शिष्यभगवन्महादेवसर-
स्वतीविरचिते तत्त्वानुसंधानव्याख्यानेऽद्वैतचिन्ता-
कौस्तुभे तृतीयः परिच्छेदः ॥

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

सा च मुक्तिद्विविधा, विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिश्चेति ।

यच्चिन्तयाऽऽप्ताः परमात्मभावमज्ञानतत्कार्यनिवर्तनेन ।

त्यक्तैषणाः संयमिनो महान्तस्त्रं कृष्णमाद्यं शरणं प्रपद्ये ॥१॥

ब्रह्मसाक्षात्काराद्विदेहमुक्तिरेकैव भवति, न जीवन्मुक्तिः ; प्रमाणाभावात् । न च—“ विमुक्तश्च विमुच्यते ” “ स जीवन्मुक्त उच्यते ” । “ स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिवचनानां सत्त्वात् कथं प्रमाणाभाव इति— वाच्यम् ; तेषामन्यपर^(१)त्वात् । किञ्च केयं जीवन्मुक्तिः अज्ञाननिवृत्तिर्वा, ब्रह्मभावो वा, आहोस्वित् जीवदवस्थायां कर्तृत्वादिवन्धनिवृत्तिर्वा । नाद्यः ; विदेहमुक्तावतिव्याप्तेः । अतएव न द्वितीयः । नापि तृतीयः ; जीवदवस्थायां भोगप्रदे प्रारब्धे कर्मणि सति कर्तृत्वादिवन्धनिवृत्तेरयोगात् । किञ्च कर्तृत्वादिवन्धः किं साक्षिणो निवार्यते, आहोस्विदहंकाराद्वा । नाद्यः ; तत्त्वज्ञानेनैव वारितत्वात् । न द्वितीयः ; भोगप्रदप्रारब्धकर्मणि सत्यहंकारगतस्य स्वाभाविकस्य कर्तृत्वादेः वारणयोगात् । न च— योगेन

(१) अस्मिन्मतेऽप्रमाणज्ञानानास्त्वन्दितपटुतमसंस्कारसहितप्रारब्धभोगक्षयाव्यवहितपूर्वकालिकज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति विदेहमुक्तिरेकैव न जीवन्मुक्तिर्नाम काचिदस्ति । पूर्वतनमते तु सा समस्यैति विशेषः ।

तदभिभव इति—वाच्यम् “योगात् प्रारब्धस्य बलवत्त्वात्^(१)। किञ्च साधनाभावाच्च जीवन्मुक्तिर्न मिथ्यति; तच्चज्ञानस्य विदेहमुक्ति-कारणत्वात्। न च—योगाभ्यास एव तत्साधनमिति—वाच्यम्; तस्य तच्चज्ञानसाधनत्वेनातत्साधनत्वात्। “ज्ञानामृतेन तदप्रस्य नित्यतदप्रस्य योगिनः। नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेत् न स तत्त्ववित् ॥” “तस्य कार्यं न विद्यते,” इति च साक्षात्कारोत्तरं कर्तव्यप्रतिषेधाच्च”। किञ्च ज्ञानिनो देहाभिमानशून्यस्य कर्तृत्वाभावेन कर्तव्यप्रवृत्त्यसंभवेन तत्र अधिकारासंभावात् सा न संभवति। नहि निरधिकारजीवन्मुक्तिसाधनाभ्यासः संभवति। किञ्च प्रयोजनञ्च न पश्यामः तत्सिद्धेः। न च—ज्ञानरक्षादिकमेव तत्प्रयोजनमिति—वाच्यम्; प्रमाणजन्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तन-क्षमस्य बाधकासक्तौ तद्रक्षाया दुर्निरूपत्वात्, तपसोऽन्यफलत्वात्, विसंवादाभावस्य समाध्यन्तर्भूततया ज्ञानसाधनत्वेन तत्फलत्वात् दुःखनाशसुखाविर्भावयोः ज्ञानफलत्वाच्च। तस्मात् प्रमाण-स्वरूप-लक्षण-साधनाधिकारि-प्रयोजनानां दुर्निरूपत्वात् जीवन्मुक्त्यभ्युपगमो निरर्थकः। तस्मात् तच्चज्ञानात् मुक्तिरेकरूपैवेति केचिदावदुकाः मन्यन्ते, तान्निराकर्तुकामो मुक्तिं विभजते—सा चेति ॥

(१) यथाच प्रारब्धस्य योगापेक्षया प्रबलत्वेऽपि चिकित्सादिशास्त्रसार्थक्यम् तथोत्तरव निरूपयिष्यते। यत्तु योगस्य प्रारब्धापेक्षयापि प्राबल्यमुत्तरवोच्यते तत्केषांचन पक्षेण न वस्तुगत्या। यथाहि समाधिदशायां जीवन्मुक्तत्वं तथा उत्थानदशायामपि जीवन्मुक्तत्वं विद्यते इति तस्य प्रारब्धतरबन्धनिवृत्तिरूपत्वेनैवापपत्तिर्वर्णनीयेति ॥

द्वैविध्यमेवाह— विदेहेति ॥ अयं भावः— जीवन्मुक्तेः स्वरूप-
प्रमाण-साधन-फलान्यनुपदमेव निरूपयिष्यति । तत्तदाक्षेपाणां
तत्तन्निरूपणावसरे समाधानं वक्ष्यामः । न चात्राधिकार्यसंभवः ;
उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य चित्तविश्रान्तिं कामयमानस्य विद्वत्संन्या-
सिनः तत्राधिकारित्वात्^(१) । न च— निवृत्ताविद्यस्य ब्रह्मसाक्षा-
त्कारेणाभिमानशून्यतया कर्तृत्वाभावेन कथं तत्राधिकार इति—
वाच्यम् ; ज्ञानेनावरणशक्तिमदज्ञाननाशेऽपि प्रारब्धानुसारेण
विक्षेपशक्तिमदज्ञानस्य लेशशब्दवाच्यस्य सर्वैरवस्थानाभ्युपगमेन
बाधितानुवृत्त्या विदुषो देहाभिमानेन कर्तृत्व^(२)संभवात् । न
च— “ तस्य कार्यं न विद्यते, ” “ ज्ञानामृतेन तप्तस्य ” इत्यादिसृत्या
विदुषः कृतकृत्यस्य कर्तव्यप्रतिषेधात् न कर्तव्यशेषाभ्युपगम इति—

(१) स एव तत्राधिकारौ यस्तत्फलकामः । तथाच जीवन्मुक्त्यधिकार्यपि स
एव स्यात् यो जीवन्मुक्त्याश्रयः । न हि स्वर्गवान् पुत्रो यागेऽधिक्रियते । तथाचोक्त-
विधविद्वत्संन्यासिनो जीवन्मुक्तत्वात् न जीवन्मुक्त्यधिकारौ सः, किन्तु यो विदेह-
मुक्तिकामः साधनचतुष्टयसंपन्नो वा स एवेति परे मन्यन्ते । निवृत्ताविद्यस्य विदुषः
जीवन्मुक्तिकर्तृत्वसमर्थनाद्युत्तरग्रन्थोऽपि परेषां मतेऽबाधित एव जीवन्मुक्तस्या-
ज्ञानलेशात् प्रारब्धभोगसाचकर्तृत्वेऽपि सिद्धजीवन्मुक्तिकर्तृत्वव्यपदेशोऽपि कौस्तुभगतः
चिन्त्योपपत्तिक एवेति ।

(२) प्रारब्धकर्मानुसारेण तत्फलानुभवसाचकर्तृत्वेऽपौतरांशकर्तृत्वाभावात्
निवृत्ताविद्यस्योपासनादिकर्तृत्वपदेशाभावात् निवृत्ताविद्योऽविश्रान्तचित्तोऽप्रसिद्ध
एव । अत्र चोपासनपदेन निदिध्यासनं विवक्ष्यते वीत साक्षात्काराभ्यासो वा ।
आद्ये निदिध्यासनस्य साक्षात्कारफलकत्वात् साक्षात्कारसंपन्नकरमनावश्यकत्वम् ।
तेनैव चित्तविश्रान्तिजन्मना साक्षात्कृतब्रह्मणः निवृत्ताविद्यस्य चित्तविश्रान्त्यर्थं
पुनरुपासनामपेक्षा च । द्वितीये साक्षात्काराभ्यासो नाम तद्विरोधिदृष्टिनिरोध-
एव । स च प्रारब्धेतरविषयाननुसन्धानमेव । न च निवृत्ताविद्यस्य बाधितप्रारब्ध-
तरविषयजातस्य च विदुषः तत्संभवति । तथाच साधनचतुष्टयसंपन्न एव जीव-
न्मुक्ताधिकारौत्यपरे मन्यन्ते ।

तत्र तत्त्वज्ञानिनो भोगेन प्रारब्धकर्मक्षये वर्तमान-
शरीरपातो विदेहमुक्तिः । तदुक्तं “ भोगेन त्वितरे
क्षपयित्वा ततः संपद्यते ” इति ।

वाच्यम् ; अकृतोपास्तेर्विदुषोऽविश्रान्तचित्तस्य कर्तव्यशेषसत्त्वेन
निरंकुशकृतकृत्यत्वामंभावात् । न च— अकृतोपास्तेः विश्रान्त-
चित्तस्य ज्ञानमेव नास्ति इति— वाच्यम् ; “ ज्ञानस्य प्रमाणवस्तु-
परतन्त्रत्वेन सर्वसाधारणत्वात्, अन्यथा याज्ञवल्क्यकहोलादीनां
तत्त्वज्ञानाभावप्रसंगात् । न चेष्टापत्तिः, तद्दृष्टान्तेनास्मदादेः
कस्यापि ज्ञानसाधनश्रवणादौ प्रवृत्त्यभावप्रसंगात्, उदाहृत-
स्मृतेर्विश्रान्तचित्तज्ञानविषयत्वात् । तस्मात् उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारः
चित्तविश्रान्तिं कामयमानो विद्वत्सन्ध्यामी जीवन्मुक्तिमाधनाभ्यासे-
ऽधिकारौति मुक्तिविभागो युक्त इति संतोष्यव्यमायुञ्जतेति ॥
प्रथमोद्दिष्टां विदेहमुक्तिं निरूपयति—तत्रेति ॥ तयोर्मध्य
इत्यर्थः । तत्र संमतिमाह— तदुक्तमिति ॥ “ तस्य तावदेव
चिरं यावन्न विमात्स्येऽथ संपत्ये ” इति वाक्यं विषयः । तत्र
ज्ञानिनो वर्तमानदेहपाते वासनावशात् जन्मान्तरं भवति न
वेति संशयः । तत्र, तत्त्वज्ञानिनो ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्तेऽपि यथा
वासनावशात् प्रारब्धभोगः तथा भोगेन प्रारब्धक्षये वर्तमानदेह-
पाते वासनाबलात्पूर्वदेहान्तरप्राप्तिलक्षणं जन्म भवत्येवेति प्राप्ते—
अभिधीयते— भोगेन सुखदुःखानुभवेन इतरे प्रारब्ध पुण्य^(१)

(१) पुण्यमपि प्रारब्धं विदुषः दुःखजनकमेवेति तस्यापि विधूननमचोक्तम् ॥

अन्ये तु भाविशरीराऽनारम्भो विदेहमुक्तिः ।

पापे । क्षपयित्वा नाशयित्वा । ब्रह्म संपद्यते अखण्डैक-
रसानन्दब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते, न देहान्तरप्राप्तिलक्षणं जन्म प्राप्नोति ;
कारणाभावात् ।

तथाहि ज्ञानेनाज्ञानसञ्चितकर्मणां नष्टत्वादागामिकर्मणा-
मश्लेषात् भोगेन प्रारम्भकर्मणि प्रतिबन्धे नष्टे सवासनस्य विक्षेप-
शक्तिमद्ज्ञानस्यापि नष्टत्वात् ज्ञानी देहान्तरप्राप्तिलक्षणं जन्म
न प्राप्नोति, किन्तु ब्रह्मैव संपद्यते । तथाच श्रुतिः— “तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्ये” इति । ननु—
अनेकजन्मप्रदप्रारम्भकर्मणि सति प्रथमजन्मनि तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ
जन्मान्तरं भवति न वा । आद्ये ज्ञानस्य पाक्षिकत्वप्रसंगः,
द्वितीये “नाभुक्तं क्षीयते कर्म” इति शास्त्रविरोधः प्रसज्ये-
तेति— चेत्,

अथ केचित्^(१)— यथा “यावदधिकारमवस्थितिराधि-
कारिकारणामि”त्यत्र देवादीनां देहान्तरप्राप्तावपि तत्त्वज्ञानस्य
न बाधोऽस्ति स्वाधिकारावसाने मोक्षश्च भवतीत्यभ्युपगतम्,
तथात्रापि प्रमाणबलात् तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि प्रथमजन्मनि
प्रारम्भकर्मप्राबल्येन जन्मान्तरं भवति अज्ञानस्य बाधश्च भवति,

(१) इदं च जीवन्मुक्त्यभ्युपगमपक्षेण । जीवन्मुक्तानां यद्यपि न कर्मोपास-
नादिकमपेक्षितम् । तथापि लोकसंप्रहार्यं तदपेक्षितम् । तदुक्तं— “लोकसंप्रहमे
वापि सपश्यन् कर्तुमर्हसौ”ति ।

सा च तत्त्वज्ञानोत्पत्तिसमकालैव । ज्ञानेनाऽज्ञाने
निवृत्ते संचितकर्मणां नाशादागामिकर्मणामश्लेषा-

पारम्भस्य फलस्याज्ञानाविरुद्धत्वात् । अन्यथा अधिकारिपुरुषा-
णामपि तथात्वप्रसंगः । ततश्च ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षोऽपि न
विरुध्यते । अतोऽज्ञानस्य न पाक्षिकत्वम्, न वा “नामुक्तं क्षीयते
कर्मेति” शास्त्रविरोधः इति— वदन्ति ॥

अपरे तु—“यस्तु विज्ञानवान् भवत्यमनस्कस्तदा सुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते” ॥ “य एवं वेत्ति पुरुषं
प्रकृतिञ्च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते”
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां तत्त्वज्ञानिनो जन्मप्रतिषेधात् तादृशप्रारम्भ-
कर्मणि सति प्रथमजन्मनि श्रवणादौ सत्यपि ज्ञानं नोत्पद्यते, किन्तु
चरमजन्मनि तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । तदुक्तम्—“यस्येदं जन्म पाश्चात्यं
तस्मिन्नेव महामते । विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ।”
इति । कालिदासेनाप्युक्तम्—“जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये
निश्लेषपाशपटलच्छिदरा निमेषात् । कल्याणि ! देशिककटाक्ष
समाश्रयेण कारुण्यतो भवति सा भववेददीचा ॥” इति ॥ सर्वथापि
प्रारम्भक्षये ज्ञानी ब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठत इति सिद्धमिति चतुर्थं
निरूपितम् । (१) विदेहमुक्तौ पचान्तरमाह— अन्येत्विति ॥
भाविशरीरानारंभलक्षणाया विदेहमुक्तेश्चानिसमकालत्वं कथमित्या-

(१) अस्मिन्मते विदेहमुक्तिरेकैव न जीवन्मुक्तिरस्ति ।

भोगेन प्रारब्धकर्मशरीरान्तराऽऽरम्भकस्याऽसंभवात्
भाविशरीराऽनारम्भस्य ज्ञानसमकालत्वं युज्यते ।

तदुक्तम्—

“तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम् ।
ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥” इति ।
एवं वर्णयांचक्रुः ।

श्रवणादिभिरुत्पन्नसाक्षात्कारस्य विद्वत्संन्यासिनः
कर्तृत्वाद्यस्त्रिलबन्धप्रतिभासनिवृत्तिर्जीवन्मुक्तिः^(१) ।

शब्दाह— ज्ञानेनेति ॥ तत्र संमतिमाह— तदुक्तमिति ॥
क्रमप्राप्तां जीवन्मुक्तिं निरूपयति— श्रवणेति ॥

जीवदवस्थायामिति शेषः । अन्यथा विदेहमुक्तावतिव्याप्तिः
स्यात् । यदुक्तम्— भोगप्रापकप्रारब्धकर्माणि , जाग्रति सति

(१) प्रारब्धभोगेतरनिस्त्रिलबन्धनिवृत्तिरेव जीवन्मुक्तिः । योगाभ्यासेन प्रार-
ब्धभोगस्यापि निवृत्तिरिति न युक्तम् ; “भोगेन त्वितरे क्लपयित्वे”ति सूत्रविरोधात् ।
चिकित्साशास्त्रं हि आधिभौतिकदुःखनिवर्तनार्थम् । आधिभौतिकं च दुःखं यथा-
वत् पाद्यभौतिकशरीरापरिरक्षणं पूर्वतनप्रारब्धकर्मानुसारेण चेति द्विविधम् ।
आद्यमेव चिकित्साशास्त्रस्य विषयः कर्मविपाकनिमित्तस्य तु अनुभवेनैव नाशः । कर्म-
विपाकप्रायश्चित्तादिकं तु प्रारब्धकर्मप्रागभावस्य विनश्यदवस्थस्य परिपालनार्थम्
सत् श्वरादिपूर्वरूपदशाकालिकचिकित्सावत् सार्थकमेव । अत एवाणिमाण्ड्यादौना-
मपि शूलाद्यारोपणं प्रारब्धकर्माधीनम् अनुभूतमेव । इयान् विशेषः— योगिनां
समाधिदशायां सावयाऽपि न तत्र गणनाऽन्येषां तु गणनापौति ॥ एतेन पुत्रप्रथम
साफल्यमपि समर्थितम् ; भूतस्वभावादिनिमित्तदोषपरिचारार्थत्वेन तत्साफल्यात् ।
प्रारब्धकर्मापस्थापितेषु फलेषु मनःस्वभावाया प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वा यत्साध्यत्वात् । एतेन
विधिनिषेधसार्थकमपि सूचितम् ॥

भोगप्रदप्रारब्धप्राबल्येपि योगाऽभ्यासेन तदभिभवात्,
प्रारब्धाऽपेक्षया योगाऽभ्यासस्य प्रबलत्वात् । अन्यथा

कर्तृत्वादिप्रतिभासस्यावश्यकत्वात्तस्य साक्षिणः सकाशात् तत्त्व-
ज्ञानेन निवारितत्वात् जलगतद्रवत्वदन्तःकरणनिष्ठस्य वारयितु-
मशक्यत्वात् वारणे प्रारब्धभोगायोगात् कर्तृत्वादिप्रतिभास-
निवृत्तिः जीवन्मुक्तिरित्यसंगतम्— इति, तत्राह— भोगेति ॥
तत्त्वज्ञानापेक्षया यथा प्रारब्धं प्रबलं तथा प्रारब्धापेक्षया योगा-
भ्यासस्य प्रबलत्वात् । तेन (१) प्रारब्धभोगानुकूलकर्तृत्वादिप्रतिभास-
स्यात्यन्तिकनिवृत्त्यभावे तदभिभवो भवत्येव, तथाच न तु दोष
इति भावः । विपक्षे दण्डमाह— अन्यथेति ॥ न च— योगाभ्या-
सेन प्रारब्धप्रतिबन्धे “नाभुक्तं क्षीयते कर्म” इति शास्त्र-
विरोध इति— वाच्यम् ; असति विरोधिनि तदुपपत्तेः । अन्यथा
“जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौषधै-
र्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः” ॥ इति शास्त्रविरोधस्तवापि प्रारब्ध-
कर्मण्यत्यन्तभक्तस्य प्रमन्येत । तस्मात् प्रारब्धापेक्षया योगाभ्यासस्य
प्रबलत्वात् तेन कर्तृत्वादिप्रतिबन्धप्रतिभासाभिभवरूपा जीव-
न्मुक्तिः सिध्यतीति न कोऽपि दोष इति भावः । प्रारब्धापेक्षया

(१) एतानि प्रायश्चित्तरूपाणि प्रारब्धप्रागभावविनश्यदवस्थाकालेऽनुष्ठे-
यानि । तत्प्रागभावनाशे तु “नाभुक्तं क्षीयते कर्म” इति वचनेन व्यवस्था । यथाच
प्रारब्धबलवत्त्वेऽपि पुरुषप्रयत्नस्य सार्थक्यम् तथान्यत्र विसृतम् । “विधिप्रतिषेधा-
सार्थकः स्मृतिरिति भाष्यभामत्यामपि स विस्तरौ वर्तते इति ।

पुरुषप्रयत्नवैयर्थ्येन 'चिकित्साशास्त्रमारभ्य मोक्ष-
शास्त्रपर्यन्तस्याऽनारम्भप्रसङ्गात् । अतएव पुरुषप्रयत्नस्य
साफल्यमाह वसिष्ठः—

“आ बाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः ।
गुणैः पुरुषयत्नेन सोऽर्थः संप्राप्यते हितः ॥” इति ।
तत्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनानि प्रमाणानि ।

योगाभ्यासस्य प्रबलत्वे प्रमाणमाह— अत एवेति ॥ पुरुषप्रयत्नो
द्विविधः— अशास्त्रीयः शास्त्रीयश्चेति । तत्र पुरुषोऽशास्त्रीयेण
पुयत्नेन नरकं प्राप्नोति ; तस्य रागद्वेषपूर्वकत्वात् । द्वितीयेन
बाल्यमारभ्य शास्त्रसत्संगादिभिरभ्यस्तैर्गुणैः शान्त्यादिभिर्युक्तेन
पुरुषप्रयत्नेन परमपुरुषार्थो हितः संप्राप्यते । तथाचोक्तम्—
'उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतम् । तत्रोच्छास्त्र
मनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम्” । इति ॥ एवं जीवन्मुक्तिस्वरूपं
निरूप्येदानीं तस्यां प्रमाणमाह— तत्रेति ॥

जीवन्मुक्तिः सप्रत्यर्थः । न च— श्रुत्यादौनां ब्रह्मण्येव तात्पर्यात्
कथं तत्र प्रामाण्यमिति—वाच्यम् ; ब्रह्मणि महातात्पर्येऽपि
देवताधिकरणन्यायेन मानान्तराविरोधेऽन्यत्रावान्तरतात्पर्ये बाध-
काभावात् । अन्यथा “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “ओतव्यो
मन्तव्यः” इत्यादीनामप्रामाण्यं प्रसज्येत । तस्मात् यत्किञ्चिदेतत् ।

“विमुक्तश्च विमुच्यते” इति श्रुतिः ।

“यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।

कठवल्लीवाक्यमुदाहरति— विमुक्तश्च विमुच्यते इति ॥
यद्यपि ज्ञानात् पूर्वमपि रागादिभिर्मुक्तः; “शान्तो दान्त” इत्यादि
श्रुत्या . शमदमाद्युपेतस्य अवेणाद्यधिकारावगमात्, तथापि
ज्ञानात्पूर्वं रागद्वेषादिमुक्तिर्यत्नसाध्या, ज्ञानोत्तरन्तु योगाभ्यासेन
वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरं सम्पन्नत्वेनाभासरूपस्य रागादे-
रप्यसंभवात् रागद्वेषादिमुक्तिः स्वतः सिद्धा भवतीत्यतो विमुक्तः
विशेषेण मुक्तः आत्यन्तिकरागद्वेषादिनिवृत्तिमानित्यर्थः । एता-
दृशो जीवन्मुक्त उच्यते । भोगेन प्रारम्भे कर्मणि क्षीणे वर्तमानदेह
पाते भाविबन्धात् विशेषेण मुच्यते । यद्यपि प्रलयकाले कश्चि-
त्कालं भाविबन्धान्मुच्यते ; तथापि नात्यन्तिकी तत्र मुक्तिरिति
विशेषेण मुच्यत इत्युक्तम् । ज्ञानानन्तरभोगेन प्रारम्भकर्मक्षये
वर्तमानदेहपाते पुनर्देहान्तरसंबन्धाभावात् । तस्मादियं श्रुतिः
तत्त्वज्ञानोत्तरं विदेहमुक्तिविलक्षणायां कर्तृत्वादिबन्धप्रतिभास-
निवृत्तिरूपायां जीवन्मुक्तौ प्रमाणम् । तथा “तद्यथाऽहिनिर्व्व-
यिनी वल्लीके मृता प्रत्यस्ता शयौत एवमेवेदं शरीरं शेते”
“अथायमशरीरोऽमृतः” “प्राणो ब्रह्मैव तेज एव”त्यादि
श्रुतिस्तत्र प्रमाणत्वेनोदाहर्तव्या । तत्र वसिष्ठवचनमप्युदाहरति—
यो जागर्तीति ॥ यः ब्रह्मविदिन्द्रियाणामुपरमाभावाज्जागर्ति
जाग्रदवस्थामनुभवति । इन्द्रियैरर्थग्रहणाभावात्सुषुप्तिस्थः । अत-

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥” इति
वासिष्ठे ।

“प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥”
इति गीतायाम् ।

एवेन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणजाग्रदस्य न विद्यते, यस्य
निर्वासनः शुभाशुभवासनारहितो बोधः स्वस्वरूपाखण्डैक-
रसानन्दानुभवः सः जीवन्मुक्त उच्यते इत्यर्थः ।

भगवद्गीतासु द्वितीयाध्यायगतस्थितप्रज्ञलक्षणगतश्लोकमुदा-
हरति— प्रजहातीति ॥ यदा तस्यामवस्थायां । मनोगतान्
त्रिप्रकारकान् बाह्याभ्यान्तरवासनामात्ररूपान् कामान् प्रजहाति
सर्वात्मना परित्यजति । आत्मनि प्रत्यभूताखण्डैकरसानन्दे ।
आत्मना योगाभ्यासपाटवेन वशीकृतमनसा 'वृत्तिरहितान्तः-
करणेन स्वस्वरूपानन्दमनुभवन् । संतुष्टः तदा तस्यामवस्थायां
स्थिता प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य स तथोक्तः ।

प्रज्ञा द्विधा स्थिराऽस्थिरा चेति । जन्मान्तरीयपुण्यपुञ्ज-
परिपाकेनाकाशफलपातन्यायेन तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणमात्रेण ब्रह्मा-
त्मैक्यगोचरमहं ब्रह्मास्मीतिज्ञानमुत्पद्यते, तत्र गृहकृत्यादि
व्यासंगेन पुनर्विस्मर्यते, सेयमस्थिरप्रज्ञा । यदा पुनर्योगाभ्या-
सेनात्यक्तं वशीकृतचित्तस्य जारानुरक्तायाः जारमिव बुद्धिस्तत्त्व-
मेव निरन्तरं धावति सेयं स्थिरप्रज्ञा । एतदभिप्रायेणोक्तं

“अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखक्षमौ ॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥”
इत्यत्र जीवन्मुक्तः भक्त उच्यते ।

“प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च मोहमेव च पाण्डेव” त्वारभ्य
“गुणातीतः स उच्यते” इत्यन्तेन जीवन्मुक्तो दर्शितः ।

वशिष्टेन—“परव्यसनिनौ नारौ व्यग्रापि गृहकर्मणि । तदेवाऽऽ-
स्त्रादत्यन्तः परसङ्गरसायनं । एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरे विश्रान्ति-
मागतः । तदेवास्त्रादत्यन्तः बहिर्व्यवहरन्नपौ”ति । अयं स्थिर-
प्रज्ञ एव जीवन्मुक्त इत्यर्थः । तत्र द्वादशाध्यायवचनमण्डुदा-
हरति—अद्वेष्टेति ॥

ननु—अनेन वचनेन भगवद्भक्तः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्याह ।
अत्रेति । ननु—एव साधकोऽपि यथोक्तगुणविशिष्टः, “शान्तो
दान्तः” इत्यादि श्रुतेः, ततो जीवन्मुक्तस्य को विशेषः ? इति,
उच्यते—अस्त्येव विशेषस्तयोः, साधकस्य अद्वेष्टृत्वादयो गुणाः
यत्नसाधाः जीवन्मुक्तस्य स्वभावसिद्धा इति ततो विशेषः । तदुक्तम्—
“उत्पन्नात्मैक्यबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः । अयत्नतो भवन्त्यस्य न
तु साधनरूपिणः” इति ॥ तत्र चतुर्दशाध्यायगतगुणातीतलक्षण-
मण्डुदाहरति— प्रकाशश्चेत्यादि ॥ “प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च
मोहमेव च पाण्डेव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि

“निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षौणं क्षौणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥”
इति महाभारते ।

“यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ।
एवं जाग्रत्प्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ॥” इति ।
“यो वेद वेदवेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥”
इति पुराणे ।

कांचति ॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तन्त-
इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश-
काञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मानाप-
मानयोस्तुल्यः तुल्यो मिचारिपचयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणा-
तीतः स उच्यते” । इति गुणात्ययसाधनं भक्तियोगमप्याह-
“मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् सम-
तीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” । इति । तत्र भारतवचनमप्युदा-
हरति— निराशिषमिति ॥

तत्र स्कन्दपुराणवचनमप्युदाहरति— यथेति ॥ मयि अन्तः-
करणोपलक्षितप्रत्यगात्मनि । मायाविजृम्भितः कल्पितः ।
मायात्वं नाम निरूपयितुमशक्यत्वे सति विस्पष्टं भासमानत्वम् ।
तदुक्तम्— “न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या । सा
मायेतौञ्जालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे” ॥ इति । तस्माच्चौव-

सेयं जीवन्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानवासनास्यमनेनाशाऽ-
भ्यासात् सिध्यति ।

न्मुक्तौ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां प्रमाणानां सम्भावाज्जीवन्मुक्ति-
रवश्यं विदेहमुक्तिवदस्येव । तदुक्तम्— “जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति
प्रतीतेः दैतच्छाधारचणायस्ति लेशः । अस्मिन्नर्थे खानुभूतिः
प्रमाणमिति ॥ यदुक्तम्— साधनाऽनिरूपणाज्जीवन्मुक्तिरनुपपन्नेति,
तत्राह— सेयमिति ॥ तत्त्वज्ञानञ्च वासनाक्षयश्च मनोनाशश्च
तत्त्वज्ञान-वासनास्य-मनोनाशः तेषामभ्यासः यत्नतः
पुनः पुनरावर्तनं तस्माज्जीवन्मुक्तिः यथोक्तस्वरूपा सिध्यति ;
तत्रापि तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशानां समकालाभ्यासोऽपेक्षितः ।
अश्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां परस्परहेतुत्वात् । तथाहि— दृश्यमानस्य
सर्वस्य मिथ्यात्वेनाद्वितीयात्मनः पारमार्थिकत्वेनात्मैव सर्वं ततो-
ऽन्यत्किमपि नास्तीति तत्त्वज्ञाने सम्पन्ने विषयाभावाद्भागद्वेषादि-
लक्षणा वासना क्षीयते, तत्त्वज्ञानाभावे विषयसत्यत्वानपायात्
उत्तरोत्तरं रागद्वेषादिलक्षणा वासना प्रवहतीत्यतोऽश्वयव्यति-
रेकाभ्यां वासनाक्षयं प्रति तत्त्वज्ञानं कारणम् । एवं वासनाक्षयो-
ऽश्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानं प्रति कारणम् । तथाहि— विवेक-
दोषदर्शनप्रतिकूलवासनोत्पादनादिना रागद्वेषादिवासनायां क्षी-
णायां श्रुत्याचार्यप्रसादेन निर्मले मनसि तत्त्वज्ञानमुदेति— इदं
सर्वमात्मैव ततो मान्यत्किञ्चिदस्तीति । एवं वासनाक्षयाभावे मनसो
रागादिकलुषितत्वेन शमदमादिसाधनसम्पत्तेरभावाच्छ्रवणाद्यसम्भवेन

विषयोन्मुखस्य तत्त्वज्ञानं नोत्पद्यत इत्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनाच्चयः तत्त्वज्ञानं प्रति कारणम् । एवं तत्त्वज्ञानवासनाच्चययोरन्योन्यकारणत्वम् । एवं तत्त्वज्ञानमनोनाशयोरन्योन्यकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तथाहि— तत्त्वज्ञाने सति मिथ्यात्वनिश्चयेन प्रपञ्चस्य बाधितत्वेन मनस्तत्र न प्रवर्तते, सत्यत्वेन निश्चितस्यात्मनोऽविषयत्वेन तत्रापि मनो न प्रवर्तते, ततश्च निरिन्धनाग्निवत्त्वयमेवोपशाम्यति । तथाच श्रूयते— “यथा निरिन्धनो वह्निः स्वधोनावुपशाम्यति । तथा वृत्तिक्षयं चित्तं स्वधोनावुपशाम्यतौ’ ति ॥ एवं तत्त्वज्ञानाभावे प्रपञ्चमत्यत्वबुद्धेरनिवारणात् वृत्तिभिरुपचीयमानं चित्तं पीनं भवति । ततश्च कुतो मनोनाशः स्यादतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानं मनोनाशे कारणम् । एवं मनोनाशे सति निखिलद्वैतवृत्तीनामुपरमान्निरुपाधिकतया श्रुत्याचार्यप्रसादेन ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति, तद्भावेन भवतीति ताभ्यां मनोनाशोऽपि तत्त्वज्ञानकारणमित्येतयोरन्योन्यकारणत्वम् । एवं वासनाच्चयमनोनाशयोरन्योन्यकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तथाहि— वासनाच्चयाभावे रागद्वेषादिभिरुपचीयमानं चित्तं विषयोन्मुखं तदाकारेण परिणमते, ततो मनोनाशः कुतः स्यात् ? चीणायां वासनायां बीजनाशादृत्तीनामनुदयान्मनो नश्यति । एवं मनोनाशे सति निखिलवृत्तीनामनुदयात्सर्वा वासनाः चीयन्ते, मनोनाशाभावे प्रारम्भकर्मवशेन विषयोपभोगे प्रवर्तमाने चित्ते सति इविषा कृष्णवर्त्मव रागादिवासनोद्भवति । तथाच श्रुतिः— “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । इविषा कृष्णवर्त्मव

उत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्याऽभ्यासो नाम पुनः पुनः
केनाऽप्युपायेन तच्चाऽनुसंधानम् । तदुक्तम्—

भूय एवाभिवर्द्धते” ॥ इति ॥ तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनाक्षयो
मनोनाशे हेतुस्ताभ्यां मनोनाशोऽपि वासनाक्षयहेतुरित्यतोऽन-
योरन्योन्यकारणत्वम् । तस्मात्तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशानां पर-
स्परं कारणत्वात्समकालमभ्यासः कर्तव्यः. ततो जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यति ॥
तदुक्तम्— “वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते ॥ समकालं
चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदायिनः” ॥ इति । ननु साधनचतुष्टय-
सम्पत्त्यनन्तरं तत्त्वज्ञानोद्देशेन विविदिषासन्यासं कृत्वा श्रवणमनन-
निदिध्यासनानि कुर्वतस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति वदन्ति, तत्त्वज्ञाना-
नन्तरं जीवन्मुक्त्युद्देशेन विद्वत्संन्यासं कृत्वा तत्त्वज्ञानमनोनाश-
वासनाक्षयाभ्यासं कुर्वतो जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यति इत्युच्यते, तत्र श्रव-
णाद्यनन्तरं प्रमाणजन्यज्ञानाभ्यासः कौदृशः ? तत्र न तावत् ज्ञानस्य
कर्तव्यत्वं संभवति; तस्य प्रमाणफलत्वेन निष्पन्नत्वाद्दस्तुपरतन्त्रत्वेन
कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुमशक्यत्वाच्च । नापि तत्साधनश्रवणादिकर्त-
व्यत्वं युक्तम्; फलीभूतज्ञाने सति तदनुष्ठानवैयर्थ्यात् । तस्मा-
दुत्पन्नज्ञानस्याभ्यासो दुर्निरूप इत्याशङ्काह— उत्पन्नस्येति ॥

केनेति ॥ श्रवणेन कथनेन वा पुस्तकावलोकनेन वा पाठनेन
वा केनापि प्रकारेणेत्यर्थः । तत्र सप्ततिमाह— तदुक्तमिति ॥
तस्य तत्त्वस्य याथात्म्यस्य ब्रह्मात्मैक्यस्य । चिन्तनं अनुदिगमनु-

“तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

सन्धानमनुस्मरणमिति यावत् । अथवा तच्चिन्तनं तत्त्वविचारः
तत्त्वं याथातथ्यं ब्रह्मात्मैक्यमिति यावत् ॥ तत्कथनं तत्त्वकथन-
मन्यस्मै मुमुक्षवे यथोक्तसाधनसम्पन्नाय विनीताय शिष्याय भक्ताय
विश्वाशिने ॥ तथाच श्रुतिः— “तस्मै विद्वानुपसन्नाय प्राहेति
सम्यक् प्रशान्तचिन्ताय शमाञ्चिताय” । “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” । “तस्मै मृदितकषायाय तमसः
पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इत्याद्या ॥ स्मृतिरपि—

“य इदं परमं गुह्यं मङ्गलैर्व्यभिधास्यति ।

भक्तिमपि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंग्रहः ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवी”ति ॥

यथोक्तलक्षणरहितायामुमुक्षवे तत्त्वं न वक्तव्यम् । तथाच श्रुतिः—

“वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रसोदितम् ।

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वै पुनरि”ति ॥

स्मृतिरपि—

“इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

अशिष्यायाविरक्ताय यत्किञ्चिदुपदिश्यते ।

तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोचीरं श्वदूतौ यथा ॥

नापृष्टः कस्यचिद्भूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।

एतदेव परं तत्त्वं ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः” ॥ इति ॥
यद्यपि तत्त्वज्ञानात् प्रागपि वासनाक्षयमनोनाशा-

जानन्नपि च मेधावौ जडवस्त्रोकमाचरेत् ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रुषा वापि तादृशौ ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे” ॥

इत्याद्याः ॥ समाभ्यां मुमुक्षुभ्यां अन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
किं बद्धना सर्वथा केनाप्युपायेन ब्रह्मैकव्यापारतयाऽवस्थानम् ।
ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ब्रह्मात्मवेदिनः इत्यचरार्थः ॥ स्यादे-
तत्— प्राक्तत्त्वज्ञानात्साधकस्यापि वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽपे-
क्षितः ; विषयासक्तचित्तस्य श्रमादिशून्यस्थानेकाग्रचित्तस्य तत्त्व-
ज्ञानासम्भवात् । ननु— तत्त्वज्ञानस्य प्रमाण-वस्तु-परतन्त्रतया
सतोर्विषयप्रमाणयोस्तदुत्पत्तेरावश्यकत्वेन वासनाक्षय-मनोनाशा-
भ्यासः कोपयुज्यते ? इति चेत्, सत्यं ज्ञानं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रम् ;
तथापि प्रमाणं न व्यासक्तस्य ज्ञानमुत्पादयितुं शक्नोति, स्वविषये
अनेकाग्रचित्तस्य व्यासङ्गादेर्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा
सर्वेषां ज्ञानोत्पत्तिः प्रसज्येत । न चेष्टापत्तिः ; शास्त्रारम्भवैयर्थ्या-
पत्तेः । ततश्च व्यासङ्गादिः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक एव । वासना-
क्षय-मनोनाशाभावे तत्त्वज्ञानासम्भवात् साधकस्यापि ज्ञानार्थं
सोऽपेक्षित एव ॥ तस्मात् तत्त्वज्ञानात् प्राक् सिद्धयोर्वासनाक्षय-
मनोनाशयोः सतोस्तयोर्ज्ञानोत्तरमभ्यासो नापेक्षित एवैति कथं
ततो जीवन्मुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति— यद्यपीति ॥

भ्यासो ऽपेक्षितस्तथापि विविदधासंन्यासिन उपसर्जन-
भूतः सः, अवणाद्यभ्यास एव प्रधानः । विद्वत्संन्यासि-
नस्तु तत्त्वज्ञानाभ्यास उपसर्जनभूतो वासनाक्षयमनो-
नाशाऽभ्यासः प्रधान इत्यविरोधः ।

एतदुक्तं भवति—“आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः ओतव्यो मन्वाव्यः”
इत्यादिश्रुत्या साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य विविदिधासंन्यसिनस्तत्त्वज्ञान-
मुद्दिश्य अवणाभ्यासः प्रधानः अवणस्य प्रमाणविचारात्मकत्वेन मन-
नस्य तदर्थविचारात्मकत्वेन निदिध्यासनस्यापि तथात्वेन ज्ञानं प्रत्य-
न्तरङ्गसाधनत्वान्मनोनाशवासनाक्षययोः प्रमाणसहकार्यन्तःकरण-
शोधकत्वेन अवणादिसहकारित्वात्तयोरभ्यासस्तस्योपसर्जनभूतः । ततश्च
यथाकथञ्चिद्वासनाक्षयमनोनाशावभ्यासनिरवशेषं अवणाद्यनुतिष्ठत-
स्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य विद्वत्संन्यासिनस्तु “ग्रन्थ-
मभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्
ग्रन्थिमशेषतः” इत्युक्तप्रकारेण तत्त्वज्ञाने सम्पन्ने पूर्ववत् अवणाद्यभ्यासे
प्रयोजनाभावात् प्रारम्भापादितविषयभोगकाले वासनाभिभवार्थं
अवणाद्यभ्यासोऽपेक्षित इति उपसर्जनभूतः । पूर्ववासनाक्षयमनो-
नाशयोर्दृढतराभ्यासाभावे चित्तविश्रान्तेरभावात् तदर्थं ज्ञानोत्तरं
नियमेन वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽवश्यं कर्तव्य इति विद्वत्संन्या-
सिनस्तदभ्यासः प्रधानः । ततो जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यतीति न
कोऽपि दोषः । तत्फलमप्ये वक्ष्यति ॥ नन्वेवमप्यधिकारिणः
अवणादिना प्रतिबन्धापगमे तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षज्ञाने-

कृतोपास्तिकस्य मुख्याऽधिकारिणस्तदपेक्षाऽभावेऽपि
अकृतोपास्तेरस्मदादेस्तदभावे चित्तविश्रान्त्यभावा-

नाज्ञानकृतावरणनिवृत्त्या परमपुरुषार्थलाभात् नातः परं किमप्यव-
शिष्यते कर्तव्यम् । नच—चित्तविश्रान्त्यर्थे वासनाक्षय मनोनाशा-
भ्यासः कर्तव्यशेषो वर्तते इति—वाच्यम् ; वाक्यजन्यापरोक्षज्ञानस्य
नित्यनिरतिशयब्रह्मानन्दविषयतया तल्लग्नमनसोऽन्यत्र प्रवृत्त्यसम्भ-
वेन विश्रान्तेः स्वभावसिद्धत्वात् । नहि सार्वभौमानन्दमनुभवन्
राजा ग्रामाधिपतिसुखं तुच्छमपेक्षते । एवं मुमुक्षुरखण्डैकरस-
परमानन्दमनुभवन्नान्यत्तुच्छं सुखमपेक्षते इति ज्ञानिनः चित्त-
विश्रान्तेः स्वतः सिद्धत्वान्न किञ्चित्कर्तव्यमवशिष्यते । तस्मात्तत्त्व-
ज्ञानोत्तरं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासकर्तव्यनियमनं निरर्थकमित्या-
शङ्काह—कृतोपास्तिकस्येति ।

शास्त्राधिकारिणो द्विविधाः—मुख्याः अमुख्याश्चेति । ये सगुण-
साक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा परमेश्वरप्रसादेन दोषदर्शना-
द्वैराग्यादिसाधनसम्पन्नाः ज्ञानोद्देशेन श्रवणादौ प्रवर्तन्ते तेषां
सकृच्छ्रवणादिना जीवन्मुक्तिपर्यवसायि तत्त्वज्ञानमुदेति ; प्रागेव
योगाभ्यासेन चित्तैकाग्रतायाः सम्पन्नत्वात् । कृतोपासनानां तादृश-
मुख्याधिकारिणां वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासो नापेक्षितः । ये पुन-
रिदानीन्तना अकृतोपास्तिकाः साधनासम्पन्ना जिज्ञासया श्रवणादौ
प्रवर्तन्ते तेषाममुख्याधिकारिणामस्मदादीनां सम्यगनुष्ठितश्रवणा-
दिभिः तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते एव, उत्पन्नेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारे
वासनाक्षयमनोनाशयोः सम्यगनुष्ठितत्वेन चित्तविश्रान्तेरभावात्

दुत्पन्नमपि तत्त्वज्ञानं विषयाऽबाधात्प्रमारूपमज्ञान-
निवर्त्तकमप्यसंभावनादिसंभवान्न सुकरमिति वासना-
क्षयमनोनाशाऽभ्यासोऽपेक्षितः ।

प्रमाणजन्यत्वादिषयाबाधाच्च प्रमाणरूपोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारः
कदाचिदसंभावनादिप्रतिबन्धसम्भवेनाज्ञाननिवर्त्तनयोग्योऽपि प्रार-
म्भापादितभोगवासनया दोषूयमानत्वात् सवातस्यदीपवत् अज्ञान-
निवर्त्तनक्षमो न स्यादतस्तेषाममुख्याधिकारिणां सम्भावित-
प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासः कर्तव्योऽपेक्षितः ।
अत एवैतदभिप्रेत्य चतुर्थाध्याये— “आवृत्तिरसकृदुपदिशात्” ।
“आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टमि”ति भगवान् सूत्रकारो ब्रवीति ।
तद्वाकुर्वन् भगवान् भाष्यकारोऽप्यावृत्त्यधिकरणे— “यः पुनर्निपुण-
मतिर्यथोक्तलक्षणो मुख्याधिकारौ सकृच्छ्रुत्वा प्रत्यक्षं ब्रह्मसाक्षा-
त्करोति तं प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव । यः पुनरमुख्याधिकारौ
यथोक्तलक्षणः तस्यैव प्रत्यावृत्तिलक्षणो ध्यानयोगो नियम्यते—
“श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति । इममेवार्थं स्फुटी-
चकार । अतएव “आत्मेत्येवोपासीते”ति श्रुतिरप्येतदभिप्राया न
विरुध्यते । अतएवैतदभिप्रायेण भाष्यकारस्तत्रापि नियमविधि-
मङ्गीचकार । अतएव विद्यारण्यैर्वार्तिकसारेऽयमर्थो दर्शितः ।
“बुद्धतत्त्वो न विद्यार्ह इति चेदासनावल्लात् । अबुद्ध इव संक्लिश्यन्
विधिंध्याने तदार्हती”ति ॥ तस्मान्मुख्याधिकारिणां वासनाक्षय-
मनोनाशाभ्यासाभावेऽप्यमुख्याधिकारिणां तत्त्वज्ञानानन्तरं चित्त-

वासनासामान्यलक्षणं तद्विभागं तत्प्रयोजनं लक्षणं
च वसिष्ठ आह—

“दृढभावनया व्यक्तपूर्वाऽपरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥
वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा ।
‘मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी ॥

विश्रान्त्यर्थं वासनाद्यमनोनाशभ्यासोऽपेक्षितः । तदाह वसिष्ठः—
तस्माद्राघव यत्नेन “पौरुषेण विवेकि(क)ना(तः) । भोगेच्छां
दूरतस्यक्त्वा तत्त्वमेतत्समाश्रयेत्” । इति ॥ तस्मात्सर्वं समञ्जसं ।
ननु केयं वासना? यस्याः चयाय प्रयत्येतेत्याशङ्क्य वसिष्ठेन सा
दर्शितेत्याह— वासनेति ॥

समानस्य भावः सामान्यं साधारणलक्षणमित्यर्थः । तस्या
वासनाया विभागं तासां विभक्तानां प्रत्येकं लक्षणम् । यथा
भावनया व्यक्तं पूर्वापरविचारणं यथा भवति तथा पदार्थस्य
स्वाभिमतस्यादानं ग्रहणं भवति, अस्मद्भाषा समीचीना अस्मद्देशः
समीचीनः अस्मदंशोऽस्मत्पुत्र इति वासना प्रोक्ता पण्डितैरित्यर्थः ॥
मोचहेतुः शुद्धा, बन्धहेतुः मलिना, इममेवार्थं स्पष्टयति—
मलिनेत्यादिना ॥ मलिना जन्महेतुः स्यादित्युक्तमेवार्थं स्पष्ट-
यति— अज्ञानेति ॥ ब्रह्मस्वरूपावरकेणाज्ञानेन सुष्ठु घनीभूत
आकारो यस्य स तथोक्तः स चासौ घनाहङ्कारश्चेति तथा
तच्छालिनी तत्सहितेति यावत् ॥ अहङ्कारस्य घनाकारो भ्रान्ति-

जन्ममृत्युकरौ प्रोक्तां मलिना वासना बुधैः ।

अज्ञानसुषणाकारघनाहङ्कारशालिनी ॥

पुनर्जन्माऽङ्कुरं त्यक्त्वा स्थिता सम्प्रुष्टबीजवत् ।

देहार्थं ध्रियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते” ॥ इति ।

तत्र ताश्च मलिनवासना जन्महेतवोऽनेकप्रकारा
दर्शिता :—

परम्परा, सा चासुरसम्पत्प्रस्तावे भगवता दर्शिता— “इदमद्य
मया लब्धमिमं प्राप्ते मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति
पुनर्धनम् ॥ असौ मया हतः शत्रुः हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरो-
ऽहमहं योगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ आद्योऽभिजनवानस्मि
कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यत्त्वे दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञान-
विमोहिता” । इति । शुद्धा जन्मविनाशिनीत्युक्तमर्थं स्पष्टयति—
पुनरिति ॥ जन्माङ्कुरं जन्ममूलं त्यक्त्वा परित्यज्य विना-
शेति यावत् । भर्जितबीजं नष्टबीजं प्रारम्भभोगाश्रयदेहार्थं
देहस्थित्यर्थं ज्ञातं ज्ञेयमखण्डैकरसानन्दात्मवस्तु यया तथोक्ता या
वासना ध्रियते सा शुद्धेति योजना ॥ पुनर्जन्मकरौति पदं व्याचष्टे—
तत्रेति ॥ तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ ननु मलिनवासना कतिविधा
उत्पाद्यतामित्याशङ्क्य ‘मलिनवासना अनन्ता । संक्षेपतस्त्रिविधा
व्युत्पादिता स्मृतावित्याह— ताश्चेति ॥ यथा सर्वे न निन्दन्ति
यथा स्तुवन्ति तथाहमाचरिष्यामि इत्यभिनिवेशो लोकवासना
सा सम्पादयितुमशक्या जन्मकोटिशतैरतः सा मलिनवासना । कथं

लोकवासना सम्पादयितुमशक्येति चेत्, यत एव लोके श्रूयते—
 “निरवधिगुणग्रामे रामे निरागमि वागमिं स्फुरणमुषितालोका
 लोका वदन्ति तदन्तिके । वरतनुहतिं वालिद्रोहं मनागपमर्षण-
 मपरिमितगुणे स्पष्टादुष्टे मुधा किमुदासतः” इति । निर्दुष्ट-
 मपि परमात्मानं राममनन्तकल्याणगुणनित्यं प्रणतिमात्रेण
 सर्वपुरुषार्थदं श्रीरामं केचन पुरुषधौरेया स्तुवन्ति, केचन पुरुषा
 सदा निन्दन्ति किमु वक्तव्यमस्मदादिषु । तस्मात्लोकवासनायाः
 सम्पादयितुमशक्यत्वात् स्वहितमेव कर्तव्यम्, तदाह— “विद्यते न
 खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः । सर्वथा स्वहित-
 माचरणीयं किं करिष्यति जनो बह्वजल्पः ॥” इति ॥ तथा
 भर्तृहरिरपि— “निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्ति लक्ष्मीः
 समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् । अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
 न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति परं न धीराः” ॥ इति ॥ तस्मात्लोक-
 वासनायाः सम्पादयितुमशक्यतया तत्राभिनिविष्टचित्तस्य ज्ञान
 प्रतिबन्धकतया मलिनत्वम् । एतदभिप्रेत्योक्तम्— “न लोकचित्त-
 ग्रहणे रतस्य न भोजनाच्छादनतत्परस्य । न शब्दशास्त्राभिरतस्य
 मोक्षो न वाऽतिरम्यावसथप्रियस्य” इति ॥ शास्त्रवासना त्रिविधा—
 पाठव्यसनमर्थव्यसनमनुष्ठानव्यसनञ्चेति । त्रयाणामपि दुःसम्पादत्वा-
 न्मलिनत्वम् । तथाहि— पाठस्य दुःसम्पादत्वं तैत्तरीयश्रुतौ भार-
 दाजोपाख्यानेनावगम्यते । “भारदाजो ह चिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्य-
 मुवास । तं ह जीर्णं सविरं शयानं दन्द्र उपत्रज्योवाच । भरदाज
 यत्ते प्रतुर्थमायुर्दद्यां किमेतेन कुर्याः इति । ब्रह्मचर्यमेवैतेन

“लोकवासनया जन्तोर्देहवासनयाऽपि च ।
शास्त्रवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते” ॥ इति ।

शरेयमिति होवाच । तं ह त्रौन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शया-
च्चकार । तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमाददे । स होवाच भरद्वाजेत्या-
मन्व्य । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा गतैः त्रिभि-
रायुर्भिरन्वोचेयाः । अथ त इतरदनूक्तमेव । एहीमं विद्धी”ति ॥
पञ्चसप्ततिवार्षिकं स्वाध्यायमधीयानं शयानं भरद्वाजं दृष्ट्वा चतुर्थ-
मायुर्दास्यामौत्युक्तवान् । तच्छ्रुत्वा भरद्वाजोऽध्ययने मतिं चकार ।
पश्चात्तद्दोषदर्शनेन ततो निवार्य तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिदेश ”
इत्युपाख्यानश्रुतेरर्थः ॥ अतएव— “अनन्तशास्त्रं बद्ध वेदितव्य-
मल्पस्य कालो बहवस्य विघ्नाः । यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंभो
यथा चीरमिवाम्बुमिश्रम्” ॥ “अधीत्य चतुरो वेदान् धर्म-
शास्त्राण्यनेकशः । यस्तु ब्रह्म न जानाति दूर्वी पाकरसं यथा ॥
बद्धशास्त्रकथाकन्यारोमन्येन वृथैव किम् । अन्वेष्टव्य प्रयत्नेन
तत्त्वज्ञैर्ज्यातिरान्तरम्” ॥ इति ॥ तस्मादर्थव्यसनमपि दुःसंपाद्य-
मेव । अनुष्ठानव्यसनं विष्णुपुराणे निदाघस्योपलभ्यते— चतुना
पुनः पुनर्बाध्यमानोऽपि निदाघोऽनुष्ठानव्यसनेन तत्त्वं न बुबुधे ।
तृतीये पर्यायेऽतिक्लेशेन सर्वंपरित्यागेन तत्त्वं विज्ञातवान् । अतो-
ऽनुष्ठानव्यसनमपि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकमेव । तस्मात्त्रिविधवासनाया
ज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्मलिनत्वं । देहवासना द्विविधा— आत्मवासना
तत्त्ववन्धिव्यसना चेति । मनुष्योऽहमित्यात्मवासना । इतरा

“दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाऽभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुगौम्” ॥
इति च ।

योषित्पुत्रादिविषयाऽभिलाषाश्च मलिनवासना
द्रष्टव्याः । विवेकदोषदर्शनसत्सङ्गमन्निधित्यागप्रतिकूल-
वासनोत्पादनेन उक्तानां मलिनवासनानामन्तःकरण-
गतानामनुत्पादो वासनाश्रयाऽभ्यासः । तथैव वसिष्ठा-
दिभिर्दर्शितम्—

द्विविधा— शास्त्रीया लौकिकी चेति । प्रथमा द्विविधा— गुण-
देषापनयनप्रयुक्ता ध्यानप्रयुक्ता चेति ॥ गङ्गास्नान-शालग्रामोदका-
भिषेकादिनाऽद्या, शौचाचमनादिना द्वितीया । लौकिकी वामना
द्विविधा— तैलपानमरीचभक्षणादिना प्रथमा, अभ्यङ्गस्नानादिना
द्वितीया, ज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् जन्महेतुत्वाच्च समस्तदेहवामनानां
मलिनत्वमिति । अन्यदपि ज्ञानप्रतिबन्धकौभूतं मलिनवासनाजातं
भगवता दर्शितम्— दम्भेति ॥ खानुभवसिद्ध मलिनवासनाजात-
मन्यदप्यस्तीत्याह— योषिदिति ।

उक्तानामनेकजातानां मलिनवासनानां कुतो निवृत्तिरित्या-
शङ्काह— विवेकेति ॥ तत्र सम्प्रतिमाह— तथैवेति ॥ दृश्य-

“दृश्याऽसम्भवबोधेन रागद्वेषादितानवे ।
रतिर्घनोदिता या तु बोधाऽभ्यासं विदुः परम्” ॥
इति ।

“असङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ।
शरीरनाशदर्शित्वादासना न प्रवर्तते” ॥ इति च ।
“नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्याऽर्थोऽस्ति कर्मभिः ।
न समाधानजण्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥
आत्माऽसङ्गस्ततोऽन्यत् स्यादिन्द्रजलमिदं जगत् ।
इत्यचञ्चलनिर्णीते कुतो मनसि वासना” ॥ इति ।

मानं सर्वमात्मव्यतिरिक्ततया वस्तुतो नास्तीति बोधो दृश्यास-
म्भवबोधः, तेन स्वात्मनि रागादिप्रतिबन्धासम्भवादात्मव्यति-
रिक्तविषयस्य परमार्थतोऽभावाद्वागादीनां तनुत्वं सम्यच्यते । ततश्च
रागद्वेषादितानवे स्वात्मानन्दानुभवे या रतिरूपैति रतेराभि-
मुख्येनात्मन्यन्तःकरणस्यात्मानन्दैकाकारतेति यावत् । बोधाभ्यासं
वासनाचयाभ्यासं । बुधाः पण्डिताः ब्रह्मनिष्ठा इत्यर्थः । मलिन-
वासनानामनन्तत्वात्प्रकारान्तरेण तन्निवृत्त्युपायप्रतिपादकं श्लोकं
पठति— असङ्गेति ॥ असङ्गोऽहमिति व्यवहारोऽस्यास्तीत्यसङ्ग-
व्यवहारौ तस्य भावः तत्त्वं तस्मादित्येतत् । व्यवहारो द्विविधः—
अभिज्ञाव्यवहारो अभिज्ञापनव्यवहारश्चेति । तत्रासङ्गोऽहमिति
निरन्तरप्रत्ययावृत्तिं कुर्वतस्तदितरवासना न प्रवर्तते ; आत्मानु-

“दुःखं जन्म जरा दुःखं मृत्यु दुःखं पुनः पुनः ।
संसारमण्डलं दुःखं पच्यन्ते यत्र जन्तवः” ॥

इति इतिहासे ।

“निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां

सन्धानवासनायाः प्रबलत्वात् । तदुक्तम्— “अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं
नैव तु पश्यति” । इति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण दोषदर्शनेन भवस्य
संसारस्य भावनस्य स्मरणानुकूलसंस्कारात्मकवासनायाः विवर्जना-
त्परित्यामात्तिरोभावादित्यर्थः । ततो वासना न प्रवर्तते— इति ।
तदाहुः— “दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तते । तथाचोक्तम्—
“मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदि पश्येद्यं जनः । आहारोऽपि न
रोचेत किमुतान्या विभूतयः ।” इति ॥ श्रीमद्भागवते भगवता-
प्युक्तम्— “कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरन्तिके । आघातं
नीयमानस्य वधस्येव न तुष्टिदः ।” इति ॥ अथवा शरीरनाश-
दर्शित्वाद्भवभावनवर्जनं ततोऽसङ्गव्यवहारित्वं ततो वासनानिवृत्ति-
रित्युत्तरोत्तरहेतुत्वं द्रष्टव्यम् । दोषप्रतिपादकं वचनं पठति—
दुःखमिति ॥ एवमात्मव्यतिरिक्तं सर्वं दुःखात्मकमनुसन्धतः
सर्वानात्मवासनानिवृत्तिर्भवतीति तात्पर्यम् । जल्पसङ्गराहित्यस्य
मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकं श्लोकं पठति— निःसंगतेति ॥

सङ्गराहित्यमित्यर्थः । मुक्तिपदं मोक्षमार्गः । तदुक्तम्
मनुना— “अधात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निराश्रयः । आत्मनैव
सहायेन सुखार्थी विचरेद्दिह ॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचेलम-

सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
 आरूढयोगोपि निपात्यतेऽधः
 सङ्गेन योगी किमुता ऽल्पसिद्धिः” ॥

इति विष्णुपुराणे ।

तथा भागवतेऽपि—

“सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतीनां मुमुक्षुः
 सर्वात्मना न विस्तृजेत् बहिरिन्द्रियाणाम् ।

सहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षण”मिति ॥ अन्य-
 चापि—“तस्माच्चरेत् वै योगी सतां धर्ममदूषयन् । जनाः यथा-
 ऽवमन्येरन् गच्छेयुर्नैव संगतिमि”ति ॥ भारतेऽपि—अहेरिव गणा-
 द्वीतः सम्मानाश्चरकादिव । कुणुपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवाः ब्राह्मणं
 विदुः” ॥ इति ॥ संगे सति किं न भवतीत्याह—संगादिति ।
 दोषाः राग-द्वेष-मोहाः मोहो भ्रान्तिः ॥ किं कुर्वन्तीत्यत
 आह—आरूढेति ॥ संगोत्पन्नदोषैराढयोगो योग्यधः नरके
 पात्यते किमु वक्तव्यमल्पसिद्धिरारूढुः पात्यत इत्यत्र । तस्माच्चिः-
 सङ्गत्वं मुमुक्षूणामावश्यकमिति भावः । इदानीं दम्पतिषङ्गत्याग-
 प्रतिपादकं सौभरिवचनमुदाहरति—संगमिति ॥ मिथुनव्रतीनां
 दम्पतीनामेकादशेन्द्रियाणि बहिर्न विस्तृजेत् तद्विसर्जनेन नरके
 पात्यते । प्राह मनुः—“अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
 प्रसृजन्निन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति” इति ॥ ततः सङ्गं परि-

एकश्चरेद्रहसि चित्तमनन्त ईशे

युञ्जीत तद्रतिषु साधुषु चेत्यसङ्गः” ॥ इति ।

“स्त्रीणां तत्संज्ञिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।

क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः” ॥

इति च ।

त्यज्येन्द्रियनिग्रहं कुर्वन् किं कुर्यादित्यत आह— एक इति ॥

एकाकिना स्थित्वा निरन्तरब्रह्मध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । मनु—

मनः चञ्चलत्वात्परमात्मनि न तिष्ठति किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह—

तद्रतिष्विति ॥ तस्मिन्परमात्मनि रतिः येषां ते तद्रतयः तेषु

साधुषु सङ्गः कर्तव्य इति शेषः । कदापि सम्पटसङ्गो न कर्तव्य

इत्याह— स्त्रीणामिति ॥

“कदापि युवतौ भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि । स्पृशन्करौव बध्येत

करिष्या अङ्गसङ्गतः” ॥ इति स्त्रीसङ्गस्य बन्धहेतुत्वप्रतिपादनेन

तत्सङ्गिसङ्गस्यापि तथात्वेन च तदुभयं त्यक्त्वा मनोरमे एकान्त

देशे स्थित्वा सर्वेषामात्मानं वासुदेवं सर्वसाक्षिणमहं ब्रह्मास्मीति

ध्यायेदित्यर्थः । तथाच स्मृतिः तत्फलबोधिनी— “अहमस्मि परं

ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् । इति यस्य स्थिरा बुद्धिः स मुक्तो नात्र

संशयः” इति ॥ विष्णुपुराणेषुपि यमोऽपि भृत्यान् प्रत्याह—

“सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः ।

इति मतिरचक्षा भवत्यगस्ते हृदयगते ब्रज तान्विहाय दूरात्” ॥

इति ॥ तथाच दम्पतिस्सम्पटसङ्गत्यागपूर्वकं ब्रह्मानुसन्धानेन सर्व-

“महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते-
स्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये” ॥ इति च ।

तत्सङ्गे पातित्यमाह—

“योषिद्विरण्याऽऽभरणाऽम्बरादि-
द्रव्येषु माथारचितेषु मूढः ।
प्रलोभितात्मा च्युपभोगबुद्ध्या
पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः” ॥ इति ।

वासनानिवृत्तिः फलं भवति । तत्सङ्गस्य वासनाक्षयद्वारा मोक्ष-
साधनत्वप्रतिपादकं वचनमुदाहरति— महद्दिति ॥ द्वारं साधनं ।
स्त्रीसङ्गिसङ्गो न कर्तव्यः तस्य नरकसाधनत्वादित्याह— तमोद्वार-
मिति ॥ नरकप्राप्तिसाधनमित्यर्थः । ते के महान्त इत्याका-
ङ्क्षायामाह— महान्त इति ॥ समे ब्रह्मणि चित्तं येषां ते
तथोक्ताः । “समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमि”ति स्मृतेश्च ।
अथवा शत्रुमित्रयोः समं चित्तं येषां ते तथा । “सुहृन्मित्रार्थदा-
सौनमध्यस्थदेव्यबन्धुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥”
इति भगवद्वचनात् । अनुपकृतोपकारिणः सुहृदः शमदमसम्पन्नाः
साधवः । तत्सङ्गे स्त्रीसङ्गिसङ्गे मूढोऽविवेकी । प्रलोभितः

प्रतिकूलवासना मैत्र्यादिवासनाः । ताश्च दर्शिताः
“मैत्रीकरुणासुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्याऽपुण्य-
विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादन”मिति ।

अस्यार्थः— सुखिप्राणिष्वेते मदीया इति मैत्री,
दुःखिप्राणिषु यथा मम दुःखं मा भूदेवमन्येषामपि
दुःखं मा भूदिति करुणां पुण्यकारिषु पुरुषेषु सुदितां
पापिषूपेक्षां भावयतो रागद्वेषाऽस्तूयामदमात्सर्यादि-
निवृत्त्या चित्तप्रसादो भवतीति ।

तथा दैवसम्पदभ्यासेनाऽऽसुरसम्पन्नश्च्यति । दैवी
सम्पद्गवता दर्शिता—“अभयं सत्त्वसंशुद्धि”रित्यारभ्य

उत्पादितलोभ आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः । प्रतिकूलेति ॥
मैत्र्यादिवासना व्युत्पादयितुं पतञ्जलिसूत्रमुदाहरति— ताश्चेति ॥
सूत्रं व्याचष्टे— अस्यार्थ इति ॥

रागेति ॥ भावनयेति शेषः ॥ प्रतिकूलवासनान्तराभ्यासे-
नापि मस्तिनवसना नश्यतीत्याह— तथेति ॥ केयं दैवी सम्पदि-
त्याकाङ्क्षायामाह— दैवीति ॥ “अभयं सत्त्वसंशुद्धिज्ञानयोग-
व्यवस्थितिः । दानं दमस्य यज्ञस्य स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ अहिंसा
सत्यमक्रोधस्यागः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोभत्वमार्जवं
ह्रीरचापलम् । तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥” इत्यनेन दैवसम्प-

“भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारते”त्यन्तेन ।
 “अमानित्व”मित्यादिनोक्ताऽमानित्वादिधर्माभ्यासेन
 तद्विपरौतमानादयो नश्यन्ति ॥

तथाच मैत्र्यादिवासनां संकल्पपूर्वकमभ्यस्याऽनन्तर-
 मजिह्वत्वादिधर्मानभ्यसेत् ।

इति तेत्यर्थः । वासनानामनन्तत्वात्प्रकारान्तरेण प्रतिकूलवासना-
 भ्यासेन मलिनवासनानां निवृत्तिमाह— अमानित्वेति ॥ “अमा-
 नित्वमदम्भित्वमहिंसा चान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं
 स्वैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्म-
 मृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रद्वार-
 गृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ मयि
 चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरन्तिर्जन-
 संसदि ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।” इत्यनेनोक्ता-
 मानित्वादिज्ञानसाधनाभ्यासेन तद्विपरौतभ्रान्तिसाधनमानादयो
 नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ननु— मलिनवासनानामनन्तत्वात् तासाममूर्त-
 त्वेन संमार्ज्वनीसमूहीकृतधूलिराशिवत्त्यक्रमशक्यत्वात् कथं वासना-
 चयः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह— तथाचेति ॥

प्रैषमन्त्रेण संकल्पपूर्वकमुपवास जागरणन्यायेन मैत्र्यादिवासना
 दैवीसम्पत् । अमानित्वादिधर्मेष्वभ्यस्यमानेषु सर्वा मलिनवासनाः
 बीयन्ते सूर्यादये तम इव । तेषु सम्यग्जितेष्वजिह्वत्वादीन् धर्मान्
 वक्ष्यमाणानभ्यसेदित्यर्थः । के तेऽजिह्वत्वादय इत्याकांक्षायां तत्प्रति-

अजिह्वत्वादयो दर्शिता :—

अजिह्वः षण्डकः पङ्कुरन्धो बधिर एव च ।

मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥ इति ।

इदमिष्टमिदं नेति योऽन्नपि न सज्जते ।

हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥

अथ जातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।

शतवर्षीं च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्डकः ॥

भिक्षार्थं गमनं यस्य विण्मूचकरणाय च ।

योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥

तिष्ठतो ब्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।

चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥

द्विताऽहितं मनोरामं वचः शोकाऽऽवहं च यत् ।

श्रुत्वाऽपि यो न शृणुते बधिरः स प्रकीर्तितः ॥

सांनिध्ये विषयाणां च समर्थोऽविकलेन्द्रियः ।

सुप्तवद्वर्त्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ इति ।

तदनन्तरं चिन्माचवासनामभ्यसेत् ।

नामरूपात्मकस्य जगतश्चैतन्ये कल्पितत्वेन स्वतः-

पादिकां सति पठति— अजिह्व इत्यादिना ॥ अजिह्व-
त्वादिधर्मेषु जितेषु किं कर्तव्यमित्याकांशायामाह— तदनन्तर-
मिति ॥ केयं चिन्माचवासनेत्याकांशायामाह— नामरूपात्म-

सत्ताशून्यतया चैतन्यसत्तास्फुरणपूर्वकमेव स्फुरणं भवति । ते च नामरूपे मिथ्यात्वनिश्चयेनोपेक्ष्य चिन्मात्रोऽहमिति भावयेत् ।

सेयं चिन्मात्रवासना द्विप्रकारा, कर्तृकर्मकरणाऽनु-
सन्धानपूर्विका केवला चेति । तत्र सर्वं जगच्चिन्मात्र-
महं मनसा भावयामीति क्रियमाणा प्रथमा । सा
संप्रज्ञातसमाधिकोटावन्तर्भवति । कर्तृकर्मकरणाऽनु-
सन्धानरहिता चिन्मात्रोऽहमिति भवना केवला ।
सर्वस्य चिन्मात्रत्वं शुक्रेण बलिं प्रत्युपदिष्टं—

कस्येति ॥ चिन्मात्रवासनां विभजते— सेयमिति ॥ प्रथमां
चिन्मात्रवासनामभिनीय दर्शयति—सर्वमिति ॥ तर्ह्यभ्यस्यमा-
नायाः चिन्मात्रवासनायाः योगान्तर्भावः स्यादिति चेदिष्टापत्तेः ॥
प्रथमायाः चिन्मात्रवासनायाः कस्मिन्न्योगेऽन्तर्भाव इत्यत आह—
मेति ॥ द्वितीयामभिनीय दर्शयति— कर्चिर्ति ॥ ननु सर्वं
चिन्मात्रं भावयामीति प्रथमा वासनोदाहृता, तत्र सर्वस्य चिन्मात्रत्वं
कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य बलिशुक्रेण संवादादवगम्यत इत्याह— सर्व-
स्येति ॥ “किमिहास्तीह चिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव तत् । कस्त्वं
कोऽहं क एवेमे लोका इति वदाशु मे ॥ इति षष्ठवन्तं बलिं
प्रति सर्वस्य चिन्मात्रत्वं शुक्रेणोपदिष्टमिति योजना । द्वितीयायाः

चिदिहास्तीह चिन्माषं सर्वं चिन्मयमेव तत् ।
 चित्तं चिदहमेवेति लोकश्चिदिति संग्रहः ॥
 द्वितीयाऽसंप्रज्ञातसमाधिकोटावन्तर्भवति ।
 तस्यां चिन्माचवासनायां दृढाऽभ्यस्तायां पूर्वेक्ता-

कुचान्तर्भाव इत्याकांशायामाह— द्वितीयेति ॥ एवं चिन्माच-
 वासनायां जातायां किं भवतीत्याशङ्क्याह— तस्यामिति ॥

वासनाचयसाधननिरूपणमुपसंहरति— सोऽयमिति ॥ ननु
 जीवन्मुक्तिसाधनत्वेन मनोनाशाभ्यासः प्रतिज्ञातः, स नोपपद्यते ;
 मनसो नित्यत्वेन तन्नाशायोगात्, न च तत्र प्रमाणाभावः ; धर्मि-
 याहकमानेनैव तत्सिद्धेः । तथाहि सुखाद्युपलब्धयः करणसाध्याः
 जन्यसाक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदिति सुखादिसाक्षात्कारं
 प्रति चक्षुरादीनां करणत्वबाधात् तत्करणत्वेन सिध्यत् मनो नित्य-
 मेव सिध्यति ; तत्कारणानिरूपणात् । तथाहि आत्मनो विभुत्वेन
 निरवयवतया तदारम्भकत्वायोगः, अत एवाकाशादीनां तदा-
 रम्भकत्वमपास्तम् । न च—पृथिव्यादीनां तथात्वमस्तीति—वाच्यम् ;
 निःस्पृशद्रव्यत्वेन तत्कार्यत्वायोगात्, अन्यस्य कारणान्तरस्यानिरूप-
 णात् । न च—मायैव तत्कारणमस्त्विति—वाच्यम् ; तस्या दुर्वचत्वात्,
 न च—“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वर”मित्यादि
 श्रुत्या तत्सिद्धिरिति—वाच्यम् ; तस्यार्थान्तरपरत्वात्, अन्यथा
 तवापि तात्त्विकप्रमाणसिद्धतया भिद्यत्वाभावप्रसङ्गात् । किञ्चैव-
 मनित्यत्वे मनसोऽनन्तप्रागभावध्वंसाः कल्प्याः, अनन्तमनांसि चैकै-

कस्य कल्पनीयानि, ततश्च कल्पनागौरवम् । तस्मान्नाघवादेकै-
कस्यैकमेव नित्यं निरवयवमं मनोऽभ्युपगन्तव्यम् ; तस्य विभुत्वे
आत्मसंयोगानङ्गौकारेणासमवायिकारणस्यात्ममनःसंयोगस्याभावेन
ज्ञानाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादेव मनो नित्यं चेति तस्मात्प्र-
सम्भवात् तस्मात्तौ जीवन्मुक्तिः सिद्धतीत्यसङ्गतमिति— चेत्,

अथ ब्रूमः— “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” ।
“तन्मनो कुरुत ” इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनः सकाशात्मानस
उत्पत्त्यवगमेनानित्यमेव मनः ; भावकार्यस्यानित्यत्वावश्यभावात् ।
न च— परमात्मनोऽद्वितीयत्वेन निरवयवतया कथं तदारम्भकत्व-
मिति— वाच्यम् : आरम्भवादानङ्गौकारेण तस्य तद्विवर्तत्वे बाध-
काभावात् । न च— मायाया अप्रामाणिकत्वेनान्यस्योपाध्यन्तरस्या-
निरूपणाच्चिरुपाधिकस्य परस्य कथं तद्विवर्ताधिष्ठानत्वमिति—
वाच्यम् ; मायायां प्रमाणस्योक्तत्वात् ।

न च— तस्याः प्रमाणसिद्धत्वे मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गं इति— वाच्यम् ;
नहि प्रमाणैः तस्या वास्तवत्वं बोध्यते, “ एकमेवाद्वितीयं ” “ नेह
नानास्ति किञ्चन ” इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्, अपि त्वसत्त्वशङ्का-
व्यावृत्तिमात्रं क्रियते । नचैतावता मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गः ; यदिह-
क्षणत्वस्यैव मिथ्यात्वक्षणत्वात् । ततश्च मायोपहितात्परादाकाशाद्यु-
त्पत्तौ महाभूतोपहिताद्ब्रह्मणोऽन्तःकरणोत्पत्तेः, सम्भवात् मनो-
ऽनित्यत्वमेव ॥ किञ्च नित्यत्वे मनसो “ येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्येत, अतोऽपि कार्यमनित्यं मनः ।
किञ्चैवं सुखाद्युपलब्धिकरणत्वेन मनः सिद्धात्, तस्य नित्यत्वं कथं

मलिनवासना सर्वा क्षीयते । अयं वासनास्रयाऽभ्यासः ।
यत्तु सुवर्णादिवत् सावयवं कामादिवृत्तिरूपेण परि-
णाममानमन्तःकरणं मननात्मकत्वान्मनः, तच्च सत्त्वरज-

सिद्धोत् ? अणुत्वात्, इति चेन्न ; तत्र प्रमाणाभावात् । नच—
उत्पत्तिकारणानिरूपणात्तथात्वमिति—वाच्यम् ; तस्य श्रुत्यादिभिः
प्रतिपादितत्वात् । नच—उत्पत्तिमत्त्वे मनस एकैकस्यानन्तप्रागभाव-
ध्वंसकल्पनागौरवमिति—वाच्यम् ; प्रमाणमूलत्वेन तस्यादोषत्वात् ।
अन्यथा नैयायिकादौनां कथं परमाणवो जगदुपादानत्वेन सिद्धेयुः ।

अस्तु वा मनसोऽणुत्वम्, तथापि तस्य कथं नित्यत्वम् ? परि-
च्छिन्नस्य घटादेः सावयवतयाऽनित्यत्वस्य लोके दृष्टत्वात्, दृष्टपूर्व-
कत्वाददृष्टकल्पनायाः । तस्मात्कार्यद्रव्यं सावयवं मध्यमपरिमाणम-
नित्यं मन इति सिद्धम् । अतो मनोनाशाज्जीवन्मुक्तिरुपपद्यते ।
नच—मनोनाशे विदेहमुक्तिरेव स्यात् प्रतिबन्धकाज्ञानतत्कार्ययो-
र्नष्टत्वात् इति—वाच्यम् ; मनोनाशो द्विविधः—अरूपनाशः सरूप-
नाशश्चेति । आद्ये स्यादेव । द्वितीयेऽखिलवृत्तिनाशेऽपि स्वरूपे-
णान्तःकरणस्य सत्त्वेन भोगप्रापकप्रारब्धेन पुनस्त्यागसम्भवात् सरूप-
मनोनाशेन जीवन्मुक्तिरेव सिध्यति न विदेहमुक्तिः । नहि विदेह-
मुक्तस्योत्थानं सम्भवति ; तद्वैजस्य नष्टत्वात् इत्यभिप्रेत्य जीवन्मुक्ति-
साधनमनोनाशं निरूपयितुं तत्प्रतियोगि मनो निरूपयति—
यत्तु—सुवर्णादौति ॥ आदिशब्देन रजतादयो गृह्यन्ते । तस्या-
रूपनाशं दर्शयितुं गुणात्मकत्वमाह—तश्चेति ॥ त्रिगुणात्मकत्वे हेतु

स्तमोगुणात्मकम् ; तदाश्रयत्वेन सत्त्वरजस्तमोविकाराणां सुखदुःखमोहादौनामुपलम्भात् । रजस्तमोवृत्तिभिरुपचोयमानमन्तःकरणं पीनमात्मदर्शनाऽयोग्यं भवतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं वृत्तिनिरोधनेन सूक्ष्मताऽऽपादनं मनसो नाश इत्युच्यते ।

तत्साधनानि दर्शितानि—

अध्यात्मविद्याऽधिगमः साधुसङ्गम एव च ।

माह— तदिति ॥ सुखं सत्त्वविकारः दुःखं रजोविकारः मोहः तमोविकारः, एतेषां त्रयाणामन्तःकरणाश्रयत्वेनोपलम्भात् तत् सत्त्वाद्यात्मकमेवेत्यर्थः । ततः किम् ? तत्राह— रज इति । पीनं स्थूलम् । नच— तावता कथमात्मदर्शनायोग्यत्वमस्येति— वाच्यम् ; आत्मनोऽतिसूक्ष्मत्वेन स्थूलेन मनसा तद्दर्शनासम्भवात् । नहि स्थूलेन खनित्रेण सूक्ष्मपरसूतिः सम्भवत्यतः सूक्ष्मेण मनसा आत्मदर्शनं कर्तव्यम् । “ दृश्यते त्वंग्यथा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ” इति श्रुतेः । तस्मादात्मदर्शनार्थं मनसः सूक्ष्मत्वमपेक्षितम्, स एव मनोनाश इत्याह— इत्यत इति ॥ इति शब्दो हेत्वर्थः । यतः पीनं मन आत्मदर्शनायोग्यम्, अतः कारणादित्यर्थः ॥ ननु वृत्तिनिरोधेन मनसः सूक्ष्मतापादनं मनोनाशश्चेत्तर्हि वृत्तिनिरोधः कस्माद्भवतीत्यत आह— तत्साधनानीति ॥

प्रतीचो ब्रह्मैकविद्याप्राप्तिरध्यात्मविद्याधिगमः । नाम-
रूपात्मकं दृश्यमानं सर्वं मिथ्यैव, अहमेव पूर्णः परमानन्दैकरसो

वासनासम्परित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
 श्वास्तु(?) युक्तया पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥

मत्तोऽन्यत् किमपि कारणं कायं वा नास्ति, अहमेव सर्वमित्य-
 ध्यात्मविद्याधिगमे दृश्यस्य मिथ्यात्वेन निश्चितत्वादविषयत्वादात्मन
 षडभयत्राप्रवर्तमानं चित्तं निरिन्धनाग्निवदखिलवृत्तीनामनुदयात्
 स्वयोनावुपशाम्यति । ततश्चाध्यात्मविद्याधिगमो मनोनाशं प्रति
 मुख्यसाधनम् । बुद्धिमाद्यादिना तत्राशक्तचित्तं प्रत्युपायान्तरं
 साधुसङ्गमः । साधवस्तु पुनः स्मारयन्ति पुनःपुनर्बोधयन्ति
 ततोऽध्यात्मविद्याप्राप्त्या मनोनाशो भवति । विद्यामदधनमदकुल-
 मदाचारमदादिना पौड्यमानः साधूननुवर्तितुं नोत्सहते चेत्तं प्रत्यु-
 पायान्तरं-वासनासंपरित्यागः । विवेकेन वासनानां निवर्तनम् ।
 तथाहि अहमत्र पण्डितः, अन्यः को वा किं जानाति ? सर्वोऽप्य-
 प्रयोजकः ; न मत्तोऽन्यः पण्डितोऽस्तीति मनसोऽभिमानविशेषो
 मदः । अयं विरोधिविवेकेन निवर्तनीयः । दृप्तवालाकि शाकल्य-
 प्रभृतीनां पण्डिताभिमानिनामजातशत्रुयाज्ञवल्कप्रभृतिभिः परि-
 भवदर्शनात्, मनुष्यमारभ्य दक्षिणामूर्त्तिपर्यन्तं तारतम्येन विद्यो-
 त्कर्षदर्शनाच्च । चन्द्रशिखामणेः सर्वेषामादिगुरोः सदाशिवस्य दक्षि-
 णामूर्त्तरेव निरतिशयविद्योत्कर्ष इतरेषां सातिशयः । तस्मान्नाम-
 धिकः कश्चित् पण्डितः पराभविष्यतीति निरन्तरं चिन्तयेत्ततो
 विद्यामदो निवर्तते । एवं धनमदस्याप्यासुरसंपद्रूपत्वेन पूर्वोक्तद्वैव-
 संपदभ्यासेन धनमदं निवर्तयेत् । एवं लक्ष्मपतिना यावान् व्यवहारः

प्राणनिरोधोपायो दर्शितः—

“प्राणायामदृढाभ्यासाद्युक्त्या च गुरुदत्तया ।
वासनाऽशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥” इति ।

प्राणायामप्रकारो दर्शितः—

“इडया पिव षोडशभिः पवनं
चतुरत्तरषष्टिकमौदरिकम् ।
त्यज पिङ्गलया शनकैः शनकै-
र्दशभिर्दशभिर्दशभिर्द्वाधिकैः ॥” इति ।

इडया वामनासिकया पिव पूर्य त्यज रेचय
पिङ्गलया दक्षिणनासिकयेत्यर्थः ।

प्राणायामस्य मनोनाशोपायत्वं श्रुतावप्युक्तम्—

क्रियते तावत्तोऽलक्षपतिना कर्तुमशक्यत्वात्तेन तस्य पराभवसम्भ-
वाच्च । अहं को वा वराकः? मत्तोऽधिकाः कुबेरतुल्या बहवो
वर्तन्त इत्येवं चिन्तयतो धनाभिमानो निवर्तते । एवमन्योऽपि-
वारणौघः । वासनाप्राबल्ये विवेकेन तत्त्यागोऽशक्यश्चेत्तं प्रत्यु-
पायान्तरं प्राणस्पन्दनिरोधनम् । प्राणस्पन्दनिरोधनं कस्मात्
भवतीत्यत आह— प्राणेति ॥ कथं प्राणामायामाभ्यासः कर्तव्य
इत्याकाङ्क्षायामाह— प्रणायामेति ॥

कारिकां व्याचष्टे— इडयेति ॥ प्राणायामेति ॥ प्राण-
निरोधद्वारेति शेषः । योगी द्विविधः— दैवसम्पदादिशुभवासनो-

“प्राणान् प्रपौड्येह सुयुक्तचेष्टः
 क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्रमीत ।
 दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं
 विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥” इति ।

पेतस्तद्रहिताऽऽसुरसम्पन्नमलिनवासनायुक्तश्चेति । आद्यस्य पूर्वेण
 मन्त्रेण ब्रह्मानुसन्धानलक्षणो राजयोग उपदिष्टः—

“त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं
 हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।
 ब्रह्माप्यतेऽयेन प्रतरेत् स विद्वान्
 स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि” ॥

इति । द्वितीयस्योत्तरेण मन्त्रेण हठयोगः प्राणनिरोधोपायो
 दर्शितः । पूर्वाङ्गरेचकपूरककुम्भकक्रमेण प्राणान् प्रपौड्य प्राणा-
 यामं कृत्वा प्राणे क्षीणे गतिविच्छेदेन प्राणवृत्त्यनुरोधे सतौत्यर्थः ।
 सुष्ठु उक्ता चेष्टा यस्मिन् स तथोक्तः । एवं प्राणायामाभ्यासेन प्राण-
 निरोधं कुर्वन् पुनः किं कुर्यादित्यत आह— दृष्टेति ॥ अग्निचिता-
 श्वयुक्तं वाहं रथशकटादिकं यथा सारथिरप्रमत्तो रश्मियहणेन
 समार्गे धारयेत् तथा योगीश्वरोऽप्रमत्तो विद्वान् ब्रह्मनिष्ठो दृष्टे-
 न्द्रिययुक्तं मनो विषयेभ्यो निवार्याऽऽनन्दैकरसे ब्रह्माणि धारयेत्,
 तत्रैवैकाग्रचित्तो भवेदित्यर्थः । “आमनाशनयोगेन प्राणस्यन्दो
 निरुध्यते” इत्युक्तं, तत्राऽऽसमं पतञ्जलिसूत्रेण व्युत्पादयति—

आसनयोगं तत्साधनं तत्फलं च पतञ्जलिर-
सूचयत्—

“तच्च स्थिरसुखमासनं, प्रयत्नशैथिल्याऽनन्तसमा-
पत्तिभ्याम्” । प्रयत्नशैथिल्यं लौकिकवैदिककर्मत्यागः ।
फणानां सहस्रेण धरणौ धृत्वा योऽनन्तो वर्तते स एवा-
ऽहमस्मीत्यनुसंधानम् अनन्तसमापत्तिः । अनयाऽऽसन-
प्रतिबन्धकं दुरितं क्षीयते । “ततो द्वन्द्वाऽनभिधातः” ।
आसनाऽभ्यासस्य फलं द्वन्द्वनिवृत्तिः ।

आसनयोगोऽपि दर्शितः—

“द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्जलेनैकं प्रपूरयेत् ।

मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥” इति ।

एवं प्राणायामादिना प्राणस्पन्दे निरुद्धेऽखिला-
श्चित्तवृत्तयो निरुध्यन्ते, प्राणस्पन्दाऽधीनत्वाच्चित्त-

आसनेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे— प्रयत्नेति ॥ लौकिकवैदिककर्मसु
वर्तमानस्यासम्भवात्तत्यागः तत्साधनमित्यर्थः । अनन्तसमापत्ति-
व्युत्पादयति— फणानामिति ॥ अनन्तसमापत्तेः फलमाह—
अनयेति ॥ फलसूत्रं व्याचष्टे— आसनेति ॥ आसनं योगसम्पत्ति-
प्रदर्शनेन व्युत्पादयति— आसनेति ॥ ननु प्राणायामादिना
प्राणस्पन्दे निरुद्धे किं भवतीत्यत आह— एवमिति ॥ तत्रोप-
पत्तिमाह— प्राणेति ॥ यथा तन्वधीनः पटः तन्तुनिरोधे

वृत्त्युदयस्य । ततश्च स्वभावत आत्माऽनात्माकारमन्तः-
करणमनात्माकारवृत्तिनिरोधादात्मैकाकारं भवति,
यथाहुः—

“आत्माऽनात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं सदा चित्तम् ।
आत्मैकाकारतया तिरोहिताऽनात्मदृष्टिं विदधीत ॥”
इति ।

अयमेव योगः । यथाहुः—“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः”
इति ।

निरुध्यते, यथा वा चित्ताधीनानि बाह्येन्द्रियाणि चित्तनिरोधे
निरुध्यन्ते, एवं प्राणस्यन्दाधीनाः चित्तवृत्तयः तन्निरोधे निरुध्यन्त
इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह— ततश्चेति ॥

अयमेव वृत्तिनिरोधो मनोनाश इत्युच्यते । तस्मिन्मनो-
नाशे सम्यक् सम्यक्ने आत्मैकाकारेण मनसाऽऽनन्दैकरसोऽपरिक्लिप्त-
प्रत्यगात्माऽनूभूयते । “यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पद-
मि”त्यादि श्रुतेरिति भावः । तत्र बृहृसंमतिमाह— यथेति ॥
वृत्तिनिरोधो योगविद्धिर्योग इत्युच्यत इत्याह— अयमिति ।
तत्र योगशास्त्रसंमतिमाह— यथाहुरिति ॥ प्रमाणविपर्यय-
विकल्पनिद्रासृतीनां पञ्चानां निरोधो योगः । प्रत्यक्षानुमानागमाः
प्रमाणानीति पातञ्जलाः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुप-
सन्धयः षड्विधानि प्रमाणानीति तु वयम् । प्रमाकरणं प्रमाणं ।
प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणं । अनुमितिप्रमाकरणमनुमानं ।

तत्साधनं चाहुः “अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः”
इति ।

भगवानपि तत्रैव—

“असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥” इति ।
वैराग्यं निरूपितम् ।

निरोधो द्विविधः— संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति ।

उपमितिप्रमाकरणमुपमानम् । शाब्दप्रमाकरणमागमः । उपपादक-
प्रमाकरणमर्थापत्तिः । ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधरणकारण-
मनुपलब्धिः ॥ सामान्यविशेषलक्षणाभ्यां विस्तरेण प्रमा निरूपिता,
करणञ्च निरूपितम् । विपर्ययो निरूपितः । विकल्पः संशयः,
असत् ज्ञानं सोऽपि निरूपितः । तामसी वृत्तिर्निद्रा, स्मृति-
निरूपिता । एतासां सर्ववृत्तीनां निरोधो योग इत्यर्थः । अथवा
दैवासुरसंपत्तीनां निरोधो योग इत्यर्थः । दैवासुरसंपत्तयः पूर्वमेव
निरूपिताः । ननु किं तन्निरोधनसाधनमित्याकाङ्क्षायां सूत्रेण
तदाह— तत्साधनं चेति ॥

तत्र भगवद्गौतावचनमप्युदाहरति— भगवानपीति ॥ किं
तदैराग्यमित्याकाङ्क्षायामाह— वैराग्यमिति ॥ तर्ह्यभ्यासो निरू-
पणीय इत्यपेक्षायामभ्यासस्य योगं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वाद्बहिरङ्ग-
साधनेन विना तदसिद्धेः सोपायं बहिरङ्गसाधनं निरूप्य
तन्निरूपयितुं निरोधं विभजते— निरोध इति ॥ वृत्तिनिरोध

कर्त्तव्यनुसंधानं विना चिन्मात्रं लक्ष्यैकगाचरप्रत्यय-
प्रवाहः संप्रज्ञातसमाधिः । यथाहुः—

“ विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्रमात् ।
परिशिष्टं तु चिन्मात्रं सदानन्दं विचिन्तयेत् ॥
ब्रह्माऽऽकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना ।
सम्प्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाऽभ्यासप्रकर्षजः ॥ ”

इति ।

अस्य संप्रज्ञातसमाधेरङ्गिनो यमादीन्यष्टाङ्गानि ।

इत्यर्थः । संप्रज्ञातस्य लक्षणमाह— तचेति ॥ तयोर्मध्य इत्यर्थः ।
अङ्गसमाधिव्यावृत्त्यर्थं कर्त्तव्यनुसन्धानं विनेत्युक्तम् । आदिशब्देन
कर्मकरणग्रहणम् । तत्र सम्प्रतिमाह— यथाहुरिति ॥

“ स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेदि”ति वार्तिकोक्त-
न्यायेन कृत्स्नं विकृतिमध्यस्थमज्ञानतत्कार्यं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदा-
त्मनि विलाप्य तद्व्यतिरेकेण नास्तौति निश्चित्येत्यर्थः ।
सम्भवेति । “ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे”ति न्याये-
नोत्पत्तिक्रमापेक्षया विपर्येतक्रमादित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेणाज्ञान
पर्यन्तं चिन्मात्रे विलाप्य परिशिष्टं चिन्मात्रं गुरुपदिष्टमहा-
वाक्येन स्वात्मन्येव चिन्तयेत् ध्यायेत् सच्चिदानन्दब्रह्मैवाहम-
स्मीति । संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनानि विभज्य दर्शयितुं
तदङ्गानामियत्तामाह— अस्येति ॥ बहिरङ्गसाधनान्युद्दिशति—

तच्च यमनियमाऽऽसनप्राणायामप्रत्याहारा बहिरङ्गानि ।

अहिंसा-सात्याऽस्तेय-ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहा यमाः ।

अष्टाङ्गमैथुनवर्जनं ब्रह्मचर्यम् । यथाऽऽहुः—

“स्मरणं कौर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥

सत्सङ्ग-सन्निधित्याग-दोषदर्शनतो भवेत् ॥” इति ।

तच्च यमेति ॥ धारणाद्वारा संप्रज्ञातोपायत्वं बहिरङ्गत्वं । यमादीन्युपदिशति— अहिंसेत्यादिना ॥ मनसा वाचा कर्मणा प्राणिनामपौडनमहिंसा, यथार्थभाषणं सत्यम् । वञ्चनया परस्वापहरणं स्तेयम् ॥ न स्तेयोऽस्तेयः । ब्रह्मचर्यं निरूपयति— अष्टाङ्गेति ॥ किं तदष्टाङ्गमैथुनमित्याकाङ्क्षायां स्मृत्या तदाह— यथाहुरिति ॥ तद्वर्जनं कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायामाह— विपरीतमिति ॥ अष्टाङ्गमैथुनं परित्यज्य तूष्णीमवस्थानं मुमुक्षुभिः संपाद्यमित्यर्थः । “अदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति सत्येन स्रभ्यः तपसा ह्येष आत्मा । सम्यक् जानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमन्तः- शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति पतयः क्षीणदोषाः” इत्यादि श्रुतेः । सत्सङ्गस्य ब्रह्मचर्यसाधनत्वमाचार्यैर्दर्शितम्—

अत एव स्त्रीणां सम्भाषणादिनिषेधोऽपि सुमुष्-
णाम्-

“न संभाषेत् स्त्रियं कांचित् पूर्वदृष्टं न च स्मरेत् ।
कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येत्सिखितामपि ॥”

इत्यादि स्मृतौ ।

शौच-संतोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।

“का तव कान्ताऽधरगतचिन्ता

वातुल किं तव नास्ति नियन्ता ? ।

त्रिजगति सज्जनसङ्गतिरेका

भवति भवोदधितरणी नौका ” ॥ इति ।

दोषदर्शनं प्रह्लादेन दर्शितम्—

“मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्त्रायुमज्जास्थिमङ्गते ।

देहे यः प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽपि सः” ॥ इति ।

भगवतापि—

“स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् ।

वैराग्यकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते” ॥ इति ।

एवं दोषमनुसन्दधतः कथं तत्र प्रवृत्तिः स्यादतः सत्सङ्ग-
सन्निधित्यागदोषदर्शनैर्ब्रह्मचर्यं सुसम्पाद्यमिति भावः । तन्नोप-
वृत्तकमाह— अत एवेति ॥

नियमानाह— शौचेत्यादिना ॥ मिताग्रनादि तपः ।

आसनं निरूपितम् । तच्च पद्मस्वस्तिकादि अनेक-
प्रकारम् ॥

रेचक-पूरक-कुम्भकाः प्राणायामाः ।

इन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवर्तनं प्रत्याहारः । एतेषु
बहिरङ्गेषु जितेष्वन्तरङ्गेषु यत्नः कर्तव्यः ।

धारणा-ध्यान-समाधयः संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्ग-
साधनानि ।

धारणा नाम मूलाधारमणिपूरकस्वाधिष्ठानाऽना-

प्रणवादिपवित्रमन्त्राणां जपः स्वाध्यायः । स्नेनानुष्ठितनित्यादि-
कर्मणः परमेश्वरे वासुदेवे परमगुरौ समर्पणमौश्वरप्रणि-
धानम् । रेचकेति ॥ कुम्भको द्विविधः— आभ्यन्तरो बाह्य-
श्चेति । पूर्वोक्तप्रकारेण वायुमापूर्य हृदये वायुरोध आभ्यन्तरः ।
यथाशास्त्रं वायुं विरिच्य शरीराद्वह्निर्वायुरोध बाह्यकुम्भकः । एव-
मन्ये प्रकारा यन्यान्तरोक्तास्तत्रैवानुसन्धेयाः ।

एतेष्विति ॥ अयं शास्त्रीयोऽनुक्रमोऽजितचित्तस्य, यस्य तु
जन्मान्तरसुकृतपरिपाकवशेन शुद्धमत्त्वस्य प्रथममेव धारणाद्यन्त-
रङ्गसाधनानि तेन बहिरङ्गयमादिषु यत्नो न कर्तव्यः । कानि
तान्यन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनानीत्यत आह— धारणेति ॥ केयं धार-
णेत्यत आह— धारणा नामेति ॥

“मनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संचिष्यात्मनि बुद्धिमान् ।

धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥

हताऽऽज्ञाविशुद्धचक्रदेशानामन्यतमैः प्रत्यगात्मनि वा
चित्तस्य स्थापनम् । तदेकस्मरणमिति यावत् ।

ध्यानं नाम तत्र प्रत्ययैकतामता । लक्ष्यैकगोचर-
प्रत्ययप्रवाह इत्येतत् ।

प्रत्ययप्रवाहो द्विविधः । विजातीयप्रत्ययान्तरित-
स्तदनन्तरितश्चेति । आद्यो ध्यानम्, द्वितीयः समाधिः ।

सोऽपि द्विविधः । कर्षाद्यनुसंधानपूर्वकस्तद्रहितश्चेति ।
आद्योऽङ्गसमाधिः । द्वितीयोऽङ्गौ ।

इति श्रुत्या प्रत्यगात्मनि मनसः संस्थापनं धारणा भवत्येवे-
त्याह— प्रत्यगात्मनि वेति ॥ किं तच्चित्तस्थापनमित्याकाङ्क्षा-
यामाह— तदिति ॥ ध्यानं लक्षयति— ध्यानं नामेति ॥ तत्र
लक्ष्ये प्रत्ययानां सजातीयवृत्तीनामेकतानता प्रवाहीकर-
णम् । इममेवार्थमाह— लक्ष्येति ॥ ध्यानसमाध्योर्भेदं वक्तुं प्रत्यय
प्रवाहं विभजते— स चेति ॥ अन्तरितोऽवच्छिन्नः, तद्विप-
रीतोऽनन्तरितः । यदर्थो विभागस्तमाह— आद्य इति ॥ ननु
संप्रज्ञातसमाधेरङ्गित्वात्कथमङ्गस्थापने तदुदाहरणम् ? नचाङ्गस-
माधिः ततो भिन्न इति वाच्यम् ; अङ्गाङ्गिनोर्वैलक्ष्यादर्शनादित्या-
शङ्क्य तयोर्वैलक्षण्यं वक्तुं समाधिं विभजते— सोऽपीति ॥

विभागफलमाह— आद्य इति ॥ आद्यसमाधिं भगवत्पाद
उदाहरणम्—

संप्रज्ञातसमाध्युदये लय-विक्षेप-कषाय-रसास्वा-
दाश्चत्वारो विघ्नाः सन्ति । लयो निद्रा । पुनः पुनर्विष-
याऽनुसंधानं विक्षेपः । चित्तस्य रागादिना स्तब्धीभावः
कषायः । समाधारम्भसमये सविकल्पकानन्दाऽऽस्वादो
रसास्वादः । यथाहुः—

“ लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं समयेत् पुनः ।
सकषायं विजानीयाद् ब्रह्मप्राप्तं न चालयेत् ।
नाऽऽस्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ॥ ”

इति ।

“ दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं
सहादिभातं त्वजमेकमचरम् ।
अलेपमेकं सर्वगतं यद्दयं
तदेव चाहं मततं विमुक्तमि”ति ॥

द्वितीयं वार्तिकाचार्य उदाजहार—

“ ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तस्माच्चिणि विलापयेत् ।
चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं न विशालयेत् ॥
पूर्णबोधात्मनाऽऽसीत् पूर्णचित्तस्समुद्रवत् । ” इति ।

समाध्यभ्यासेन सम्भावितविघ्नान् परिहर्तुं तान् व्युत्पादयति—
संप्रज्ञातेति ॥ के ते लयादय इत्याकाङ्क्षायां तानाह—
लय इति ॥ तत्र गौडपादाचार्यसम्प्रदाया तत्परिहार्यतामाह—

अस्यार्थः— प्राणायामादिना लयाऽभिमुखं चित्त-
मुत्थापयेत् । दोषदर्शनब्रह्माऽनुसंधानादिना विद्विप्तं

यथाहुरिति ॥ समति याचष्टे— अस्यार्थ इति ॥ आदि-
शब्देन निद्राशेषपरिहारस्वल्पभोजनादयो गृह्यन्ते । तदुक्तम्—
“समाप्य निद्रां सुजौर्णोऽल्पभोजी अमत्याज्याबाधे सुविविक्तप्रदेशे
समहितनिष्टम्भः एष प्रयत्नोऽथवा प्राणनिरोधो निजाभ्यासमार्गा-
दि”ति (?) ॥ दोषेति ॥ तथाचोक्तम्—

“दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तते ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यती”ति ॥

आदिशब्देन सगुणध्यान—सत्सङ्गादयो गृह्यन्ते । तदुक्तम् भग-
वता—

“विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ।

मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥” इति ।

वशिष्टेनापि—

“सन्तः सदैव गन्तया यद्यप्युपदिशन्ति न ।

या हि खैरकथास्तेषामुपदेशा भवन्ति ताः ॥” इति ॥

यथा भगवन्तं प्रति मुचुकुन्देन—

“भवापवर्गो भ्रमतो यथा भवे-

ज्जनस्य तर्ह्यच्युत तत्समागमः ।

सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सङ्गतौ

परावरेणे त्वपि जायते मतिः ॥” इति ।

चित्तं समयेत् । ब्रह्मप्राप्तं चित्तं न चालयेत् । समा-
धारमसमये सविकल्पकाऽऽनन्दं नाऽऽस्वादयेत्, किंतू-
दासीनो ब्रह्मप्रज्ञया युक्तो भवेदिति ।

एवं निर्विघ्नेन संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासेनाऽऽत्मप्रसाद-
मात्रे मनसि चतमभरा प्रज्ञोदेति ।

अतीताऽनागतविप्रकृष्टव्यवहितसूक्ष्मवस्तुविषयं यो-
गिप्रत्यक्षम् चतमभरा प्रज्ञा । तामपि निरुद्ध्य समाधि-
मभ्यस्यतो गुणवैतृष्यं परवैराग्यमुदेति । तत्तु निरू-
पितम् । ततोऽप्यभ्यासः कर्तव्यः ।

तथाऽऽचार्यैरपि—

“ सङ्गः सत्सु विधीयतां भगवतो
भक्तिर्दृढा धीयताम् ॥ ” इति ।

उक्तसाधनकलापैर्विघ्नेषु परिहृतेषु संप्रज्ञातसमाधिर्देति ॥
तेन संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासेन प्रत्यगात्मन्येकारतामापन्ने मनसि चत-
मभरा प्रज्ञोदेतौति योगशास्त्रप्रक्रियामनुस्मरन्नाह— एवमिति ॥
केयं चतमभरा प्रज्ञेत्यत आह— अतीतेति ॥ चतमभरप्रज्ञानिष्ठस्य
निर्विघ्नकल्पकस्य समाधिरसम्भवात्तां निरुद्ध्य संप्रज्ञातसमाधिमभ्यस्यत
आत्मसाक्षात्कारद्वारा परं वैराग्यं भवतीत्याह— तामपौति ॥
तर्हि परं वैराग्यं निरुध्यतामित्याकाङ्क्षायामाह— तदिति ॥
ततः परं किं कर्तव्यमित्यकाङ्क्षायामाह— ततोऽपौति ॥ पर-

उत्साहप्रयत्नोऽभ्यासः । यथाहुः— “तत्र स्थितौ
यत्नोऽभ्यासः” इति । तस्यापि निरोधे सर्वधीनिरोधो

वैराग्यानन्तरमित्यर्थः । ततः परं कौटुशोऽभ्यासः कर्तव्य इत्या-
काङ्क्षायामाह— उत्साहेति ॥ केनाप्युपायेन निखिलवृत्त्युपरोध-
रूपासंप्रज्ञातसमाधौ निष्ठायामत्युत्साह एव प्रयत्नः : स एवाभ्यास
इत्यर्थः । तत्र सम्प्रतिमाह— यथाहुरिति ॥

तत्र प्रशान्तवाहितायां स्थितौ ॥ ननु— तेनाभ्यासेन किं
भवतीत्याकाङ्क्षायां तेन सर्ववृत्तिनिरोधे स्वस्यापि निरोधाद-
संप्रज्ञातसमाधिर्भवतीत्याह— तस्यापीति ॥ ननु— उत्साह
निरोधेऽन्यसाधनमस्ति, न वा, ऽनाद्यः ; अनवस्थाप्रसङ्गात्, न
द्वितीयः ; तन्निरोधायोगात्, न च— स्वयमेव स्वस्य निरोध
इति— वाच्यम् ; निरुद्धत्वात्, लोके तथाऽदर्शनाच्च । तस्मादिदम-
सङ्गतमिति— चेन्न ; कतकरजोन्यायेन तस्य स्वपरनिवर्तक-
त्वात् स्यादिदं सङ्गतमिति भावः । ननु भवतु सर्वधीनिरोधः,
प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य यः पूर्वमुपदिष्टः द्वितीयोऽसंप्रज्ञातः
स एवायमित्याह— अथमेवेति ॥ सर्वधीनिरोध एवेत्यर्थः ॥ अत्र
धीशब्देन प्रवृत्तिरित्युच्यते । तदुक्तम्—

“मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।

असंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ॥

प्रशान्तचित्तकं चित्तं परमानन्ददीपकम् ।

असंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिर्योगिनां प्रियः ॥” इत्यादि ।

भवति । अयमेवाऽसंप्रज्ञातसमाधिः । न केवलं पर-
वैराग्यादेव समाधिलाभः, किंत्वैश्वरप्रणिधानादपि ।
तथाचोक्तम्—“ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ” “ क्लेशकर्मविपा-
काऽऽशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ” “ तस्य वाचकः
प्रणवः ” “ तज्जपस्तदर्थभावन ” मिति । एतदुक्तं भवति—
ईश्वरप्रणिधानाद्वा सामाधिलाभः । क्लेशादिभिरसंबद्धः
सर्वज्ञः सर्वशक्तिरैश्वरः । ईश्वरस्याऽभिधायकः शब्दः

असंप्रज्ञातसमाधिं प्रति साधनान्तरमाह— न केवलमिति ॥
तत्र सम्यतिमाह— तथाचेति ॥ सूचतात्पर्यमाह— एतदुक्त-
मिति ॥

वेति विकल्पार्थे । उक्तक्रमाद्वा समाधिलाभः, ईश्वरप्रणि-
धानादेति विकल्पार्थः । कोऽयमैश्वर इत्याकाङ्क्षायां क्लेशकर्मत्यादि
सूत्रं प्रवृत्तम्, तदर्थमाह— क्लेशेति ॥ आदिशब्देन कर्मविपाका-
शया गृह्यन्ते । अस्यार्थः— अविद्यादयः पञ्च क्लेशाः, कर्म त्रिविधं
शुक्लं कृष्णं मिश्रं चेति । पुण्यं शुक्लं कृष्णं पापमुभयं मिश्रम् ।
तदुक्तम्— “ कर्माऽऽशुक्लाकृष्णं योगिनः त्रिविधमितरेषामि ” ति ।
विपाकः कर्मफलम् । तदुक्तम्— “ विपाको जात्यायुर्भोगाः ”
इति ॥ आशयस्तु तज्जन्यवासना । ततश्च क्लेशकर्मविपाकाशयैः
सम्बद्धा जीवाः, तद्विपरीत ईश्वरः । पुरुषविशेष इति सूचां-
शब्दार्थमाह— सर्वज्ञ इति ॥ तस्यैश्वरस्य प्रणिधानं कीदृशमित्या-

प्रणवः । प्रणवजपो माण्डूक्योपनिषत्पञ्चीकरणतद्
वार्तिकोक्तप्रकारेण । प्रणवाऽर्थाऽनुसंधानं च ईश्वर-
प्रणिधानम् ।

अथवा “तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽह”मित्यत्र
सशब्देन परमात्मोच्यते । अहं शब्देन प्रत्यगात्मोच्यते ।
अनयोः सामानाधिकरण्याद् ब्रह्मात्मैक्यमुच्यते ।
ततश्च सोऽहमित्यस्य परमात्माऽहमित्यर्थो यथा तथा
प्रणवस्यापि । तथाहि—सोऽहमित्यत्र सकारहकार-

काङ्क्षायां तदुक्तं “तस्य वाचकः प्रणव” इति सूत्रम्, तत् व्या-
करोति—ईश्वरस्येति ॥ तज्जपः तदर्थभावनमौश्वरप्रणिधानमिति
सूत्रम्, तदाख्यापयति— प्रणवेति ॥ अनुसन्धानप्रकारः प्रथम-
परिच्छेदे निरूपितः । प्रकारान्तरेण सदृष्टान्तं प्रणवार्थमाह—
अथवेति ॥ ननु दृष्टान्ते सोऽहमौश्वर इति पदयोः सामाना-
धिकरण्येन तद्ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपाद्यतां तत्कथं दार्ष्टान्तिक इत्या-
शङ्क्योपपादयति— तथाहीति ॥ षष्ठोदरादि यथोपदिष्ट-
मिति न्यायेन लोपः “एङः पदान्तादतीति” सन्धिः । तत्र
सम्प्रतिमाह— तदुक्तमिति ॥

अस्त्वेवं प्रणवशब्दनिष्पत्तिः, प्रकृते किमायातमित्यत आह—
ततश्चेति ॥ ततोऽपि किम्? तत्राह— सर्वथापीति ॥ पर-
मेश्वरेति । अनुग्रहोऽभिध्यातमनोगतेच्छा अस्याभिमत

योर्लोपे कृते परिशिष्टयोः 'ओ अम्' इत्यनयोः सन्धिं
कृत्वोच्चारणे ओमिति शब्दो निष्पन्नः । तदुक्तम्—

“सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् ।

संधिं च पूर्वरूपोत्थं ततोऽसौ प्रणवो भवेत् ॥” इति ।

मस्त्विति । अथवा भूमिकाजयक्रमेण वासनाद्यभ्यासः कर्तव्यः ।
तथाच श्रुतिः— “यच्छेदाङ्गनसी प्राञ्जस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छान्त आत्मनी”ति । अस्यार्थः—
लौकिकवेदिकाभिलषणव्यवहारहेतुभूता या वाक् तां मनसि
नियच्छेत् । ईकारः कान्दसः । प्राञ्जः पण्डितो विवेकी वाग्व्यव-
हारं सर्वं समुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । तथापि प्रणवजपो
न त्याज्यो यावत्समाधुदयम् । तथाच स्मृतिः—

“मौनं योगासनं योगः तित्तिचैकान्तशौलता ।

निसृष्टत्वं समत्वं च सदैतान्येकदण्डिनाम् ॥” इति ।

योगः प्रणवजपस्तदर्थभांवना, ततश्च गोमहिषादिवत्सम्यग्
निरोधः प्रथमा भूमिः । तस्यां जितायां मनोनिरोधे द्वितीय-
भूमौ प्रयतेत । तत्सङ्ख्यात्मकमनो ज्ञानात्मनि नियच्छेत् ।
ज्ञानात्मा विशेषाहङ्कारः अमुष्य पुत्रोऽहमित्यादिः, तन्मात्रेणाव-
तिष्ठेत् । सर्वसङ्ख्यविकर्षास्त्यक्त्वा बालसूकादिवन्निर्मनस्कता
द्वितीया भूमिः ॥ तस्यां जितायां विशेषाहङ्कारनिरोधे तृतीय-
भूमौ प्रयतेत । ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहमिति विशेषाहङ्कारः, तं
महति नियच्छेत् । ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानं त्यक्त्वा क्षिप्ता-

ततश्च ओमित्यस्य शब्दस्य परमात्माऽहमित्यर्थः ।
सर्वथापि प्रणवजपप्रणवार्थाऽनुसंधानरूपेण ईश्वर-
प्रणिधानेन परमेश्वराऽनुग्रहात् समाधिलाभो भवत्येव ।

एवं समाध्यभ्यासेनाऽन्तःकरणस्याऽतिसूक्ष्मताऽऽपा-
दनं मनोनाश इत्युच्यते ।

अनेन सूक्ष्मेण मनसा त्वंपदसूक्ष्मे साक्षात्कृते महा-
वाक्येन स्वस्य ब्रह्मत्वसाक्षात्कारो भवति । न केवलं

मात्रावशेषो भवेत् । अहङ्कारसूक्ष्मावस्थां स्मिता । इदमेव
महत्तत्त्वम् सामान्याहङ्कार इति चोच्यते । अक्षयोदासीनवद्विशे-
षाहङ्कारराहित्यं तृतीयभूमिः ॥ तस्यां जितायामस्मितामात्राव-
शेषं महान्तमात्मानं शान्ते चिदैकरसात्मनि नियच्छेत् । ननु—
महतोऽथक्ते निरोधः कुतो नोच्यते ? इति— चेन्न ; कार्यं
कारणे निरुध्यमानं शौनमेव स्यात्, तथाच निद्रा स्यात्, न
निरोधसमाधिः । अतो महान्तमात्मानं चिदात्मनि नियच्छेत् ।
चिदात्मनि सर्वात्मना चित्तं निरुद्धं चेदियमेवासंप्रज्ञातसमाधिः
चतुर्थभूमिः । एवं भूमिकाजयेन समाध्यभ्यासः कर्तव्यः । ततः
किमित्यत आह— एवमिति ॥ उक्तप्रकाराणामन्यतमेन । ननु
सूक्ष्मेण मनसा किं भवति ? इत्याशङ्क्य तादृशमनसाऽन्तःकरण-
तदृप्तिसाक्षिणि त्वंपदसूक्ष्मे प्रतीचि साक्षात्कृतेऽनन्तरं तत्त्वम-
सादिवाक्येन स्वस्य ब्रह्मत्वसाक्षात्कारो भवतीत्याह— अनेनेति ॥

ननु— “एतेन योगः प्रत्युक्तः” इति सूत्रकारैर्योगस्य दूषि-

समाधिनैव साक्षात्कारः, किं तु विवेकेनाऽपि भवति ।
अन्तःकरणतद्गुणानामवभासको यश्चिदःत्मा साक्षी
तस्मिन् साक्षात्कृते वा श्वाद् ब्रह्मसाक्षात्कारः संभवत्येव ।

तत्त्वार्थं साक्षात्कारसाधनत्वेन समाध्यभ्यासो नियम्यते ? इति—
चेत्सत्यम्; तत्र प्रधानकारणतावादनिराकरणताभिप्रायेण योग-
शास्त्रं निराकृतं न तु चित्तनिरोधलक्षणयोगनिराकरणा-
भिप्रायेण । अनिरुद्धचित्तस्य विषयप्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारा-
सम्भवाच्च ॥ किञ्च “समाध्यभावाच्च” “अपि संराधने प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यां” “निदिध्यासितव्यः” “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीति”
“ध्यानेनात्मनि पश्यति” “ध्यानयोगेन संपश्यन्नात्मन्यात्मान-
मात्मने”त्यादि सूत्रश्रुतिस्मृतिश्रुतैर्योगस्य साक्षात्कारसाधनत्वाव-
गमात्समाध्यभ्यासोऽवश्यमपेक्षित एव महावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्का-
रोत्पत्तौ ॥ नन्वेवं जनकादीनां सिद्धगौताश्रवणमात्रेण ब्रह्म-
साक्षात्कारो जात इति प्रतिपाद्यते वासिष्ठादौ समाध्यभावेऽपि,
तत्त्वार्थं स्यादित्याशङ्क्य बड्ब्याकुलचित्तानां तदपेक्षायामप्य-
व्याकुलबुद्धीनां विवेकेन मनसा त्वंपदलक्ष्ये साक्षात्कृते महा-
वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येव समाधिं विना ॥ तदुक्तम्—
“अव्याकुलधियां मौहमात्रेणाच्छादितात्मनाम् । साङ्ख्यनां मा
विचारोऽयं मुख्यो स्रटिति सिद्धिदः ।” इति ॥ समाधिविवेक-
क्षीरधिकारिभेदविवेकतया सार्थकत्वेन तयोर्ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति
विकल्पेन साधनत्वमित्यभिप्रेत्याह— न केवलमिति ॥ तत्र सद्य-

तदाह—

“द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।

योगो तद्दृष्टिनिरोधो ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिद् ज्ञाननिश्चयः ।

प्रकारौ द्वौ तदा देवो जगाद् परमेश्वरः ॥” इति ।

ज्ञानं विवेकः ।

तृतीयाऽध्याये “इन्द्रियाणि पराण्याहुः” रित्या-
रभ्य “कामरूपं दुरासद्” मित्यन्तेन विवेकम्, षष्ठा-
ऽध्याये योगं च “यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि

तिमाह— तदाहेति ॥ चित्तनाशस्य सूक्ष्मतापादनस्य द्वौ
क्रमावत्पादकौ कारणे । द्वैविध्यमेवाह—योग इति ॥ योगस्य
लक्षणमाह— योग इति ॥ तस्य चित्तस्य वृत्तीनां निरोधः
तद्दृष्टिनिरोधः । जडाजडौ विविच्य सम्यगसङ्कीर्णतयाऽवेक्षणं
दर्शनं विवेक इत्यर्थः । अनयोर्विकल्पेन मनोनाशद्वारा साक्षात्कार-
हेतुत्वमित्याह—असाध्य इति ॥ सम्यगिति व्याचष्टे— ज्ञान-
मिति ॥ कोऽसौ देवः परमेश्वरः द्वौ प्रकारौ कुच जगादेत्य-
काङ्क्षायां श्रीकृष्णो भगवान् गीतायां जगादेत्याह—तृतीयेति ॥

ननु योगाभ्याससाध्यमनोनाशस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया
तेन ब्रह्मसाक्षात्कारे सति निखिलबन्धनिवृत्त्या पुंसः सर्व-

गम्यते” इति वासुदेवः सर्वज्ञो भगवान्, द्वौ प्रकारौ जगादिति श्लोकार्थः । तदेवं तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनो-
नाशाऽभ्यासाज्जीवन्मुक्तिः सिध्यतीति सिद्धम् ।

तस्या जीवन्मुक्तेः पञ्च प्रयोजनानि सन्ति । ज्ञान-
रक्षा, तपो विसंवादाऽभावो, दुःखनिवृत्तिः, सुखाऽ-
ऽविर्भावश्चेति ।

तत्रोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य पुनः पुनः संशयविपर्य-
याऽनुत्पादो ज्ञानरक्षा ॥

कर्तव्यताहान्या कृतकृत्यत्वात्कृतं तदनन्तरं तत्त्वज्ञानवासनाक्षय-
मनोनाशाभ्यासेनेत्याशङ्क्य यस्य योगाभ्यासपूर्वकं ब्रह्मसाक्षात्कारो
निवृत्तो वाक्येन तस्य तदनन्तरं तदपेक्षाभावेऽपि यस्य विवेकपूर्वकं
वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो निवृत्तः तस्य तदनन्तरं प्रबलप्रारब्धभोगा-
पादितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिस्त्राणवन्धप्रतिभासवारणस्य कर्तव्यशेषस्य
विद्यमानत्वेन तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽपेक्षित इत्यभि-
प्रायेणोपमंहरति— तदेवमिति ॥ यदुक्तं जीवन्मुक्तिसिद्ध्या प्रयो-
जनाभावात्तदर्थं यत्रो नापेक्षितः इति, तत्राह— तस्या इति ॥
ज्ञानरक्षां निरूपयति— तत्रेति ॥ तेषु पञ्चसु मध्य इत्यर्थः ॥
ननु प्रमाणोत्पन्नस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वेन कथं तद्विषयसंशय-
विपर्यासप्रसक्तिः? ततश्च जीवन्मुक्त्यभ्यासेनाप्रसक्तयोस्तयोरनुत्पादः
कथं रक्षा स्यादिति? उच्यते; यद्यपि प्रमाणकुशलानां

तथाहि—

ज्ञानिनां शुक्र-राघव-निदाघादीनामिवाऽकृतोपा-

सुस्थाधिकारिणां संशयविपर्यासप्रसक्तिरेव नास्ति; तथाप्यन्येषां सा भवत्येव । किं तत्र निमित्तमिति चेत्, शृणु, अनन्तानि निमित्तानि सन्ति । तथाहि— साक्षात्कारानन्तरं यथापूर्वं मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारदर्शनात् रागदेषाद्युपलब्धेष्वोत्पन्नं ज्ञानमापातरूपमेवेति केनचिदासाटेनापादितस्य जीवन्मुक्त्यभ्यासाभावे संशयविपर्यासौ स्यातामिति केचित् ॥ अन्येत्वामरणं ब्रह्मसाक्षात्कार एव न सम्भवति, वाक्यात्परोक्षमेव ज्ञानं जायते; तस्मिन्दर्शनात् । किञ्च यदीदानीं ब्रह्मसाक्षात्कारः स्यात्, तर्हि तेन सावरणाज्ञाननिवृत्त्या ईश्वरस्येव ज्ञानिनः सर्वज्ञत्वादिप्रसङ्गः; सनकादीनां शुक-राघवादीनां च तथा दर्शनात् ॥ न च— सर्वज्ञत्वादेस्तयोर्योगफलत्वात् ज्ञानफलत्वाभावान्नोक्तदोष इति— वाच्यम्; तर्हि योगादिहीनस्य ज्ञानं वा कथं स्यात्, प्रमाणावसात्त्यादिति चेत्, योगमन्तरेण प्रमाणस्यापि साक्षात्कारजनकत्वायोगात्, तस्मादुत्पन्नज्ञानमापातरूपमेवेति केनचित् यत् मूर्खेणापादितं प्रारब्धभोगवशेन विचित्रचित्तस्य ज्ञानिनः संशयानि स्यादेवेति, तदभ्यासाभावे । एवमन्यानि संशयनिमित्तान्युहेन द्रष्टव्यानि ॥ तस्माज्जीवन्मुक्त्यभ्यासेन परोक्षज्ञानिनोऽपि सम्भावितसंशयविपर्यासास्तुत्यादौ ज्ञानरक्षेत्युच्यते । इममेवाहं सदृष्टान्तमुपपादयति — तथाहीति ॥

स्तेरज्ञानिनोऽस्मदादेश्चित्तविश्रान्त्यभावात्पुनः कदा-
चित् संशयविपर्ययैा भवेताम् । अज्ञानवत् तावपि
मोक्षप्रतिबन्धकै । तदाह भगवान्—

ज्ञानिनामपरोक्षज्ञानिनाम् । शुकस्य प्रथमं स्वत एव विवेकेन
ब्रह्मसाक्षात्कारो जातः, पश्चात्संदिहानेन पृष्टः पिता व्यासः पुत्राच्च
तदुपदिदेश, पुनश्च संदिहानं मत्वा जनकसमोपं गच्छेत्युवाच,
स तं गतः तेनानुशिष्टः निर्विकल्पकं समाधिं प्राप्य मुक्तिं गत
इति वासिष्ठरामायणे कथा श्रूयते । निदाघोपाख्यानं दर्शितम् ।
आदिशब्देन भगौरथादयो गृह्यन्ते ॥ ननु भवेतां संशयवि-
पर्यासौ, तावता को दोष इत्याशङ्क्याह— अज्ञानवदिति ॥
तच्च भगवदचनमुदाहरति— तदाहेति ॥ ननु जीवन्मुक्त्यभ्यास-
रहितस्य दृढापरोक्षज्ञानिनो मोक्षोऽस्ति न वा । आद्ये जीव-
न्मुक्त्यभ्यासवैयर्थ्यम्, द्वितीये तु शास्त्रविरोधः, सत्यम् ; दृढ-
ज्ञानिनो मोक्षे सिद्धेऽपि दृष्टसुखार्थं जीवन्मुक्त्यभ्यासोपपत्तेः,
जीवन्मुक्तानामपि भूमिकातारतम्येन दृष्टसुखतारतम्यमस्येव ।
तथाच श्रूयते— “आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेव ब्रह्मविदां
वरिष्ठः” इति ॥ अस्यार्थः— आत्मनि क्रीडा रमणं अपरोक्षानु-
भवो यस्य स तथोक्तः । अयं ब्रह्मविदित्युच्यते । आत्मनि
रतिः विजातीयानुभवतिरस्कारेण साक्षात्कारो यस्य स तथोक्तः
आत्मानन्दोऽपरोक्षानुभविता । अथमेव ब्रह्मविदर इत्युच्यते ।
किदा ब्रह्मध्यानं तदस्यास्तीति क्रियावान् ब्रह्मात्मैक्यसमाधि-

“अज्ञानाऽग्रहधानश्च संशयात्मा विनश्यतो”ति ।

ततश्च जीवन्मुक्त्यभ्यासेन संभवति संशयविपर्यय-
निवृत्तिर्ज्ञानरक्षा नाम प्रथमं प्रयोजनम् ।

मानिति यावत् । अयं ब्रह्मविदरीयानित्युच्यते ॥ अयं स्वतो
नोत्तिष्ठति, यः स्वतः परतोऽपि नोत्तिष्ठति स ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥
एते चत्वार एव वशिष्ठेनोक्ताः । सप्तसु योगभूमिषु चतुर्थभूमि-
मारम्भ प्रतिपादिताः सप्त भूमयो दर्शिताः । “ज्ञानभूमिः शुभेच्छा
स्यात् प्रथमा समुदाहृता । विचारणा द्वितीया स्यात् तृतीया
तनुमानषी ॥ सत्त्वापत्तिः चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसृष्टिनामका
पदार्थभाविनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृते”ति ॥ भूमिकास्त्रिंशः
अवणमनननिदिध्यासनात्मिकाः । चतुर्थी भूमौ साक्षात्कारोदयः ।
अत एव चतुर्थभूमिनिष्ठो ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चम्यादिभूमि
निष्ठानां विश्रान्तितारतम्येन दृष्टसुखतारतम्यादरवरीयोवरिष्ठा
इत्युच्यन्ते ॥ एते चयोऽपि जीवन्मुक्ता एव । “ज्ञानेन तु तदज्ञानं
येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति
तत्परम् ॥” इत्यादि स्मृत्या ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः प्रतिपादनात्
“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “ब्रह्मविदाप्नोति परमि”त्यादि
श्रुत्या, ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावापत्तेः प्रतिपादनात् ब्रह्मविद्वरादीनां
चतुर्णां मोक्षः समान एव । दृष्टसुखं तारतम्येन भवति । तदुक्तम्—
“तारतम्येन सर्वेषां चतुर्णां सुखमुत्तमम् । तुष्या चतुर्णां मुक्तिः
स्यात् दृष्टसौख्यं विश्रियते ।” इति ॥ ज्ञानरक्षानिरूपणमुप-

चित्तैकाग्र्यं तपः ।

“मनसश्चेन्द्रियाणां च चैकाग्र्यं परमं तपः ।

स ज्ञायान् सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥”

इति स्मरणात् ।

ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्याखिलवृत्तीनामनुदयाच्चिर-
रुक्कं चित्तैकाग्र्यं सम्पद्यते, तदेव तपः । तच्च लोक-

संहरति— ततश्चेति ॥ यतो जीवन्मुक्त्यभासरहितस्य संग्रहादि-
प्रसङ्गा मोक्षप्रतिबन्धः स्यात्तस्मादित्यर्थः ॥ जीवन्मुक्तौति ॥
तस्य ज्ञानाद्यभावेनेत्यर्थः । द्वितीयं प्रयोजनं तपो निरूपयति—
चित्तेति ॥ तत्र सूक्तिप्रमाणमाह— मनसश्चेति ॥

अग्निहोत्रादिसर्वधर्मेभ्यः स चित्तैकाग्र्यलक्षणो धर्मो ज्ञायान्
श्रेष्ठः परम उक्तं उच्यते ॥ योगविद्धिरित्यर्थः । तदाह—
“तपस्त्रिभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मतः । कर्मिभ्यश्चा-
धिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ।” इति ॥ भवत्वेवं चित्तै-
काग्र्यं तपः, प्रारम्भभोगेन विच्छिन्नचित्तस्य तु ज्ञानेन तत्कथं
स्यादित्याशङ्काह— ज्ञानिन इति ॥ ज्ञानिनोऽपि यद्यपि प्रपञ्च-
मिथ्यात्वनिश्चयेन चिदात्मनः सत्यत्वावधारणात् चित्तैकाग्र्यमस्यैव ;
तथापि प्रारम्भभोगकाले चापाततो नामरूपादिप्रतिभाससम्भवेन
न निरुक्कचित्तैकाग्र्यं तस्य, जीवन्मुक्तस्य तु योगाभावेन मनसो
महत्त्वेन निखिलवृत्तीनामनुदयाच्चिररुक्कं चित्तैकाग्र्यं भवति । तदेव
तप इत्यर्थः ॥ ननु जीवन्मुक्ताणां तपः कोपयुष्यत इत्याश-

संग्रहाय भवति । तदुक्तं “लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्
कर्तुमर्हमी”ति । संग्राह्यो लोकस्त्रिविधः । शिष्यो,
भक्तस्तटस्थश्चेति । तत्र सन्मार्गवर्ती शिष्यो गुरुरूप-
दिष्टमार्गेण श्रवणादिना ब्रह्म साक्षात्कुर्वन्नुच्यते ;
“आचार्यवान् पुरुषो वेद” “तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये” इति श्रुतेः ।

भक्तोऽपि ज्ञानिनः पूजाऽन्नपानादिनाऽभीष्टं
प्राप्नोति ।

तथाच श्रुतिः—

“यं यं लोकं मनसा संविभति

विशुद्धमत्स्यः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयति तांश्च कामान्

तस्मादात्मज्ञं स्वर्चयेद् भूतिकामः ॥” इति ।

स्मृतिरपि—

“यद्येको ब्रह्मविद् भुङ्क्ते जगत्तर्पयतेऽखिलम् ।

तस्माद् ब्रह्मविदे देयं यद्यस्ति वस्तु किंचन ॥”

इत्यादि ।

ज्ञाच— तच्चेति ॥ तत्र भगवद्गोतासंमतिमाच— तदुक्तमिति ॥

ब्रह्मवित्पूजादिनाऽभीष्टप्राप्तौ प्रमाणमाच— तथाचेति ॥ आदि-

शब्देन— “यत्फलं लभते मर्त्यः कोटिब्राह्मणभोजनैः । तत्फलं

तटस्थो द्विविधः । 'सन्मार्गवर्त्यसन्मार्गवर्ती' चेति ।
तच्च सन्मार्गवर्ती मुक्तस्य सदाचारे प्रवृत्तिं दृष्ट्वा स्वय-
मपि तच्च प्रवर्तते । तदाह भगवान्—

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥” इति ।

असन्मार्गवर्ती तु जीवन्मुक्तस्य दृष्टिपातेन सर्व-
पापैः प्रमुच्यते ।

तथाच स्मृतिः—

“यस्याऽनुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते ।

तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥” इति ।

देषिणस्तु ज्ञानिनो दुष्कृतं सम्भावितं गृह्णन्ति ।

तथाच श्रुतिः— “तस्य पुषा दायमुपयन्ति सुहृदः
साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या”मिति । एवं जीवन्मु-
क्तस्य तपो लोकसंग्रहायं भवतीति तपो नाम द्वितीयं
प्रयोजनम् ।

जीवन्मुक्तस्य व्युत्थानदशायामसत्कृतनिन्दादिश्रव-

समवाप्नोति ज्ञानिनो यस्तु भोजयेत् ॥ ज्ञानिभ्यो दौघते यच्च
तत्कोटिगुणितं भवेत् ।” इति गृह्यते । तच्च ज्ञानो दृष्टिपाते-
नेतरेषां पापनिवृत्तौ प्रमाणमाह— तथाचेति ॥ विस्वादा-
भावं द्वितीयं प्रयोजनं निरूपयति— जीवन्मुक्तस्येति ॥

येऽपि पाखण्डकतनिष्ठुगादिदर्शनादावपि चित्तवृत्त्यनु-
दयादिसंवादो न भवति । यथाऽहुः—

“ज्ञात्वा वयं तत्त्वनिष्ठां मनु मोदामहे वयम् ।

अनुशोचाम एवाऽन्यान् धान्तेर्विवदामहे ॥” इतीति

विमंवादाऽभावो नाम तृतीयं प्रयोजनम् ।

दुःखनिवृत्तिर्द्विविधा । ऐहिकदुःखनिवृत्तिरामुष्मि-

कदुःखनिवृत्तिश्चेति । तत्र ज्ञानेन धान्तेर्निवृत्ततया

योगाऽभ्यासेनाऽखिलवृत्तिनिरोधेन चित्तस्याऽऽत्मैकाका-

रतया ऐहिकसमस्तदुःखनिवृत्तिः प्रारब्धभोगे मत्यपि ।

तथाच श्रुतिः— “आत्मानं चेद्विजानीया” दित्या-

दिना ऐहिकदुःखनिवृत्तिं मुक्तस्य दर्शयति । ज्ञानेना-

ऽज्ञाननिवृत्त्या संचिताऽऽगामिकर्मणामश्लेषविनाशा-

भ्यामामुष्मिकदुःखानामपि निवृत्तिः । तथाच श्रुतिः—

दुःखनिवृत्तिरूपं चतुर्थं प्रयोजनं विभज्य निरूपयति—

दुःखेति ॥ यद्यपि ज्ञानिनोऽपि दुःखनिवृत्तिरस्ति; तथापि

तस्य प्रारब्धभोगकाले बाधितानुवृत्त्या दुःखं सुखमित्याद्यनु-

भवसम्भवात् ज्ञानिनो दुःखनिवृत्तिः सुरचिता न भवति,

जीवन्मुक्तस्य तु योगाभ्यासेनाखिलवृत्तीनां निरोधात्सा सुरचिता

भवतीति दुःखनिवृत्तिः प्रयोजनं जीवन्मुक्तेर्भवत्येव ॥ एतेन—

प्रयोजनाभावात् जीवन्मुक्तस्यासौ निरर्थक इति— परास्तम् ।

“एतं ह वाच न तपति किमहं साधु नाऽकारवं
किमहं पापमकारवम्” इत्यादि, इति दुःखनिवृत्ति-
नाम चतुर्थं प्रयोजनम् ।

मुक्तस्य ज्ञानयोगाभ्यासेऽज्ञानतत्कृताऽऽवरणविश्लेष-
निवृत्त्या बाधकाऽभावात्परिपूर्णब्रह्मानन्दाऽनुभवसुखा-
ऽविर्भावः । इममेवार्थं श्रुतिर्दर्शयति—

“समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो
निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा
स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥” इति ॥ इति

सुखाविर्भावो नाम पञ्चमं प्रयोजनम् ।

एवं स्वरूपप्रमाणसाधनफलनिरूपणैः द्विधा मुक्ति-
निरूपिता । तस्मात् ब्रह्मवित् जीवन्मुक्तो भोगेन

सुखाविर्भावं पञ्चमं प्रयोजनं निरूपयति— मुक्तस्येति ॥ जीव-
न्मुक्तस्येत्यर्थः । ज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारः योगो निर्विकल्पकसमा-
धिपर्यन्तो ध्यानयोगः । नायमर्थोऽस्मादुत्प्रेचामात्रसिद्धः, किन्तु
श्रुतिसिद्ध इत्याह— इममिति ॥ इयता प्रबन्धेनोपपादित-
मर्थमुपसंहरति— एवमिति ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यमर्थं कोटीकृत्योपसंहारव्याजेन दर्शयति—
तस्मादिति ॥ ब्रह्मविदः प्रारम्भचये ब्रह्मानन्दात्मनाऽवस्थाने

प्रारब्धभोगे क्षीणे वर्तमानशरीरपातेऽखण्डैकसरस-
ब्रह्मानन्दात्मनाऽवतिष्ठते । “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति
अथैव समवनीयन्ते” ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” “ब्रह्म
वेद् ब्रह्मैव भवति” “विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्य-

पुनरत्यानाभावे च प्रमाणान्युपन्यस्यति— न तस्येति ॥ तस्य
ज्ञानिनः प्राणा नोत्क्रामन्ति, यथाऽज्ञानिनः स्वकर्मफलोपभोगाय
वर्तमानशरीरारम्भके प्रारब्धे क्षीणे प्राणा उत्क्रामन्ति परलोक
जिगीषया, तथा भोगेन प्रारब्धस्य नष्टत्वात् ज्ञानेन सञ्चित-
कर्मणां नष्टत्वादागामिकर्मणामश्लेषात् ज्ञानोत्पत्तित एवाज्ञानस्य
नष्टत्वात् जन्मबीजाभावात् प्राणा नोत्क्रामन्तीत्यर्थः ॥ तर्हि
कुत्र तिष्ठन्तीत्याशङ्क्याह— अत्रेति ॥ अथ प्रत्यगात्मनि
प्राणाः समवनीयन्ते लयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथाच श्रुत्यन्त-
रम्— “एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमा षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं
प्राप्यास्तं गच्छन्ति” इति ॥ सूत्रकारोऽप्याह— “तानि परे
तथा ह्याह ह्यौ”ति ॥ जीवदवस्थायामेव ब्रह्मसाक्षात्कारेण-
ज्ञाननिवृत्त्या ब्रह्मरूप एव सन् ब्रह्माप्येति प्रारब्धनिवृत्तौ ब्रह्मस्वरूपे-
णावतिष्ठत इत्यर्थः । तथाच श्रुत्यन्तरं “एवमेवैष संप्रसादोऽस्मा-
च्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिव्यस्यते
स उत्तमः पुरुषः” इति ॥ तथाच पारमर्षं सूत्रं— “सपद्या-
विर्भावः स्वेन शब्दादि”ति । तत्र विष्णुपुराणवचनमुदाहरति—
विभेदेति ॥ विद्वद्वो भेदो यस्यासौ विभेदः । अभेद इति

निकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करि-
ष्यति ॥” “तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥” इत्यादि
श्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः । भगवान् सूत्रकारोऽप्याह—

यावत् । तथाच ज्ञानेनाभेदजनके ज्ञाने नष्टे सत्यात्मब्रह्मणोर-
सन्तं भेदं कः करिष्यतीति कश्चिन्मूर्खा योजयाञ्चकार, तदाक्य-
शेषपरिज्ञानदोषकृतमत एव तस्य मूर्खत्वमित्याह— तद्भावेति ॥
ब्रह्मसाक्षात्कारवशात् ब्रह्मभावापत्तौ व्याससूत्रं संवादयति— भग-
वानिति ॥ अस्मिन् ब्रह्मणि अस्य ब्रह्मविदः तद्योगं ब्रह्म-
भावापत्तिं शास्ति शास्त्रं “यदाह्वैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मेऽनिरुक्ते-
ऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवती”त्यादि ।
अस्यार्थः— यदा यस्मिन् काले एष साधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारौ
श्रवणादिसाधनतत्परः अदृश्ये दृश्यविलक्षणे प्रत्यग्रूपे नित्याप-
रोक्षसाक्षिणि “यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमस्थूलमनखह्रस्वमशब्दमस्पर्शम-
रूपमव्ययं” “स वा एष महानजरो आत्माऽजरोऽमरः” “स-
पर्यगाङ्गुक्रमकायमव्रणं” “स एष नेति नेत्यात्मे”त्यादि श्रुत्य-
न्तरेभ्यः । नात्यमनात्यं तस्मिन् स्थूलशरीरविलक्षणे । “अश-
रीरं शरीरेष्ववनवसेष्ववस्थितमि”ति श्रुत्यन्तरात् । न निरुक्त-
मनिरुक्तं तस्मिन्सूक्ष्मशरीरविलक्षणे । “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था
अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।” “प्राणा वै सत्य तेषामेष

“अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तौ”ति । तस्मादहं ब्रह्मा-
स्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानात् ब्रह्मभावस-
ङ्गणो मोक्षो भवतीति सिद्धम् ; “न स पुनरावर्तते”
“तद्बुद्धयस्तदात्मनस्तन्निष्ठाः तत्परायणाः । गच्छन्त्य-
पुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥” इत्यादि श्रुति-
स्मृतिभ्यः ॥

सत्यमि”त्यादि श्रुत्यन्तरेभ्यः ॥ निश्चयतेऽस्मिन् जगति निश्चयनं
न निश्चयनमनिश्चयनं तस्मिन्नज्ञानविलक्षणम् । “अक्षरात्परतः
पर” इति श्रुत्यन्तरात् ॥ एष कार्यकारणविलक्षणे प्रत्यग्भूते
सत्यज्ञानानन्दैकरसे ब्रह्मणि अखण्डैकरसब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठत इति ।
परमप्रकृतमुपसंहरति— तस्मादिति ॥ तत्र श्रुतिस्मृतौ उदा-
हरति— नेति ॥ तथा व्यासोऽप्याह— “अनावृत्तिः शब्दा-
दि”ति ॥ तस्मान्मुमुक्षूणामिहैवोत्पन्नसाक्षात्काराणां ब्रह्मलोकं
गतानां निष्कामानामुपासकानां वा नाऽऽवृत्तिः । आवृत्तिः
शरीरान्तरस्वीकारः, न आवृत्तिरनावृत्तिः जन्ममरणनिवृत्तिर्मेव
इति यावत् । “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य इदि श्रिताः ।
अथ मर्त्याऽऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्रुते” । इति श्रुतेरस्मि-
न्मनुष्यशरीरे उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणामत्रैव मोक्षो भवति ।
“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिमञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदम् ।” इत्यादिस्मृतेश्च ब्रह्मलोकगतानां निष्का-
मानां उपासकानां तत्रैवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह

श्रीमत्स्वयंप्रकाशास्यगुरुणा कृष्णावशात् ॥
उपदिष्टं परात्मैक्यं तत्त्वमावेदितं मया ॥ १ ॥

ब्रह्मेशविष्ण्वादिसमस्तदेवाः

स्वस्थाधिकारेषु विभौतचित्ताः ॥

आज्ञावशाद्यस्य वसन्ति सर्वे

तं कृष्णमाद्यं शरणं प्रपद्ये ॥ २ ॥

मोक्षो भवति, सकामानां तु ब्रह्मलोकं गतानामपि पुनरावृत्ति-
रस्येव, नेतरेषाम्— । “ इमं मानवमावर्तन्ते ” इति श्रुतेरिति
सूचतात्पर्यार्थः । इदं सर्वं परमरहस्यं परमकृपाशुना गुरुणाऽह-
मुपदिष्टः, तदेव मया प्रतिपादितमित्याह— श्रीमदिति ॥

तत्त्वं चाथात्म्यं परश्चात्मा च परमात्मानौ तयोरैक्यमथवा
परमात्मनो ब्रह्मण ऐक्यं प्रतीचः तच्च तत्त्वं च परमात्मैक्यतत्त्वं
उपदिष्टं च परमात्मैक्यतत्त्वञ्च इति तथा आवेदितं ज्ञापितम् ।
“ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो
मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ” इति भगवदचनानुसारेण भगवन्तं
श्रीकृष्णं शरणं याति— ब्रह्मेति ॥ मायोपहितस्य परमात्मन
एवान्तर्यामिणः कृष्णशब्दार्थत्वात् ब्रह्मादीनां तदाज्ञावशवर्तित्व-
मुपपद्यत इति भावः । तदुक्तं भगवता— “ अवजानन्ति मां
मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूत-
महेश्वरम् ॥ ” इति । “ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृति

या भामती शर्वविरिञ्चिविष्णु-
देवादिभिर्नित्यमुपास्यमाना ॥

सदाऽक्षमालाविलसत्कराग्रां

वाग्वादिनीं तां प्रणमामि देवीम् ॥ ३ ॥

आकाशपूष्पमिव विश्वमहं निरीक्षे

मग्नोऽस्मि नित्यसुखबोधरसामृताब्धौ ॥

प्रत्यक्षमद्वयमनन्तसुखप्रबोधं

साक्षात्कारोमि पदभावनया गुरुणाम् ॥ ४ ॥

माश्रिताः । भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ” । इति ।
श्रीगुरुणास्तु भगवान् स्वयमिति श्रीमद्भागवते । इदानीं खेष्टदेवतां
वाग्वादिनीं नमस्करोति— येति ॥ ननु— “उदरमन्तरं
कुरुतेऽथ तस्य भयं भवती”ति भेददर्शिनोऽमर्थश्रवणन्निर्गुणं
ब्रह्मैवानुसन्धेयमित्यशक्यं गुरुप्रसादादहमेव निर्गुणं नित्यशुद्ध-
बुद्धसुखभावं ब्रह्म, न मत्तोऽन्यत् किञ्चिदस्ति दृश्यमान-
नामरूपयोर्वन्ध्यापुत्रवदत्यन्ततुच्छत्वेन निश्चितत्वादित्यभिप्रेत्याह-
आकाशेति ॥

श्रीगुरुणां पादारविन्दभावनया प्रत्यगात्मानमद्वितीयं साक्षा-
त्करोमि । “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥” इति श्रुते-
रिति भावः । इममेवार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटीकरोति—

यत्पादयुग्मकमलाश्रयणं विनाऽहम् ।

संसारसिन्धुपतितः सुखदुःखभाक् स्याम् ॥

यत्पादयुग्मकमलाश्रयणात्सुतौर्णः

तद्देशिकाङ्घ्रिकमलं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ५ ॥

परमसुखपयोधौ मग्नचित्तो महेशम् ।

हरिविधिसुरमुख्यान् देशिकं देशिकानाम् ॥

जगदपि न विजाने पूर्णसत्यात्मसंवित् ।

सुखतनुरहमात्मा सर्वसंसारशून्यः ॥ ६ ॥

यत्पादिति ॥ गुरुचरणारविन्दध्यानलब्धब्रह्मानुभवं प्रकटयति
द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम्— परमेत्यादिना ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयेन
ध्यानयोगेन परमानन्दाकारान्तःकरणसौख्यात् मात्मात्कारेणाज्ञान
तत्कार्ययोर्बाधितत्वात् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरोपाधीनां गुणिमायाबाधेन
तदुपाधीनां च बाधात् जगदपि किञ्चित् न जानामीति ॥
तर्हि कथं तिष्ठति इत्याकाङ्क्षायां तदवस्थितिं दर्शयति—
पूर्णिति ॥ पूर्णः अपरिच्छिन्नः ॥ सत्यात्मा कालत्रयाबाधित-
स्वरूपः । संवित् चिद्रूपः ॥ सुखतनुः सुखस्वरूपः । सर्वसंसार-
शून्यः । “असङ्गो ह्ययं पुरुष” इत्यादिश्रुत्या कर्तृत्वादि सर्वसंसार-
वर्जितः आत्माऽहमित्यनुभवामीत्यर्थः ॥ भिन्नतया खेष्टदेवतामपि

यदुकुलवररत्नं कृष्णमन्याँश्च देवान् ।
 मनुजपतिवृगादीन् ब्राह्मणादीन् जामे ॥
 परमसुखसमुद्रे मज्जनात्मन्योऽहम् ॥
 गलितनिखिलभेदः सत्यबोधैकरूपः ॥ ७ ॥

इति श्रीपरमहंस-परिव्राजकचार्य-श्रीमत्स्वयं प्रकाशानन्दसरस्वती-
 पूज्यपादशिष्य-भगवन्महादेवसरस्वतीमुनिविरचिते तत्त्वा-
 नुसन्धाने चतुर्थः परिच्छेदः । समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।
 ॐ तत्सत् ॥ शुभं भवतु ॥

न पश्यामीत्याह— यदुकुलेति ॥ तत्र हेतुमाह— परम-
 सुखेति ॥

उपासकानां कार्याय तमसो विगिवर्तकम् ॥
 श्रीकृष्णस्य गलेऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभमर्पितम् ॥ १ ॥
 अधारोपापवादोन्मृदितजडतनुर्देतहेतुः परात्मा ।
 आसायान्तैकगम्यः श्रुतिमतिरहितध्यानयोगेन बन्धे ॥
 क्षीणे साक्षात्कृतोऽसौ मुनिवरनिकरैः शुद्धसत्त्वैरुदारैः ॥
 सुप्तैर्गम्यो मुकुन्दो यदुकुलतिष्ठकः श्रेयसे भूयसेऽस्तु ॥ १ ॥
 जिज्ञासितयो विमलान्तरङ्गैरागन्दविज्ञानसदेकरूपः ॥
 वेदान्तवेद्यो यतिवर्यगम्यो गोपीजनेशः प्रदिशत्वभीष्टम् ॥ १ ॥

वाणीति वेदवचनानि वदन्ति देवीम् ।
 यामात्मयोनिगृहिणीं हृदये स्मरन्ति ॥
 यच्चिन्तया सकलशास्त्रकृतो भवन्ति ।
 तामनतोऽस्मि सततं प्रणतेष्टदात्रीम् ॥ ४ ॥
 दुरन्तसंसारमहाम्बुराशेः समुद्धृतो येन कृपालुनाऽहम् ।
 महत्तमं तं पुरुषोत्तमं श्रीस्वयंप्रकाशं गुरुमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥
 यन्नामरूपाणि निरस्य वेदो यद्बोधयेन्नित्यनिरस्तमोहम् ।
 प्रसन्नरूपं परिपूर्णरूपमहं तदेवास्मि विमुक्तमव्ययम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परहंसपरिव्राजकाचार्यः-श्रीमत्स्वयं-
 प्रकाशानन्दसरस्वती पूज्यपादशिष्य-भगवन्महादेवा-
 नन्दसरस्वतीमुनिविरचिते तत्त्वानुसंधानव्याख्याने-
 ऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभे चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

ओं तत्सत् । शुभमस्तु ॥